

Petra Kavrečič

TURIZEM V AVSTRIJSKEM PRIMORJU

Pričujoča knjiga je zgodovinska analiza razvoja moderne turistične dejavnosti, ki se pojavi in intenzivneje razvija po industrijski revoluciji in je povezana z ekonomskimi, tehnološkimi ter socialnimi in kulturnimi spremembami, ki so ji sledile.

V ospredju raziskave je bilo območje nekdanje Avstro-ogrske Avstrijsko primorje, kjer so se tekom 19. stoletja na turističnem trgu pojavili različni tipi turizma. Posamezni kraji na tem območju so se pričeli turistično razvijati na podlagi naravnih danosti in privlačnosti, ki so v skladu z novimi medicinskimi in modnimi smernicami postali zanimivi za to razvijajočo se dejavnost. Tako so se v tem prostoru na turističnem trgu ponujali termalne, morske, gorske ter jamske destinacije.

Delo se posveča analizi razvoja posameznih oblik turizma, to je termalnega, morskega in jamskega, z identifikacijo gospodarskih in drugih dejavnikov, ki so vplivali na turistični razvoj posameznih krajev v obdobju od začetkov modernega turizma do pričetka prve svetovne vojne.

PRESOJANJA – ZGODOVINOPISNE RAZPRAVE ▪ 5

UNIVERZA NA PRIMORSKEM
UNIVERSITÀ DEL LITORALE

PETRA KAVREČIČ

TURIZEM V AVSTRIJSKEM PRIMORJU

Zdravilišča, kopališča in kraške jame (1819–1914)

KOPER
2017

Presojanja – zgodovinopisne razprave ▪ 5

Znanstvena monografija
Turizem v Avstrijskem primorju: zdravilišča, kopališča in kraške jame (1819–1914)
Petra Kavrečič

2., dopolnjena elektronska izdaja

Recenzenta
dr. Metod Šuligoj
dr. Aleksander Panjek

Prevod
Janja Zorko

Lektor
Davorin Dukič

Slika na naslovnici
Eustacchijev načrt hotela Palace v Portorožu, 1908, Pokrajinski arhiv Koper
(dovoljenje za objavo: 04-4/2017-2 z dne 25. 1. 2017)

Urednik izdaje in zbirke, glavni urednik, oblikovanje in prelom
dr. Jonatan Vinkler

Vodja založbe
Alen Ježovnik

Izdala in založila
Založba Univerze na Primorskem
Titov trg 4, si-6000 Koper

Koper 2017

isbn 978-961-6984-93-5 (spletna izdaja: pdf)
www.hippocampus.si/isbn/978-961-6984-93-5.pdf
isbn 978-961-6984-99-7 (spletna izdaja: html)
http://www.hippocampus.si/isbn/978-961-6984-99-7/index.html

© 2017 Založba Univerze na Primorskem

Izdaja je sofinancirana po pogodbi ARRS za sofinanciranje izdajanja znanstvenih monografij v letu 2015.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

338.48(497.472)«1819-1914«(0.034.2)

KAVREČIČ, Petra, 1978-
Turizem v Avstrijskem Primorju [Elektronski vir] : zdravilišča, kopališča in kraške jame (1819-1914) / Petra Kavrečič ; [prevod Janja Zorko]. - 2. dopolnjena elektronska izd. - El. knjiga. - Koper : Založba Univerze na Primorskem, 2017. - (Presojanja - zgodovinske razprave ; 5)

Način dostopa (URL): http://www.hippocampus.si/isbn/978-961-6984-93-5.pdf
Način dostopa (URL): http://www.hippocampus.si/isbn/978-961-6984-99-7/index.html

ISBN 978-961-6984-93-5 (pdf)
ISBN 978-961-6984-99-7 (html)

289228288

Juretu, Tini
in Tadeju

Vsebina

KAZALO SLIK, GRAFOV, TABEL IN PRILOG 9

ALEKSANDER PANJEK, PREDGOVOR 13

UVOD 15

ZGODOVINA TURIZMA 17

Turizem kot ekonomski in socialni pojav – zgodovinska perspektiva 19

»Prototurizem« ... Kasnejše Avstrijsko primorje 31

Moderni turizem v Evropi in Sredozemlju 45

Dejavniki in stalnice razvoja modernega turizma 61

AVSTRIJSKO PRIMORJE: ZAČETKI IN RAZVOJ MODERNEGA TURIZMA 79

Avstrijsko primorje: začetki in razvoj modernega turizma 81

Toplice sv. Štefan 85

Na morju 103

Pod zemljo 225

ZAKLJUČEK 283

PRILOGE 299

POVZETEK 315
SUMMARY 331
VIRI 347
LITERATURA 355
IMENSKO KAZALO 377

Kazalo slik, grafov, tabel in prilog

SLIKE

Slika 1 | Naslovnica knjiga P. Gherse o toplicah v Sv. Štefanu | **89**

Slika 2 | Hotel Belle Vue, Opatija, Pansion Hotel Belle Vue Abbazia, 1899 | **113**

Slika 3 | Oglas za Steinov medicinsko-mehanični inštitut iz leta 1905 | **117**

Slika 4 | Hotel Kvarner, Opatija, okoli leta 1980 | **122**

Slika 5 | Razglednica »Pozdrav iz Opatije« | **131**

Slika 6 | Opatija, Hotel Kvarner | **133**

Slika 7 | Načrt mesta Gradež (vodnik po Gradežu iz leta 1914) | **135**

Sliki 8 in 9 | Kopališče v Gradežu | **136**

Slika 10 | Gradež, življenje na plaži | **137**

Sliki 11 in 12 | Gradež, kopališki obrat in kopalci v morju | **144**

Slika 13 | Naslov stran vodnika po Gradežu iz leta 1909 | **149**

Slika 14 | Oglas hotela Fonzari v vodniku o Gradežu iz leta 1914 | **152**

Slika 15 | Hotel Warner v Gradežu | **157**

Slika 16 | Prikaz plaže s šotori in sprehajanje obiskovalcev v Gradežu | **157**

Slika 17 | Naslovna stran vodnika po Gradežu iz leta 1914 | **158**

Slike 18–21 | Panorama Portoroža, dela plaže, kjer so potekala dela, precej prazne portoroške plaže s konec 19. ali iz prvih let 20. stoletja in kopališča Portorož v svojih začetkih | **160**

Slika 22 | Kopalci v Portorožu pod vilo Sv. Lovrenca | **162**

Slike 23–25 | Panorama Portoroža, prikaz turistov na izletu z barčico in turistov na pomolu, izkrcanje s parnikov | **166**

Slika 26 | Številčni obiskovalci regate v Portorožu | **167**

Slika 27 | Najbolj »reprezentativna« upodobitev Portoroža | **172**

Slika 28 | Hotel Riviera | **176**

Slika 29 | Primer postranske dejavnosti – izlet z ladjico | **176**

Slika 30 | Druženje dam na plaži | **177**

Slika 31 | Plaža hotela Palace med obema vojnama | **177**

Slika 32 | Okrevališče Belega križa za avstro-ogrske vojake | **180**

Slika 33 | Parniške povezave z Opatijo | **200**

Slika 34 | Cenik železniških vozovnic na progi Portorož–Poreč | **207**

Slika 35 | Naslovna stran Müllerjevega opisa škocjanskega jamskega sveta iz leta 1890 | **244**

Slika 36 | Balkensteg in die Schmidl-Grotte – leseni mostiček v Schmidlovi jami | **245**

Slika 37 | Oblasser Warte und Rekafälle – Oblasserjev razglednik in pad Reke | **245**

Slika 38 | Josef Marinitsch in dva lokalna jamarska raziskovalca na vhodu v Schmidlovo dvorano | **246**

Slika 39 | Im Rudolf-Domm – V Rudolfovi dvorani | **247**

Slika 40 | Raziskovanje v Škocjanskih jamah konec 19. stoletja | **248**

Slika 41 | Jamarski raziskovalci in vodniki konec 19. stoletja, steza proti Pazzejevi luknji | **249**

Slika 42 | Plakat Roberta Hlavatyja, ki vabi na obisk jam ob posebni razsvetljavi | **251**

Slika 43 | Die Brunnen in der Brunnen-Grotte – Jama s ponvicami | **254**

Slika 44 | Glavni trg v Postojni na razglednici iz leta 1910 | **257**

Slika 45 | Naslovna stran Costovega vodnika po Postojnski jami iz leta 1863 | **258**

Slika 46 | Obiskovalci v Postojnski jami | **258**

Slika 47 | Franz Kurz zum Thurn und Goldstein, *Kapnik Zaveda v Postojnski jami* | **259**

Slika 48 | Naslovna stran Radicsevega vodnika po Postojnski jami iz leta 1861 | **260**

Slika 49 | Vhod v Postojnsko jamo konec 19. stoletja | **260**

Slika 50 | Oris Postojnske jame v Radicsevem vodniku | **262**

Slika 51 | Seznam kraljevih obiskovalcev v Postojnski jami | **274**

Slika 52 | Notranja stran v Radicsevem vodniku po Kranjski iz leta 1885 | **278**

GRAFI

Graf 1 | Število obiskovalcev v toplicah Sv. Štefan in Tržič v obdobju 1864–1898 | **94**

Graf 2: Število obiskovalcev v toplicah Sv. Štefan in Tržič v obdobju 1899–1913 **101**

Graf 3: Število obiskovalcev v Opatiji v obdobju 1884–1913 **132**

Graf 4 | Število obiskovalcev v Gradežu v obdobju 1889–1913 | **153**

Graf 5 | Število obiskovalcev v Portorožu v obdobju 1889–1913 | **184**

Graf 6 | Število obiskovalcev v Opatiji, Gradežu in Portorožu v obdobju 1889–1913 | **191**

Graf 7 | Število obiskovalcev na Malem in Velikem Lošinju ter v Lovranu v obdobju 1897–1913 | **195**

Graf 8 | Obisk v Postojnski jami v obdobju 1819–1914 | **268**

TABELE

Tabela 1 | Uspehi zdravljenja v Sv. Štefanu v sezoni 1858 | **91**

Tabela 2 | Izvor gostov v toplicah v Sv. Štefanu v obdobju 1901–1906 | **99**

Tabela 3 | Število moških in žensk v toplicah v Sv. Štefanu v obdobju 1901–1906 | **99**

Tabela 4 | Število obiskovalcev v toplicah v Sv. Štefanu v obdobju 1907–1913 | 100

Tabela 5 | Obisk v Opatiji v treh mesecih v letih 1887–1889 | **124**

Tabela 6 | Obiski po posameznih zavodih, Opatija 1899–1903 | | **125**

Tabeli 7 in 8 | Izvor gostov v Opatiji 1902–1904 ter 1911–1913 | **129**

Tabela 9 | Statistični pregled Zavoda za zdravljenje revnih skrofuloznih otrok v Gradežu od ustanovitve do leta 1887 | **142**

Tabeli 10 in 11 | Izvor gostov v Gradežu leta 1901 | **155**

Tabela 12 | Izvor gostov v Gradežu v obdobju 1900–1906 | **156**

Tabela 13 | Število obiskovalcev v Portorožu v obdobju 1889–1902 | **182**

Tabela 14 | Izvor gostov v Portorožu v obdobju 1900–1906 | **183**

Tabela 15 | Število obiskovalcev glede na trajanje obiska v Opatiji, Gradežu in Portorožu v obdobju 1907–1913 | **186**

Tabela 16 | Število obiskovalcev po deželi/državi izvora v Opatiji, Gradežu in Portorožu v obdobju 1907–1913 | **188**

Tabela 17 | Število zdravnikov v zdraviliščih Opatija, Gradež in Portorož v obdobju 1898–1913 | **189**

Tabela 18 | Število obiskovalcev, ki je uporabilo prevoz z jamsko železnico v obdobju 1872–1879 | **265**

Tabela 19 | Obisk v Postojnski jami v obdobju 1902–1909 | **266**

Tabela 20 | Število obiskovalcev binkoštnega slavja v Postojni v obdobju 1859–1863 | **276**

PRILOGE

Priloga 1 | Število obiskovalcev v termah v Sv. Štefanu in Tržiču v obdobju 1864–1898 | 301

Priloga 2 | Število obiskovalcev v Opatiji, Gradežu in Portorožu v obdobju 1889–1913 | 302

Priloga 3 | Število obiskovalcev glede na trajanje obiska v Opatiji, Gradežu in Portorožu 1889–193 | 303

Priloga 4 | Število obiskovalcev po deželi/državi izvora v Opatiji, Gradežu in Portorožu 1889–193 | 307

Priloga 5 | Število obiskovalcev na Malem in Velikem Lošinju ter v Lovranu v obdobju 1897–1913 | 310

Priloga 6 | Število obiskovalcev v Postojnski jami do prve svetovne vojne | 311

Predgovor

Pričujoča knjiga predstavlja prvo monografsko delo o zgodovini turizma na Slovenskem. Odlikuje ga celovita obravnava zgodovinskega razvoja turizma na podlagi aktualnih, mednarodno uveljavljenih metodoloških pristopov. V njej avtorica, ki že več let predava zgodovino turizma, podaja nova znanstvena spoznanja o vzrokih, ključnih dejavnikih in vidikih razvoja turistične panoge v obdobju modernega turističnega razvoja na območju Avstrijskega primorja, ki je obsegalo današnjo slovensko Primorsko in Istro, Kvarner, Tržaško ter Goriško onkraj današnjih državnih meja. Obenem prikazuje pomen, ki so ga turistične dejavnosti imele v širšem ekonomskem razvoju in deloma tudi na družbenem področju na prelomu iz 19. v 20. stoletje.

Z zgodovinskega vidika razvoj modernih turistične dejavnosti in storitev, ki so ponujene na trgu v namene koriščenja prostega časa, povezujemo v glavnem z obdobjem napredovanja industrializacije in družbene modernizacije. V tem času se na trgu pojavijo storitve, ki ponujajo možnosti zdravstvene nege, sprostitve in zabave za posameznike, ki se iz domačega okolja začasno preselijo v turistični kraj. Nameni, ki obiskovalce napeljujejo h koriščenju tovrstnih storitev so različni, v začetnih fazah modernega turizma pa so še najprej tesno povezani z zdravstvenimi motivi. Tako so prve turistične destinacije nastajale tam, kjer je medicina odkrivala zdravilne učinke termalnih in morskih voda ali morskega in gorskega zraka. Prvotni pretežno zdravstveni motivi so se skozi 19. stoletje postopno umikali vse pomembnejšim vzgibom zabave in drugih prostočasnih dejavnosti. V tem prvem razvojnem obdobju so vzpon posameznih turističnih destinacij v glavnem spodbujali in omogočali višji družbeni sloji (aristokracija), drage turistične storite so v tej fazi ko-

ristili v glavnem petični gostje. Govorimo torej o obdobju modernega, a še vedno elitnega turizma.

Na območju Avstrijskega primorja, ki predstavlja osrednje območje obravnave pričujoče knjige, so se tekom 19. stoletja posamezni kraji, kot so Opatija, Gradež, Portorož in Postojna, razvili v uspešne turistične destinacije. Naravne danosti in privlačnosti, termalna in predvsem morska voda ter gorski zrak, so predstavljali podlago za začetni turistični razvoj. A v tem prostoru se je razvil še jamski turizem, ki velja za eno izmed starejših oblik turizma na Slovenskem in na svetovni ravni nasploh, saj sega daleč nazaj v stoletja pred industrializacijo. Na območju Primorja so se tako razvili različni tipi turističnih destinacij, ki so se v obdobju do pričetka prve svetovne vojne uspešno umestili na turistični trg.

Pričujoče delo je rezultat doktorske raziskave, ki jo je avtorica izvedla na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem. Temelji na slovenski in mednarodni znanstveni in strokovni literaturi (turistični tisk in periodika), ki obravnava razvoj modernega turizma, predvsem pa na izvirnem in večinoma še neuporabljenem arhivskem gradivu, ki ga hranijo Državni arhiv v Trstu, Pokrajinski arhiv Koper, Državni arhiv v Gorici ter Državna arhiva na Reki in v Pazinu. V zgodovino turizma na Slovenskem knjiga prinaša svež pristop in nove vsebine, ki so bile do sedaj manj znane, predvsem pa manj obravnavane. Na podlagi historične analize izvirnega gradiva ter publikacij avtorica poda rekonstrukcijo zgodovine modernega turizma v njegovih začetnih fazah in obenem izpostavlja ključne dejavnike njegovega razvoja do prve svetovne vojne.

Delo, ki je v letu 2015 že izšlo v elektronski obliki, je zdaj izdano tudi v tiskani različici. Tisk sta omogočila Park Škocjanske jame in Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem (temeljni projekt Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem v primerjalni perspektivi (16.–19. stoletje, ARRS J6-6831).

Prepričan sem, da bo ta knjiga zanimivo branje ne le za strokovno javnost ampak tudi za širšo publiko in da je obenem zelo primerna tudi v študijske namene, predvsem na področjih zgodovine, turizma in dediščine. Če pa ji bo uspelo spodbuditi tudi nadaljnje raziskovanje zgodovine turizma na Slovenskem bo dosegla vse svoje cilje.

Aleksander Panjek

Uvod

Razvoj moderne turistične dejavnosti, ki se pojavi in intenzivneje razvija po industrijski revoluciji, je povezan z ekonomskimi, s tehnološkimi ter socialnimi in kulturnimi spremembami, ki so ji sledile. Industrijska revolucija in industrializacija predstavljata pomembno prelomnico v razvoju, saj vplivata na številne ravni človekovega življenja, ekonomije in družbe. Zaradi tega tudi ni naključna postavitev začetkov modernega turizma v konec 18. stoletja, ko se poveča vpliv turizma na ekonomijo države. Moderni turizem je vezan na pojav ponudbe in povpraševanja po storitvah na trgu, namenjenih posameznikom, ki se iz svojega domačega okolja za preživljanje prostega časa začasno preselijo v drugi kraj.

Osrednja tema knjige je razvoj modernega turizma na območju nekdanje avstro-ogrske kronske dežele Avstrijsko primorje, v obdobju, ko je ta postajal čedalje prepoznavnejša in pomembnejša gospodarska dejavnost.

V uvodnih poglavjih je predstavljeno raziskovalno področje s poudarkom na zgodovinski perspektivi oziroma zgodovinskem metodološkem pristopu. Ker je razvoj turizma dolgotrajen proces, so uvodoma predstavljene tudi predhodne oblike potovanj – *prototurizem* –, ki so bile prisotne na kasnejšem območju Primorja.

V namen boljšega razumevanja procesa razvoja modernega turizma in njegovih pojavnih oblik so bili predstavljeni razvoj modernega turizma v Evropi in modne smernice, ki so tak razvoj spodbujale. Pri raziskovanju pojava se lahko poslužujemo različnih metodoloških pristopov. V delu je bil apliciran koncept raziskovanja, ki ga uporabljajo ekonomski zgodovinarji turizma, to je preučevanje razvoja turizma s preverjanjem dejavnikov vpliva (prometna sredstva, medicina, tisk, javni subjekti itd.) na turistični razvoj. Zaradi tega so bili posamezni dejavniki tudi posebej predstavljeni.

Osrednji del je posvečen rekonstrukciji začetkov turističnega razvoja posameznih oblik turizma, ki so bile prisotne v tem prostoru. Preverili smo namreč, katere prepoznane oblike turizma v Evropi so se razvile tudi na tem območju. Najprej je analiziran razvoj žveplenega termalnega zdravilišča v Sv. Štefanu, sledi obsežnejša obravnava treh morskih zdraviliško-kopaliških destinacij, Opatije, Gradeža in Portoroža, z vključevanjem statističnih podatkov obiska tudi drugih morskih zdravilišč in letovišč *Avstrijske riviere*.

Zadnje vsebinsko poglavje se posveča jamskemu turizmu, ki velja za najstarejšo turistično dejavnost na Slovenskem. Prikazan je turistični razvoj ter (ne)uspeh jame Vilenica, Škocjanskih jam ter Postojnske jame.

Pri vseh turističnih destinacijah so bili predstavljeni začetki razvoja krajev in dejavniki privlačnosti ter identificirani dejavniki, ki so vplivali na nadaljnji uspešen turistični razvoj.

Namen dela, ki predstavlja rezultat doktorske raziskave, je bil prikazati zgodovinski razvoj različnih tipologij modernega turizma preko analize posameznih dejavnikov vpliva v prostoru, ki ga je delo skušalo obravnavati v celoti in v obdobju, ko so turistični kraji v nastajanju pripadali isti državi (Avstro-Ogrska). Ugotovljeno je bilo, da so se obravnavane turistične destinacije v fazi oblikovanja in uveljavljanja modernega turizma uspešno pozicionirale na trgu. Kraji so postali znane in priljubljene turistične destinacije tako v lokalnem (regionalnem) kot širšem državnem in celo izvendržavnem okolju. Turistični trendi so v glavnem sledili evropskim modnim smernicam, vendar tudi s specifikami, ki so bile značilne le za ta prostor (obiskovanje jam).

Za konec se za strokovne nasvete in napotke zahvaljujem mentorju, prof. dr. Aleksandru Panjeku, in doc. dr. Katji Hrobat Virloget, doc. dr. Dragici Čeč, doc. dr. Metodu Šuligoju ter izr. prof. dr. Alekseju Kalcu. Za ustrežljivost in prijaznost pri pridobivanju slikovnega gradiva se zahvaljujem dr. Ines Beguš iz Goriškega muzeja, Tomu Kajfežu iz Narodnega muzeja Slovenije, Petru Štoki z Domoznanskega oddelka Osrednje knjižnice Srečka Vilharja Koper ter Darji Kranjc iz Parka Škocjanske jame. Za obilico potrpežljivosti pa se najbolj zahvaljujem svojim najdražjim, posebej Tadeju, Tini in Juretu, svojima staršema in vsem, ki so me skozi vsa leta spodbujali pri mojem raziskovalnem delu.

Zgodovina turizma

Turizem kot ekonomski in socialni pojav – zgodovinska perspektiva

Turizem, ki danes predstavlja eno najhitreje rastočih gospodarskih panog na svetu, je kot koncept močno povezan s prostim časom (*loisir, leisure*)[1] in nastopa v nasprotju z delovnim časom. Prosti čas je poleg sreče in modrosti že Aristotel označil za osnovo, za cilj človekovega življenja, lahko bi rekli stanje duha. Za antične Rimljane je bilo pojmovanje prostega časa blizu današnjemu in je pomenilo predvsem čas odsotnosti z dela, s poudarkom na počitku in zabavi. Izraz turizem pa je postal sopomenka pojmu prostega časa v obdobju industrijske revolucije in modernizacije (Jafari, 2000, 354–55),[2] to je v obdobju, ki je središčno obravnavano v pričujočem delu, rezultatu doktorskega dela.

Turizem je tesno povezan s tehnološkim napredkom industrijske revolucije in modernizacije, je izrazito kompleksen pojav in predstavlja interdisciplinarno področje raziskovanja, saj posega na gospodarsko, družbeno in kulturno raven skupnosti in posameznika. Pojmovan je bodisi kot »industrija« (prostega časa) bodisi kot fenomen ali oboje. V pričujočem delu je osrednja pozornost namenjena raziskovanju zgodovinskega razvoja turizma na območju Avstrijskega primorja (nekdanja dežela Avstro-Ogrske) s poudarkom na

1 Prosti čas je »širši« koncept kot turizem. Nedvomno sta tesno povezana, saj je »večina oblik turizma vezana na prosti čas«, vendar se v prostem času posameznik lahko sprošča na različne načine, ki niso nujno vezani na turistične namene (Mihalič, 2008, 28).

2 Leksikon turizma v nadaljevanju navaja sodobnejše teorije o pojavu, ki so nastale predvsem po drugi svetovni vojni in pojav vežejo na vlogo, ki jo ima v industrijski in postindustrijski družbi. Sam izraz turizem izvira iz grščine (*tornos*). Poimenovanje se je v latinščini uveljavilo kot *tornare*, v francoščini *tour*. Angleški in nemški jezik sta besedo prevzeli. Gre za »nadpomenko« za »občasen odhod iz vsakodnevnega okolja, pri katerem je načrtovan in zagotovljen tudi povratek na izhodišče« (Leksikon turizma, 2012, 675).

gospodarskih vidikih oziroma dejavnikih, ki so vplivali na njegov razvoj v 19. in na začetku 20. stoletja.

Pri definiranju pojma turizem se različne znanstvene discipline poslužujejo različnih interpretacij. Svetovna turistična organizacija (*World Tourism organization, WTO*) definira turizem na podlagi njegovega funkcionalnega in organskega značaja, zajemajočega razvoj, izdelavo, distribucijo in trgovanje s produkti in storitvami, ki bodo zadovoljili potrebam po ugodnem in radostnem potovanju, ki jih spodbujajo tako privatni kot javni subjekti. Ta definicija vključuje številne vrste dejavnosti v okviru turizma – prevoze, rezervacije namestitev, gostinstvo, porabo prostega časa, destinacije – in turista definira kot tistega, ki mu je turistična infrastruktura namenjena in jo uporablja (Tissot, 2003, 25). To definicijo uporabljajo zlasti geografi, ekonomisti in nekateri zgodovinarji (Kaspar, Boyer). Turizem opredeljujejo kot skupek fenomenov, ki označujejo potovanje in začasno bivanje posameznikov izven svojega stalnega prebivališča zato, da zadostijo določeni kulturni potrebi (Cavalcanti, 2003, 44). V navedenih strokah prevladuje zlasti potreba po kvantifikaciji. Turist je začasni obiskovalec, ki vsaj 24 ur preživi v kraju, ki ga obiskuje, ne glede na motiv, zaradi katerega potuje v določen kraj (zabava in sprostitev, študij, zdravstveni razlogi, delo). Ta model definicije turista je pomanjkljiv, saj izključuje izletnike.[3] Druga definicija, ki jo uporabljajo v glavnem zgodovinarji, sociologi in literati, je osredotočena na razloge za potovanja in ne zgolj na čas potovanja ter definira turizem kot potovanje iz užitka, iz želje po rekreaciji in kulturi.

Turizem je torej kot »sestavljena družbena in ekonomska dejavnost« (Planina, 1996, 3) predmet raziskav različnih znanstvenih disciplin. Zanimanje za raziskovanje tega pojava oziroma dejavnosti v sklopu zgodovinskih in drugih znanstvenih raziskav pa se je v Evropi in tudi v Sloveniji pojavilo relativno pozno. Razloge je mogoče po eni strani identificirati v samem razvoju pojava, ki ga je vse do druge svetovne vojne (zlasti v Evropi) zaznamoval le ožji družbeni sloj privilegiranega prebivalstva (elitni turizem). Drugi dejavnik je tudi pomanjkanje relevantnih in sistematičnih podatkov s tega področja. Hkrati pa je tako v evropski kakor slovenski historiografiji opaziti nezanimanje za raziskovanje tematike, ki je bila dolgo obravnavana kot pojav drugotnega pomena, saj je že v ekonomiji dolgo veljala interpretacija, da turistična de-

3 V delu se upošteva obe kategoriji gostov, in sicer turistov kot letoviščarjev (v termalnih in morskih zdraviliščih) ter izletnikov (obiskovalci jam in gorskih krajev), čeprav se obe kategoriji tudi prepletata. V letovišča so namreč nekateri gosti prihajali tudi na krajše, enodnevne obiske (ti navadno niso bili všteti v uradne statistike), hkrati so nekateri na območju Krasa ali gora tudi letovali.

javnost nima gospodarskih učinkov, temveč je v ospredju le »zabava«. Še leta 1985 je bil turizem v delu *New English Dictionary* v podcenjevalnem smislu označen kot potovanje za zadovoljstvo (Mihalič, 2008, 6). Turizem, za razliko od kmetijstva in industrije, ni kazal vidnih, oprijemljivih produktov (produkcija in reprodukcija materialnih dobrin) in je bil zaradi tega postavljen na nižjo raven v gospodarstvu. Pojmovan je bil kot nekoristna in odvečna dejavnost, ki je bila že v času pojava modernih oblik v nasprotju z nazori takratne industrijske družbe – razkošje, udobje in zabava, ki so jih nudile turistične storitve, namreč niso bile v skladu z industrijskimi načeli prihranka in varčevanja (Tissot, 2003, 24–25). Iz zgoraj navedenih razlogov lahko razumemo, zakaj je turizem dolgo časa ostal tudi izven interesa zgodovinarjev (zlasti ekonomskih), ki se vse do petdesetih let prejšnjega stoletja niso zanimali za znanstveno raziskovanje njegovega razvoja.[4] Preden je namreč turizem pridobil pomembno in kvantitativno merljivo ekonomsko vlogo, je moralo priti do sprememb v življenju ljudi in v samem turizmu. Šele ko je turizem pridobil pomembno makroekonomsko vlogo, kar nastopi zlasti v fazi množičnosti pojava od druge polovice prejšnjega stoletja dalje, z vse večjim in stalno naraščajočim povpraševanjem po turističnih storitvah na trgu, je postal predmet zanimanja številnih znanstvenih disciplin, kot so ekonomija, sociologija, antropologija, geografija, management in tudi zgodovina.

Ob povedanem je potrebno opozoriti, da je turistična dejavnost na gospodarstvo vplivala že proti koncu 19. stoletja, ko na nek način pridobi »formalno« prepoznavnost in je že vključena v ekonomske statistike nekaterih evropskih držav,[5] čeprav se ekonomisti za turistično dejavnost pričnejo konkretneje zanimati šele na začetku prejšnjega stoletja (Leonardi, 2010, 99). Ravno zato, ker se uspeh turističnega kraja oziroma ekonomski učinek turizma najočitneje kaže v številu in dolžini koriščenja nastanitev, je razumljivo, da sta se njegovi teorija in praksa vrsto let središčno ukvarjali s statističnim štetjem števila turistov in številom njihovih nočitev v turističnem kraju (Vukonić, 2010, 42). Znanstvene discipline, kakor na primer ekonomija, sociologija, antropologija, geografija in posamezne zgodovinske vede (politična, socialna, literarna zgodovina), so se pričele ukvarjati s preučevanjem turizma in prepoznale njegov pomen pri razvoju družbe in sodobnega gospodarstva veliko prej, preden se je zanj začela zanimati gospodarska zgodovina. Razloge

4 O tem v svojem prispevku tudi Hitrec na primeru Hrvaške: *History of Tourism with Particular Reference to the Croatian Adriatic.*

5 Med prvimi državami, ki so pričele izvajati statistično štejte, je bila habsburška monarhija, v Badnu so namreč že na začetku 19. stoletja zapisovali imena elitnih in znanih gostov, torej vpeljali *Kurlisto* (Leonardi, 2003, 10–11).

iščemo predvsem v posebni, spremenljivi naravi fenomena turizma. Na eni strani je odvisen in na drugi vpliva na številne sektorje. Odvisen je od vpliva socio-kulturnih značilnosti in sprememb v družbi, obenem pa sam vpliva nanje (Cavalcanti, 2003; Leonardi, 2003). V zgodovinopisju je bil interes za politične teme dolgo pred interesom za kulturne in za proizvodnjo pred porabo, zato ne preseneča, da je bil turizem pojmovan kot neresna oziroma lahkotna tematika. Čeprav se področje raziskave razvija, je po Waltonovem mnenju turizem še vedno dokaj marginalna tema, predvsem pa gre za pomanjkanje integracije z drugimi historičnimi področji (Walton, 2002; Walton, 2003, 71).

Pojav turizma, zlasti modernega, ki v pričujočem delu predstavlja osrednjo obravnavano temo, je vezan na ponudbo in povpraševanje po storitvah na trgu, namenjenih posameznikom, ki se iz svojega domačega okolja za preživljanje prostega časa začasno preselijo v drug kraj. Izraza turist[6] in turizem naj bi se prvič pojavila na britanskem otočju šele na začetku 19. stoletja (Mihalič, 2008, 1; Berghoff in Korte, 2001, 1–2).[7] Ni pa naključje, da so se zametki turistične terminologije pojavili ravno v tem obdobju, ko dejavnost postane eden izmed ekonomsko izmerljivih segmentov gospodarstva (vsaj v angleškem prostoru) (Tissot, 200,3, 245; Planina, 1995). Prvim znanstvenim definicijam pa smo bili priča šele na začetku 40-ih let prejšnjega stoletja. Za utemeljitelja znanstvene definicije turizma veljata Hunziker in Krapf, ki turizem opredeljujeta kot celoto odnosov in pojavov, »ki nastanejo zaradi potovanja in bivanja tujcev v nekem kraju, če to bivanje ne povzroči stalne naselitve in ni povezano s pridobitno dejavnostjo« (Mihalič, 2008, 7).[8] Kraji, ki so gostili prve elitne letoviščarje, so se lahko razvili na podlagi kulturnih in naravnih danosti oziroma privlačnosti, vendar je pomembno vlogo pri razvoju turističnega kraja igrala sposobnost za naložbe v turistično infrastrukturo in ponudbo na trgu. Kraji, ki so se znali promovirati in ponujati kot sedeži prijetnega bivanja, ki so torej znali vzpostaviti ustrezno infrastrukturo, nuditi prijetno in udobno bivanje ter privabiti goste določenega družbenega sloja, so si lahko obetali uspešno turistično »kariero« (Battilani, 2009).

Turizem, ki ga razumemo in opredeljujemo kot moderen oziroma sodoben, je povezan z ekonomskim razvojem (industrijska revolucija) ter s spremembami, ki so mu sledile. Obdobje po industrijski revoluciji (obdobje

6 Izraz turist kot sinonim popotniku je bil prvič uporabljen leta 1816, uveljavil pa ga je Stendhal leta 1838 v svoji Mémoires d'un touriste (Perrot, Martin-Fugier, 1990, 301).

7 »A Traveler is now-a-days called a Tour-ist« (Mihalič, 2008, 1). Angleži so podobno uvedli tudi novo modo oziroma način potovanja, Grand tour. Kulturna potovanja so bila sicer prisotna že v antiki, vendar so jih Angleži nekako institucionalizirali.

8 Definicije pojava so se spreminjale in posodabljale, vendar se na tem mestu ne bomo spuščali v nadaljnja poglabljanja terminološke narave.

modernizacije) je prineslo številne spremembe na ekonomski, socialni in kulturni ravni. Razsvetljenska miselnost je spremenila odnos med človekom in naravo, spodbudila znanstveno raziskovanje in poudarjala razum. Romantika je dodala še čustveni, sentimentalni motiv in željo po odkrivanju in opisovanju novega. Nova prevozna in komunikacijska sredstva, ki so bila konec 18., predvsem pa v 19. stoletju na razpolago, so znatno pripomogla k hitrejšemu potovanju iz kraja v kraj ter k hitrejši širitvi informacij. Razvila se je tudi komunikacijska infrastruktura (telegraf, telefon). Tudi način življenja se je v industrijski dobi spreminjal. Modernizacija se je kazala na različnih ravneh, v urbanizaciji prostora in načinu življenja, v stanovanjih, higienskih razmerah ali oblačilni in jedilni kulturi (Studen, 2005b). Tudi potovanje je v industrijski dobi dobilo nove vsebine, namenjeno je bilo bodisi iskanju novih doživetij in spoznanj bodisi počitku, krepitvi zdravja ter zabavi (Studen, 2005a, 92). Uveljavljati so se začeli novi potrošniški modeli, pojavile so se nove potrebe po storitvah na trgu.

Moderni turizem nastopa v povezavi s prostim časom kot ena od možnosti njegovega izkoristka, in sicer v nasprotju z delovnim časom, kakršnega je uvedel industrijski sistem. Ker sta razlika in odnos med prostim ter službenim časom podprodukta razvoja industrijskega kapitalizma, nekateri gospodarski zgodovinarji in ekonomisti zagovarjajo tezo, da je tudi turizem posledica industrializacije (Cavalcanti, Planina, Battilani, Tissot, Leonardi in Heiss, Towner). Prosti čas se seveda ne pojavi šele v fazi industrializacije in modernizacije, saj ga poznamo že v prejšnjih obdobjih, spremenita pa se način njegovega preživljanja, ker to po novem poteka v obliki koriščenja storitev na trgu (potovanja, nastanitve, zabava), in hkrati obseg, v katerem so tudi neprivilegirani družbeni sloji, kar je bila posledica naraščanja dohodkov, lahko posegali po teh storitvah. Turistična potrošnja se je uveljavljala postopoma in je najkasneje zajela najnižje družbene sloje prebivalstva. Na ta način je v tem obdobju prosti čas postal »temeljni pogoj za turizem«. Zaradi tega, čeprav ekonomski dejavniki in učinki niso edini, ki so vplivali na razvoj turizma, se pričujoče delo osredotoča nanje.

Večje povpraševanje in koriščenje ponujenih turističnih storitev je in še vedno prinaša prihodke od dejavnosti ter pripomore k finančni krepitvi državne blagajne (Planina, 1995; Vukonić, 2010, 42–43). V trenutku, ko turistična dejavnost okrepi državni proračun, kar se v Evropi (ne povsod) odvija postopoma od druge polovice 19. stoletja dalje, se turističnemu sektorju dodeli ekonomska vrednost, ki sta jo že prej imeli industrija in trgovina. Na ta način prepoznavamo turizem kot ekonomski pojav šele od tistega trenutka, ko

je pričel igrati vidno vlogo v okviru ekonomskih panog, dalje, kar pomeni, da zagovarjamo tezo, da v prejšnjih obdobjih (predmoderni turizem) turizem ni imel prave makroekonomske teže.[9]

Turizem je postopoma postal ena poglavitnih panog mednarodnega gospodarstva. Posledično se je pojavil tudi večji interes za raziskovanje in spoznavanje procesov njegovega razvoja. Nekateri gospodarski zgodovinarji se sprašujejo, ali je v okviru te discipline sploh prostor za raziskovanje zgodovine turizma, saj slednji za osnovno merilo oziroma normo postavlja ekonomijo, saj prinaša bogastvo, je element zaposlenosti in aktivnosti, spodbuja in pospešuje pretok ljudi in vidnih ter nevidnih dobrin, pripomore k politikam razvoja javnega in zasebnega sektorja, a hkrati močno vpliva na družbeno in človekovo okolje. V tem pogledu sta zgodovina turizma in gospodarska zgodovina nedvomno povezani, čeprav tudi gospodarski zgodovinarji opozarjajo in se zavedajo, da je pri raziskovanju zgodovine turizma potrebno upoštevati skupek prepletenosti motivacij, razsežnosti, trajanja in praks in je zato potrebna široko zastavljena definicija, ki vključuje vse oblike turizma in vse turistične izkušnje, ki se lahko dogodijo v času potovanja ali bivanja in v vsej njegovi kompleksnosti (Tissot, 2003). Turizem namreč vpliva na več ravni, ne zgolj na ekonomsko, ker gre tudi za pojav velikih socialnih in kulturnih razsežnosti, predvsem v zahodnem svetovnem prostoru (Berghoff, in Korte, 2002, 1).

Korenine evropskega modela razvoja modernega turizma, torej tistega, ki se pojavi in razvija vzporedno z industrializacijo, se najprej pojavijo v Angliji in kasneje na celini, tudi v avstrijski monarhiji (po letu 1867 Avstro-Ogrska) ter na Slovenskem. Ravno v Angliji so nastajale prve, tudi zgodovinske študije o turizmu, čeprav Walton pri tem še vedno opozarja, da je v angleškem zgodovinopisju raziskovanje turizma še precej zanemarjeno, zlasti raziskovanje turističnega razvoja v prejšnjem stoletju. Večja pozornost je bila v evropskem zgodovinopisju posvečena zlasti predhodnim oblikam turizma, kakor je Grand Tour, posameznim oblikam modernega turizma 18. in 19. stoletja (terme, morska letovišča, gore in narava) ter delu Thomasa Cooka. Prav tako je bila med pomembnimi dejavniki turističnega razvoja pozornost osredotočena na vlogo vlaka in parnika, manj pa na prometna sredstva 20. stoletja (Walton, 2002, 109–110).

Opazimo lahko tudi, da je precej del, ki obravnavajo zgodovino turizma, vezanih na lokalno zgodovino, ki pa v luči dominantnega »metropolit-

9 Dejavnosti, povezane s ponudbo »turističnih« storitev (nastanitev, hrana, vodenje) so že v predindustrijski dobi predstavljale pomembno dopolnilno dejavnost tudi prebivalstva na podeželju, kjer govorimo o integraciji agrarnih dejavnosti z naegrarnimi.

skega« zgodovinopisja deluje nepomembno (Walton, 2003, 72). Že od začetka prejšnjega stoletja so sicer nastajala pomembna dela, ki so obravnavala tudi turistični razvoj, vendar le sporadično. Townerjeva in Wallova razprava z naslovom »History and Tourism« predstavlja zgodovinske raziskave o turizmu, med katerimi so številne sicer vezane na turizem, vendar je le malo tistih, ki se podrobno oziroma središčno ukvarjajo s turizmom. Nekatere študije, ki sicer obravnavajo historično perspektivno turističnega razvoja, niso prišle izpod peres zgodovinarjev, na kar opozarja že Walton (Walton, 2002, 109–110).[10] Kakor ugotavljata tudi Towner in Wall, so bile raziskave tematsko usmerjene v turizem v antičnem in srednjeveškem obdobju, dobo Grand Toura ter obdobje nastajanja modernih termalnih in morskih letovišč. Relevantne raziskave po tej razdelitvi turističnih obdobij so večinoma nastale od 60-ih let prejšnjega stoletja dalje (obstajajo sicer tudi starejše študije iz začetka stoletja). Kljub obstoju gradiva in novih, tudi historičnih raziskav in publikacij, ki so nastajale v 90-ih letih 20. stoletja, zgodovinske raziskave s področja turizma še vedno ostajajo precej razpršene in redke (Towner in Wall, 1991). Kljub izpostavljenim pomanjkljivostim pa velja omeniti, da se je v zadnjih dvajsetih letih tako v evropskem kot tudi slovenskem prostoru (predvsem Studen, Cvelfar, Cvirn, Janša-Zorn) tudi na področju zgodovinskih raziskav povečalo zanimanje za raziskovanje fenomena turizma in njegovega zgodovinskega razvoja.

Povedali smo že, da se z raziskovanjem tega področja tudi z zgodovinske perspektive že dalj časa ukvarjajo druge znanstvene discipline. Nekatere izdajajo strokovne in znanstvene publikacije s področja turizma, kot je na primer *Annals of Tourism Research*, ki v eni od svojih številk posega tudi na področje zgodovine pojava. Interes za raziskovanje zgodovine turizma v zadnjih letih narašča, kar je privedlo tudi do potrebe po oblikovanju znanstvenega časopisa, ki bi bil namenjen zgodovinskim raziskavam s področja turizma. Dolgoletno vrzel je s pričetkom izhajanja leta 2009 zapolnil *Journal of Tourism History*, ki se v sodelovanju z ICHTT (*International Commission for the History of Travel and Tourism*) posveča tematikam zgodovine turizma na svetovni ravni. Časopis je zasnovan interdisciplinarno in komparativno, kar pomeni, da zgodovinske pristope dopolnjujejo še druge stroke s svojimi teoretičnimi izhodišči ter posamezne študije primera. V časopisu sodelujejo priznani raziskovalci, ki se ukvarjajo s področjem turizma, kakor so Walton, Tissot, Batti-

10 Kvalitetnejše raziskave so nastale izpod peres kulturnoantropoloških študij. Na Slovenskem sta tak primer monografiji Tatiane Bajuk Senčar z naslovom *Kultura turizma: antropološki pogledi na razvoj Bohinja* in Mihe Kozoroga z naslovom *Antropologija turistične destinacije v nastajanju : prostor, festivali in lokalna identiteta na Tolminskem.*

lani, Berrino, Corbin, Pemble, Löfgren in drugi. V italijanskem prostoru od leta 2000 »Istituto per la Storia del Risorgimento Italiano, Comitato di Napoli« izdaja revijo *Annali di Storia del turismo*, ki se posveča zgodovinskemu razvoju turizma oziroma problemsko obravnava tudi razvoj posameznih turističnih dejavnosti v preteklosti.

Preučevanju obravnavane tematike na Slovenskem se je v večji meri že konec 60-ih let posvetila Olga Janša (-Zorn) (*Zgodovina turizma na Slovenskem*), v novejšem času pa predvsem Studen, Cvirn, Cvelfar, Ramšak in Rogoznica. Turizemu v zgodovinski perspektivi je bil tudi tema zborovanja slovenskih zgodovinarjev leta 1996. Ob posebnih priložnostih, kakor so denimo pomembnejše obletnice, prihaja do izdaj jubilejnih publikacij in zbornikov (Slovenska turistična organizacija, posamezni turistični kraji ali društva ob obletnicah), ki pa se obravnave načeloma ne lotevajo s historičnim metodološkim pristopom. V slovenski znanstveni literaturi je opaziti pomanjkljivost pri obravnavi širšega primorskega prostora kot celote, kar je sicer v svojem pregledu zgodovine turizma Istre in Kvarnerja poskusil že Blažević (1987), v najnovejšem času pa je nastala publikacija o razvoju morskega turizma v Istri (Šuligoj, 2015), ki obravnava turistični razvoj od 19. stoletja do današnjega časa.

V pričujočem delu smo se prvenstveno posvetili zgodovinski analizi turističnega razvoja in posameznih oblik turizma na območju nekdanjega Avstrijskega primorja v obodbju, ko je turizem postajal čedalje prepoznavnejša in pomembnejša gospodarska dejavnost. Obravnavani so termalni, morski (zdraviliško–kopališki) in jamski turizem, in sicer z identifikacijo in analizo dejavnikov, ki so vplivali na začetke ali nadaljnje uveljavljanje turističnih dejavnosti. Naslednji vidik je primerjava posameznih turističnih krajev s sorodno ponudbo (morje, jame) v obodbju modernizacije oziroma do pričetka prve svetovne vojne, ki je turistični razvoj posredno ali neposredno ohromila. Po vojni so na tem prostoru nastopile nove politične, gospodarske in socialne razmere.

V zvezi z območjem nekdanjega Avstrijskega primorja je bila med zgodovinarji doslej namenjena pozornost razvoju posameznih turističnih krajev v posameznih državah (npr. Gradež, Portorož, Opatija, Lošinj), vendar se jih ni primerjalo med seboj in ne analitično pristopalo k obravnavi razvoja posameznih krajev preko faktorjev vpliva. Pri zgodovini turističnih krajev je v slovenskem zgodovinopisju veljala tendenca po predstavitvi posameznih krajev in periodizaciji njihovega razvoja, brez upoštevanja metodoloških orodij gospodarske zgodovine in vključevanja kvantitativnih podatkov ter umestitve v širši gospodarski in družbeni kontekst. Pričujoča raziskava je razvoj turiz-

ma preučila preko posameznih dejavnikov vpliva v prostoru, ki ga je skušala obravnavati v celoti in v obodbju, ko so turistični kraji v nastajanju pripadali isti državi. Na relativno majhnem geografskem območju smo lahko sledili več oblikam turizma, kot so zdraviliško termalni in kopališki, jamski in planinski, ter posameznim fazam njihovega razvoja, preoblikovanja in kasnejšega prehoda v množični turizem. Za vse turistične tipologije in kraje ne razpolagamo z ekvivalentnimi viri ali serijami podatkov, zato so za nekatere destinacije le-ti ponekod pomanjkljivi oziroma sama rekonstrukcija turističnega razvoja ni bila v celoti mogoča; podatki med seboj niso vedno primerljivi.

Pri raziskovanju tako kompleksnega pojava, kot je turizem, naletimo na metodološke ovire tako pri meritvi vpliva in teže, ki jo ima turizem v svetovni ekonomiji, kot pri vrednotenju pretoka turizma samega, ljudi in finančnih sredstev. Zato se gospodarska zgodovina poslužuje različnih metodoloških pristopov, tako kvantitativnega kot kvalitativnega. Če pa upoštevamo zgolj kvantitativne podatke, se pri raziskovanju zgodovine turizma pojavi problem, kajti uradni statistični podatki velikokrat niso dovolj izčrpni in ne prikažejo celotne podobe. Statistični podatki ne upoštevajo nujno vseh turistov oziroma obiskovalcev. Poleg tega se popolnejši statistični pregledi pojavijo razmeroma pozno, podatki za posamezne kraje in destinacije pa so neenaki in pomanjkljivi. Zelo težko je statistično izmeriti ravno to vrsto mobilnosti, ki je izredno razdrobljena, saj se turist premika glede na svoje želje in potrebe in ne nujno po vnaprej določenih merilih.

Da bi bolje razumeli strukturo turističnih dejavnosti in proizvodov, se poslužujemo tudi kvalitativnih pristopov raziskovanja. V okviru raziskave je potrebno upoštevati različne elemente, ki vplivajo na samo turistično storitev: prevoze, nastanitve, gostinsko ponudbo, rekreativne dejavnosti in druge. Tissot (2003) podaja nekatere kvalitativne pristope, med katerimi najprej omeni *tehnične in tehnološke podatke*, ki se navezujejo na mreže prevoznih storitev (železnice, ceste, letalski in ladijski prevoz), na urbanistično ureditev kraja (parki, trgi, sprehajalne poti), urejenost privlačne ponudbe (muzeji, gledališča, kazinoji) ter turistično infrastrukturo oziroma tipologije, s katerimi lahko vrednotimo razvoj oziroma uspeh določene turistične destinacije nasploh (različni tipi nastanitvenih obratov ter t. i. f & b – *food and baverage* ponudnikov). *Ekonomski podatki* dajejo informacije v zvezi z nastankom, ureditvijo in sestavo potovalnih agencij (*tour operator*) in izdelavo integrirane, dosledne in učinkovite turistične ponudbe. Relevantni so tudi *politični*[11] *vidiki*, ki na eni strani prikazujejo vlogo javnih subjektov (država, regija, občina), ki sodelujejo

11 Morda bi bil primernejši izraz politično-upravni podatki.

oziroma vodijo samooblikovanje turistične politike kraja, na drugi pa nudijo podatke o privatnih iniciativah za vzpostavitev in delovanje turistične dejavnosti. Ključne podatke o razvoju in delovanju turističnega kraja dajejo *vidiki*, ki se nanašajo na nastanek in oblikovanje *know-how* formalnega, potrjenega, prepoznavnega in prenosljivega turizma (pravilniki, uredbe hotelirskih in turističnih šol, strokovni kadri in službe/delovna mesta ter dela), torej podatki o »internem« delovanju in organiziranju dejavnosti. Tissot kot *kulturne vidike* označi tiste, ki se nanašajo na informiranje in promocijo preko izdajanja turističnih vodnikov in informativnih zgibank, odprtje centrov za informiranje javnosti o obstoju, kvaliteti, ceni, dostopnosti in razpoložljivosti turističnega produkta. Nazadnje definira še *simbolične vidike*, ki predstavljajo izoblikovanje določene podobe ali prikazujejo določen produkt, ki se navezuje na turistično obliko, ter se dotaknejo ustaljene občutljivosti uporabnika ali zbudijo njegove potrebe (Tissot, 2003, 28–37). Navedeni vidiki in informacije so sicer relevantni, vendar bi lahko rekli, da delujejo pomanjkljivo, nepopolno oziroma ponekod terminološko presplošno definirano. Kljub temu med navedenimi pristopi lahko na primeru Avstrijskega primorja identificiramo nekatere izmed naštetih, zlasti prevozna sredstva, politike, informiranje in promocijo, ter dodamo nekatere druge vidike, kakor na primer medicino, urbanizacijo, dohodek in potrebo po prostem času ter naravne in kulturne danosti ter privlačnosti, ki jih Tissot ne omenja. Izbrani pristopi so v določenem zgodovinskem momentu nastopali kot dejavniki vpliva turističnega razvoja kraja oziroma turističnega povpraševanja tako termalnih in morsko-zdraviliških kot jamskih destinacij.

Metodološko je delo usmerjeno v primerjalno analizo razvoja turističnih destinacij in funkcij posameznih razvojnih dejavnikov pri konsolidaciji različnih oblik turizma, ki so bili v drugi polovici 19. stoletja že prisotni na območju Avstrijskega primorja (deloma bodo obravnavani nekateri kraji tudi na Kranjskem). Kljub temu, da je turizem gospodarska panoga, se zavedamo, da ima pojav širše socialne in kulturne razsežnosti, ki so v obravnavanem obdobju že korenito spremenile način človekovega življenja. Vendar pa so bili v knjigi na interpretativni ravni izpostavljeni predvsem gospodarski vidiki oziroma dejavniki turističnega razvoja ter razvoj posameznih oblik turističnih destinacij. Razvoj turizma v Avstrijskem primorju je bil umeščen v evropski okvir.

V pričujočem delu smo se zaradi širokega spektra obravnave sorodnih in različnih tipologij turističnih destinacij v skoraj stoletnem obodbju usmerili v oziroma izpostavili le nekatere vidike turističnega razvoja. Vsega gradi-

va, kot so na primer zapisniki sej deželnih zborov ali celo zasedanj na višjem, državnem nivoju, ki bi lahko nudilo nekatere informacije o razvoju turizma, v obravnavo ni bilo mogoče vključiti. Poleg tega v obravnavo niso bili vključeni drugi viri, ki bi, denimo, pokazali socialno strukturo turističnih delavcev v letoviščih ter ljudi, ki so bili posredno ali kako drugače povezani s turistično dejavnostjo.[12]

12 Sicer so bili ponekod ti viri uporabljeni, vendar le deloma, kar pomeni, da bodo bodoče raziskave pokazale še podrobnejšo sliko razvoja posameznih destinacij.

»Prototurizem« ...
Kasnejše Avstrijsko primorje

Razvoj (modernega) turizma je dolgotrajen proces, ki je v okviru nove družbene in gospodarske realnosti nadgradil pretekle oblike potovanj, t. i. »prototurizem«. O razvoju turizma oziroma njegovih pojavnih oblik predvsem v zahodnoevropskem kulturnem prostoru govorimo v kontekstu antičnih potovanj iz verskih, pustolovskih in kulturnih namenov, prvih popotnikov, plemičev, romarjev, obiskovalcev zdravilišč in podeželskih letovišč pa vse do razvoja prometnih povezav in nove percepcije prostega časa (v katerem koristimo neke, v tem primeru turistične, storitve), kasneje plačanega dopusta ter možnosti oddiha in potovanja, ki se je iz ozkih aristokratskih krogov najprej razširil na višji srednji razred (bogati meščani), nato na srednji in nazadnje tudi na delavski razred (Towner, 1995, 339–40; Hitrec, nedatirano, 1). V drugi polovici prejšnjega stoletja (predvsem po drugi svetovni vojni) govorimo o pojavu in razvoju množičnega turizma, ki sta ga spodbudila gospodarski razvoj in novi prometni sredstvi, osebni avtomobil in letalo.

Turizem je izrazito kompleksen pojav, ki ga ne moremo obravnavati povsem ločeno od njegovih preteklih pojavnih oblik. Ne gre za izum industrijske dobe, ampak za nadgradnjo, intenzifikacijo in nadaljevanje pojavov iz preteklih obdobij, ki so po industrijski revoluciji dobili nove oblike in vsebine in so s svojimi storitvami postali vpliven dejavnik v gospodarskem sektorju. Ta opis lepo povzame Tissot, ko pravi, da je rojstvo turistične industrije v 19. stoletju amplificiral fenomen, ki se je skrival že v antičnih oblikah potovanj.[1]

Pričujoče delo turizem analizira z zgodovinske perspektive, in sicer v okviru geografskega območja severnega Jadrana, ki je v obravnavanem časovnem obdobju 19. in začetku 20. stoletja pripadalo eni sami državi. Osredoto-

1 La nascita di un'industria turistica nel XIX secolo non ha fatto che amplificare un fenomeno già latente nelle antiche forme di viaggio (Tissot, 2003, 35).

čili smo se na čas, ko se je pojav pričel intenzivneje razvijati oziroma kazati prve merljive ekonomske učinke, to je zlasti od druge polovice 19. stoletja dalje. Za razumevanje procesov in pogojev, ki so botrovali nastanku turističnih destinacij, je potrebno pogledati tudi nekoliko bolj nazaj v preteklost oziroma preveriti, ali je bila na obravnavanem območja kakšna turistična dejavnost prisotna že pred modernim turizmom, kar pomeni, da bodo strnjeno predstavljena nekatera obdobja predmodernega turizma, kar bo omogočilo vpogled v turistične potenciale območja že pred uveljavitvijo modernega turizma.

Zgodovinski razvoj turizma v grobem delimo na dve obdobji, na njegove predhodne in moderne oblike (Planina, 1996; Alfier, 1994[2]). Med prve uvrščamo potovanja v antiki (verski, kulturni in rekreativni nameni ter rimski otium), romarska potovanja, Grand Tour in letovanja na podeželju.

Na območju Avstrijskega primorja so prisotne predhodne oblike turizma, kot so romanja (*peregrinatio*) in grandtouristična potovanja. Romanje je pojav, ki je prisoten pri večini religij in verovanj, predstavlja pa obliko potovanja v smislu obiskovanja pomembnih verskih krajev in sakralnih objektov. Potovanja v duhovne namene niso novejši pojav, saj so poznana že v predantičnem in antičnem obdobju (Egipčani, Grki, Rimljani) in tudi niso izum krščanstva. V antiki je imelo tovrstno potovanje v tujino asketski značaj. Pomenilo je nekakšno pripravo na vstop v kraljestvo odrešenja izven obstoječega/tega sveta. Sam izraz, ki je označeval tovrstno potovanje, *peregrinatio*, je tekom stoletij pridobival tudi nove pojmovne razsežnosti in značilnosti (Dolenc, 1987, 15). Na tem mestu v ospredje postavljamo krščansko romanje.

Romanje je termin, ki je prvotno označeval zlasti iskanje religiozno svetega, ne glede na obliko religije. S časom sta se pomen samega procesa romanja in označitev določenih praks spreminjala (Gregorač, 2005, 210); v krščanstvu označuje predvsem potovanje od tega sveta proti drugemu, »nezemeljskemu« svetu v iskanju končne resnice, kar je nenazadnje skupno vsem religijam (Vukonić, 1996, 137). V splošnem velja, da je romanje izraz za početje posameznika ali skupino ljudi, vernikov, ki potuje oziroma potujejo na določen kraj ali svetišče z namenom pridobitve božje pomoči. Kraji, kamor romarji potujejo, so lahko v bližini bivališča ali se nahajajo v tujini. Krščansko romanje je navadno povezano s čaščenjem svetnikov, Marije in njenega življenja, čaščenjem krajev prikazovanja čudežev (ozdravljenje), čaščenjem prikazovanja Marije, obiskovanjem svetišč, kjer se hranijo krvaveče hostije, obiskovanjem kra-

2 Alfier govori o »rudimentarnem« in »primitivnem«, ki se je postopoma razvil v »organizirani« in »moderni« turizem, ki jo povzame po Edmondu Chaixu; ta je leta 1932 v svojem delu »Une industrie nouvelle – Le tourisme, Revue des deux Mondes« prvi uporabil to formulacijo (Alfier, 1994, 17).

jev, ki se vežejo na Kristusovo življenje in vstajenje, ter svetišč, ki so vezana na svetniške osebe (zlasti povezane s Cerkvijo) (Vukonić, 1996). Ker je odhod na romanje pomenil začasno bivanje izven domačega kraja, je lahko simboliziral tudi beg iz vsakdanjega življenja, potovanje, odkrivanje novih krajev in doživetij. Razlogi za romanje so bili različni, saj so poleg izraza globokih verskih čustev romali tudi v znak pokore za storjene grehe, ki ga je določil spovednik. Od 11. stoletja dalje je pričelo veljati pravilo, da mora vernik za odpuščanje romati v točno določeno svetišče, ki so ga določili posamezni škofi ali spovedniki kot kraj pokoritve. Tako romanje je pomenilo tudi samodejno odpuščanje grešnikovih grehov (Paloscia, 2005, 151–53).

Krščanska romanja so prisotna pred 12. oziroma 13. stoletjem, vendar v tistem obdobju dosežejo večjo vlogo, saj pojav takrat pridobi množični značaj in družbeni prestiž. Poznane so cerkve in kraji, v katere so romali domači in tuji verniki. Srednji vek predstavlja obdobje, v katerem vera postane integralni del vsakdanjega (socialnega, političnega) življenja, hkrati pa je cerkvena miselnost postala del socialnih praks in norm. Celotno življenje in delovanje krščanske skupnosti sta bila podvržena iskanju odrešitve v nebeškem kraljestvu. Cerkev je v srednjeveški družbi pri tem imela poglavitno vlogo. Romanje je postalo prava institucija in simbol družbene afirmacije, imelo je zlasti spokorniški značaj – namen očiščenja grehov in dosego večnega zveličanja. Proti koncu 13. stoletja se je pojavilo t. i. jubilejno ali svetoletno romanje, kjer so grešniki lahko prejeli odpustke za storjene grehe (Gestrin, 1975, 75). V 15. stoletju so v ospredju motivi za blagor duše oziroma reševanje duše pred pogubljanjem (oziroma vicami), težnja po očiščenju grehov in zaobljuba (Gestrin, 1975, 76).

Romar se je na pot odpravil z »blagoslovom« celotne družbe. Pri tem je šlo načeloma za prostovoljno dejanje. Pred odhodom je pripravil oporoko. Lahko pa je proti plačilu na romanje v svojem imenu odposlal nekoga drugega (Paloscia, 2005). Taki primeri so proti koncu 15. stoletja postajali vse pogostejši. Najem profesionalnih romarjev je postopoma postal institucija (Gestrin, 1975, 75–76). Poleg odhodov na romanje so se opravljali tudi drugi posli, kakor, denimo, trgovanje z relikvijami (Šmitek, 2000, 127–128). Romanje ni imelo le spokorniškega značaja, lahko je pomenilo tudi kazen, na katero je posameznika zaradi storjene kršitve oziroma greha proti cerkvi obsodilo civilno sodišče. Obsojenec je moral na pot vklenjen v verige. Kazni pa se je lahko izognil tudi s plačilom za prekršek (Battilani, 2009, 70–71). Tak primer zasledimo tudi na Slovenskem, ko sta bila dva podložnika zaradi vdora v gornjegrajski samostan in kraje obtožena na sodnem procesu leta 1231. Na sojenju

sta bila pomiloščena pod pogojem, da odideta »čez morje« služit Bogu (Šmitek, 2000, 126–27).

Za nudenje določenih uslug, varnosti in storitev, to je informacij o poteh, mestih in prenočiščih, so se pojavile tudi organizirane strukture in vodniki (Battilani, 2009, 72).[3] Romanje je pomenilo znaten finančni strošek, ki si ga ni mogel privoščiti vsak, zlasti je to veljalo za romanje v bolj oddaljene kraje. Stroški potovanja so navadno obsegali stroške hrane in pijače, nastanitve, skrbi za konje, oblačil, raznih dajatev, menjave valut, mitnin, ostalih prevoznih stroškov (denimo z ladjami), dokumentov in spremstva, vodnikov in prevajalcev (Paloscia, 2005, 172).

V naslednjih stoletjih je romanje izgubilo podporo institucij, ki so v srednjem veku spodbudile njegov razvoj. Nato se je z razsvetljenstvom in industrijsko revolucijo pozornost preusmerila drugam. Zmagoslavje razuma, človeka nad naravo tudi v smislu premagovanja strahu, nova družbena ureditev in delovni čas so reorganizirali tudi romanje, ki je postopoma postalo krajše potovanje do bližnjih svetišč (Battilani, 2009).

Krščanska romarska središča so bila v prvi vrsti Jeruzalem, Rim in Santiago de Compostela. S padcem Jeruzalema v muslimanske roke se je osrednje krščansko romarsko središče preselilo v Rim (Dolenc, 1987; Paloscia, 2005, 155–63). Poleg teh so (bile) najbolj znane romarske destinacije Tours (Francija), Gargano (Italija), Mont Saint Michel (Francija), Canterburry (Velika Britanija), Lourdes (Francija), Fatima (Portugalska) in Medjugorje (Hrvaška).

Katoliške dežele, ki so bile del Habsburške monarhije, so imele dolgo romarsko tradicijo (Sandgruber, 2003, 201). Na območju slovenskih dežel so romanja prisotna že proti koncu visokega srednjega veka. Romali so v Rim, Jeruzalem,[4] Santiago de Compostela,[5] Aachen, Trier, Mainz, Worms in Köln (h grobu sv. Treh kraljev). Najpogosteje pa so romali na Svete Višarje,[6] Sv. Goro pri Gorici, Blejski otok, Brezje, Gospo Sveto, Šmarno goro, Velesovo, Novo Štifto, Kum, Goro Oljko, Tunjice, Limbarsko goro, Crngrob, Ljubno na Gorenjskem, Ptujsko goro, Šentjošt pri Kranju, Barbano pri Gradežu,[7] Staro

3 Vse do razvoja bolj izpopolnjenega bančnega sistema v 14. in 15. stoletju so romarji s seboj navadno nosili večje vsote denarja. Pogosto se je zgodilo, da so bili oropani in zato večkrat prepuščeni miloščini drugih (Paloscia, 2005, 174).

4 Sicer naj bi se na božjo pot v Jeruzalem odpravljali že od 4. stoletja (Bogataj, 1998, 69)).

5 Najbolj množično obiskovanje groba sv. Jakoba v Composteli je bilo med 10. in 15. stoletjem (Bogataj, 1998, 69).

6 Svete Višarje so eden najstarejših slovenskih romarskih krajev. Izročilo govori o začetku romanja leta 360 (Petrič, 2008, 166).

7 Na otoku Barbani pri Gradežu so romali do Marijine cerkve (Bogataj, 1998,69).

goro pri Čedadu,[8] Reko in v Trsat, poleg že omenjenih romanj v Italijo, Porenje in Španijo (Janša, 1968; Dolinar, 1996). Na območju kasnejšega Avstrijskega primorja je bilo kar nekaj romarskih krajev, kot na primer Repentabor in Ricmanje; v slednjem bila ena najpomembenjših romarskih poti v avstrijskem cesarstva, ki je bila posvečena sv. Jožefu (oltar). V Ricmanje so romali predvsem prebivalci s Krasa, z Brkinov in iz Istre. Dolgo romarsko tradicijo ima tudi cerkev Marijinega prikazanja v Strunjanu. Gre za eno najpomembenjših istrskih romarskih poti, kamor so poleg domačinomv prihajali tudi romarji iz Goriške in Furlanije (Petrič, 2008, 329, 371–72). Vzpostavitev novega romarskega središča je bila odvisna od več dejavnikov. Lahko je bila posledica spontanega akta globoke predanosti vernikov ali posega cerkvenih institucij, ki so na podlagi določenih dejanj (čudeži, prikazovanja, najdba relikvij) promovirale romanje. V poznem srednjem veku se pojavijo novi motivi za romanja, na kar so vplivale spremembe znotraj cerkve in samega krščanskega nauka. Romanja so bila na drugi strani tudi odraz gospodarskih in kulturnih interesov, v primeru mesta Pirana v 15. stoletju kažejo na gospodarsko-prometno povezanost obmorskega prostora s kopenskim zaledjem, obmorskim in prekomorskim območjem (Gestrin, 1975).

Za »uspeh« romarske destinacije je bilo potrebno širiti tudi novice o čudežih in naposled doseči uradno priznanje s strani cerkve. V bližini romarskih središč so zrasle bazilike in namestitve, ki so poleg religioznih obredov nudile tudi prenočišče.

Nekateri slovenski kraji so bili na poti proti dolgim romarskim potem, kakor denimo tista iz Galije v Palestino, kjer so romarji prečkali Oglej, Logatec in Emono (Šmitek, 2000). Prehodnost slovenskih krajev je lahko nudila določene storitve, od nastanitev do prehrane. Že v času romarskih potovanj so nastajale prve oblike kasnejše »turistične infrastrukture«, ki jo je spodbudilo povpraševanje po določeni ponudbi in urejenih storitvah za potnike, kakor so prehrambni in prenočitveni obrati, kar pa seveda še ni pojav organiziranih oblik turizma oziroma tega ne gre razumeti v tem kontekstu.

Gostilne in prenočišča ob poteh so poleg romarjev gostila tudi mimoidoče poslovneže, trgovce, kmete, prenašalce pošte in prevoznike. Ustanavljanje hospicev s strani redov in bratovščin v visokem srednjem veku ob glavnih tranzitnih cestah ter zavetišč za revne popotnike (romarje) pa lahko kaže na večanje obsega romanj in romanje širšega sloja prebivalstva.[9] Nekatera pristanišča, kakor na primer beneško, so za primerno ceno ponujala tolmača, ure-

8 Osem kilometrov iz Čedada je priljubljena romarska cerkev Matere božje (Petrič, 2008, 357).

9 Do poznega srednjega veka so bila prenočevanja v hospicih načeloma brezplačna (Vukonić, 1996).

jala prevoz in vodene oglede po svetih krajih,[10] kar je pomenilo organizirano ponudbo storitev, ki so si jo lahko privoščili le premožnejši.[11] V pristaniščih so skrbeli tudi za nadzor romarskega prometa, opremo in vzdrževanje ladij, namenjenih romarjem (Kosi, 1998). Od vseh teh dejavnosti so imela pristanišča očitno znatne finančne koristi, saj je med njimi večkrat prihajalo do konkurenčnih sporov. Poleg ladjarjev so potovalne storitve nudili tudi drugi. V 16. stoletju zasledimo podjetnike – kočijaže, ki so skrbeli za prevoze po kopnem. Koristniki njihove ponudbe so bili zlasti grandtouristi (bilo je namreč ceneje in hitreje kot z lastnim prevozom).

Pomembna romarska pot je od vzhoda in severovzhoda peljala preko slovenskega ozemlja k pristaniščem Trst, Koper (glej Žitko, 2015, 43) in Poreč. Jadranska pristanišča so predstavljala tranzitno točko romarjev. Najhitrejši in najlažji način za potovanje, zlasti proti Rimu in drugim italijanskim središčem, je bil ravno preko morja (Kosi, 1998). Pri tem je prihajalo tudi do sporov med konkurenčnimi pristanišči, kakršen je bil na primer med Koprom in Trstom leta 1423, ki pa je bil uspešno razrešen po diplomatski poti.[12]

Trst je igral strateško vlogo kot pristanišče in izhodiščna točka tudi za posamezne itinerarije ter za obisk bližnjih kraških območij (jama Vilenica, Lipica, Socerbska jama). V bližini Kopra (zaliv Sv. Jerneja pri Ankaranu) se je nahajalo pristanišče, od koder so skupine romale v Sveto deželo in kjer sta se nedaleč stran nahajali dve cerkvici, ki sta služili tudi kot romarski počivališči (Šmitek, 2008, 127). Nekateri izmed krajev, ki so se zlasti v drugi polovici 19. stoletja razvijali v turistične destinacije, so bili v preteklosti povezani oziroma je bil njihov nastanek deloma povezan z izgradnjo cerkvenega svetišča (Opatija, Sv. Lovrenc-Portorož). Vendar njihovega kasnejšega turističnega razvoja ne povezujemo z romarsko preteklostjo, ker so za turistično dejavnost pomembno vlogo igrala zlasti medicinska odkritja; so pa kljub temu bili v določeni meri poznani kot verski kraji.

Božjepotništvo nastopa kot množični pojav že veliko pred nastankom modernega turizma in kasnejšo širitvijo dostopnosti turističnih storitev na

---

10 V času križarskih vojn so tudi križarji, seveda za plačilo, organizirali romanja v Jeruzalem, Betlehem in Nazaret, kamor so romarje odpeljali z ladjo in jim do svetih krajev nudili tudi vojaško spremstvo vitezov.

11 Za manj premožne so včasih priskrbeli tudi ugodnejše tarife (Kosi, 1998).

12 Dogovor o tem, da bodo prepovedali, da bi eno ali drugo pristanišče vabilo romarje na svoje ladje, če bosta obe mesti na to pristali (Kandler, 1846–1852, vol. IV, 984, 3. novembre 1423, Il Comune di Trieste scrive al Podestà di Capodistria promettendo non deviare i Romipeti da Capodistria, qualor si osservi reciprocità; il Podestà raccomanderebbe Trieste al Doge di Venezia): »*Nos non permittator aliquem ire amplius ad persuadendum et Inducendum ipsos Romipetas q. huc Tergestum venirent, qui uti q. Vri. a Vestra Spectabilitate similiter ad stratam ire non permitterent*«.

nižje družbene sloje. Za odhod na božjo pot in samo romanje je bila potrebna precejšnja organizacija. Ob romarskih poteh in središčih so se pojavile namestitvena infrastruktura in gostilne, že sam potek potovanja je bilo potrebno organizirati (Paloscia, 2005, 172–174). Romar je na poti lahko sklepal tudi kupčije in trgoval ter kupoval lokalne izdelke, ki jih je doma hranil kot spomin na potovanje. Vendar v tej fazi in obliki vseeno ne moremo govoriti o turizmu ali množičnemu turizmu v današnjem pomenu besede v smislu terminologije, ki označuje značilnosti in razsežnosti pojava od 19. stoletja dalje, saj »turizem« v našem primeru ne nastopa kot samostojna dejavnost, ki je sama sebi namen in ki bi s svojimi storitvami zadovoljevala določene potrebe po storitvah na trgu.

Med predhodne oblike turizma uvrščamo tudi Grand Tour.[13] Mnenja o samem začetku pojava so si različna. Nekateri pojasnjujejo, da se je prehod od verskega do profanega popotnika zgodil leta 1534 z dokončno ločitvijo angleške cerkve od rimokatoliške, ko naj bi se duhovni romar spremenil v profanega »turista«. Drugi pa začetek pojava uvrščajo šele v sredino 17. ali začetek 18. stoletja. Ravno tako so si nasprotujoča mnenja o zatonu pojava, ki ga postavljajo v obdobje francoskih revolucionarnih vojn (1792–1802)[14] ali pa ga povezujejo s prihodom železnice, povečanim številom popotnikov srednjega sloja ali spremembami na kulturnem nivoju (Towner, 1985, 300). Ne glede na njegovo periodizacijo je obveljala interpretacija, da se je Grand Tour razvil pod vplivom humanistične misli, ki je poudarjala nov pogled na svet in spremenjen odnos do boga. Ob širjenju novih idej in nove percepcije posameznika se je pozornost usmerila k raziskovanju (antične) umetnosti, kulture in znanosti, ki so v življenju aristokratov pridobile novo vlogo.

Grand Tour je bil večletno potovanje za izobraževanje z namenom kulturne formacije ter osvojitve znanstvenega in umetniškega znanja mladih potomcev iz plemiških družin. Predstavljal je nekakšen *rite de passage*, torej ritual prehoda, ki ga je mladenič moral opraviti pred vstopom v odraslo dobo. Pomenil je nekakšno potovalno šolo, ki je bila »namenjena moralnemu in estetskemu izpopolnjevanju mladih gentlemanov« (Carmichael, 1991, 41).

13 Izraz Grand Tour se je pojavi v literaturi o potovanjih z delom Richard Lasselsa, *The Voyge of Italy, or a Compleat Journey through Italy* iz leta 1670, čeprav je bil v uporabi že pred tem. Prvič se je uporabil za potovanje lorda Granbornea v Francijo leta 1636. Izraz »Tour« je pomenil krožno potovanje, torej pot, ki se je začela in končala v istem kraju (De Seta, 1997, 137–38).

14 De Seta zaton Grand Toura postavlja v čas napoleonskih vojn, ki so za določeno obdobje dejansko preprečile potovanje Angležev v Evropo. Seveda pa je potrebno upoštevati, da »grandtouristi« niso bili le Angleži, ampak tudi z zahoda in vzhoda Evrope (glej Bracewell, op. 22). Po tem obdobju se je potovanje nadaljevalo, vendar se je pričelo novo obdobje, in sicer letovanje oziroma počitnikovanje (De Seta, 1997, 261; Battilani, 2009, 91) ter zametki modernega turizma.

Potovanje je simboliziralo neke vrste umetnost elitnega družbenega razreda. Mladi plemiči niso potovali sami, spremljali so jih mentorji oziroma učitelji, z njimi je potovala tudi služinčad. Včasih so v krajih, kjer so se zadrževali dlje časa, najemali tamkajšnje sluge, ki so skrbeli za njihove potrebe. Grand Tour je bil takorekoč zapovedan, nujen ritual za ugledne člane visoke družbe. Najprej se je pojavil v Angliji in se nato širil tudi na celinsko Evropo (tako na zahod kot vzhod). Na izobraževalno pot so se navadno odpravljali mladi fantje med dvajsetim in petindvajsetim letom starosti, dekleta so bila za ta ritual prikrajšana. Na potovanju so mladeniči pridobili številna nova znanja, ki so jim omogočila osebnostno rast, saj naj bi potovanje obogatilo duha, pripomoglo k pravilni presoji in preseganju predsodkov ter izoblikovalo manire, ki so označevale popolnega gentlemana (Boyer, 1997, 28). Ti dve značilnosti, učenje in opazovanje, sta grandtouriste ločevali od romarjev (De Seta, 1997, 130).

Pojav, ki je bil sprva značilnost aristokratskih krogov, se je od druge polovice 17. stoletja širil na visoko buržoazijo, umetnike, pisatelje in učenjake.[15] Razloge za potovanje prepoznamo v iskanju znanja, izobrazbe, kasneje tudi v zbiranju umetnin. Mladi potomci pomembnih plemiških družin so se na svojem dolgoletnem potovanju učili in urili v različnih veščinah. V posebnih akademijah so se učili jahanja in sabljanja ter drugih veščin, znanj in spretnosti. (Boyer, 1997, 28). V zgodovinopisju pogosto zasledimo idealizirano podobo Grand Toura, na njegove pomanjkljivosti pa so opozarjali že sodobniki, saj je mladenič na poti sicer res videl veliko, ampak tega ni doumel; pozabil je svoj jezik, drugih se ni naučil, osvojil pa je vse krščanske pregrehe (Boyer, 1997, 28–29).

»Klasični« itinerarij denimo angleškega[16] aristokrata je predvidel pot iz Velike Britanije proti Franciji in Italiji, kar je takrat pomenilo od Genove do Turina, Firenc in Siene, za božič in novo leto v Rim, nato do juga v Neapelj, ki je za grandtourista predstavljal skrajni jug, mejo s civilizacijo. Od tod je pot vodila nazaj na sever do Emilije in Veneta – Ferrara, Padove, Benetk (najpogosteje v času karnevala), Vicenze in Verone. Na svoji poti proti domu se je plemič navadno vračal preko Nemčije in Holandije (De Seta, 1997, 144–45; Towner, 1985). Zgodilo se je, da so grandtouristi zaradi različnih dejavnikov (politične krize, vojne) »zašli« z načrtovane na drugo pot. V takem primeru so obiskali tudi druge kraje.

---

15 Med najbolj znane »grandtouriste« sodijo filozofa C. L. Montesqueja in M. Montaigneja, ki se je zdravil v italijanskih termah, ali pisec W. Goethe.

16 Grand Tour se je najprej pojavil v Angliji, zato na tem mestu kot primer navajamo angleški itinerarij.

Geografsko območje, ki je predmet raziskave, je za nekatere popotnike, tudi grandtouriste, predstavljalo zanimivo točko. V mislih imamo zlasti območje, kjer so prisotni kraški pojavi. Slovenski kraji sicer načeloma niso sodili v itinerarije grandtouristov in drugih popotnikov. Slovenske dežele niso sodile niti v okvir eksotičnih in orientalskih destinacij poznega novega veka. Kraji so predstavljali bolj tranzitne točke na poti med Dunajem in Trstom ali Benetkami in Levantom.

Opisi Istre iz predindustrijske dobe so dokaj redki in skopi, če seveda izvzamemo poročila vizitacij, vojaških oglednikov in poročevalcev. Pri raziskovanju potopisov lahko opazimo, da je bila večja pozornost namenjena kraškim pojavom, ki so bili dostopnejši, saj je pot iz Dunaja v Trst vodila čez kraško območje. Podzemni jamski svet in cerkniško presihajoče jezero, ki predstavljata specifiko tega območja, sta zbujala večji interes za raziskovanje in obiskovanje že v predindustrijski dobi. Vendar pot preko kraških območij ni potekala brez težav, saj so na potnike prežali razbojniki,[17] ki so napadali in ropali poštne kočije ter tako zbujali strah med popotniki. Na začetku 19. stoletja se razmere glede Istre še niso veliko spremenile, saj je Monson, ki je pisal o Kopru in Izoli, potožil, da »ne v Benetkah ne v Trstu nismo mogli dobiti nobenega dela, ki bi se ukvarjalo z istrsko obalo, zato me to neprijetno pomanjkanje podatkov sili v neurejene opise« (Carmichael, 1991, 42).

Kot primer potovanja po slovenskih krajih lahko navedemo potovanje treh Angležev leta 1734. Opis le tega je izšel v rokopisu v Londonu leta 1745.[18] 11. marca leta 1734 so bili v Gorici, tam so najeli poštne kočije in služabnike. Iz Gorice so odšli skozi Vipavo, Razdrto, Planino, Vrhniko, Ljubljano, Celje in Maribor proti Gradcu. Na poti opisujejo postanke, hrano in pijačo ter pot s kočijo, saj so se zaradi podmazanja koles morali večkrat ustaviti (Shaw, 1997a, 167). V enem izmed treh popotnikov je Shaw prepoznal člana Kraljeve družbe Johna Swintona (Shaw, 1999). Skupaj z dvema sopotnikoma je 10. marca zapustil Benetke in dva dni kasneje so bili v Gorici. Na poti proti Ljubljani je Swinton v svojem rokopisu *The Harleian Miscellany* opisal ceste, postanke, razdalje med njimi in prehrano ter znamenitosti. Itinerarij treh Angležev je predvidel obisk Benetk v času karnevala, kar je veljalo za ustaljeno pot grandtouristov. Iz Benetk jih je pot vodila proti Hamburgu preko Kranjske. Sprva so načrtovali pot preko Francije, vendar so v strahu pred konfliktom

17 Znana taka točka je bila na Ravbarkomandi.

18 Rokopis: *The Travels of Three English Gentleman, from Venice to Hamburg, Being the Grand Tour of Germany, in the Year 1734*. Tu lahko vidimo itinerarij »grandtouristov«. Pot proti Nemčiji jih je peljala tudi skozi slovensko ozemlje.

med Francijo in Avstrijo leta 1733[19] spremenili itinerarij. Tako so se iz Benetk odpravili v cesarsko mesto Gorico, mesto z dolgimi ulicami in ozkimi hišami, gradom, ki naj bi bil tedaj v slabem stanju in naj bi ga varoval garnizon le tristotih mož (Shaw, 1999, 90). Za raziskovalce je lahko zanimiv podatek o slovenskem jeziku, ki naj po Swintonovem mnenju ne bi segal zahodneje od Gorice. V mestu so po njegovih zapisih govorili še italijansko, nemško in čudno latinščino,[20] ki naj bi jo govorili domačini. Tu govori o furlanščini, ki jo v svojih opisih omenjajo tudi drugi popotniki in se jim je nasploh zdela zanimiv pojav. Podobno je pol stoletja pred njim Edward Brown o jeziku Kranjcev pisal kot o slovanskem narečju (Brown, 1685, 83).[21] Še drugi obiskovalci, grandtouristi in raziskovalci so poročali o njihovih potovanjih po slovenskem območju, zlasti kraškem podzemlju, kar bo podrobneje predstavljeno v poglavju o jamskem turizmu.

Skozi stoletja je Grand Tour spreminjal svoje značilnosti. Na začetku je potovanje trajalo tudi več let, saj je moral mladenič v namen svoje kulturne formacije osvojiti umetniško znanje in se morebiti spoznati z drugimi jeziki. Pomenilo je nekakšno potovalno šolo. V drugi polovici 17. stoletja je Grand Tour dobil nove značilnosti. Potovanje je postalo bolj stacionarno, mladi plemiči so dlje časa prebivali v vzgojnem kolegiju (internatu), najpogosteje so bili v Italiji (Battilani, 2009, 88). V 18. stoletju so se značilnosti Grand Toura začele še koreniteje spreminjati. Poleg tega, da se je potovanje razširilo tudi na druge družbene kategorije prebivalstva, saj so se mladim aristokratom in bogatim meščanom pridružili še pisatelji, umetniki, filozofi in tudi predstavniki srednjega sloja, je trajalo manj časa (do štiri mesece), spreminjale so se starostne skupine, saj so se potovanj udeleževali tudi odrasli moški. Zmotna je predstava, da so popotniki oziroma grandtouristi prihajali le z zahoda Evrope. V zgodovinopisju je bilo precej pozornosti posevečene raznim »zahodnim« piscem, veliko manj pa tistim, ki so prihajali z vzhoda.[22]

---

19 Poljska nasledstvena vojna (1733–1735).

20 Ta jezik naj bi se bližal francoščini, ki je bila težko razumljiva za ostale, ki so sicer govorili italijanski jezik (npr. Benečane).

21 *The Carniolinas speak a Dialect of the Sclavonian, but in this parts they have a Language called Lingua Fullana, or Friulana; he that speaketh Italian may understand much thereof. The Lords Prayer in that Language begins thus, Pari Nestri ch'ees in Cijl See Santificaat tuto nom, etc.*

22 S popotniki in pisci oziroma poročevalci z vzhoda se je precej sistematično ukvarjala skupina raziskovalcev pod vodstvom Wendy Bracewell v sklopu projekta East Looks West: East European Travel Writing on European Identities and Divisions, 1550 – 2000.

Italija in Sredozemlje sta v očeh (predvsem angleških) evropskih aristokratov postopoma izgubila nekdanji blišč oziroma dobila predznak nerazvitega območja v smislu civilizacijskega in gospodarskega razvoja (v okviru tedanjih smernic mednarodnega trgovanja in razvoja industrije). Kljub temu interes do potovanja po Italiji ni povsem zamrl, saj se je zanimanje iz izobraževalne in kulturne sfere (kulturnega formiranja) premaknilo v občudovanje narave in krajine (obisk eksotične narave in kulturnih spomenikov). Zanimiva so postajala tudi večja urbanizirana mesta, popotniki so se zanimali za nove tehnologije in »tovarne«. Potovanje se je usmerilo v London, Dunaj, Prago, Pariz in St. Petersburg (Battilani, 2009; Boyer, 1997, 30), hkrati pa se je iz kulturne formacije preusmerilo bolj v potovanje iz užitka in obisk nenavadnih naravnih znamenitosti. Večji avanturisti so se v želji po spoznavanju eksotike v 17. in 18. stoletju odpravljali proti Levantu, kjer so iskali neevropske elemente znotraj vzhodne sredozemske kulture (Carmichael, 1991, 41).[23] Sredi 18. stoletja smo bili v Evropi priča izboljšavam cestnega omrežja in nastanitev. Predvsem v večjih mestih so se pojavili hoteli, restavracije in kavarne, nastanitev konjev tudi ni bila več primarna funkcija nastanitvenih obratov. Restavracije in kavarne, v katere je bil končno dovoljen tudi vstop ženskam, so bile dostojno urejene (Boyer, 1997, 32–33).

Tekom 19. stoletja pa je Grand Tour počasi prešel iz mode, ohranjali so ga predvsem bogati Američani, ki so v Evropo prihajali v želji po iskanju arhitekturnih in umetniških pričevanj. Nove modne smernice so narekovale potovanje v eksotične dežele, Angleži so radi raziskovali kolonije, kot je Indija, se usmerjali v južno Afriko, Šri Lanko, Avstralijo in Nova Zelandijo. Med najzanimivejše dežele je sodil tudi Egipt, kjer je bilo veliko zanimanja za arheološka odkrivanja. V eksotičnih deželah so popotniki iskali naravne in kulturne znamenitosti ter se udeleževali lovov na merjasce in tigre ter drugih avanturističnih podvigov (Battilani, 2009, 91–92; Towner, 1985).

Danes se Grand Tour ponovno izraža v oblikah študentskih izmenjav za določeno obdobje, v obliki študija na univerzah v drugih državah.[24] Vrsta potovanja, ki ima kot cilj izobraževanje, spoznavanje drugih kultur in sprostitev, je torej prisotna tudi v današnjem času. Potovanje je sicer časovno krajše, pogostejše in intenzivnejše, kar omogočajo sodobna komunikacijska in prevozna sredstva. Grand Tour je imel v zgodovini turizma pomembno vlogo, kar

23 Tak popotnik je bil denimo Škot William Lithgow.

24 To obliko potovanja v današnjem času poznamo pod terminoma študijsko potovanje in kulturni turizem (Lebe, 2008).

kaže tudi na to, da so bile pojavu posvečene številne študije in raziskave,[25] ki pa so bile označene kot preveč deskriptivne s pomanjkljivim analitičnim pristopom, kar je privedlo do stereotipizacij in nasprotij (Towner, 1985).

Potovanje v predindustrijski dobi je bilo tako s finančnega in organizacijskega kakor s časovnega vidika zapletenejše. Še v 18. in na začetku 19. stoletja so se potniki srečevali s številnimi ovirami že ob samem načrtovanju poti, saj so jih omejevali »birokratski« postopki pridobivanja dovoljenj za potovanje (potne listine).[26] Vladarji in plemiči so navadno potovali s svojimi kočijami, premožnejši so si lahko privoščili potovanje s poštno kočijo. Pri tovrstnem potovanju so ravno tako veljale določene restrikcije glede dovoljene količine prtljage,[27] njene vsebine ali svobodnega prestavljanja na druge poštne kočije. Potne listine so morali potniki pokazati vsakokratni oblasti, če jih je le-ta želela pregledati. Potniki sami so plačevali mitnine na prehodih deželnih meja in mitnicah, za varnost svoje prtljage so morali poskrbeti sami. V splošnem je bilo potovanje s poštno kočijo nevarno, saj so se potniki morali soočati s številnimi težavami, med katerimi je bila tudi pomanjkljiva varnost. Na poti so se na eni strani srečevali z berači, na drugi z roparji in ostalimi cestnimi razbojniki.[28]

Pred razvojem modernih oblik turizma zgodovinopisje identificira še eno njegovo predhodno obliko, letovanje. Letovanja so vezana na preživljanje prostega časa v podeželskih vilah in na športne dejavnosti v 16. in 17. stoletju.[29] Povezujemo jih z uživanjem prostega časa v neokrnjeni naravi, kjer so se aristokrati na območju svojih podeželskih vil posvečali različnim sprostitvam in zabavam, športnim aktivnostim, lovu ter socialnim odnosom. Ta vrsta prototurizma je bila posvečena brezdelju v določenem, navadno neurbanem okolju. Udeleževali so se je le povabljeni gosti. V drugi polovici 17. stoletja se je moda začela spreminjati in takrat se je kraj preživljanja prostega časa aristok-

25 Towner v svojem pripsevku o Grand touru prikaže rezultate analize na primeru 108 obravnavanih potovanj, ki jih je izluščil iz 925 objavljenih poti med letoma 1547 in 1840.

26 Izdajanje potnih listin je bil zapleten proces, saj so veljale posebne za potovanje po deželi, za potovanje izven njenih meja ter za potovanje izven države. Prim. Kranjske (Holz, 1994, 143).

27 Prim. na Kranjskem je določal patent iz leta 1773.

28 Proti beračenju na cestah so bili že v drugi polovici 18. stoletja sprejeti številni ukrepi. Na Primorskem in Notranjskem so bili cestni razbojniki znani pod imeni »Benečani«, »Istrani« in »Čiči«. Med najbolj ogrožene poti je spadala ravno cesta Trst–Ljubljana, zlasti na Postojnskem, o čemer lahko pogosto beremo v pričevanjih popotnikov, ki so obiskovali bližnje kraške zanimivosti. Po obdobju Ilirskih provinc, ko so nekako uspeli zatreti oziroma omejiti roparstvo, in po ponovnem nastopu avstrijske oblasti se je izdaja potnih listin in dovoljenj še poostrila ter podražila, kar je sicer omogočilo precejšen nadzor, a težje udejstvovanje na potovanjih (Holz, 1994, 143–145).

29 Začetke ponovno beležimo v Angliji.

ratov s podeželja preselil v mesto oziroma v kraje, kjer so nudili določeno ponudbo (toplice, morje). S tem v zvezi govorimo o izumu t. i. počitniških mest, ki se naprej pojavijo v Angliji in se razvijajo zlasti v 18. stoletju. Z ločevanjem med delovnim in prostim časom ter uživanjem prostega časa so se pojavile tudi potrebe po organizirani infrastrukturi (nastanitveni obrati, storitve, zabave), ki je bila sposobna sprejemati, zadrževati in zabavati goste (čajne hiše, gledališča, urejene sprehajalne poti). Nova moda je sprva zajela ozek krog najvišjega sloja prebivalstva, ki so mu na trgu nudili zabavo kulturne in rekreativne narave. Obiskovanje čajank in druženje v gledališčih je seveda označevalo pripadnost visoki družbi (Battilani, 2009; Corbin, 1993). Plemiškim navadam in novi modi so skušali slediti tudi meščani, vendar so si razkošna in dolgotrajna letovanja lahko še vedno privoščili večinoma le bogatejši.

Ta prehod, od letovanja v privatnih podeželskih vilah do letovanja v turističnih središčih, in pojav povpraševanja po storitvah na trgu lahko označimo kot prelomnico ter jo povežemo z rojstvom modernega turizma. Industrijska doba in modernizacija pa sta ta proces intenzificirali ter spremenili sam koncept potovanja.

Moderni turizem v Evropi in Sredozemlju

Moderni turizem je zaznamoval novo obdobje in načine potovanja, ki so bili precej različni od njegovih predhodnih pojavnih oblik; različni ne toliko ali samo v smislu posameznih vrst turističnega potovanja kakor v njihovemu obsegu ter načinu in percepciji potovanja samega. Moderni turizem je tesno povezan z ekonomskim razvojem, posledicami industrijske revolucije in tehnološke modernizacije, ki so imeli na razvoj turistične panoge pomemben vpliv. Poleg ekonomskih je moderni turizem odpiral nove kulturne, eksistencialne in socialne razsežnosti v obliki zabave, brezdelja in užitka (Paloscia, 2005, 263).

Najprej bodo predstavljeni posamezni tipi modernega turizma v zahodni Evropi, podrobneje pa bodo obravnavani predvsem tisti, ki so se razvili na območju severnega Jadrana.

Prve oblike modernega turizma so se pojavile v Veliki Britaniji, in sicer z razvojem oziroma ponovnim razmahom termalnega turizma konec 17. stoletja. V 18. in začetku 19. stoletja je pojav doživel velik razvoj tudi na celinski Evropi (tudi na Slovenskem) ter predstavljal razkošje in status elitnih družbenih razredov. Da je v tem procesu prednjačila in bila pobudnica novih trendov v modernem turizmu ravno Velika Britanija, ni naključje. Območje je bilo gospodarsko najrazvitejše in se je industrializiralo pred državami celinske Evrope. Zgodnji industrijski razvoj je povzročil tudi spremembe na kulturni in socialni ravni. Urbanizacija krajev preživljanja prostega časa, ko so ljudje namesto v podeželskih vilah hodili na oddih v počitniška mesta, ter oblikovanje razmeroma številčnega in bogatega srednjega sloja (meščanstvo) sta predstavljala podlago, pogoj za nastanek in razvoj moderne turistične dejavnosti. Angleži so bili prvi, ki so pričeli izkoriščati turistične storitve, saj je način življenja narekoval ločevanje med delovnim in prostim časom ter pred-

vsem med krajem dela in krajem sprostitve. S preselitvijo letovanja s podeželja v mesto se je pojavila potreba po storitvah na trgu. Pri tem je za sam turistični razvoj kraja pomembno vlogo igrala sposobnost za naložbe v turistično infrastrukturo in ponudbo na trgu. Kraji, ki so se znali promovirati in ponujati kot sedeži prijetnega bivanja ter vzpostaviti ustrezno infrastrukturo, sposobno nuditi prijetno in udobno bivanje ter privabiti goste določenega družbenega sloja, so si lahko obetali uspešno turistično pot. Turizem oziroma moderni turizem je v prvi vrsti še vedno ostajal privilegij aristokratskih krogov, a se je v Angliji razvil predvsem kot odraz oziroma posledica večjega povpraševanja na trgu s strani bogatega srednjega sloja (meščanstvo), ki je imel zadostna finančna sredstva, da je omogočil razcvet te dejavnosti (ponudba-povpraševanje, izmenjava storitev na trgu) (Battilani, 2009).

Pojav in razvoj modernih oblik turizma, ki so se afirmirale tekom 19. stoletja, predstavlja pomemben sestavni del širšega okvira gospodarske, socialne in kulturne modernizacije. V knjigi bodo predstavljeni moderne oblike turizma in vzroki njihove popularizacije v zahodnem evropskem prostoru. Osrednja analiza pa bo posvečena prikazu razvoja modernih oblik turizma v Avstrijskem primorju z identifikacijo dejavnikov, ki so vplivali na oblikovanje destinacij posameznega turističnega tipa, oziroma njihove vloge pri uveljavljanju turistične dejavnosti.

Ponovno odkrivanje zdravilnih učinkov termalnih vrelcev

Uporaba termalnih vrelcev v zdravilne in sprostitvene namene je bila poznana že v antiki. Po antičnem obdobju so elitni sloji terme večinoma opuščali, v zdravilne ali sprostitvene namene so jih še naprej uporabljali pretežno nižji sloji prebivalstva. Ta dejanja so bila večinoma spontana, okrog izvirov ni bilo posebne infrastrukture. Pri tem ni šlo za razširjeno družbeno prakso, temveč za prežitke antičnih znanj o kurativnih učinkih termalne vode ter duhovnem čiščenju preko stika z naravo. Ponovno uvajanje term za višje sloje je moralo biti v skladu z njihovimi moralnimi normami in z namenom revalorizacije telesne nege. Moda prakticiranja zdravilnih termalnih kopeli je na primer v Italiji ponovno zacvetela v 14. in 15. stoletju. Termalne kraje so ponovno pričeli obiskovali elitni gosti in umetniki. V Toskani so bile znane terme Montecatini, Bagni di Pisa in Petriolo, v Emiliji-Romagni Poretta, Bagno di Romagna, v Markah na območju Acolija, v Laziu pa zlasti Viterbo. Tudi religija, ki je nekdaj sicer zavračala tovrstne prakse, je pričela s ponovnim uvajanjem term, in sicer kot krščanskega simbola očiščenja – nega telesa očisti dušo. V 14. stoletju pa so se že pojavili prvi medicinski diskurzi o terapevtskih učinkih hidro-

erapije in termalne vode. Za razliko od antičnega obdobja so termalni kraji v ospredju služili za zdravljenje in ne za zabavo. Čeravno so v prvi vrsti obisk zaznamovali zdravstveni vzroki, je sprostitev kmalu postala pomemben element bivanja v termah. Tudi zdravniški traktati so promovirali sproščanje, sprehode in druženje, ki naj bi pozitivno vplivali na zdravljenje različnih tegob. Vendar sprostitve in zabave v termah ne moremo primerjati s kasnejšim vzorcem preživljanja prostega časa v termalnih letoviščih, ki so ga uvedli Angleži (Battilani, 2009; Boyer, 1995).

Za ponovno odkritje mode preživljanja prostega časa v termalnih krajih so zaslužni aristokrati in bogati meščani. Angleška termalna in kasneje morska letovišča 17. in 18. stoletja predstavljajo začetke modernega razvoja turistične dejavnosti, ki se je s časovnim zamikom razširila tudi na celini. Medicina je ponovno odkrila zdravilne učinke kopanja v termalni vodi in njenega pitja. V 18. stoletju so bili prepričani, da voda zdravi melanholijo in hipohondrijo, v 19. pa bolezni živcev in živčnih zlomov (Blackbourn, 2002, 10).

Sedeži zdravilnih praks so tekom 18. in 19. stoletja postali kraji sprostitve in razvedrila ter umika iz razvijajočih se mestnih industrijskih središč. Letovanje v termalnih krajih je pomenilo odmik iz kraja dela v kraj sprostitve in zabave. Zdraviliški vidik in terapevtski učinek termalne vode sta postopoma postala le izgovor za uživanje v igrah, novih poznanstvih, v družbi uglednih in premožnih posameznikov ter daleč od industrijskih središč. Druženje v termalnih letoviščih je pomenilo dvoje, po eni strani je simboliziralo beg iz delovnega okolja, po drugi pa je predstavljalo statusni simbol pripadnosti višjemu družbenemu stanu in potrošnjo na visoki ravni (Paloscia, 2005, 266).

Prva termalna destinacija, ki je poleg zdravstvenih storitev nudila tudi zabavo, je bil angleški Bath, ki je že konec 16. stoletja privabljal elitne goste. Tamkajšnjo vodo je analiziral W. Towner, zdravnik, ki je odkril njeno zdravilnost. Na začetku 17. stoletja so se vrstile investicije v nastanitveno infrastrukturo. Tekom stoletja so v notranjosti termalnega resorja zgradili gledališča, koncertne kavarne, plesne dvorane, čitalnice, trgovine, restavracije in okrepčevalnice, uredili parke in sprehajalne poti, ki so privabljali goste in zadoščali njihovi želji po zabavi. Bath se je iz zdraviliškega kraja postopoma razvil v kraj sprostitve in razvedrila za aristokrate. Zdravstveni nameni so se umikali zabavi, ki je postala osrednja dejavnost zdravilišča. Glavne zasluge za to je imel Richard Beau Nash (1674–1762), ki je bil v letovišču gostitelj vseh prireditev – *Master of Ceremonies*. Največji razcvet je kraj dosegel v 18. stoletju. Velik uspeh Batha je bil odvisen tudi od ugodne geografske lege v bližini finančnih in trgovskih središč. V drugi polovici 18. stoletja (oziroma po letu 1770) so kraj

pričeli obiskovati tudi srednji sloj in trgovci. Aristokrati in bogati meščani so tedaj pričeli iskati druge elitne desitnacije (Tunbridge Wells in Epsom). Populacija, ki je obiskovala Bath, se je postopoma začela tudi starati. Okrog leta 1830 je bil kraj ponovno znan kot zdravilišče, kjer so se zdravili predvsem starejši in invalidi (Battilani, 2009, 99–101; Boyer, 1997, 33–39).

Konec 18. in na začetku 19. stoletja so se termalni kraji turistično razvijali na celini. Spa[1] v Belgiji so konec 18. stoletja pričeli promovirati Angleži. Pitje tamkajšnje vode je zanje postala nuja. Mesto se je razvilo v mondeno termalno središče za aristokratske goste. Tudi kraljeve družine so pri afirmaciji nekaterih termalnih letovišč igrale ključno vlogo. Tako je nadvojvoda Baden v Nemčiji uvedel Baden-Baden (začetek 19. stoletja), toskanski nadvojvoda je dal zgraditi terme v Montecatiniju (konec 18. stoletja), parmski vojvoda terme v Salsomaggioreju (začetek 19. stoletja), medtem ko je piemontski kralj rad zahajal v terme Aix (19. stoletje), katerih lastnik je bil. Premožni Habsburžani (znane osebnosti in kronane glave) in evropski plemiči so radi zahajali v Bohemijo (Češka) in dali krajem tudi ime, Karlsbad (Karlovy Vary, kjer so prvi zdraviliški dom zgradili že na začetku 18. stoletja, zdravilišče pa se je uveljavilo v drugi polovici 19. stoletja) in Marienbad (Márianské Lázně, ki so se pričele razvijati na začetku 19. stoletja). Poleg omenjenih dveh so bile še znane in priljubljene toplice Franzensbad (Františkovy Lázně), za goste iz nemško govorečega prostora so bili priljubljeni tudi Meran, Bad Gastein in Ischl (Boyer, 1995, 38–39; Leonardi, 2010, 100).[2] Karlsbad je postalo najbolj obiskano zdravilišče monarhije, Marienbad je bil znan tudi po svojih naravnih lepotah. Romantika je imela svoj vpliv (Steward, 2002, 26). Poleg najprestižnejših so bile obiskane tudi manj elitne hidrotermalne destinacije, ki so jih obiskovali tudi manj premožni posamezniki (Leonardi, 2010, 101).

Na Slovenskem so se turistično uspešno razvijale termalne lokalitete, v prvi vrsti Rogaška Slatina, terme Dobrna, Dolenjske in Rimske toplice ter drugi kraji. Najbolj uspešno termalno zdravilišče na Slovenskem (Spodnja Štajerska) je bila Rogaška Slatina, ki je na začetku 19. stoletja prišla v posest štajerskih deželnih stanov, ki so kupili vrelec in večino okoliških zemljišč. S soglasjem, ki ga je dunajska vlada izdala 15. 2. 1803, je prevzem vrelcev postal dokončen, kar je pomenilo tudi, da je bilo izkoriščanje, polnjenje in razpošiljanje vode iz tamkajšnjih vrelcev izključna pravica stanov. V zdravilišču so

1 Izraz spa se še danes uporablja za termalne kraje.

2 V omenjenih zdraviliščih so zdravili različne bolezni. Vichy in Baden sta bila primerna za zdravljenje revmatikov in ženskih bolezni, Karlsbad, Montecatini in Baden Baden za bolezni prebavnega trakta, presnove in gibal, Franzensbad za bolezni ledvic, žolča in prebavil, Marienbad pa za boelzni ledvic, sečil in gibal (Žižek, Cvelfar in Mlacović, 2003, 10).

kmalu pričeli investirati v infrastrukturo (kopališče, zdraviliški dom) in zaposlili ustrezno osebje. Sezona obiskovanja je trajala od maja do začetka septembra. Največ obiskovalcev je bilo poleti, v času t. i. počitnic poletne sveže ne (*Sommerfrische*).[3] Do pričetka prve svetovne vojne je obisk naraščal (1823 659 obiskovalcev, 1850 2.642, 1900 okrog 3.000, 1912 5.300), v zdravilišče so na zdravljenje in oddih prihajali tudi številni eminentni gosti (knezi, kneginje, grofi, grofice, baroni in baronice, kronane glave, škofi, politične osebnosti in vojaški častniki) (Cvelfar, 2002, 15; 2008, 468–474; Studen, 2005a, 93).

V začetni fazi termalnega turizma sta bila močno prisotna vpliv medicinske stroke, zlasti lokalnih zdravnikov, ki so promovirali zdravilne učinke vode, ter hkrati pokroviteljstvo osebe plemiškega stanu, ki je s svojo prisotnostjo določenemu termalnemu kraju »prinesel« prestiž in s tem zagotovil prihod izbranih gostov. Ponekod so termalni kraji ohranili prvenstven, torej zdraviliški, značaj mesta, kjer so bili bolniki podvrženi strogim metodam zdravljenja. Tak primer zasledimo v avstrijskem zdravilišču Gräfenberg, ki ga je leta 1821 ustanovil Vinzenz Priessnitz. Tudi znani benediktinski menih Sebastian Kneipp je v svojem bavarskem zdravilišču Bas Wörishofnu apliciral metode, kot so tuširanje z mrzlo vodo, obkladki s hladno vodo, hoja po mokri travi pred obrokom kislega zelja, črnega kruha in metinega čaja. Svoja dognanja je objavil leta 1886 v knjigi *Meine Wasserkur*. Njegova metoda je bila očitno uspešna in priljubljena, saj je zdravilišče letno obiskalo okrog 30.000 gostov (Blackbourn, 2002, 11). Tudi nekateri kraji na Slovenskem so prevzeli tovrstne metode zdravljenja.

Inovacija, ki so jo uvedli Angleži, ni bila v uporabi termalnih vrelcev v zdravstvene namene, temveč v tem, da so zdraviliški kraj transformirali v kraj sprostitve in zabave z ustrezno infrastrukturo (promenade, gledališča, igralnice, družabni prostori, kavarne), ki je zapolnjevala prosti čas letoviščarjev in je tako zaznamovala prehod iz krajev zdravja v kraje zabave.

Mrzla in topla morska voda

Medicina je bila glasnica novih trendov. Tako je najprej propagirala ponovno zdravilnost termalnih kopeli, kasneje pa je odkrivala zdravilne učinke morske vode. Morska voda in zrak do konca 18. stoletja nista zbujala posebnih interesov, povezanih z zdravilnimi ali celo turističnimi nameni. Morje naj ne bi imelo zdravilnih učinkov, temveč naj bi celo škodovalo notranjim organom. Konec 18. in v prvi polovici 19. stoletja se je pod pobudo zdravnikov uveljavila vrlina zdravilnosti vode in morskega zraka, kar je privedlo do nastanka prvih

3 Način preživljanja prostega časa premožnih meščanskih družin.

morskih kolonij. Medicinski traktati so opominjali na pozitivne preventivne in kurativne (za okrepitev) učinke zraka in mrzle morske vode ter odkrivali antične diskurze o njeni zdravilnosti. Vodi in zraku so bili pripisani terapevtski zdravilni učinki za telo in duha (uspešno naj bi zdravili otožnost, tesnobo in depresijo) in takrat so bili nekdanji predsodki in strah premagani. Medicina je glede kopanja v morju oznanjala pravila in teorije ter izoblikovala zgodovinsko odločilen moment o nadzoru in ritualizaciji neke mode (Urbain, 2003, 76–77). Iniciatorji nove mode so bili ponovno Angleži, na celini pa so se v prvi fazi razvijala zlasti letovišča na severnih morjih (Baltik, Severno morje).

Prehod iz termalnih vrelcev na morje se je udejanjil v termalnem vrelcu Scarborough, v katerega je vdirala morska voda in mu je bila zato priznana večja terapevtska vloga (obiskan je bil že od leta 1627). V bližini morskih kopališč se je razvil tako imenovani *Kursaal*, to je obrat, ki je nastal na enak način kot termalna poslopja, vendar je bil postavljen na plaži/kopališču ali na morju (kot nekakšen splav na morju), kjer je bil povezan s pomolom. V mrzli morski vodi je kopanje trajalo le nekaj minut. Zdravilne učinke morske vode (za zdravljene številnih bolezni) je odkrila medicina, aristokracija pa je bila tista, ki je določala modne smernice in prva spodbujala tudi razvoj morskega kopališkega turizma. Uspeh neke morske destinacije je bil, podobno kakor v termalnih letoviščih, v veliki meri odvisen tudi od investicij v infrastrukturo in sposobnosti zapolnjevanja prostega časa letoviščarjev (zabava, prireditve). V 19. stoletju namreč ni bilo v modi sončenje in poležavanje na plaži, soncu ni bila dodeljena nobena zdravilna funkcija; ob sprehodih po soncu so se ljudje pred njim ščitili s sončniki. Ljudje se niso veliko zadrževali na plaži, temveč v urbanih centrih, kjer so potekale raznovrstne prireditve (Battilani, 2009, 104–06; Cavalcanti, 2003, 53). Sončenje oziroma porjavelost je bila, v nasprotju z belo poltjo, znak nekultiviranosti. Temna polt je postala simbol blaginje in počitnikovanja šele na začetku 20. stoletja. Toplo poletno Sredozemsko morje tako še ni bilo privlačno, so se pa sredozemski morski kraji prvotno razvijali in plasirali na trg kot alternativna zimska morska letovišča (sezona od oktobra do aprila), kjer je bilo zaradi blage klime primerno prezimovati. Ob postopnem odkrivanju terapevtskih učinkov tople vode se je sezona v Sredozemlju pomikala proti poletju, kar se je postopoma uveljavljalo konec 19. in na začetku 20. stoletja, vendar se zimska sezona ni povsem ukinila in je za nekatere kraje veljalo dvojno obdobje obiskovanja.

Termalna in morska kopališča so se razvijala v uspešne in priljubljene destinacije s pomočjo najvišjih in najeminentnejših predstavnikov višjega sloja in oblasti. Najbolj znani promotorji so bili predstavniki kraljevih družin

in pomembne politične osebnosti, ki so lahko tudi nekdaj neznanim krajem prinesli sloves turističnih destinacij; slednje so tako obisk znanih oseb znale s pridom izkoristiti v promocijske namene. Zdravniki in finančni promotorji kraja so izkoristili možnosti, ki jih je ponujal tisk, in so s tem komunikacijskim orodjem obveščali javnost o prisotnostih eminentnih gostov ter tako prikazovali uspehe njihovega turističnega kraja. Sama avstro-ogrska cesarica Elizabeta je tako pripomogla k prepoznavnosti in razvoju Krfa, Madeire in Cap Martina na francoski obali (Paloscia, 2005, 267).

Iz Anglije, kjer se je kot morsko letovišče najbolj uveljavil Brighton,[4] se je konec 18. in na začetku 19. stoletja »nova moda« širila na celinsko Evropo, in sicer Severno in Baltsko morje ter atlantsko obalo (Travemunde in Swinemunde na Baltiku, Norderney na Severnem morju).

V Brightonu je eden med najbolj znanimi pobudniki novih praks, dr. Russel,[5] odprl zdravniško ordinacijo, ki je doživela velik uspeh. Po njegovem mnenju je kopanje v morju učvrstilo rahitične otroke in šibke deklice ter pomagalo celo sterilnim ženskam. Russel je priporočal pitje slane morske vode, kopanje v njej in uživanje morske hrane, v kateri je bila koncentrirana vrlina vode (Urbain, 2003, 78). Pitje morske vode je bilo lahko sicer neprijetno, vsaj na začetku, kajti pustilo je občutek težkega želodca in žeje. Po poročanju zdravnikov pa so taki občutki po petnajst do dvajsetih dnevih običajno počasi izginili (Guastalla, 1842, 76). Po mnenju zdravniške stroke (zdravniška šola iz Caena, leta 1846) je morska voda pozitivno učinkovala na zdravljenje kroničnih obolenj. Šibkim in občutljivim posameznikom so predlagali kopanje za zdravljenje levkoreje, katarja, kroničnih obolenj maternice, anemije, organske atonije, hipohondrije, histerije, delirija, kašlja in drugih bolezenskih stanj. Proti koncu stoletja se je kopanju v morski vodi pripisovalo pozitivne učinke pri zdravljenju limfatičnih obolenj, anemije, bolečin v kolkih in otroških bolezni. Živčnim, srčnim bolnikom, ljudem z albuminurijo in diabetom pa kopanja v morju niso priporočali (Désert, 1986, 379–81).

V Franciji so se kot letovišče razvili Dieppe (1822) in drugi kraji v Normandiji, ki so svoj uspeh pripisovali peščenim plažam in svežemu vetru. Lokacija krajev v bližini Pariza[6] in prometna dostopnost so imeli za razvoj po-

4 Z zgodovino turističnega razvoja angleških morskih letovišč se podrobno ukvarja J. K. Walton, ki je na to temo objavil več člankov in publikacij, npr. *Blackpool* leta 1998, *The British Seaside: Holidays and Resorts in the Twentieth Century* leta 2005, ter uredil zbornik o zgodovini turizma leta 2005 *Histories of Tourism: Representation, Identity and cConflict.*

5 Russel je objavil *Dissertation on the Use of Sea Water in the Diseases of the Glands.*

6 Snobovska buržoazna in aristokratska pariška družba je bila dovzetna za nove modne trende. Znane politične osebnosti so veliko pripomogle k promociji morskih destinacij, poleg njih

membno vlogo. Uspešno so se razvila tudi morska letovišča Dunquerque, Calais, Boulogne, Havre in druge destinacije ob Atlantiku, v Sredozemlju pa Marseilles in Sète. V Španiji in na Portugalskem so kopališki obrati nastali v Portu, Lizboni in Cádizu. Na območju Nemčije so se med Baltikom in Severnim morjem razvila morska letovišča, med katerimi so bila najbolj znana in uspešna Doberan, Norderney in Warnemünde, na Holandskem pa Scheveningen (Guastalla, 1842, 97). Razvoj severnomorskih letovišč Paloscia pripisuje dejstvu, da je bilo to območje ekonomsko razvitejše, imelo je učinkovitejše prometno-komunikacijsko omrežje, ki je omogočilo boljšo dostopnost letovišč bogatim aristokratskim in meščanskim gostom. Število morskih letovišč je v času od začetka 19. do začetka 20. stoletja zelo naraslo (Paloscia, 2005, 266–67).

V teh krajih so se zadrževali zlasti aristokrati, ki so v poletnih mesecih iskali mrzlo morje. Plaža je bila navadno razdeljena na tri dele: za moške, za ženske ter za pare in družine. Določen je bil oblačilni kodeks. Moški, ki se je kopal v predelu za pare in družine, je moral biti oblečen od vratu do kolen, če se je kopal v delu, rezerviranem za moške, so zadostovale kopalne hlače. Ženske so morale biti popolnoma pokrite, ne glede na to, kje so se kopale (Urbain, 2003, 97). Zdravniki načeloma niso nasprotovali kopanju brez oblačil, je pa bilo to dejanje moralno neprimerno, nespodobno. Lokalne oblasti so v ta namen sprejemale odloke, ki so določali pravila vedenja na kopališčih. Zdravniki so priporočali volnena in čim bolj ohlapna, široka oblačila, ki ne bi ovirala gibanja. Na plaži ni bilo dovoljeno preoblačenje, kar je spodbudilo postavitev kabin. Kabine so nosili, jih prevažali na kolesih ali s konji vlekli v morje, do prvih valov, kjer so se kopalci lahko spustili v vodo. Gospe so pri kopanju spremljali za to določeni uslužbenci, ki so jih včasih tudi nosili in spuščali v vodo. Domačini so tako postali nekakšni vodniki za kopalce. Od njih so pričakovali treznost, previdnost, diskretnost in seveda moralno primerno vedenje. Zdravniki so priporočali hiter potop v vodo, brez oklevanja, gibanje v morju in telovadbo oziroma sprehod takoj po izstopu iz morja. Po kopanju so priporočali okrepčilo s piškotom in kozarcem španskega vina. Zdravniki so si bili edini, da je dnevno priporočeno le eno od pet- do dvajsetminutno kopanje v morju, odvisno od telesnih značilnostih posameznika in razmer morja (Désert, 1986, 381–82). Razvoj morskih letovišč je usmerjal višji sloj, politična in kulturna elita, ob zavedanju ekonomske vloge, ki jo je turistična dejavnost pridobivala, pa so se pojavili tudi financerji, vlagatelji v infrastrukturo.

so novo modo širili tudi umetniki in pisatelji, ki so v svojih delih navdušeno pisali o obmorskih vasicah (Désert, 1986, 382).

Morska letovišča na jugu, na primer Azurna obala z Nico in Cannesom ter ligurijska riviera (San Remo),[7] so se kot zimske destinacije – zaradi blage klime za prezimovanje – pričela razvijati v drugi polovici 19. stoletja. Obdobje prezimovanja v omenjenih lokalitetah je trajalo od oktobra do aprila. Ta oblika letovanja je bila ravno tako namenjena gostom iz bogatih družbenih slojev, evropskim aristokratom in drugim premožnim posameznikom, ki pa so se jim v drugi polovici 19. stoletja pridružili tudi premožni Američani in razni princi iz bolj oddaljenih dežel, ki so iskali blago podnebje in menjavo okolja. Ta navada je trajala do začetka prejšnjega stoletja (oziroma do 20-ih in 30-ih let) (Paloscia, 2005, 267), ko se je kopanje v morju dokončno ustalilo v poletni sezoni.

Na prehodu v 20. stoletje, ob odkrivanju zdravilnih učinkov sonca in širjenju kulture sonca ter kopanja v topli vodi, pa se je morski kopališki turizem razvil zlasti na sredozemski obali. Ponovno so bili zdravniki tisti, ki so promovirali terapevtske učinke morskega zraka, kopanja v mlačni vodi in nenazadnje blagodejne učinke sončnih žarkov. Z novim odnosom do sonca se je razvijal tudi odnos do plaže. V dvajsetih in tridesetih letih prejšnjega stoletja je v Evropo vse bolj »prodiralo« sonce, moda sončenja, zagorelega telesa na plaži, kar je od tega obdobja dalje igralo osrednjo vlogo na peščini. Kopanje je počasi izgubilo svojo terapevtsko vlogo ter postalo sprostitvena in zabavna dejavnost (Becher, 1990). Na račun toplega Sredozemskega morja je mrzlo Severno morje izgubljalo goste. Spreminjala so se obdobja počitnic. Nekdaj zimske destinacije (Opatija, Lošinj) so čedalje več gostov sprejemale v poletnih mesecih.

Morski kopališki turizem je podobno kakor termalni izgubljal terapevtsko vlogo, ki se je čedalje bolj umikala zabavi. Kopanje v morju je v elitnih letoviščih postalo le manjši del dnevne rutine turistov, v ospredju so bili branje, sprehodi, kartanje, plesi, koncerti, športna tekmovanja in udejstvovanja ter druge oblike druženja, ki so zapolnile prosti čas. Vendar so še naprej delovala in se razvijala tudi manj mondena letovišča oziroma kraji, ki so ohranili osrednjo funkcijo zdravilišča (na slovenski obali na primer Valdoltra), ki so po priporočilu zdravnikov ponujala svež zrak, morsko vodo in počitek (Désert, 1986, 383–84).[8]

7 Poleg omenjenih destinacij se turistično razvijajo tudi Pau na vznožju Pirenejev, Arcachon in Biarritz v Franciji, Estoril zahodno od Lizbone (Portugalska), Malta, Ciper, Korzika ter Egipt z Aleksandrijo, Kairom in Luksorjem, na jugu Italije pa Sorrento, Capri in Taormina. V ZDA se kot morske destinancije uveljavijo West Palm Beach in Miami Beach na zahodni obali, na severu pa Percé v Kanadi in Atlantic City v bližini New Yorka (Paloscia, 2005, 268).

8 Avtor kot primer navaja francoska morska letovišča.

Gore in jame

Industrijska doba ter življenje v industrijskih in urbaniziranih središčih sta korenito spremenila način življenja. Človek, ki se je postopoma oddaljil od narave oziroma izgubljal stik z naravnim okoljem, je v dobi razsvetljenstva in romantike z njo ponovno iskal stik. V ponovnem iskanju narave oziroma pojavu kulta narave in gesla *nazaj k naravi* v 18. stoletju (Rousseau) ter ob razvoju naravoslovja so pričeli odkrivati tudi gorski svet, kjer so v umiku iz mestnih središč iskali neokrnjeno naravo in idilične podobe gora. Govorimo o pričetkih planinstva in vzpenjanju na vrhove hribov, kjer je bila v ospredju zanimanja najprej alpska Švica ter kasneje nemške in avstrijske Alpe. Pojav alpinizma je bil podlaga turističnemu razvoju tako v smislu kulturnega kot klimatskega, termalnega, rezidencialnega in gorskega turizma (Leonardi, 2005, 64).

Že pred pojavom in razvojem alpinizma se je v gorskem svetu, močno vezano na percepcijo verovanja, postavljalo templje, cerkve, samostane, zidove in celo mesta. Gradnja na visokih območjih je človeka približala njegovemu stvarniku (Kitajska, Srednja in Latinska Amerika), tovrstne gradnje pa so zahtevale naporne plezalne podvige. Poleg tega so ljudje v gorski svet zahajali zaradi potrebe po preživetju (lov, pastirstvo, rudnine). Sicer pa so bile gore v percepciji ljudi in ljudstev navadno pojmovane kot nevarna in strašljiva območja, kjer so svoja domovanja imela mitološka bitja, tako da so se jih ljudje raje izogibali. Pod vplivom razsvetljenske misli se je postopoma pričelo premagovati strah in predsodke do »grozovitih« gora, kjer naj bi prebivala mitična bitja (čarovnice in velikani), saj je bil pogled na gore »skozi zgodovinske procese v toku dolgega trajanja podvržen strukturnim spremembam, ki so človeku ta prej z magičnimi silami prepojen svet s pomočjo novih gibanj od 18. do 20. stoletja že povsem približale /.../ poprej tuj in odmaknjen svet je človeku postal blizu« (Batagelj, 2010, 125). Percepcija skrivnostnega, nepoznanega, oddaljenega, nevarnega, kaotičnega, celo ogabnega gorskega sveta, ki je v očeh vere simboliziral tudi izvirni greh, se je z razsvetljensko miselnostjo torej postopoma preoblikovala. Narava v gorah je sprva postala interesno področje znanstvenega raziskovanja.[9] Znanstveno sfero je nadgradila še romantika (Goethe, Byron), ki je promovirala ljubezen do narave, saj so ravno gore pooseblјale njeno neokrnjenost in čistost. Tudi njenim prebivalcem so postopoma pripisali pozitivne lastnosti. Prebivalci hribov so pooseblјali zdravo, preprosto populacijo, ki ni bila skorumpirana z meščanskim načinom življenja. Ta kul-

9 Sicer se že tekom 16. stoletja nekateri posamezniki lotijo preučevanja gorskega sveta, o katerem objavljajo knjige in/ali rišejo karte. Večina izmed omenjenih raziskovalcev je bila botanikov, med njimi je bilo veliko Švicarjev. Gesner, denimo, je bil tisti, ki se je vzpenjal v raziskovalne namene, zaradi preučevanja gorskih rastlin, telesne vaje in duševnega veselja (Kugy, 2008, 33).

turna transformacija oziroma nova percepcija je v gore prinesla prve raziskovalce, pesnike, književnike in znanstvenike. V 19. stoletju je tudi vera spremenila odnos do gora, saj obiskovanje romarskih cerkva ob vznožjih gora ali v hribih preraste izključno romarski motiv obiskovanja in pridobi »sprostitvene« namene (tudi na Slovenskem).

Občudovanje narave in gora je pomenilo najprej raziskovalni interes (ruda, botanika), prehode preko gora in prve plezalne podvige oziroma željo po osvojitvi gora. Pričeli so se alpinistični vzponi. Fizični napor, ki je bil potreben za osvojitev gorskih vrhov, je bil poplačan s čistim in svežim zrakom. Odkrivanje gorskega sveta je po eni strani torej motiviral nek romantični trenutek, po drugi pa znanstveni interes, ki je pomagal premagati nekdanji strah in vraževerje (Kugy, 2008, 32). S »tekmovanjem« v osvajanju vrhov gora je pričel Ženevčan, naturalist Horace-Bénédict de Saussure, ki velja za začetnika modernega alpinizma. V svojem delu v štirih knjigah *Voyage dans les Alpes* je zbral gradivo o raziskavah *laboratorija narave*, kar so zanj predstavljale Alpe. Začetek alpinizma je postavljen v leto 1786, ko sta Jacques Balmat in Michel Paccard dosegla vrh Mont Blanca. Naslednje leto je bil Balmat eden od spremljevalcev de Saussura na njegovem prvem vzponu do vrha gore.

Vzponi so v obdobju 1760–1865 pritegnili številne navdušence, ki so se sestali ob vznožju hribov in se nato podajali na najvišje vrhove. Glavni raziskovalci Alp so postali Angleži in Nemci (Battilani, 2009, 122; Paloscia, 2005, 268–69). Angleži so bili ponovno tisti, ki so bili zaslužni za uspeh vzpenjanja na vrhove. Njihovi nameni pa niso bili le znanstvene narave, temveč tudi avanturistične (šport, tekmovanje in ljubezen do tveganja), saj jih je v gore »gnala surova prvobitnost prirode, veselje do pustolovščin in do boja s težavami ...« (Lovšin, 1961, 27–28). Za Angleže je alpinizem v 19. stoletju postal prava strast, za prebivalce hribov celinske Evrope pa je predstavljal zlasti možnost zaslužka (gorski vodniki). V gorah so se v namen sprejemanja alpinistov pojavile tudi prve namestitve, in sicer v alpskih vasicah, ki so predstavljale izhodiščne točke za vzpone, vzdrževanje in urejanje poti ter organizacijo pomoči. Prvi tak kraj je bil Chamonix, kjer so se lokalni prebivalci, ki so delali tudi kot gorski vodniki, leta 1823 organizirali v združenje, ki je določalo tarife glede na dolžino in zahtevnost vzponov (Paloscia, 2005, 269; Battilani, 2009, 123–24). Vodniška služba je redko predstavljala poglavitni poklic posameznika, kar je veljalo zlasti za vodnike v Vzhodnih Alpah. Vodniki so bili večinoma tisti, ki so izhajali iz manj premožnega okolja in so si s to dejavnostjo deloma izboljšali gmotni položaj. Vodnik je bil navadno tudi nosač. Ponekod, kakor sta to

počela Bolaffio in Kugy v furlanskih dolinah, so zaradi »pomanjkanja« moških za nošenje tovora najemali tudi ženske (Lovšin, 1961).

Organizirano vzpenjanje je spodbudilo ustanavljanje prvih alpinističnih oziroma planinskih društev in zvez, ki so pomenile množično ukvarjanje s planinstvom in njegovo institucionalizacijo (Batagelj, 2010, 134). Prvo planinsko društvo je bilo *British Alpine Club*, ustanovljeno leta 1857 v Londonu, leta 1863 so v Švici dobili *Alpen Club*, naslednje leto Italijani svoj *Club Alpino*, leta 1874 je bil ustanovljen *Club Alpin Francaise*, istega leta so svoj klub ustanovili tudi Hrvati in Poljaki. Na Dunaju so leta 1862 ustanovili *Österreichischer Alpenverein*, ki se je konec leta 1873 oziroma na začetku 1874 združil z *Deutscher Alpenverein* v *DuÖAV*. Ustanovni občni zbor *Slovenskega planinskega društva* pa je bil 27. februarja 1893. Kakor je zapisal Kugy v svojem *Nel divino sorriso del Monte Rosa*, so bile na začetku 20. stoletja Alpe osvojene (Kugy, 2008, 38).[10]

Podobno kot pri drugih modernih oblikah turizma je bilo tudi vzpenjanje na vrhove omogočeno le nekaterim, ki so razpolagali z zadostnimi finančnimi sredstvi in s časom. Postopoma pa je alpinizem dosegal tudi manj premožne družbene sloje, ki so si želeli vzpenjati se in osvajati vrhove gora. Tovrstne ekskurzije so bile v primerjavi z drugimi oblikami turizma (termalni, morski) zaradi zmernejših stroškov nastanitev in oblačil finančno dostopnejše (Leonardi, 2005, 65).

Poleg samega vzpenjanja in osvajanja vrhov, se je v gorskem svetu razvila tudi oblika klimatskega turizma. Podobno kot so pozimi letoviščarji odhajali na jug, so v poletnih mesecih iskali svežino v gorah. Planinski klimatski kraji so navadno tudi postavljali termalna in hidromineralna poslopja, hotele, kavarne v dolinah in skrbeli za udobje bogatih letoviščarjev, ki so v gorah občudovali ledenike, slapove, jezera, gorske pašnike in ovčje hleve. Poleti leta 1816 so prvi angleški turisti prišli k Ženevskemu jezeru. Z njihovim prihodom so se pojavili tudi namestitveni obrati in razvili turistični kraji. Prvotno so se gorska letovišča pojavila v švicarskih, nemških in avstrijskih Alpah, kasneje pa v Italiji in Franciji. Znanstveni interes je resda spodbudil obiskovanje gora, vendar je afirmacijo gorskih krajev kot krajev prijetnega bivanja ponovno spodbudil tudi motiv sprostitve v ruralnem okolju. Pri tej obliki modernega turizma gre za klimatski turizem v poletnih mesecih. Ponovno je bila medicina tista, ki je igrala vlogo promotorja novih zdravilnih praks. V gorah je bil namreč zdrav, suh in svež zrak (nekateri angleški zdravniki so med letoma 1840 in 1860 promovirali ravno zdravilne učinke gorskega zraka). Najzaslu-

10 »Le Alpi sono ormai conquistate«.

žejši za širitev te nove mode so bili angleški bogati meščani, kulturniki, plemiči in predstavniki bogatega klera. Prva gorska turistična središča so se pojavila v že obstoječih vaseh, kar pomeni, da so ta letovišča tem krajem prinašala nove gospodarske dejavnosti. V Švici so s tovrstno infrastrukturo gorskega turizma že sredi 19. stoletja razpolagale vse pomembnejše lokalitete, kot so Grindelwald, Interlaken, Lauterbrunnen, Luzern in Zermatt. Če so bile v drugih gorskih krajih prve namestitve zelo skromne (protestantski pastor ali lokalni župnik in družine so dajali v najem sobe), so v švicarskih krajih po prvih družinskih gostiščih hitro nastale večje in luksuzne hotelske zgradbe, ki so gostile bogate in zahtevne mednarodne goste. Med mednarodnimi gosti so prednjačili Angleži (zaradi velikega števila angleških gostov so postavljali tudi anglikanske kapelice in izdajali lokalni časopis v angleškem jeziku). Prvo uspešno obdobje švicarskega gorskega turizma se je zaključilo leta 1873, ko je nastopila gospodarska kriza. Na to so vplivale tudi druge turistične prakse ob morju (kakor na primer francosko morsko letovišče Dieppe ...). Švicarska gorska letovišča so po tem obdobju doživela reorganizacijo, znižali so cene, da bi privabili tudi manj petične goste, in poskusili uvesti igre na srečo, ki pa so bile v Švici z ustavo leta 1874 prepovedane. Hotelirji so zato pričeli uvajati druge vrste zabave, kot so knjižnice (literatura z alpsko vsebino), gradili so zaprte galerije, v katerih so se gosti lahko sprehajali v primeru dežja, glasba je bila tudi vsakodnevni (večerni) spremljevalec gorskih letovišč, pojavljati so se začeli športi (plavanje, veslanje, balinanje, tenis).

Gorske destinacije so se v drugi polovici 19. stoletja pričele promovirati tudi pozimi, kot zdravilni kraji mrzlega in suhega zraka ter sprehodov s sanmi. Ker je šlo za počitnikovanje v zimskem letnem času, se je pojavila težava organizacije prostega časa letoviščarjev, ki pa so ga zapolnjevali z zimskimi športi. Najprej se je na tem področju uveljavilo drsanje in sankanje. Odkritje gora pozimi in končna uveljavitev prakticiranja zimskih športov[11] pa je pripeljala do novih dimenzij turizma v gorah (Battilani, 2009, 125–130; Batagelj, 2009).

Novo modo so ponovno širili Angleži, kakor Fox v Grindelwaldu leta 1891, sir Doyle v Davosu leta 1893 ter Lunn[12] v Davosu, Chamonixu, Montani, Murrenu in Arlbergu v obdobju 1898–1928. Najbolj priljubljeni so bili drsanje na ledu, sankanje, curling, tobogganning (kanadsko sankanje), hokej in celo smučarski skoki. Razvijalo se je tudi alpsko smučanje (Paloscia, 2005, 269),

11 Prakticiranje zimskih športov se je najprej pojavilo v skandinavskih deželah in se nato selilo v druge dele Evrope.

12 Angleški tour operater, zlasti Henry Lunn, je od leta 1892 organiziral bivanje za študij in meditacijo na švicarskem snegu. Gosti so odhajali v velike hotele v Grindelwald in Adelboden (Battilani, 2009, 127).

ki je leta 1826 postalo športna disciplina. Kmalu so sledile ustanovitve prvih smučarskih organizacij (1850) in tekmovanj. Proti koncu stoletja so se v Franciji in Italiji pojavili prve smučarske šole in klubi. Smučanje se je postopoma uveljavilo kot zimska počitniška dejavnost, na začetku 20. stoletja tudi v deželah Avstro-Ogrske (Tirolska, Češka, Galicija, Bukovina, Štajerska). Prvo smučarko središče na Slovenskem se je razvilo v Bohinju; Zveza za tujski promet na Kranjskem je leta 1908 v Bohinjski Bistrici uredila sankališče Belvedere (Andrejka, 1926, 10).

Ena izmed najstarejših turističnih panog oziroma oblik turizma, ki pa predstavlja specifiko in se je najprej razvila na Slovenskem, je jamski turizem (Kranjc, 2002; Shaw, 2008). Podzemni jamski svet je buril duhove številnih radovednežev, avanturistov in raziskovalcev, ki so si želeli odkrivati skrivnosti kraškega podzemlja. Obiskovanje jam je bilo vezano na več dejavnikov. V obdobju pred modernim turizmom je bilo povezano tudi z verovanjem, če le pomislimo na krščanskega mučenika sv. Servulusa, ki se je zatekel v votlino na Socerbu in tam umrl leta 284. Kmalu po njegovi smrti so jamo pričeli obiskovati njegovi privrženci, verniki, ki so tja prihajali vsako leto na dan njegove smrti. Romanje v jamo je opisal Valvasor, o jami je v 17. stoletju pisal tudi Schönleben. V naslednjem stoletju sta o njej poročala Nagel in Hacquet, v 19. stoletju pa je jamo opisal Agapito. V ospredju obiskovanja pa so vendarle bili motivi znanstvene, raziskovalne in avanturistične narave. V Postojnski jami je domnevno najstarejši znan podpis obiskovalca iz leta 1213,[13] ki so se mu kasneje pridružili še številni, čeprav so do 16. stoletja oziroma še po Valvasorjevih pričevanjih v jami beležili manjši obisk oziroma zanimanje kakor v turistično prepoznavnejši jami Vilenica. Postojnska jama oziroma njen jamski sistem (Postojnska, Otoška in Črna jama) je bil deležen večjega obiska tekom 18. in v 19. stoletju, pravi turistični obisk in razvoj jame pa je zaživel po letu 1819 in po izgradnji železniške proge Dunaj–Trst (1857). Vilenica, kakor bo predstavljeno v nadaljevanju, je bila prva jama, ki naj bi bila v 17. stoletju odprta v turistične namene, kar pomeni, da so za vstop vanjo pobirali vstopnino. Ne govorimo sicer še o modernem turizmu, vendar je pobiranje vstopnine in ne zgolj plačilo jamskega vodnika znak tržne dejavnosti. O sodobnem jamskem turizmu pa govorimo zlasti od 19. stoletja naprej, ko so se, poleg Vilenice in Postojnske jame, turistično razvijale tudi Škocjanske jame. Poleg omenjenih, ki bodo podrobneje obravnavane v poglavju *Pod zemljo*, so bile na kraškem območju obiskovane še Črna jama (Magdalena), ki je del Postojnskega jam-

13 Iz rova starih podpisov je podpis, ki danes ni več ohranjen, prerisal Alois Schaffenrath. Pojavljajo se tudi dvomi o obstoju tega podpisa (Južnič, 2013, 10).

skega sistema, Predjama, Zelška jama, Križna jama, Divaška jama, Clementina (Opčine), Velika pečina (Grotta Gigante) in druge (Kranjc, 2002; Shaw, 2008).[14] Turistično sta se najuspešnejše razvijali Postojnska jama in Škocjanske jame, ki sta edini prinašali dobiček in ekonomski učinek svojim upraviteljem, kar velja še danes.

Predstavljene oblike modernega turizma so bile prisotne tudi na geografskem območju, ki je v knjigi prvenstveno obravnavano. Primarno so se turistično najuspešneje razvijali morski kraji, ki jim je bila namenjena tudi večja pozornost, deloma se je raziskava posvetila tudi toplicam. Nasledja tipologija turizma, ki je doživljala uspešen razvoj tekom 19. stoletja in predstavlja predmet naše obravnave, je jamski turizem. Gorske destinacije na območju Avstrijskega primorja so se ravno tako skušale uveljaviti kot turistični kraji, bodisi kot planinski kraji oziroma zimske destinacije, vendar teh vidikov oziroma tipologij modernega turizma v delu ne bomo obravnavali.

14 Za skrb za turistično ureditev in odprtje jam so se potegovala planinska društva oziroma njihovi jamski odseki, kakor tisti pri DuÖAV, Società Alpina delle Giulie/Club Alpino Italiano.

Dejavniki in stalnice razvoja modernega turizma

Pojav in razvoj modernih oblik turizma so močno zaznamovale industrijska revolucija in posledice, ki jih je prinesla s seboj, kakor tudi znanstvene in kulturne spremembe. Industrijska revolucija in obdobje modernizacije sta posegli tako na gospodarsko (industrijska proizvodnja) kot tudi na socialno in kulturno raven človekovega načina življenja. Industrijska doba je sprožila novo porazdelitev časa, reorganizacija dela in delovnih ritmov te dobe pa je na nek način vsilila nove ritme tudi socialnemu času (Corbin, 1996, 4). Moderni turizem se je torej razvijal v obdobju kulturnih, socialnih in ekonomskih sprememb. Človeku so se ponujale možnosti novih spoznanj in odkritij, ki so mu z novimi prometnimi sredstvi industrijske dobe omogočila hitrejše, varnejše, udobnejše in cenejše potovanje. Le-teh si ne bi mogel privoščiti brez novega načina življenja, ki je posamezniku omogočil ločevanje med delovnim in prostim časom. Nastajajoča družba industrijske dobe (meščanstvo) je pod vplivom novih idej, načinov proizvodnje in porazdelitve dohodka ter pod vplivom nove življenjske filozofije in svetovljanske kulture ter družbe premoščala pretekla znanja in razumevanja. Šele ko je nastopilo obdobje zavedanja o lastni svobodi, ki je vključevalo tudi pravico do potovanja in letovanja ter zavestne izbire in razpolaganja s prostim časom, obnašanjem in potrošnjo, se je spodbudilo nove oblike skrbno organiziranega gostoljubja. Za nosilce ponudbe je to predstavljalo priložnost za nove podjetne podvige in ponudbo storitev za turistični trg, kar je imelo za posledico viden ekonomski učinek. Tako je industrijska doba s svojimi liberalnimi idejami, novimi kulturnimi dimenzijami, modernizacijo in urbanizacijo tekom 19. stoletja spodbudno vplivala na razvoj modernih turističnih oblik v Evropi (Paloscia, 2005, 263–64).

Pri raziskovanju pojava turizma se lahko poslužujemo različnih metodoloških pristopov. Ker je v ospredju obravnavan zgodovinski razvoj posameznih turističnih krajev, v delu apliciramo historične metode raziskovanja, v prvi vrsti koncept, ki ga uporabljajo ekonomski zgodovinarji[1] turizma (in ekonomisti), to je preučevanje razvoja turizma s preverjanjem dejavnikov vpliva. Pri turističnem razvoju posameznih krajev in konsolidaciji njegovih modernih oblik lahko namreč sledimo nekaterim dejavnikom, ki so vplivali in spodbujali turistični razvoj oziroma predstavljajo podlago za turistično povpraševanje (glej Planina, 1995; Mihalič, 2008). Na izbranih primerih bomo tako preverjali, v kolikšni meri so dejavniki turističnega razvoja nanj vplivali in kako se se destinacije razvijale v svojih turističnih začetkih.

Revolucija v prometu in turistični razvoj

S tehnološko modernizacijo, ki je nastopila z industrijsko revolucijo, so se pojavila parna prevozna sredstva. Razvoj prometne infrastrukture v industrijski dobi je omogočil hitrejši, cenejši, varnejši in udobnejši transport, kar pomeni tudi boljšo dostopnost in povezanost mestnih in drugih središč. Prvotno je bil namenjen zlasti prevozu tovora, a so se ga kmalu pričeli posluževati za prevoz potnikov, tudi v turistične in izletniške namene. Osrednji namen izgradnje železniških prog ali vzpostavitev določenih morskih parniških linij sicer ni bil spodbujanje turističnega razvoja, ki je bil v prvi polovici 19. stoletja še izrazito sezonskega značaja in je imel nezanesljivo prihodnost, ampak predvsem želja po boljši povezanosti trgovskih pristaniških središč z industrijskimi in rudarskimi kraji. Nove prometne poti so imele dolgoročen vpliv tudi na razvoj drugih gospodarskih panog. Ravno bližina oziroma dostopnost določenega turističnega kraja in izgradnja prometne povezave sta lahko bistveno vplivali na izbor turistične lokacije s strani potencialnih odjemalcev turistične ponudbe. Redki so sicer primeri, da je izgradnja železnice (ali vzpostavitev parniške linije) povzročila tudi nastanek nove turistične destinacije, je pa vendarle spodbujala razvoj že obstoječih oziroma nastajajočih (Cavalcanti, 2003, 69). Tak primer lahko opazimo tudi na slovenskem območju, kjer je izgradnja železniških povezav v Habsburški monarhiji spodbudila razvoj nekaterih že znanih zdraviliških krajev in povečala turistični pretok na Spodnjem Štajerskem, zlasti v Rogaški Slatini in Dobrni ter Rimskih in Laških toplicah (Janša–Zorn, 1994). V 19. stoletju je ravno železnica predstavljala enega najpomembnejših znanilcev sprememb in predimenzionirala načine in oblike preživljanja prostega časa. Turistični kraji, ki so imeli dobro prometno povezavo z večjimi mesti, so pridobili prednost.

1 Glej Battilani, Cavalcanti.

Potovanje z železnico je – sodeč po prvih odzivih nanjo, ki so bili tako negativni kot pozitivni – postalo »vodilni simbol napredka in modernizacije 19. stoletja«. Prvotni strah pred *črno pošastjo*, ki je brez konjske vleke drvela po železniškem tiru, bruhala ogenj, iskre in paro, se je sčasoma polegel. Železnica je postopoma postala del vsakdana (Cvirn in Studen, 2001, 30–33).

Železnica in ladijski parnik sta postala tista dejavnika v družbi, ki sta implicirala premike ljudi, kar pomeni, da je potovanje postalo sestavni del počitnic (Porter, 1996, 25). Razvoj prometne infrastrukture, ki je nastopil po industrijski revoluciji, in razmah parnih prometnih linij sta lahko povečala dostopnost določenega turističnega kraja, ga približala večjim urbanim središčem in posledično lahko prispevala k večjemu obisku.

Potovanja z ladjami na jadra in s poštno kočijo v predindustrijski dobi so bila namreč dolgotrajna, naporna in draga, kar pomeni, da so bila dostopna zgolj bogatejšim. Za potovanje prek deželnih in državnih meja so bile potrebne potne listine. Posebni predpisi so veljali tudi za prtljago. Ceste so bile slabo vzdrževane, potniki so morali na poti večkrat prestopati, pogosto je prihajalo do nesreč, na potnike pa so prežali tudi cestni roparji in razbojniki. Poštne kočije so lahko sprejemale zgolj majhno število ljudi in niso vozile ravno pogosto (Studen, 2006a, 26). Kljub temu smo bili že v 18. stoletju priča nekaterim izboljšavam, in sicer boljšim kočijam, kvalitetnejši ponudbi obcestnih gostišč, boljši oskrbi konj in cest ter večji varnosti na cestah, tudi z uvedbo cestnin. Ravno tako ladje na jadra niso uspele izpeljati takih potovanj kot parnik, ki je bil veliko učinkovitejše prevozno sredstvo. Ladijski parnik ni bil več tako odvisen od vetra in plimovanja in je zato lahko omogočil hitrejše in zanesljivejše potovanje in urnike. Ob tem je podobno kot vlak tudi parnik lahko sprejemal bistveno večje število ljudi, kar je posledično pripeljalo do cenejših vozovnic. Med potjo so se potniki tako kot na vlaku lahko sprehajali po ladji in obiskali restavracijo, kavarno. Stare prevozne časovne in krajevne omejitve so se zmanjšale, trgi so se širili (Williams in Armstrong, 2006, 127).

Z novimi prometnimi sredstvi na parni pogon so se razdalje bistveno skrajšale. Samo potovanje z vlakom in parnikom je bilo podvrženo manjšemu nadzoru kakor tisto s poštno kočijo, vendar je bil nadzor vselej prisoten. V Avstrijski monarhiji je bil leta 1847 izdan dekret s katerim je bilo določeno, »da mora železniška direkcija poskrbeti tudi za potne listine, ki so za železnico veljale le tri dni. Potovanje, ki je bilo daljše kot tri dni, je bilo dovoljeno le osebam, ki so imele pravilno žigosane potne listine« (Holz, 1994, 146). Potovanje znotraj cesarstva je bilo z birokratskega vidika olajšano leta 1857, ko je za

gibanje znotraj posamezne kronovine zadoščala osebna izkaznica, za potovanje v tujino pa je bil še naprej potreben potni list (Studen, 2006a).

Ladijski parnik se je na britanskem otoku in tudi drugod po Evropi pojavil pred železnico. Tako imamo že od 20-ih let 19. stoletja redne parniške linije, ki so omogočale prevoz turistov, zlasti Angležev, ki so želeli obiskati Francijo, Belgijo in Nizozemsko. Prva komercialna parniška linija se je pojavila leta 1812 v kraju Clyde. V nekaj letih so parniki vozili po vseh večjih britanskih rekah in na krajših obalnih razdaljah. Na Temzi se je parnik pojavil leta 1815 in tovrstni transport je hitro zaživel. Že leto kasneje so prvič potovali na celino, leta 1821 pa je že bila vzpostavljena redna linija preko Rokavskega preliva. Razvoj v tej smeri se je v naslednjih letih nadaljeval. Omenjene linije so bile večkrat sezonskega značaja, zato je bila toliko pomembnejša ustanovitev Splošne plovne družbe (*General Steam Navigation Company – GSN*, 1824). Že leto po ustanovitvi je bila vzpostavljena tudi linija s krajem Dieppe (Williams in Armstrong, 2006, 128), priljubljenim francoskim letoviščem. Turisti in izletniki so se že v 30-ih letih 19. stoletja iz kaosa industrijskih mest odpravljali na pot v bližnje letoviške kraje. Popularni so postali tudi izleti čez Rokavski preliv[2] v Francijo. Uvedba ladijskega parnika, izboljšave infrastrukture v pristaniščih ter usklajevanje urnikov parnikov ter vlakov so pripomogli k veliki mobilnosti angleških turistov. Hkrati so parniki spodbudili prihod tujih turistov na otok. V 20-ih letih 19. stoletja je denimo Veliko Britanijo obiskalo malo manj kot 200 Američanov, v 80-ih letih pa je število naraslo že na več kot 50.000 (Porter, 1996, 29).

V 40-ih letih 19. stoletja se je po otoku pričela širiti železniška infrastruktura, ki je ponekod vodila prav do pristanišč. Na celini pa je med prvimi proge gradila Belgija, in sicer že v drugi polovici 30-ih let. Železniško omrežje je hitro gradila tudi Nemčija, počasneje je zaradi finančnih omejitev in debate o vlogi države šlo v Franciji. Sicer je bil Dieppe s Parizom povezan leta 1848, kot ena prvih prometnih povezav vlaka za zabavo – *treni di piacere* (Désert, 1986, 383).[3] Leta 1843 je bil Berlin s progo povezan z Baltskim morjem in leta 1846 s Severnim morjem, kamor so Berlinčani radi zahajali na morje. Pot do najpopularnejšega morskega letovišča v Angliji v 19. stoletju, Brightona, je iz Londona trajala šest ur, po izgradnji železniške povezave med krajema leta

2 Na vpliv, ki so ga prevozna sredstva industrijske dobe imela na turistični razvoj, kaže tudi podatek za Britanijo, ko se je število potnikov, ki so potovali preko Rokavskega preliva, izredno povečalo. V štiridesetih letih je zraslo z okrog 100.000 leta 1842 na 500.000 leta 1882 (Williams in Armstrong, 2006, 126). Avtorja prispevka sta mnenja, da je razlika pretirana in da je število 100.000 premajhno.

3 Potovanje na daljše izlete z vlakom za zabavo – Vergnügungszug je po izgradnji južne železnice do Trsta leta 1857 postalo zelo priljubljeno tudi na Slovenskem (Cvirn in Studen, 2001, 35).

1841 pa le še dve uri. Tudi prevoz se je pocenil, s prejšnjih 12 na kasnejše tri šilinge.[4] S pocenitvijo in boljšim dostopom se je večalo tudi število obiskovalcev in izletnikov (Porter, 1996, 26). Železniške družbe so v tovrstnih potnikih zaznale potencial za dober zaslužek in začele ponujati ugodnejše tarife za vozovnice in izlete v času počitnic. Tudi člani posameznih (delavskih) društev in organizacij so lahko potovali z vlakom po ugodnejših cenah. Pogosto so potovali na enodnevne izlete na morje (Porter, 1996). Nova prometna infrastruktura v Avstrijski monarhiji oziroma Primorju in njen vpliv na turizem bosta podrobneje obravnavana v sklopu posameznih poglavij oziroma tipologiji turističnih destinacij.

Vlak in parnik sta spremenila način potovanja po kopnem in morju, povečala dostopnost turističnih krajev in razširila zmožnost potovanja na manj privilegirane družbene sloje. Z večjim pritokom ljudi so se razvijali in večali tudi kopališki kraji, kjer je rasla nova turistična infrastruktura. Vlak in parnik sta tako bistveno pripomogla k »industrializaciji« prostega časa in olajšala »demokratizacijo« le-tega (Corbin, 1996, 18).

Če je bilo pred industrijsko dobo potovanje v sprostitvene namene omogočeno izključno višjemu sloju, se je s parnimi prevoznimi sredstvi razširilo na širši krog ljudi, ki si sicer niso mogli privoščiti daljših letovanj, so se pa transporta lahko posluževali za krajše izlete. Manj premožni meščani, ki si niso mogli privoščiti elitnih letovanj, so »izumili« svojo obliko letovanja oziroma počitnic, t. i. poletno svežino (*Sommerfrische*). V poletnih mesecih so iskali svež zrak, navadno na podeželju, daleč od vročega, zatohlega in nezdravega mestnega okolja (Studen, 2005a, 93), in hiter transport je potovanje bistveno olajšal.

Medicinski diskurzi in nova zdravstvena dognanja

V znanstveni literaturi, ki obravnava področje gospodarske zgodovine turizma, je obveljala interpretacija, da je poleg prometnih sredstev turistični razvoj močno zaznamovala ravno medicinska stroka, ki je spodbujala in pozitivno vplivala na razvoj termalnih in morskih turističnih krajev, gorskih letovišč ter otroških kolonij in morskih okrevališč, namenjenih otrokom iz revnejših industrijskih območij.[5] Termalni in morski kraji so se ravno na podlagi medicinskih diskurzov razvijali v prvi vrsti kot zdravilišča za zdravljenje nekaterih bolezni (revma, tuberkuloza, bolezni sklepov itd.) in kasneje v zimska in poletna morska letovišča. V začetnih fazah turističnega razvoja termalnega ali mor-

4 Šiling je bil nekdanji angleški srebrnik z vrednostjo dvajsetinke funta.

5 Poletno otroško kolonijo so prvič organizirali leta 1875 v Švici. Otroke so peljali na deželo, na svež zrak (Boyer, 1995, 102).

skega zdravilišča so bili največji pobudniki ravno zdravniki, ki so prvi opozarjali na zdravilne učinke termalnih vrelcev, nato pa bili glavni znanilci razvoja novih trendov, ki so sledili razvoju medicine in pojmovanja zdravju koristnih praks. Postopoma se je uveljavljala zdravilna vloga morskega zraka, morske vode (*talasoterapija*), kopanja in kasneje tudi sončenja (*helioterapija*).

Medicina je na podlagi svojih dognanj o učinkovitih metodah zdravljenja bolezni spodbudila in tudi upravičila nastanek najprej termalnih, nato mrzlih in kasneje toplih morskih letovišč. Še v 16. stoletju je za večino kopanje v morski vodi ali reki simboliziralo nekultiviranost. To je navadno počel nižji, neizobražen sloj, saj je bilo kopanje za aristokracijo nemoralno početje. Šele takrat, ko mu je bil pripisan terapevtski zdravstveni učinek in so bili nekdanji predsodki in strah premagani, je postopoma prešlo v prakso. V 18. stoletju so medicinski traktati opominjali na pozitivne preventivne in kurativne (za okrepitev) učinke zraka in vode. Če je le-ta bila še slana, je delovala še zdravilno. Medicinske analize vode so pokazale na njeno zdravilno delovanje in določale pravila uporabe. Sprva je bilo priporočljivo pitje in kopanje v vodi načeloma neomejeno, v drugi polovici 19. stoletja so se prakse pričele spreminjati. Dr. Becher, zdravniški predstojnik v Karlsbadu, je takrat poudarjal disciplino in omejeno konzumiranje termalne vode ter previdnost pri njeni uporabi. Svojim pacientom je predpisoval posebno dieto in gibanje. Termalna voda v kraju ni bila primerna za zdravljenje vseh bolezni (kakor na primer razna vnetja), ki so se ob stiku z njo lahko poslabšale. Takih pacientov v Karslbad niso sprejemali, ampak so jih usmerili v druga zdravilišča. Tudi avstrijska vlada je spodbujala uporabo (kopanje in pitje) zdravilne termalne vode, saj si je prizadevala za boljše zdravstveno stanje in posledično naravni prirastek prebivalstva (Steward, 2002, 25). Pri tem so kopališki zdravniki v zdraviliščih predpisovali kuro oziroma pitje vode ter kopanje. V Rogaški Slatini je bila določena pitna kura, ki je predvidevala pitje kozarca sveže zajete slatine vsake četrt ure. Dr. Janez Benedikt Gründel je priporočal pitje tople slatine, dr. Pavel Sorbait pa je svetoval oziroma predpisoval počitek v postelji s toplimi obkladki na želodcu (Cvelfar, 2008, 476–477).

V Brightonu (Anglija) je zdravniška ordinacija dr. Richarda Russela doživela velik uspeh. Po njegovem mnenju je kopanje v morju učvrstilo rahitične otroke in šibke deklice ter pomagalo celo sterilnim ženskam. Na začetku 19. stoletja je poleg vode pomembno funkcijo v človekovem pojmovanju pridobil tudi morski zrak, ki naj bi pripomogel k ozdravitvi pljučnih bolezni, zlasti nevarne tuberkuloze,[6] ki je pestila mnoge. Zdravniki so priporočali izlete z lad-

6 Tuberkuloza, jetika ali sušíca je sicer zelo stara bolezen, ki pa se je v času intenzivne industrializacije v 19. stoletju zelo razširila zlasti v revnejšem okolju industrializiranih mestnih središč. Bolezen se

jico po morju, bivanje na otokih in sprehode ob morski obali, ki so omogočali vdihovanje morskega zraka. Medicinska stroka je določala kodekse obnašanja na plaži, način oblačenja, čas in prostor druženja in na ta način homogenizirala rituale ljudi na plaži (Urbain, 2003).

Sredi 19. stoletja smo bili priča diskusijam o zdravilni vlogi mrzle morske vode, ki so jo nekateri zdravniki že zanikali. V medicinskem traktatu *Studii medici sull'acqua di mare* Tržačana Augusta Guastalla so bili analizirani in prikazani učinki zdravljenja z morsko vodo. Iz njegovih raziskav lahko razberemo različna stališča, ki jih je zagovarjala medicinska stroka. Nekateri so bili namreč bolj, drugi manj naklonjeni terapevtski praksi kopanja v mrzlem morju. Guastallova študija je zagovarjala tezo, da je kopanje v topli vodi ravno tako zdravilno; njegove njegove analize so bile sicer osredotočene na kopanje v Sredozemskem in Jadranskem morju, ki se je večinoma prakticiralo v poletnih in jesenskih mesecih, v torej neprimerno toplejši vodi, v kateri so se kopalci brez težav kopali tudi do štirideset minut ali več, kar je bilo v mrzli vodi zelo težko oziroma nemogoče. Mrzla morska voda je imela tudi manjšo koncentracijo soli (Guastalla, 1842, 104–105). Morska zdravilišča kasneje niso zamrla ali izginila iz mode, so pa prepoznali njihove terapevtske meje. Morska voda in zrak sta po novih medicinskih dognanjih pozitivno učinkovala zlasti na zdravljenje otroških bolezni (anemija, limfatična in rahitična obolenja, tuberkuloza) (Désert, 1986, 384–385).

Sredi 19. stoletja so zdravniki odkrili novo kurativo, ki jo je ponujal svež gorski zrak ne le z vidika alpinizma, ampak tudi kot oblika klimatskih letovišč v poletni vročini, ko je bilo v gorah prijetno sveže (*klimoterapija*). Nastajale so medicinske študije (H.-C. Lombard, D. Jourdanet) o terapevtskih učinkih čistega, svežega in suhega gorskega zraka.[7] Prvi gorski letovišči, ki sta bili namenjeni zdravljenju tuberkuloze v Evropi, sta bili v Görbersdorfu (Sokołowsko) v Šleziji (1859) in Davosu v vzhodni Švici (sredi 19. stoletja). Proti koncu stoletja so se pojavili novi gorski turistični kraji, kot sta Arosa in St. Moritz. V St. Moritzu so kombinirali zdravljenje z gorskim zrakom in termalno vodo, saj so ob termalnem izviru leta 1859 postavili zdraviliški dom (*Kurhaus*). Gorska klimatska letovišča so vzpostavila turistično infrastrukturo, termalna in hidromineralna poslopja, hotele in kavarne, urejala ceste in po-

je širila zaradi neustreznih higienskih razmer, celodnevnega dela, podhranjenosti delavcev in velike koncentracije prebivalstva v strnjenih naseljih. Množično obolevanje je zajelo predvsem mlade (in otroke, ki so prav tako predstavljali delovno silo). Tuberkuloza je bila znana kot socialna bolezen revnih družbenih slojev (Zupanič Slavec, 2009, 21).

7 Medicina je prispevala k izoblikovanju podobe gorske krajine kot zdravilnega okolja, naravne terapije, kjer so bolniki okrevali in ponovno pridobili fizično in mentalno zdravje (Vaj, 2005, 329).

vezave z železnico (dostopnost). Kmalu se je zdravstvenim motivom pridružilo še udejstvovanje v alpskih športih (Vaj, 2005, 322–25). V alpskem prostoru so planinska društva konec 19. stoletja organizirala tudi skupinske ekskurzije otrok z namenom spodbujanja mladih za udejstvovanje v alpinizmu. Poudarjalo se je pozitivne učinke bivanja v naravi in stik z njo (Boyer, 1995, 102–03).

Svež zrak neurbanega in neidustrializiranega okolja je po mnenju zdravnikov spodbudno vplival na človekovo zdravje, zato je moral biti dober in čist, kakor je v svojem tekstu priporočal pisec v *Ljubljanskem zvonu*. Bolnik, ki je okreval, je namreč potreboval čist in svež zrak, saj »vzdúh na planem, osobito v solnčnih gozdih prija vsem bolnikom in speší ozdravljenje malone v vseh boleznih« (Rakež, 1890, 208). Podobno kot drugod so bili tudi na območju Avstrijskega primorja zdravniki glavni pobudniki uvajanja novih metod zdravljenja (termalna in morska voda), kar bo obravnavano v nadaljevanju.

Urbanizacija

Industrijska revolucija in industrializacija oziroma obdobje modernizacije, ki je sledilo, sta poleg tehnoloških inovacij, ki so na primer z izgradnjo železnice močno spremenile podobo mest in pokrajine, korenito posegli tudi na socialno in kulturno raven ter spremenili način življenja in odnose med posameznimi družbenimi razredi. Posledica industrializacije je bila tudi spremenjena podoba mest ter preobrat v njihovemu razvoju (Uršič, 2006, 19; Pirkovič, 1987, 13–14). V tem obdobju smo bili namreč priča pojavu širitve mest, zlasti tisih, ki so imela močno industrijsko dejavnost, ter pojavu oziroma širitvi meščanskega družbenega sloja.

Mesta so tekom stoletja pridobivala čedalje pomembnejšo vlogo ter postajala prostor, kjer so se uveljavljali novi socialni in ekonomsi tokovi (Studen, 2005b, 104). Najprej so se industrializirala in ekonomsko najhitreje razvijala velika mesta v Angliji, nato predvsem v zahodni Evropi in Ameriki (oziroma v neevropskih državah) (Alfier, 1994). Rast mest in števila prebivalstva (ter njegova spremenjena družbena struktura) je zajela tudi Avstrijsko monarhijo in slovenske dežele znotraj nje. V prvi polovici 19. stoletja so predstavljala na Slovenskem mesta z več kot 2.000[8] prebivalci slabe 4 % prebivalstva, do pričetka prve svetovne vojne pa je odstotek narastel na 13 %. V mestih z okrog 1.000 prebivalci je bil ta odstotek še višji, in sicer je na začetku 19. stoletja dosegel 6 %, leta 1910 pa skoraj 16 %. Industrializacija je bila v Avstrijski monarhiji deloma prisotna že v predmarčni dobi, ko se je pričel proces oblikovanja me-

8 Po statističnih merilih je dolgo veljalo, da so mesta kraji z več kot 2.000 prebivalci (Studen, 2005b, 105).

ščanstva tudi v mestih na Slovenskem. Ponovni zagon je nato industrializacija dobila v obdobju 1880–1910, ko smo bili priča tudi rasti števila prebivalstva v urbanih središčih in nadaljnemu razvoju in prodiranju meščanske družbe in kulture.[9] Na Slovenskem so meščanski razred, ki je bil izjemno heterogen, predstavljali predvsem obrtniki, trgovci, manjši podjetniki in inteligenca (odvetniki, višji uradniki, inženirji, zdravniki, učitelji), kar pomeni, da so se meščani identificirali ali po premoženju ali po izobrazbi (Studen, 1995, 11). Premožnejši prebivalci mest so seveda živeli precej drugače kot revnejši, spremenjene navade pa so določale novo ureditev stanovanj in ločevanje prostorov, večja pozornost je bila namenjena tudi higieni (Studen, 2005b, 107–112).

Rast mest pa je bila tudi tu pogojena z različnimi dejavniki, eden izmed njih je bila bližina železniške proge, zato so se najbolj razvijala in rasla mesta, kot so Maribor, Ljubljana, Celje, Jesenice in seveda Trst[10] (Fischer, 2005, 75; Studen, 2005b, 104).

V bližini velikih industrializiranih mestnih središč so nastajala tudi predmestja, kamor so se naseljevali prebivalci s podeželja, ki so delali v bližnjih tovarnah. V bistvu se je ob industrializaciji bolj večalo število prebivalstva v predmestjih in njihovi bližnji okolici (Studen, 2005b, 105–06). V takih industrijskih mestnih središčih, kjer je bila visoka koncentracija prebivalstva in industrijskih obratov, je življenje zaznamovalo nezdravo in onesnaženo okolje. Zaradi slabih delovnih razmer so se v mestih širile nalezljive bolezni.[11] Mesta namreč niso imela ustrezne infrastrukture, kot sta na primer kanalizacija in vodovod (Borisov, 2009, 426). Stanovanj za revnejše prebivalce mest je tudi sicer primanjkovalo, tisti, ki so si sploh lahko privoščili najem skromnega bivališča (ali sobe), so živeli v veliki stiski. Stanovanja so bila pogosto polna plesni in nadležnega mrčesa, stanovalce so pestili bolhe, ščurki, stenice in uši (Studen, 2005b, 111). Premožnejši meščani, ki so si to lahko privoščili, so se trudili bežati iz umazanih in kaotičnih urbanih in industrializiranih središč.

---

9 Meščanstvo se je odražalo v kulturi bidermajerja, poslovnem uspehu, poudarku na družini, občutju in naravi (Studen, 1995, 11),

10 Prebivalstvo Trsta se je v obdobju 1880–1910 več kot podvojilo, s 74.544 na skoraj 161.000, Ljubljana je sredi 19. stoletja imela več kot 10.000 prebivalcev, v obodbju 1880–1910 se je povečalo za 60 %, s 26.284 na 41.727, v Gorici je v enakem obdobju število prebivalstva naraslo z 20.920 na 30.995 (za 48 %) (Studen, 2005a, 104).

11 Širjenje bolezni, kakor so kolera, tuberkuloza, tifus, davica, pegavica in škrlatinka, je skrbelo tudi medicinsko stroko. Na Kranjskem je Društvo slovenskih zdravnikov leta 1904 ustanovilo posebno organizacijo za boj proti tuberkulozi, imenovano Deželno pomožno društvo za bolne na pljučih na Kranjskem (Zupanič Slavec, 2009, 21; Borisov, 2009, 426).

Mir in počitek so našli v naravi in v nastajajočih turističnih središčih (Perrot in Martin-Fugier, 1990, 304).

Javna in zasebna pobuda v turističnem razvoju

Ko se je država (in pred njo že lokalna oblast) zavedla potencialov, ki jih je za razvoj nudil prihodek od turizma, je pričela zakonsko urejati njegovo delovanje in vlagati v turistično dejavnost. Precej pozornosti je posvečala urejanju cest, okolice, prometnih povezav, napeljavi elektrike, vodovoda in kanalizacije ter zabaviščni infrastrukturi, kar je pozitivno vplivalo na turistični razvoj.

V nekaterih turističnih krajih je lokalna oblast (občina) pri razvoju turistične infrastrukture in urbanističnega urejanja sodelovala tudi z zasebniki, kot na primer v beneškem Lidu, v drugih primerih, kakor v elitnem zdravilišču Bath, pa je celo prevzemala nekdanjo funkcijo privatnikov in sama skrbela za urejanje vodovoda, kanalizacije, javne razsvetljave, tlakovanja cest in celo organizirala zabavo ter promocijo turistične lokalitete in vlagala v posodabljanje termalnih poslopij. Občinska administracija je po Waltonovem mnenju imela ključno vlogo tudi pri turističnemu razvoju Blackpoola (Cavalcanti, 2003, 64–66). V 19. stoletju so v Veliki Britaniji že pričeli vlagati v obmorski turizem, kjer so gradili promenade in zaščitili morsko obalo. Podobno so tudi na območju italijanskih morskih krajev, kot so Sanremo, Lido, Viareggio in Rimini, lokalne administracije igrale ključno vlogo pri promociji turističnega razvoja in urbanistični ureditvi krajev. Pri razvoju nekaterih lokalitet, na primer Viareggiu in Riminiju, so v turizem investirali tudi zasebniki, ki so po ugodnih cenah kupovali posesti in tam zgradili turistično infrastrukturo (Battilani, 2009, 33–34).

Investicijam lokalnih oblasti je nekoliko kasneje sledila tudi država, ki si je prizadevala za ureditev in nadzor nad dobičkom od turizma. V evropskih državah so tako nastajali organizacije, društva in zavodi, ki so bili namenjeni promociji in spodbujanju turistične dejavnosti tako podjetnikov kakor javnih ustanov na državni in lokalni ravni. Ena izmed oblik pospeševanja razvoja turizma, ki ga je spodbujala država, je bilo tudi ustanavljanje olepševalnih društev in zvez za pospeševanje tujskega prometa.[12] Prva država, ki je ustanovila državno komisijo, ki je skrbela za promocijo tujskega prometa, je bila Španija (1905). Organizacija je bila zadolžena za promocijo po celi Evropi in je skupaj

12 Pri vlogi države in drugih javnih dejavnikov za razvoj turizma smo v sklopu raziskave dali poudarek ustanavljanju in delovanju turističnih društev (na državni in lokalni ravni), ki so na območju Avstrijskega primorja oziroma nekdanje Avstro-Ogrske pustile pomemben pečat na turističnem področju. Politikam državnih in deželnih uprav ter gospodarskih teles nismo namenili podrobnejše obravnave, čeprav so le-te nedvomno vplivale na usmeritve turistične panoge.

z železniškimi družbami ponujala ugodnejše cene za potovanja tujih turistov. Na drugem mestu je bila Avstro-Ogrska, ki je preko Ministrstva za javna dela leta 1909 ustanovila Odsek za tujski promet, sledila je Francija, ki je naslednje leto ustanovila Nacionalni turistični urad (*Office national du tourisme*), leta 1919 pa je Italija dobila Nacionalni zavod za turizem (*Ente nazionale per le industrie turistiche*) (Battilani, 2009, 34–36). V Avstrijski monarhiji je bilo delovanje tovrstnih društev in organizacij ravno tako regulirano na državni ravni.

Turistični razvoj so poleg lokalnih in državnih pobud, kot že omenjeno, zaznamovale tudi zasebne iniciative in investicije. V kraju, kjer so zaznali potencial turistične dejavnosti, ali v že obstoječih letoviščih, so lokalni privatniki in podjetja investirali kapital v razvoj. Dejavni so bili pri gradnji hotelov in penzionov ter organiziranju turistične dejavnosti. V zdraviliških krajih so bili pomembni akterji zdravniki, ki so odpirali svoje klinike in sanatorije ali vodili celotno zdravilišče, ter lokalni posestniki, ki so investirali in posodabljali turistično infrastrukturo. V nekaterih termalnih krajih, ki so imeli že daljšo tradicijo, so lokalni podjetniki ali lastniki investirali in posodabljali že obstoječo infrastrukturo. Pri tem vsaj v začetnih fazah niso bili potrebni veliki finančni vložki (Cavalcanti, 2003, 62). Na območju Avstrijskega primorja so lokalni (domači) in tuji podjetniki ravno tako vlagali sredstva v izgradnjo turistične infrastrukture in si prizadevali za dobiček iz te dejavnosti.

Interes so pokazala tudi velika državna ali mednarodna podjetja, ki so v letoviških krajih gradila velike hotelske komplekse in drugo turistično infrastrukturo.

Tisk v turistični promociji

Za razumevanje in interpretacijo turističnega razvoja določenega kraja so v pomoč tudi tiskani viri, zlasti vodniki in časopisi ter druge publikacije (na primer promocijske publikacije zdravilišč in drugih turističnih krajev) iz druge polovice 19. in začetka 20. stoletja, saj je razmah tiska v obdobju industrializacije in modernizacije pripomogel k večji promociji in prepoznavnosti določene destinacije. Nastopati je začel kot pomemben medij v okviru turistične propagande in razvoja. Poleg vodnikov se je razvilo oglaševanje, tako v samih vodnikih kot v časopisju, s tiskanjem razglednic, oglaševanjem na železniških postajah itd. Sami vodniki nam poleg opisov zanimivosti določenega kraja ponujajo informacije, kot so: dostopnost do kraja, namestitvene kapacitete, zdravniška pomoč, lekarne ter nujne informacije o vrsti sprostitve in zabave v letoviščih.

Udobnejše potovanje, zlasti z vlakom, je omogočalo tudi prijetno branje. Razmah tiska, ki je pripomogel k nastanku nekega unificiranega polja izmenjave in komunikacije (Anderson, 1998, 66), je s pridom znala izkori-

stiti rastoča industrija prostega časa, saj so se v 19. stoletju pojavili prvi potovalni priročniki. Na vlaku je potnik, udobno nameščen na svojem sedežu v kupeju prvega in drugega razreda, bral priročnike oziroma vodnike, ki so prinašali koristne naslove, nasvete za izlete, navajali tarife za vozovnice in vozne rede vlakov, tramvajev in parnikov, pisali o poteh in načinih potovanja, o gostilnah in njihovi kakovosti ter o naravnih in kulturnih značilnostih krajev.

Načini potovanja so se v industrijski dobi spremenili in potovalni priročniki/vodniki so postali del organizirane turistične ponudbe. V namene novih oblik in dimenzij potovanja so nastajali prvi potovalni priročniki, ki so vsebinsko ustrezali novim načinom potovanja. Začetnika modernih turističnih vodnikov sta bila John Murray in Karl Baedeker, ki sta za razliko od prejšnjih, subjektivneje naravnanih potovalnih priročnikov, uvedla tip vodnika, ki je značilen še danes. Murray, ki danes velja za enega izmed turističnih »prerokov«, je svoj prvi vodnik *A Hand-Book for Travellers on the Continent Being a Guide through Holland, Belgium, Prussia and Northern Germany, and along the Rhine, from Holland to Switzerland: Containing Descriptions of the Principal Cities ... with an Index Map* objavil leta 1836. Drugi znani pisec vodnikov, Karl Baedeker, je izdal svoj prvi »pravi« vodnik tri leta kasneje: *Rheinreise* (Paloscia, 2005, 265). Vodniki so dober vsebinski pokazatelji spremenjenega načina potovanja in novih interesov. Vodnike so turistični kraji, ki so želeli »tržiti« svojo dejavnost, s pridom tiskali. Na območju Avstrijskega primorja, kar bo posebej prikazano v naslednjih poglavjih, so nosilci turistične ponudbe – zdravniki, zdraviliška komisija, lastniki hotelov in sanatorijev – izdajali propagandno gradivo v namene širitve ponudbe in promocijo dejavnosti. Podobno so to počeli tudi drugi turistični kraji oziroma nosilci turistične ponudbe.

Poleg vodnikov je tisk omogočil širitev turističnega oglaševanja. Zdraviliški in turistični kraji so svojo ponudbo in storitve ter samo privlačnost kraja promovirali preko tiskanja plakatov, zgibank in seveda vodnikov, ki so jih razpošiljali na razne potovalne urade in predstavništva turističnih organizacij doma in v tujini, prodajali na kolodvorih ter sodelovali na konferencah in razstavah. Potencialne turiste so lahko privabili ravno z oglaševanjem, zaradi tega je pomembno, da so se kraji z naravnimi in kulturnimi znamenitostmi znali ustrezno »tržiti«, kar velja še danes. Pomemben razpoznavni turistični element so postanele razglednice, ki so se razširile konec 19. stoletja. Oblikovale so se kot izpeljanke ilustriranih dopisnic, po letu 1896 pa so jih že oblikovali v litografski tehniki. Tiskanje velikih naklad razglednic je omogočil

izum cinkovega klišeja. Na Slovenskem sta bila na primer najpogosteje upodobljena Bled in Triglav (Komelj, 2003, 321–22).

Prosti čas in širitev turistične ponudbe

Spremembe na gospodarski in socialni ravni, ki sta jih sprožili industrijska revolucija in industrializacija, so vplivale tudi na razvoj turizma, saj so pridobitve industrijske revolucije presegle zgolj »uporabo parnih strojev« in posegle na področje postavitve gospodarske infrastrukture v celoti. Gospodarstvo se je namreč pričelo usmerjati tudi v neagrarne dejavnosti. Posledice so se kazale tudi v socialni strukturi prebivalstva predvsem z nastankom srednjega sloja in uveljavitvijo meščanstva, ki je uveljavilo tudi svoj model preživljanja prostega časa[13] (Fischer, 2005, 183, 126).

Z izboljšanjem življenjskih pogojev in standarda, višjim dohodkom ter posledično večanjem kapitala, ki je omogočil boljšo sposobnost investiranja tako s strani držav, ki se jim je povečal BDP, kakor privatnikov se je večalo tudi vlaganje na eni in povpraševanje po turističnih storitvah na drugi strani. Meščanski družbeni sloj, zlasti njegov premožnejši del, je poleg aristokratov postajal čedalje pomembnejši koristnik teh storitev. Turistična dejavnost je postajala množičnejša, saj se je možnost potovanj v tem obdobju začela iz ozkega kroga pripadnikov višjih družbenih slojev, ki so razpolagali s prostim časom in finančnimi sredstvi, postopoma širiti na premožnejše meščane, ki so ravno tako iskali oddih v poletnih letoviščih in se pri tem zgledovali po aristokratskih navadah (Désert, 1986, 386), saj sta nov način dela in življenja meščanske družbe spremenila tudi obnašanja in navade. Tekom 19. stoletja so bogatejši prebivalci velikih urbanih industrijskih središč iskali možnosti za preživljanje prostega časa izven onesnaženih in nasičenih mest. To prakso je spodbujala tudi medicina, ki je tako v poletnem kakor zimskem času priporočala menjavo okolja in obiskovanje termalnih, morskih, klimatskih in gorskih letovišč (Boyer, 1995, 63). Tisti prebivalci mest, ki si niso mogli privoščiti daljšega letovanja v obmorskih krajih, so si ustvarili svoj način počitnikovanja. V poletnih mesecih so oddih iskali v bližnjih mestnih parkih in manj oddaljenih podeželjskih krajih. Pri tej obliki preživljanja prostega časa, t. i. poletni svežini (*Sommerfrische*), gre za počitnikovanje na svežem zraku v neurbanem okolju,[14] ki je pomenil umik iz delovnega okolja, daleč od poletnega zatohlega, nezdravega zraka v mestih. Na podeželju, kjer so uživali v naravi, dobri hra-

13 Čas, ko ljudje niso bili na delu oziroma niso opravljali opravil v zvezi z delovnimi dolžnostmi, se je skozi zgodovino spreminjal. Čas, ki ni bil namenjen delu, so ljudje koristili na različne načine. Pred industrijsko dobo so imeli največ prostega časa plemiči (Makarovič, 1995, priloga »Prosti čas«).

14 Poleti so odhajali tudi na višje hribovite predele (Leonardi, 2005, 57).

ni, počitku, sprehodih in raznih oblikah druženja, so se »Sommerfrischlerji« zadrževali tudi po več mesecev. Pomemben poudarek je bil na preprostosti, zdravem načinu življenja, družini in zasebnosti. Premožnješi meščani so si daljša letovanja na podeželju lahko privoščili, tisti manj premožni pa so letovali pri sorodnikih na podeželju ali najemali skromnejše nastanitve (Studen, 2003, 287). V zimskem času, ko so bogati aristokrati in meščani letovali na jugu, so drugi meščani svoj prosti čas preživljali v gledališčih, na plesih in drugih družabnih prireditvah v mestu (Studen, 1995, 77; Studen, 2006a, 33).

V drugi polovici 19. stoletja sta je torej dostopnost turistični storitev na trgu in povečano povpraševanje, ki ga je sprožilo večje število ljudi (sprva premožnejšega meščanskega sloja), kazala tudi v možnosti za izkoristek prostega časa. V tem obdobju se je uveljavilo prepričanje, da počitnikovanje predstavlja nujno dejavnost in način življenja. Čas dela in čas počitnic sta ločila letni cikel na dve družbeni sezoni, zimsko-pomladno – delovno in poletno (ter del jeseni) – počitniško (Perrot in Martin-Fugier, 1990, 299, 304). Proces pridobivanja pravice do koriščenja prostega časa oziroma njegovega strogega ločevanja od delovnega časa je bil dolgotrajen, turistične storitve v elitnih letoviščih pa so si še naprej lahko privoščili večinoma le premožni.

S postopnim naraščanjem dohodkov se je možnost potovanja širila tudi na druge sloje prebivalstva, čeprav je šlo pri tem za dolgotrajen proces, ki se je v Evropi zaključil šele po drugi svetovni vojni,[15] ko se z uveljavitvijo plačanega dopusta na množični ravni poveča tudi koriščenje turističnih storitev. Dolgotrajen je bil tudi proces uvajanja zakonodaje, ki je zagotavljala večje socialne pravice, zmanjšala delovni čas ter uvedla plačan dopust (Paloscia, 2005, 264). Prve »uradne počitnice« so bile uveljavljene konec 19. stoletja z *Bank Holiday Act* iz leta 1871, ko so bili za območje Anglije, Walesa, Irske in Škotske določeni prazнični dnevi.[16] Prvi delavci, ki so pridobili pravico do delno plačanega dopusta,[17] so bili angleški, zaposleni v tekstilni industriji. Prvo letovišče, kamor so odhajali na počitnice, je bilo Blackpool, s katerim je bila železniška

15 V Avstro-Ogrski za prvo prelomno leto za delavsko zaščito velja leto 1859, ko je bil izdan nov Obrtni red, ki je vzpostavil gospodarski liberalizem. Takrat govorimo tudi o začetkih industrijske družbe.
Z letom 1885 so delavci dobili prvo zaščitno zakonodajo. Konec prve svetovne vojne, ki je zaznamoval nove politične meje, je pomenil tudi ustanovitev Mednarodne organizacije dela. V ustave držav so prišla določila o varstvu in zaščiti dela, uveden je bil 8-urni delavnik (Kresal, 1998).

16 Proces določitve praznikov je kmalu zajel tudi Združene države Amerike in Kanado (Boyer, 1995, 97–99).

17 Čeprav do začetka druge svetovne vojne v evropskih državah še ni prišlo do zakonske regulacije plačanega dopusta, je le-ta pripadal 80–90 % delavcem. Pri tem je Veliko Britanijo prehitela Francija, ki je leta 1936 sprejela zakon o plačanem dopustu (Boyer, 1995, 97–99).

povezava zgrajena že leta 1840 (Cavalcanti, 2003, 69). Vendar so se šele v obdobju med obema vojnama, predvsem pa po drugi svetovni vojni, turistične storitve oziroma dopustovanje in počitnikovanje razširilo na vse sloje prebivalstva. Razpoložljivi čas in sredstva iz prostega časa sta ustvarila vir bogastva, koriščenje tega časa pa je dobro izkoristila ravno turistična industrija (Battilani, 2009).

Potovalne agencije in posredniki

Pomemben element turistične dejavnosti in obenem dejavnik turističnega razvoja predstavljajo potovalne agencije in posredniki turističnih storitev, ki so nudili in nudijo integrirane, dosledne in učinkovite turistične pakete. Ta oblika turistične ponudbe se je pojavila v 19., dokončno pa uveljavila v 20. stoletju (Cavalcanti; Leonardi; Heiss, 2003).[18] Vendar je bilo posredovanje med ponudbo in povpraševanjem v različnih oblikah prisotno že v preteklosti.

Predhodniki tour operaterjev, ki so že v obdobju pred modernim turizmom igrali posredniško vlogo med ponudniki in koristniki storitev, so bila prevozna podjetja, ki so poleg prevoza potnikov urejala tudi prehrano, vodenje in birokracijo v zvezi z dovoljenji za vstop v tuje države (listine). Organiziran primer zasledimo pri beneških ladjarjih, ki so urejali potovanje po morju za romarje v Sveto deželo (glej poglavje o romanju).

Poleg ladjarjev so potovalne storitve nudili tudi drugi. V 16. stoletju zasledimo tudi podjetne kočijaže, ki so skrbeli za prevoze po kopnem. Koristniki njihove ponudbe so bili zlasti grandtouristi (potovanje je bilo cenejše in hitrejše kot z lastnim prevozom). Prvo organizirano ponudbo potovanj predstavljajo prevozniki, ki so se tekom 15. in 16. stoletja ukvarjali z organizacijo potovanj (Battilani, 2009, 376).

V obdobju modernega turizma so se izoblikovale profesionalne potovalne agencije. Organizacija potovanj in potovanje zgolj v turistične namene sta pridobila nove kulturne in ekonomske razsežnosti. Prve zasledimo v Veliki Britaniji in Združenih državah Amerike. Agencije so ponujale določene storitve, kot je, denimo, rezervacija vlakov, avtobusov in hotelov ali le prodaja vozovnic (za vlak, parnik). Opravljale so tudi druge dejavnosti, ki niso bile nujno vezane zgolj na turistične storitve. Potrebno je poudariti, da so tako železniške postaje kakor parniške družbe imele dokaj razvejano mrežo lastne prodaje vozovnic in niso potrebovale veliko posrednikov.

18 Vemo, da namestitvena in razvedrilna infrastruktura nista edini obliki turistične potrošnje. Zlasti v obdobju po drugi svetovni vojni so pomembno vlogo igrale dejavnosti, povezane s posredovanjem med ponudbo in povpraševanjem, ki jih vodijo tour operaterji in turistične agencije. Ravno razvoj teh novih dejavnosti je temeljito spremenil podobo turizma.

Prvo podjetje, ki je nudilo storitve, namenjene turističnemu potovanju, je bilo Thomas Cook, tako poimenovalo po svojemu ustanovitelju. Thomas Cook je julija leta 1841 organiziral skupinsko potovanje z vlakom, in sicer za skupino šestotih ljudi, ki so odšli na zborovanje proti alkoholizmu.[19] Za potovanje je pridobil vstopnice po nižjih cenah. Cook je bil mnenja, da je mirovanje v spremenljivih časih, ko se cel svet premika, zločin, zato je spodbujal potovanje, in sicer po ugodni ceni (Urry, 2002, neoštevilčeno).[20] Nekaj let za tem je pričel organizirati potovanja za skupine. Leta 1844 je organiziral prvi izlet za zabavo (*pleasure*). Turistični paket je gledalcu/obiskovalcu ponujal vodenje po priporočenih trgovinah in krajih historičnega interesa. Sprva je organiziral manjša potovanja na angleškem območju za šolarje, ženske, pare in »navadne« ljudi, ki si pred uvedbo železne ceste tega niso mogli privoščiti. (Samske) ženske viktorijanske dobe so bile posebna tržna niša; s Cookom so lahko po Evropi potovale brez posebnega spremstva (Urry, 2002, 23–24).

Cook se je zavzemal za masifikacijo in demokratizacijo potovanj, zato ne čudi, da je bil glavni odjemalec njegove ponudbe zlasti srednji–nižji sloj. Njegova klientela je bila v primerjavi z aristokrati in bogatimi meščani manj zahtevna. Pripadniki neprivilegiranega družbenega razreda naj bi bili radi vodeni in deležni spremstva na potovanju (De Seta, 1997, 261). Z uvedbo cenejših vstopnic je potovanje postalo dostopnejše tudi tem kategorijam turistov. Cook se je zavedal, da je bilo za pravi zaslužek potrebno napolniti čim več (če ne vseh) sedežev na vlaku. Zaradi tega se je tudi pogajal za ugodnejše cene z upravitelji železniških linij in s svojo agencijo omogočil potovanje številnim ljudem s sicer omejenimi finančnimi sredstvi. Zavedal se je namreč, da je spremenjen način življenja v industrijskih mestnih središčih spodbudil tudi željo in nove motivacije za potovanja, ter v železnici videl priložnost, ki je poleg prevažanja tovora lahko nudila ugodno in udobno potovanje ljudem. Potnikom je priskrbel povezave za potovanja, vozovnice in urnike. Za potovanja v tujino je uredil menjavo denarja. Objavljal je turistične vodnike in programe potovanj, ki so služili tudi promociji njegove dejavnosti. Izumil je t. i. krožne vozovnice, kar je pomenilo skupek vozovnic (poleg tistih za vlak tudi za prevoze s kočijo in parnikom), ki so pokrivale celotno potovanje. V kolikor del poti niso prepotovali, je bil potnikom vrnjen znesek. Leta 1867 je uvedel *Cook Coupon* za prehrano in nastanitev turistov v hotelih, s katerimi je sodeloval. Leta 1873 je uvedel krožne bankovce (predhodna oblika današnjih traveller's

19 Cook je bil vnet baptist in član Temperance Society – združenja proti pitju alkohola; za člane tega združevanja je tudi organiziral to potovanje.

20 Thomas Cook je leta 1854 dejal: »To remain stationary in these times of change, when all the world is on the move, would be a crime. Hurrah for the Trip – the cheap, cheap Trip«.

cheques) (Urry, 2002, 24), kar pomeni, da je Cook v zameno za denar, ki ga je prejel od svojih strank, le-tem dodelil posebne kartice, s katerimi so lahko plačevali v hotelih, ki so imeli z agencijo sklenjen dogovor. Potnikom je bilo potovanje s tem olajšano, saj so pridobili namestitev in se niso srečevali z menjavo denarne valute. Do leta 1890 je bilo v ta sistem vključenih že skoraj tisoč hotelov. Na celino je potnike prvič popeljal leta 1855 (Williams, Armstrong, 2006, 126). Organiziral je potovanja po celem svetu, z obiskovanjem eksotičnih dežel, kulturnih manifestacij, sejmov, predstav v Parizu, Londonu, Chicagu in Saint Louisu ter drugod. Leta 1868 je skupino turistov pripeljal tudi v Postojnsko jamo (Shaw, 2008, 263). Štiri leta kasneje je prvih 11 turistov popeljal na pot okrog sveta. Že leta 1875 je uvedel prvo obliko križarjenja, in sicer sedemdnevno potovanje po Skandinaviji z namenom ogleda polnočnega sonca (Nordkapp). Do leta 1880 je imel po svetu že 60 poslovalnic agencije.

Cook je bil začetnik in pobudnik pomembne dejavnosti, zavedal se je pomena dobre organizacije in ponudbe. Kakor je zapisal sam, njegovi izleti niso predstavljali potovanja za turista, ampak potovalna odkrivanja za potnika. Njegov namen ni bila zgolj organizacija paketov, saj je vsakega posameznika obravnaval kot pomembno osebnost in nudil storitve na osebni in globalni ravni, torej pravo *à la carte* potovanje (Urry, 2002, 86).[21] Ravno na primeru Thomasa Cooka lahko pokažemo razliko med tour operaterjem in turistično agencijo. Prvotna funkcija njegove dejavnosti je sicer bila organizacija potovanj in itinerarijev (tour operator), vendar je z razširitvijo svoje dejavnosti in vzpostavitvijo mreže pisarn, ki so prodajale turistične pakete (na drobno), nastopal tudi kot turistična agencija.

Celinska Evropa je za nekaj desetletij zamujala z razvojem. Prve agencije so bile Bennet na Norveškem (1850), Stangen v Nemčiji (1863), Lubin v Franciji (1874)[22] in Chiari v Italiji (1878). Leta 1875 je pričela delovati American Express Company, prva ameriška turistična agencija, in leta 1876 Compagnie des Wagons-Lits et des grands Express Europeens (Battilani, 2009, 379). Te agencije so, podobno kot Cookova, nudile različne storitve, kot so potovanja in itinerarije, ali preprosto prodajo vozovnic.[23] Na začetku 20. stoletja se ta sis-

21 »is not a trip for the tourist but a voyage of discovery for the traveller ... there is no packaging ... Thomas Cook treats you not just as an individual but as VIP...Thomas Cook provides a service that is both personal and global. This is truly travel à la carte.«

22 Sicer so prvo počitnikovanje v Franciji konec 19. stoletja organizirali francoski turistični klub, Michelinov vodnik in lokalni turistični uradi (Perrot in Martin-Fugier, 1990, 304).

23 Na Slovenskem je leta 1951 vlada RS z odločbo ustanovila prvo turistično podjetje pod imenom Putnik. Na začetku svoje dejavnosti je podjetje imelo 10 poslovalnic, 8 turističnih avtobusov ter 90 uslužbencev. Leta 1959 se je preimenovalo v Kompas.

tem posredovanja še ni dosti spremenil. Število agencij se je sicer povečalo, saj se je povečalo tudi povpraševanje. Navadno so delovale v funkciji tour operatorjev – organizacija potovanja z vlakom in rezervacija hotelov.

Prava distinkcija med tour operaterji in turističnimi agencijami se pravzaprav pojavi po drugi svetovni vojni, ko pride do nove organizacije prevozov (širjenje charterskih poletov) in pojava množičnega turizma. Podjetje Thomas Cook and son Ltd. je, denimo, že leta 1927 najelo določeno število letalskih sedežev. Nižanje cen letalskih prevozov je privedlo tudi do sprememb v organizaciji potovanj. Na začetku 60-ih let so družbe pričele del sedežev po nižjih cenah ponujati v »zakup« turističnim agencijam. Na ta način so turistične agencije v svojih potovalnih paketih lahko poskrbele tudi za vozovnice, ne da bi za to najemale cela letala.

Organizatorji turističnih potovanj in paketov so pozitivno vplivali na razširitev turistične ponudbe. Paketna storitev, kot je npr. zakup večjega števila vozovnic in rezervacija hotelskih nastanitev, je omogočila nakup po nižji ceni in turistične storitve širila tudi med manj premožne prebivalce. Za skupinsko potovanje je agencija urejala tudi potrebne dokumente, kar je ljudem olajšalo potovanje, saj samim ni bilo potrebno več urejati vseh birokratskih postopkov. Turistični kraji so se kmalu zavedali vloge potovalnih agencij in se z njimi pričeli povezovati. Pošiljali so jim svoje propagandno gradivo in preko njih promovirali svoj turistični kraj.

Dejavniki so vplivali na porast povpraševanja po turističnih storitvah in posledično tudi na razvoj turističnih destinacij. Na obravnavanem območju vsi dejavniki niso bili hkrati prisotni ali v enaki meri vplivali na turistični razvoj. Na podlagi razpoložljivih in uporabljenih virov in podatkov smo tako rekonstruirali turistični razvoj posameznih krajev Avstrijskega primorja, kjer se je pokazalo, kateri so bili ključni vidiki, ki so ta razvoj sploh omogočili.

Avstrijsko primorje: začetki in razvoj modernega turizma

Avstrijsko primorje: začetki in razvoj modernega turizma

V pričujočem delu se osredotočamo na obravnavo razvoja modernih oblik turizma na ozemlju t. i. Primorja, ki ga je po koncu francoskega obdobja in Ilirskih provinc oktobra 1813 deloma ponovno prevzela Avstrija. V širšem smislu gre za območje Krasa, Notranjske, Posočja in morske obale med Furlansko nižino ter Istro. S priključitvijo Avstrijski monarhiji so bile ponovno osvojene province septembra 1814 vključene v začasno vlado pod imenom Ilirija. Trst in Primorje sta bila na podlagi sklepa dunajskega kongresa vključena v avstrijski zakonodajni sistem. Pod okriljem cesarsko-kraljevega Tržaškega gubernija (*Governo del Litorale in Trieste*) je bilo Primorje razdeljeno na okrožja (*Kreise*) v Gorici, Trstu, Reki in Karlovcu. Leta 1825 sta ostali le dve okrožji, in sicer istrsko (s kvarnerskimi otoki) s sedežem v Pazinu in goriško (Goriško-Gradiška). Mesto Trst, ki ga je upravljal mestni organ, imenovan politično-ekonomski Magistrat, ni bilo podvrženo okrožni oblasti, ampak je bilo neposredno podrejeno Tržaškemu guberniju. Oktroirana ustava leta 1849 je za posamezne kronske dežele (kronovine) kot enotna upravna območja določila namestnike, za Primorje oziroma Avstrijsko primorje (*Österreichisches Küstenland, Litorale austriaco)* je bil njegov sedež v Trstu (I fondi documentari, 2009). Avstrijsko primorje se je delilo na dve upravni enoti, in sicer na mejno grofijo Istro in pokneženo grofijo Goriško-Gradiško. Trst je ostal samostojna enota. Namestništvo v Trstu je bilo neposredno podrejeno avstrijskemu notranjemu ministrstvu (in ostalim dunajskim ministrstvom), s sicer širokimi pooblastili, saj je upravljalo in nadzorovalo javno politiko, delovanje okrožij in občin, zadeve v zvezi z državljanstvom, s posestvi, z mejami, vojaške zadeve, javna dela, imelo nadzor nad starinami, železnicami, kmetijstvom, gozdarstvom, poštnimi in telegrafskimi zadevami, trgovino, industrijo, trgi, podjetji, društvi, tiskom, sodstvom, zapori, policijo, zdravstvom (zdraviliškimi kraji),

socialnim skrbstvom, vero, zakonskim stanom ter šolami. Funkcija namestništva je imela tudi nekatere finančne pristojnosti. Namestnik je bil tudi zastopnik vlade v deželnih skupščinah. Od namestništva v Trstu je bilo odvisno celotno ozemlje Avstrijskega primorja, s Trstom in z njegovim teritorijem, Istro ter Goriško-Gradiško. Taka ureditev se je z nekaterimi institucionalnimi spremembami obdržala vse do konca prve svetovne vojne. Primorko namestništvo je bilo ukinjeno leta 1918 (I fondi documentari, 2009).

Območje kronske dežele Avstrijskega primorja, ki se je v drugi polovici 19. stoletja intenzivneje turistično razvijalo, je bilo znano tudi pod imenom *Avstrijska riviera*,[1] kar je veljalo zlasti za obalno območje te dežele. Kraji ob morju, kakor so Portorož, Strunjan, Gradež, Opatija, Lovran, Mali in Veliki Lošinj ter drugi, so se ob pojavu modernih oblik turizma razvijali v morske zdraviliške in kopališke destinacije. Obenem so se na območju dežele razvijali tudi drugi tipi turističnih destinacij, kot sta jamski ter gorski turizem, ki pa sicer ni podrobneje obravnavan.[2]

Najprej obravnavamo kraje Avstrijske riviere, to so termalne ter morske klimatske, zdraviliške in kopališke postaje, kjer analiziramo in predstavljamo razvoj nekaterih uspešnejših destinacij druge polovice 19. in začetka 20. stoletja, z opisom začetkov razvoja krajev in identifikacijo ključnih dejavnikov vpliva na moderni turistični razvoj. Sledi obravnava jamskega turizma, ki je temeljil na naravnih danostih in specifikah. Pozornost je deloma posvečena začetkom razvoja v predindustrijski dobi z identifikacijo privlačnosti, ki so že pred modernim turizmom spodbujali obiskovanje območja s strani domačih in tujih popotnikov, raziskovalcev, avanturistov, predvsem pa razvoju v fazi modernega turizma s poudarkom na identifikaciji dejavnikov razvoja modernega turizma, ki so nanj vplivali.[3]

Če najprej identificiramo naravne ali kulturne privlačnosti območja, ugotovimo, da obalna istrska mesta, predvsem pa istrska notranjost, v predindustrijski dobi načeloma niso bila vključena v itinerarije mladih potomcev plemiških družin, umetnikov, znanstvenikov in raziskovalcev novega veka, bodisi

1 Na to temo je ob stoti obletnici avstrijske razstave *Österreichische Adria Ausstellung* leta 2013 dunajski muzej priredil razstavo *Österreichische Riviera. Wien entdeckt das Meer*, kjer so bili v katalogu objavljeni prispevki o morskih kopališčih riviere od Gradeža do Dubrovnika.

2 V prvi vrsti smo osredotočeni na razvoj modernih oblik turizma v tej deželi monarhije, vendar so posamezni kraji oziroma območja na Kranjskem, ki so bila zaradi sorodnega in sočasnega razvoja nekaterih oblik turizma (predvsem jamski) smiselno vključena v obravnavo, saj na ta način omogočajo celostni vpogled v sam razvoj.

3 O sami zgodovini turističnega razvoja jamskih destinacij obstajajo številne študije, zato je bila raziskava osredotočena na tri primere – Vilenico, Škocjanske jame in Postojnsko jamo oziroma identifikacijo in vlogo posameznih dejavnikov, ki so bolj ali manj spodbujali turistični razvoj.

ker niso bila poznana in določena kot del itinerarija bodisi zaradi slabih kopenskih prometnih povezav, pa tudi ker je bila Istra vrsto stoletij razdeljena med dve velesili, ki sta se potegovali za to ozemlje in si ga delili (Benetke in Habsburžani);[4] to sicer ne pomeni, da jih v tem prostoru tudi ne srečamo. Kraški rob Istre in Kras, ki je bil zaradi posebnosti tamkajšnjih naravnih pojavov deležen večjega interesa raziskovalcev in avanturistov, so najpogosteje obiskovali popotniki, ki so potovali po kopnem v smeri Dunaj–Gradec–Trst. Ustaljene cestne povezave so v večini primerov peljale preko Krasa na Dunaj ali v Trst ter preko Pivke proti Reki in Dalmaciji. Na tranzitnejši značaj območja kažejo tudi skopi opisi popotnikov, ki so potovali preko teh krajev (Carmichael, 1991).

Večjo prehodnost je opaziti v jadranskih pristaniščih, kjer so se popotniki,[5] ki so potovali po ozemlju beneške republike ter iz Benetk proti Dalmaciji in Levantu, na poti ustavljali. Pri opisih srečamo krajše zabeležke o Kopru, Pulju in Rovinju, ki so bila predvsem tranzitna območja za romarske poti ter popotnike, ki so potovali proti jugu in vzhodu. William Lithgow, denimo, je bil leta 1609 na poti iz Benetk proti Dalmaciji zaradi slabega vremena in močnega vetra prisiljen pristati v poreškem pristanišču. Obalno območje Istre, piše, pripada Beneški republiki, kraji so bogati z žitom, vinom in različnimi vrstami sadja. Koper (Justinopoli) naj bi videl nedaleč od pristanišča in ga opiše kot mesto v slabem stanju (ruševine), ki je nekdaj bilo pomembno,[6] a sedaj propada. Ko je veter pojenjal, so z ladjo nadaljevali pot proti Brionom in Kvarnerju (Levental, 1989, 66). Podobno se je zgodilo z ladjo, na kateri je potoval George Wheler iz Benetk proti Grčiji leta 1675, ki se je morala zaradi vetra zasidrati v Pulju in je pot nadaljevala šele naslednji popoldan. Na poti iz Benetk proti Jadranu so z ladjo pristali na istrski obali, na otoku sv. Andreja (danes Crveni otok), kjer je bil samo frančiškanski samostan (Levental, 1989, 154). Na malem otoku ni bilo najti veliko zabave, zato se je odločil, da bo nabiral posamezne vrste rastlin.[7] V Pulju so večino popotnikov, med njimi tudi Whelerja, Vernonsa, Pockocka in Millesa, najbolj očarali amfiteater (arena), slavolok in Avgustovo svetišče. Richard Pockocke, ki je slovenske kraje obiskal v letih 1736 in 1737, je v želji po ogledu tamkajšnjih obmorskih krajev s

4 Polotok je bil razdeljen na habsburški in beneški del vse do konca 18. oziroma 19. stoletja. Na tem območju so v 15., 16. in 17. stoletju potekali stalni spopadi med tema dvema silama (vojna med Trstom in Koprom 1463 ter beneško-habsburški vojni 1508–1516 in 1615–1617).

5 Proti vzhodu, Jeruzalemu, so potovali tudi romarji.

6 Zgodovina beneške prevlade nad Koprom se v grobem deli na dve obdobji, in sicer od konca 13. do sredine 16. ter od sredine 16. do začetka 19. stoletja. Prvo velja za obdobje gospodarske in demografske rasti, drugo pa za obdobje stagnacije tako na gospodarskem kot socialnem področju (Žitko, 2015, 39).

7 Nabral naj bi šestnajst vrst zelišč, ki jih ni našel niti v Franciji in Italiji (Levental, 1989, 154).

sopotniki najel voz v Trstu in opisal Koper, Piran, Umag, Poreč, Rovinj in Pulj (Levental, 1989). Pockocke in Jeremiah Milles sta si v bližini Trsta ogledala Socerbsko jamo. Zanimala sta se tudi za ostaline antike in se odpeljala do obalnih istrskih mest, Kopra, stare Aegide in srednjeveškega Justinopolija, otoka, ki ga s celino povezujeta most in nasip. Pockocke opisuje, kako sta v Umagu opazila star napis, v Piranu opiše krstilnico z vodnjakom, na katerem je uprizorjen kupid, ki jaha delfina. V Poreču, starem Parentiumu, sta iskala antične spomenike in opazila, da so bili marmorni napisi vrženi v morje, kjer so se poškodovali.[8] Obiskala sta Rovinj, gosto naseljeno mesto z živahno trgovino, vinom in oljem, v bližnjem Sv. Andreju pa omenila benediktinski samostan (Levental, 1989, 207–08). Podobno kot Milles tudi Thomas Allason naslednje stoletje (1819) opisuje Istro in Dalmacijo kot območje, bogato z umetnostjo, vendar se žalosti nad ravnodušnostjo, s katero postopajo po spomenikih. Wheler piše o Pulju kot o enem najstarejših istrskih mest z varnim in velikim pristaniščem, ki je zaprto z vseh strani. Posebej omeni areno, slavolok in Avgustov tempelj (Levental, 1989, 155).

Tudi domači popotniki in obiskovalci so na svojih potovanjih opisovali potek poti in za seboj puščali zapise in dnevnike. Rossetti, ki je spremljal škofa Millerja ob njegovi vizitaciji leta 1693, je v svojem opisu med drugim zabeležil tudi zanimivosti, kakor na primer Socerb z gradom, jamo in s čudovitim razgledom na Koper, Milje in Izolo, jamo v Škocjanu, kobilarno v Lipici, Predjamo in zdravilni žvepleni vrelec v dolini Zrenja (Durissini, 1998).[9]

V predindustrijski dobi se kot dejavniki privlačnosti v obalnih mestih kažejo predvsem kulturno-zgodovinske znamenitosti, čeprav se že v 13. stoletju omenjajo nekatere naravne danosti območja, ki bi lahko potencialno privabile obiskovalce. Benediktinci iz samostana sv. Lovrenca v Bernardinu so domnevno s solinskim blatom in slanico zdravili obolele za revmatizmi in vnetji. Uporabo blata in slanice kasneje omenja tudi novigrajski škof Tommasini, ko naj bi si romarji obolele dele telesa mazali s temi morskimi produkti. Tommasini zdravilno funkcijo pripisuje tudi žvepleni vodi v Sv. Štefanu, kar potrdi tudi tržaški škof oziroma njegov sopotnik ob vizitaciji po škofiji leta 1693. Uporaba naravnih danosti v zdravilne namene pa je bila najverjetneje lokalnega značaja, saj navedb s strani tujih popotnikov (vsaj do domnevne uporabe žveplene vode francoskih vojakov) nismo zasledili. Ti dejavniki privlačnosti so v ospredje prišli šele v fazi modernega turizma.

8 Milles v pismu 24. julija 1737 zaničljivo piše, da so nevedni ljudje odlagali marmorne napise na obalo, kjer so se poškodovali in postali nečitljivi (Carmichael, 1991, 43).

9 »Verso la valle a piè di questo Monte scaturisce un acqua bolente sulfurea che risana con meraviglia doglie, rogne, et simili infermità« (Durissini, 1998, 157).

Toplice sv. Štefan

Novi turistični oziroma zdraviliški trendi v Evropi so naleteli na plodna tla tudi v Avstrijski monarhiji. Moderne oblike turizma so se na območju Avstrijskega primorja razvijale v krajih s termalnimi izviri sladke vode in v obmorskih krajih. Koriščenje termalnih vrelcev beležimo v toplicah Sv. Štefana, v Izoli ter v posameznih krajih današnje Furlanije-Julijske krajine, kakor denimo Tržiču (*Terme Romane di Monfalcone/Römer-Thermen von Monfalcone*). V knjigi je posebej obravnavan primer razvoja term v Sv. Štefanu, ki kot žvepleno zdravilišče predstavlja posebnost. Terme v Tržiču so le delno vključene, in sicer pri prikazovanju statističnih podatkov.

Izvir žveplene termalne vode v Sv. Štefanu v Istri (*Santo Stefano al Quieto*, danes Istarske toplice) je bil večinoma namenjen zdravljenju revmatičnih obolenj. Redki viri, ki pričajo o uporabi omenjene vode, navajajo, da naj bi se tamkajšnje vode posluževali že v antiki, ko so se v času rimskega imperija v javnih kopelih lahko brezplačno kopali vsi svobodni domačini in tujci, o čemer v bližini kopališč pričajo najdbe napisov na kamnu ter denar in nakit iz rimskega obdobja (Blažević, 1987, 33; Benussi, 1888).[1] Do začetka 19. stoletja zasledimo le redke omembe izvira,[2] ki potone skoraj v pozabo, kar sicer ne pomeni, da se ga lokalno prebivalstvo ali bolniki niso posluževali (Benussi, 1888,

1 Benussi piše tudi o predrimskih ostankih in o najdenih okostnjakih nadpovprečne velikosti. Kopeli, ki so označene na zemljevidu rimskega *cursus publica* Tabula Peutingeriana, ki označuje cestno omrežje rimskega imperija; evidentira tudi kopeli na območju Sv. Štefana, torej antičnio uporabo termalne vode.

2 Ena redkih omemb termalnega izvira, ki smo ga zasledili, je bila leta 1693 ob vizitaciji tržaškega škofa Millerja, ki jo v svojih zapisih omenja njegov sopotnik Rossetti (Durissini, 1998, 57). Tudi Kandler piše, da so tukajšnje terme sicer poznane in uporabljene, vendar so bile vrsto stoletij zanemarjene: »... la Termale oggidì di S. Stefano, non in tanta fama e frequenza quale i bagni sull'isola al Timavo, pur non ignota nè deserta, come poi rimse per secoli ...« (Kandler, 1875, 274).

21). Omembo kraja zasledimo okrog leta 1600, na podlagi zapisov novigrajskega škofa Giacoma Tommasinija, ki je pisal o žvepleni vodi, ki je služila tudi za beljenje lana in konoplje (Ghersa, 1884, 25). O termalni vodi v Sv. Štefanu na začetku 19. stoletja piše Girolamo Agapito v svojih opisih, kjer omenja, da je voda stalno tekoča in kristalno čista ter da se iz mase hlapov dviguje in širi vojn po gnilih jajcih. Agapito kritično oceni zapuščen in neurejen termalni izvir ter nezainteresiranost lastnikov po ureditvi kopališča, kar se spremeni z letom 1817, čeprav v termah še naprej vladajo pomanjkljive higienske razmere (Agapito, 1823, 158–59).[3] Naslednjo omembo najdemo v reviji *Archeografo triestino* iz leta 1830, kjer je omenjeno, da se v bližini Zrenja nahaja topla žveplena voda, ki zdravi številne bolezni (Benussi, 1888, 21).[4] O termalnem izviru piše tudi Tommasini v svojih »Zgodovinskih komentarjih o Istri« kot o izviru pod goro v Zrenju, kjer priteka bogat potok žveplene vode, ki ni vroča, kar dopušča, da si v njej ljudje močijo roke. Voda naj bi zdravilno pomagala proti ozeblinam, garjam in kožnim boleznim (Tommasini, 1837, 127).[5]

V času Ilirskih provinc naj bi francoski vojaški zdravnik naročil, da se termalne bazene nameni zdravljenju garij in drugih bolezni vojakov ter opusti uporabo vode za beljenje konoplje (Blažević, 1987, 33). Zaradi pomanjkanja infrastrukture, ki bi po kopanju nudila nekaj zavetja (pokritih klopi za počitek), so po kopanju vojaki morali teči po bližnjem travniku. Tovrstno zdravljenje je bilo po pisanju Benussija zelo uspešno (Benussi, 1888, 22).

Ravno uspehi zdravljenja, ki ga je prakticiral francoski vojaški zdravnik, druga pričevanja o ozdravitvah in pobuda buzetskega zdravnika Osvalda Zannantonija so pripomogli, da so na območju izvira v zasebni lasti družine Gravisi iz Kopra leta 1807 kemijsko analizirali vodo in postavili obrat v do tedaj precej zanemarjenih termah (Ghersa, 1894; *La Provincia*, 3, 1878, 116).[6]

3 »Quest'acqua scorre sempre copiosa e limpidissima e dalla massa si vedere alzarsi un vapore che spande un odore d'uova fracide.«

4 »Vi sono buone acque in molti luoghi, ed in particolare vicino a Sdregna è un'acqua calda sempre bollente, che ha molto del sulfureo, et sana molti mali« (Relazioni e descrizioni universali e particolari, Archeografo triestino, 2, 1830, 97).

5 »Nella valle di Montona sbocca a piè del monte di Sdregna un rivolo d'acqua sulfurea assai abbondante, qual' è tepida, e fa anche fuori del monte nel piano alcuni piccoli bolli con esalazione sulfurea man on ardenti, onde comodamente molti si bagnano le mani. Viene sperimentata risanare doglie vecchie cagionate dal freddo, rogna, e infermità cutanee e simili. In queste acque pongono li canapi, e lini, che vengono binachissimi in tre giorni, sarebbero sufficienti anche di volgere mulini.«

6 Kakor piše v listu *La Provincia*, naj bi se termalnega izvira posluževali le prebivalci okoliških krajev oziroma naj bi tudi oni nanje skoraj pozabili: »o vennero usate soltanto dagli abitanti delle terre vicine, o furono quasi totalmente Ma le acque furono quasi dimenticate da essi ancora. In quel anno (1807, op. P. K.) appena vennero in pregio per opera specialmente del medico comunale di Pingu-

Deset let kasneje so Gravisiji nad enim izmed izvirov postavili skromen lesen objekt s štirimi manjšimi prostori za štiri kadi in drug prav tako lesen objekt pod jamo. Od tedaj lahko govorimo o začetkih termalnega zdravljenja v Sv. Štefanu, kamor so prihajali bolniki iz bližnjih in tudi bolj oddaljenih krajev Istre, Reke in Trsta. Leta 1817 je terme obiskalo 17 kopalcev, naslednje leto 42, leta 1819 24, 1820 47 in 1821 36.[7] Zaradi večjega števila obiskovalcev so morali podaljšati streho objekta pod jamo (Benussi, 1888, 22) oziroma leta 1822 povečati število kabin na skupaj devet. Najprimernejša sezona za zdravljenje je bila od začetka junija do konca septembra (Agapito, 1823, 161). Eno prvih uspešnih zdravljenj beležijo ravno v tem obdobju, ko naj bi tržaški odvetnik Giuseppe Bernardelli, ki je bolehal za artritisom, po obisku term popolnoma ozdravel, kar je predstavljalo dobro priložnost za promocijo zdravilišča (Blažević, 1987, 33–34). Bernardelli naj bi leta 1822 dr. Petrovichu celo na lastne stroške naročil ponovno analizo vode. Njegove analize, ki jih je opravil skupaj s farmacistoma Antoniem Zampierijem in Albertijem Giovaninijem, so pokazale, da uporaba termalne vode pripomore k izboljšanju kroničnih kožnih obolenj, številnih razjed, amenoreje, celo menstrualnih bolečin, revmatičnih obolenj in drugih bolezenskih tegob (Agapito, 1823, 159–61). Bernardelli je obenem prosil Gravisije, da bi mu izvir dali v najem za naslednjih trideset let. Njegov namen je bila postavitev spodobnega kopališča. Predvidel je investicijo 25.000 goldinarjev (250 delnic po 100 goldinarjev).

V tem obdobju je bila odkrita termalna voda v Izoli, ki jo je leta 1820 dal analizirati izolski duhovnik Bartolomeo Vascotto. Izvir v bližini morja so poznali že več let, uporabljali pa naj bi ga le garjavi bolniki. Na Vascottovo pobudo je skupina domačinov podprla projekt za združitev v družbo in finančno prispevala k postavitvi kopališča, ki je bilo zelo skromno. Prvo termalno žvepleno kopališče je imelo deset kabin in prav toliko kadi.[8] Zgrajena je bila tudi kopališka dvorana, namenjena plesnim in glasbenim prireditvam (Bezek, 1977, 7). S kopanjem ali pitjem termalne vode in celo z uporabo vodnega blata so bolniki zdravili kronična obolenja, vročine, histerično-melanholične težave, hemeroide, želodčne težave, revmatizme in druga obolenja (Agapito, 1823, 202). Približno tri leta po vzpostavitvi kopališča so na polju družine

ente Osvaldo Dr. Zannantoni, il quale dalla famiglia dr Gravisi, che ne era la proprietaria,ottenne il permesso di farne praticare la chimica analisi« (*La Provincia*, 3, 1878, 116).
»Nel 1817 infatti vi sorgeva il primo embrione, una umilissima baracca di legno divisa in quattro dipartimenti« (Ghersa, 1894, 25). Prvi natis vodnika, ki ga je po naročilu lastnika toplic Antona Berteticha iz Oprtalja pripravil Ghersa, je bil izdan leta 1884.

7 Register gostov naj bi uvedli leta 1817, vanj so vpisovali podatke o bolnikih, vrsto bolezni, rezultate zdravljenja, ki ga je uvedel Zannantoni. Slednji naj bi nekatere bolnike zdravil celo brezplačno.

8 La Provincia, Le fonti termali d'Isola e di Santo Stefano in Istria, 16.7.1878, Anno XII, N. 14, 110–111.

Speranza odkrili še en mineralni izvir. Vodo sta analizirala lekarnarja iz Trsta (Antonio Zampieri in Carlo Genuizza) in rezultate objavila leta 1824. Vendar so omenjena kopališča ostala odprta le približno deset let. Obisk se je namreč manjšal, čemur naj bi botrovala relativno mrzla voda, ki naj ne bi presegla 19 oziroma 20 °C. Nižji temperaturi vode so pripisovali manj učinkovito zdravilno vrednost. Izolske toplice so počasi izginjale. Kot piše poročevalec časopisa *La Provincia*, je ob njegovem obisku izolskega kopališča leta 1878 le-to našel v propadajočem stanju z razpadajočimi zidovi.[9]

V skrbi zaradi potencialne konkurence, ki jo je predstavljalo izolsko termalno kopališče, čeprav se je kasneje izkazalo, da ni doživelo velikega uspeha, je Bernardelli svoj načrt v Sv. Štefanu opustil (Ghersa, 1888, 25–26). Vse do 40-ih let 19. stoletja so toplice ostale bolj ali manj zanemarjene.[10] Izkopavanju v bližini izvira se je posvetil tudi nek Mantovani iz Sovinjaka, ki je ravno tako odkril žvepleni izvir in tam postavil leseno barako. Več let sta si bila z Gravisiji v konkurenci in obe strani sta pretirano izkopavali in upali, da bosta termalno vodo usmerili v svoje kadi. Posledica tega početja je bila v nižjem izviranju vode, ki je bila ob naraščanju reke Mirne izpostavljena njenemu vdiranju. Končno sta se obe strani leta 1840 združili v družbo in namesto prejšnje lesene barake postavili nov objekt (Benussi, 1888).

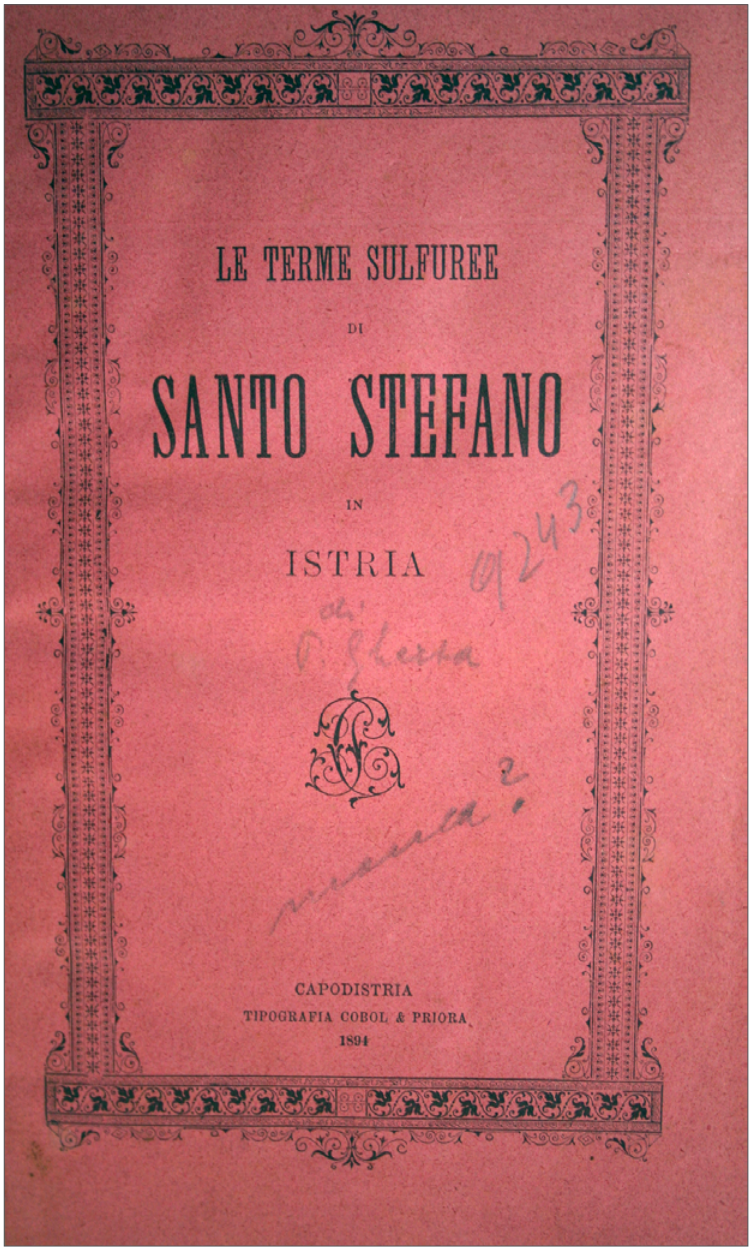
V letu 1842 so Gravisiji na lastne stroške investirali v kapacitete toplic, s čimer so želeli povečati število obiskovalcev.[11] Tega leta se je v termah nahajal en objekt za sprejemanje gostov s šestimi dvoposteljnimi sobami v prvem nadstropju. V pritličju so se nahajali dnevni prostor (sprejemnica), kuhinja in mala krčma. Kopališče je še vedno obsegalo dve leseni kadi (Blažević, 1987, 37).[12] Sredi petdesetih let so zgradili kamnito hiško, število kadi je naraslo na šest. Nekdanji konkurent Mantovani je proti plačilu odstopil vse pravice nad kopališčem Vincenzu de Gravisiju, ki je kmalu nato število sob povečal na štiriindvajset. Uvedel je nekatere druge izboljšave, poskušal je celo oblikovati delniško družbo, a je ta projekt nato opustil. Preko motovunske »preture«

9 »Trovarne appena i ruderi e le cascanti pareti.. « V: La Provincia, Le fonti termali d'Isola e di Santo Stefano in Istria, 16. 7. 1878, Anno XII, N. 14, 110–111.

10 Ohranjena je tudi prošnja za vnaprejšnjo denarno subvencijo notranjega ministrstva v vrednosti 44.000 goldinarjev za projekt vodenja kopališkega obrata, povečanja kapacitet, izgradnje novega salona in kavarne ter dveh prostorov za skupna ležišča, ki bi bila namenjena manj premožnim gostom. Prošnjo so Gravisiji poslali na namestništvo v Trstu. Dokument ni datiran (PAK, Fond družine Gravisi 299, a.e. 122, Terme di Santo Stefano, Prošnja za denarno subvencijo poslana na tržaško namestništvo). Podatkov v uresničitvi načrta in odobritvi posojila nismo našli.

11 La Provincia, Le terme sulfuree di Santo Stefano in Istria, 16. 5. 1868, Anno II, N. 10, 143.

12 La Provincia, Le fonti termali d'Isola e di Santo Stefano in Istria (Continuazione), 1. 8. 1878, Anno XII, N. 15, 117.

1 Naslovnica knjige P. Gherse o toplicah v Sv. Štefanu iz leta 1894.

(sodnije) je tržaškemu namestništvu v zameno za plačilo 12.000 goldinarjev ponudil odstop toplic, ki bi služile za c.-kr. vojsko (Ghersa, 1884, 26). Namestništvo, ki je tamkajšnjo termalno

vodo kot eno najuspešnejših v monarhiji za zdravljenje vrste bolezni izredno cenilo, je sicer opozarjalo na pomanjkanje ustreznih in udobnih kapacitet, vendar je njihov nakup le predlagalo notranjemu ministrstvu. Slednje je poslalo vodjo kemijskega laboratorija Državnega geološkega inštituta Hauerja z nalogo kemijske analize vode.[13] Cenjeni kemik z navdušenjem opisuje pokrajino in kvaliteto termalne vode in dopušča možnost, da bi toplice v Sv. Štefanu lahko postale ene izmed najuspešnejših v monarhiji (Benussi, 1888, 25–26).[14]

Hauer omenja, da bližina morja omogoča lažjo komunikacijo z bolj oddaljenimi kraji. Dostop do termalnega kraja v 19. stoletju je bil sicer mogoč s poštno kočijo, ki je peljala iz Trsta, mimo Kopra, Buj in Vižinade, kar je trajalo pet ur. Iz Vižinade so nato potniki do cilja potovali peš še dve uri in pol. Lahko so potovali s kočijo po poti Trst–Koper–Buzet–Sv. Štefan. Dostop je bil mogoč tudi z ladjo[15] iz Trsta do Novigrada, od tam pa s kočijo ali peš do cilja (Blažević, 1987, 47). Dostopnost je bila olajšana z izgradnjo železniške povezave med Divačo in Puljem leta 1876. Od železniške postaje v Buzetu so se do toplic potniki odpravili s kočijo ali peš (Blažević, 1987, 47). Najpogosteje uporabljeno prevozno sredstvo tujcev, ki so prihajali v toplice, naj bi bila ravno železnica (Ghersa, 1884, 9).

Na podlagi odloka ministrstva za notranje zadeve z dne 15. 2. 1857[16] je bil vsakokratni lastnik hotela dolžan uvesti knjigo tujih gostov. Pri tem je šlo za uredbo notranjega ministrstva in policijskega ministrstva (*Dicastero supremo di polizia*), ki je pričela veljati s 15. marcem istega leta. Peti člen drugega dela je določal, da morajo v krajih, kjer ima sedež okrajna politična oblast, in v vseh krajih, ki se nahajajo vzdolž prometnejših cest, ter krajih v bližini

13 Analiza je bila objavljena v analih inštituta in v drugih časopisih, kakor tudi v nadaljevanju citirani *La Provinci* leta 1868.

14 »... la sorgente appartenga alle più sature fonti sulfuree. Anche la qualità...va presa in grande considerazione... Non è da disconoscere che le terme di S. Stefano non sieno chiamate ad acquistare un posto eminente (einen hervorragenden Rang) fra i bagni termali della Monarchia. La natura ha qui in certo qual modo riuniti tutti gli elementi a ciò necessarì, – la qualità delle acque termali, la situazione della sorgente in mezzo ad ubertosa valle rallegrata d'ameni dintorni, la vicinanza del mare che facilita la comunicazione con luoghi più lontani; – non vi manca che un piccolo auito dell'arte per crearvi una condizione tale di cose che altrove non potè venir raggiunta che con grandi stenti e grandi sacrifici.«

15 Pred izgradnjo železniške proge je bil najprimernejši način potovanja pot po morju, s parnikom iz Trsta do Novigrada in nato dalje po kopnem (*La Provincia*, 1868, 142).

16 DAPA, 1897, I/1 Policija, općenito, š. 51: Vodenje knjige stranaca. Dopis, poslan na vse podesterie okrožij iz Poreča, 21. 9. 1898. Hotelirjem so tujci izpolnili več kategorij, in sicer datum prihoda, ime, priimek in zaposlitev, stalno bivališče, dovoljenje za potovanje (potovalna listina) in spremstvo. Hotelir je bil dolžan izpolniti še zadnjo kategorijo s podatkom o dnevu in smeri odhoda. Neupoštevanje predpisanega odloka je lastnika prenočišča stalo kazni do 100 goldinarjev ali zapora od šest ur do devet dni.

glavnega mesta, kjer se zadržujejo tujci, ter nazadnje v krajih, kjer se nahajajo industrijski obrati (tovarne, predilnice, opečnice, steklarske delavnice, rafinerije sladkorja, rudniki in podobno ...), tamkajšnji krčmarji, ki nudijo namestitev tujcem, voditi register tujcev, ki prenočujejo pri njih. Izpolnjeni so morali biti naslednji podatki: datum prihoda, ime, priimek, starost in vera, status in zaposlitev, domovanje, spremstvo, kraj prihoda, kraj odhoda, potovalne listine, dan in smer odhoda. V kategorijo tujcev so bili uvrščeni vsi posamezniki, ki niso prebivali v občini in ki niso imeli tam bivališča (Bollettino, 1857, 54, prevod P. K.). To pomeni, da se uredba ni nanašala izključno na tujce v smislu turistov, ampak na vse tujce, ki niso prebivali v občini. Določilo o vodenju registra za obiskovalce kopališč in zdravilišč je bilo uvedeno kasneje, z odlokom notranjega ministrstva 13. novembra 1871 (št. 12089) (Blažević, 1987, 50).

Tabela 1: Uspehi zdravljenja v Sv. Štefanu v sezoni 1858.

Uspehi zdravljenja	Leto 1858
izvrsten	1
odličen	18
dober	47
zadovoljiv	3
skromen	12
ni učinka	2
SKUPAJ	83

AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/12, Materia 10 Erezione di Stabilimenti balneari, š. 127: Rapporto sui risultati della cura dei Bagni minerali di St. Stefano, distretto di Montona, nel corso della stagione, che incominciò col girono 13 Giugno anno cor. 1858. Sicer se spremni dopis poročila obiska v termah za sezono 1858, ki pa se naslanja na odlok št. 16053 z dne 18. decembra 1858 in določa medicinska poročila, kar je razvidno tudi iz podatkov, ki jih nudi samo poročilo. Glede na kasnejša poročila zdravilišč so v tem nekateri podatki izvzeti.

Prvo zdravniško poročilo o uspehih zdravljenja v sezoni 1858 in obiskovanju mineralnega vrelca (*Stabilimento bagni termali S. Stefano (Istria)*), ki ga je pripravil dr. Cicuta (okrožni zdravnik), je bilo 24. decembra 1858 poslano na okrožno glavarstvo v Pazin. Sezona se je pričela 13. junija istega leta. Na zdravljenje je prišlo 83 posameznikov, od tega 50 moških in 33 žensk. Najpogostejši vzroki za zdravljenje so bile posamezne revme, artritisi, razni zlomi,

herpes, bolečine v sklepih in išias.[17] Poročilo ne vsebuje podatkov o kraju prihoda obiskovalcev, navaja pa podatke o spolu, starosti, stanu in poklicu, vrsti bolezni, številu opravljenih kopanj in uspehih zdravljenja. V Tabeli 1 so prikazani izidi zdravljenja v sezoni.

Kot lahko vidimo v tabeli, je bila več kot polovica zdravljenj uspešna, oziroma je celo presegala dober rezultat (66 od 83-ih). Glede na starost obiskovalcev je boljše rezultate (izvrsten, odličen in dober) zdravljenja dosegala starostna skupina v povprečju 41,7 let, kar ne pomeni nujno, da je bilo zdravljenje uspešnejše pri starejših bolnikih, saj je na podlagi dostopnih podatkov razvidno, da so se v termalnem zdravilišču pogosteje zdravili bolniki med 37-im in 50-im letom starosti. Teh je bilo 44. Mlajših bolnikov je bilo manj, in sicer 27 med 20-im in 37-im letom starosti ter 5 pod 20-im letom starosti. Manj je bilo tudi starejših od 60 let, le-teh je bilo 7. V povprečju so se bolniki/obiskovalci kopali 9,3-krat, ne razpolagamo pa s podatkom o številu dni prebivanja v zdravilišču. Glede ocene o primernosti cen za kopanje se je razširilo mnenje, da so glede na skromnost kopališkega obrata previsoke,[18] glede prehrane in postrežbe v času sezone pa je bila ocena na splošno zadovoljiva.[19] Kot razlog za relativno skromen obisk pretežno lokalnega značaja se v dokumentih, poslanih na lokalne oblasti, izpostavlja težava lastništva toplic; to je bilo še vedno v lasti družine Gravisi, ki ni razpolagala z zmožnostmi in zadostnimi materialnimi sredstvi za povečanje in izboljšavo kopališkega obrata, da bi lahko pridobil zadostno zmogljivost in udobje ter ustrezen način vodenja, s čimer bi lahko privabil tudi goste iz drugih provinc.[20] Lokalne oblasti in lokalni zdravniki pa so si prizadevali za večji obisk termalnega kopališča, kar je razvidno iz poročil o dobrem in izboljšanjem

17 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/12, Materia 10 Erezione di Stabilimenti balneari, š. 127: Rapporto sui risultati della cura dei Bagni minerali di St. Stefano, distretto di Montona, nel corso della stagione, che incominciò col girono 13 Giugno anno cor. 1858.

18 Za to sezono nimamo podatkov o cenah storitev, ki pa jih dobimo v drugem dokumentu iz leta 1862. Cena za posamezno kopanje za civiliste znese 50 soldov, za vojake 25 soldov, za reveže pa je kopanje brezplačno. Glede na to, da gre za krajše časovno obdobje, se najverjetneje cene v tem obdobju niso bistveno spremenile (AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/12, Materia 10 Erezione di Stabilimenti balneari, š. 127: Rapporto sui risultati della cura dei Bagni minerali di St. Stefano, distretto di Montona, nel corso della stagione, che incominciò col girono 13 Giugno anno cor. 1858).

19 *Ibid.*

20 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/12, Materia 10 Erezione di Stabilimenti balneari, š. 127: pismo, ki je bilo poslano na deželni odbor v Poreču, N. 18299/2677, 13. 12. 1861.

stanju kopališča, o ustreznosti namestitev in kopalnih kadi, o čistosti vode itd., ki so jih pošiljali na preturo v Motovunu.[21]

Notranje ministrstvo,[22] ki je prvotno načrtovalo nakup term, se je odločilo, da bo ob pomoči istrskega zbora (na račun istrskega deželnega sklada) tam postavilo kopališki obrat. Kopališče naj bi bilo namenjeno tako bolnim vojakom kakor civilistom (Benussi, 1888, 26; Ghersa, 1884, 26). Vendar se tudi ta projekt ni izvedel do konca. V virih je sicer opaziti interes za ohranjanje in nadaljnji razvoj kopališča, o čemer pričajo tudi nekatere prošnje in analize vode. Tako je leta 1860 (9. julija) motovunski pretor na tržaško namestništvo skupaj z analizo vode (količina mineralne vode),[23] ki je presegala vsa pričakovanja, poslal tudi prošnjo za preprečitev prodaje bližnjega mlina v državni lasti, ki je bil strateškega pomena za termalni izvir (oziroma sestavni del termalnega kompleksa) in za razvoj omenjenega kopališča.[24] Tržaško namestništvo je leta 1864 ponovno ukazalo analizo toplic. Na podlagi rezultatov je avstrijska vlada deželnemu zboru v Poreču priporočila, da v kraju zgradijo stavbo in kopališče za bolnike (Blažević, 1987, 46). Zbor je z Gravisiji istega leta sklenil preliminarno pogodbo za nakup termalnega izvira z zemljiščem. Tudi ta načrt ni bil speljan do konca (Benussi, 1888, 26).[25] Problem lastništva oziroma vodenja termalnega kompleksa se je rešilo šele na začetku 70-ih let.

---

21 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/12, Materia 10 Erezione di Stabilimenti balneari, š. 127: poročilo je pripravil dr. Cicuta, okrajni zdravnik, N.18, 23. 6. 1862.

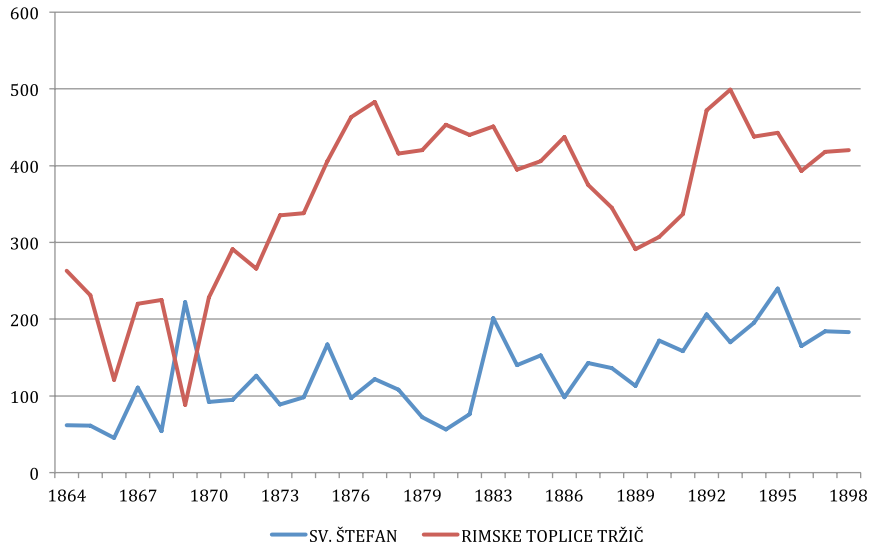
22 Podatka o uradnem cesarskem zakonskem razglasu o ustanovitvi zdraviliške dejavnosti ni.

23 Na podlagi ukaza št. 6722 so se redno izvajali preizkusi meritev in količine mineralne vode. Izvedel jih je dr. Bridiga (AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/12, Materia 10 Erezione di Stabilimenti balneari, š. 116: pismo, ki ga je motovunski pretor poslal na tržaško namestništvo, Z. 84, 9835/1112, 9. 7. 1860). Brigida je bil presenečen, da glede na učinkovitost zdravljenja in privlačnost območja terme niso bile v zadostni meri valorizirane (Benussi, 1888, 26).
Zdravnikove analize, ki jih je bilo skupaj štirinajst, so pokazale, da količina termalne vode zadostuje za vzpostavitev veličastnega termalnega obrata. Najvišja temperatura vode v mirovanju v bazenih dosega 30 in najnižja 28 stopinj °R (AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/12, Materia 10 Erezione di Stabilimenti balneari, š. 127: pismo, ki ga je na motovunsko preturo naslovil dr. Bridiga, zadolžen za meritve termalnega izvira, 9. 7. 1860). Že isti dan je bila analiza posredovana na namestništvo. Strokovna analiza termomineralne vode je bila objavljena že leta 1858. Opravil jo je dunajski zdravnik Karl Hauer (Blažević, 1987, 45).

24 »Molino Gradaz di proprieta Erariale e contrastato del feudo di Pietrapelosa«. Proti prodaji je bil tudi Vicenzo de Gravisi, solastnik term (AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/12, Materia 10 Erezione di Stabilimenti balneari, š. 116: dopis, ki ga je motovunski pretor poslal na tržaško namestništvo, Z. 84, 9835/1112, 9. 7. 1860). Deželna skupščina je leta 1864 le kupila zemljišče toplic, vendar so le-te čez nekaj let prišle v roke najemniku Bertetichu (Blažević, 1987, 46).

25 Po začetnem nakazilu 12.600 goldinarjev je tudi deželna skupščina sprejela predlog o investiranju 1.000 delnic, vsake v vrednosti 100 goldinarjev.

Uradne statistične podatke o obisku toplic zasledimo z letom 1864. Takrat sta v statističnem letopisu na območju Goriško-Gradiške in Istre poznani dve termalni središči, Tržič (Monfalcone) in Sv. Štefan (S. Stefano). Od leta 1880 so podatki za ta dva termalna kraja objavljeni v državnih statistikah (*Österreichische Statistik*). Graf 1 prikazuje število obiskovalcev v termah Sv. Štefana in kot primerjavo navaja še podatke za toplice v Tržiču, kjer so se po pisnih virih dveh termalnih vrelcev posluževali že v antiki. Po opustitvi toplic sledimo ponovnemu odkritju toplic leta 1433, proti koncu 16. stoletja pa smo priča izboljšavam na termalnem poslopju. Rimske toplice v Tržiču (*Terme Romane di Monfalcone/Römer-Thermen von Monfalcone*) pri Štivanu pri Devinu so pod okriljem različnih oblasti ohranjale kontinuiteto vse do 40-ih let prejšnjega stoletja (Bressan, 2005, 82).

Graf 1: Število obiskovalcev[26] v toplicah Sv. Štefan in Tržič v obdobju 1864–1898[27]

26 Statistični podatki so lahko tudi pomanjkljivi oziroma ne nujno eksaktni, saj so jih v primeru zdravilišč na namestništvo v Trstu pošiljali lastniki hotelov in penzionov, ki so lahko v izogib plačevanju davkov ali iz malomarnosti tudi »izpustili« zabeležbo gosta (Brglez, 2005). Podatki so lahko le parcialni tudi v primeru sumarnega vpisovanja družinskih članov, kjer lahko le okvirno izračunamo njihovo število. Za posamezne turistične destinacije (obmorske, jamske, gorske) tudi ne obstajajo kontinuirane ali zadostne serije podatkov, ki bi omogočile analizo ali primerjavo z drugimi turističnimi kraji.

27 Statistisches Jahrbuch (1863–1881): Wien, K.K. Statistischen Central-Comission, 1864–1884; Österreichische Statistik: Band XII, Heft IV, 1883; Band XIII, Heft 3, 1884; Band 18, Heft IV, 1885; Band XXI, Heft 4, 1886; Band 22, Heft III, 1887; Band XXVIII, Heft 2, 1888; Band XXXI,

Za toplice v Sv. Štefanu in Tržiču je v drugi polovici 19. stoletja gostota obiska zelo nestabilna; priča smo pravim vzponom in padcem v kratkih časovnih obdobjih. Število obiskovalcev je bilo v Tržiču bistveno večje kakor v Sv. Štefanu, vendar v obeh termalnih krajih lahko sledimo stalnim nihanjem, ki so lahko zelo izrazita, kakor denimo leta 1869, ko je, zanimivo, obisk skokovito narastel v Sv. Štefanu, v Tržiču pa drastično padel. Razloge za take preskoke je težko identificirati. Nekateri sodobni pisci so beležili, da kljub naravnim danostim, kakovosti vode, ugodni legi in učinkovitosti zdravljenja v Sv. Štefanu letno naštejejo le okrog 130 obiskovalcev (70-a leta 19. stoletja). Razmeram je botrovalo tudi pomanjkanje zadostne namestitvene infrastrukture in prostorov, kjer bi se gostje lahko srečevali. Tudi po izgradnji železniške povezave med Divačo in Puljem s postajo v Buzetu in z rednimi parniškimi linijami, ki so pristajale v Novigradu, ni opaziti velikega porasta gostov, čeprav nekateri že v štiridesetih letih 19. stoletja večji dotok gostov pripisujejo novi državni cesti za Motovun, ki je imela odcep tudi proti Buzetu, od koder so lahko turisti, iskalci zdravilne vode, hitreje in lažje prišli do term v Sv. Štefanu (Benussi, 1888, 24).

Uspešen razvoj je omejevala lastniška struktura toplic v Sv. Štefanu, ki se je dokončno uredila šele na začetku 70-ih let. Gravisiji so toplice leta 1872 dali v najem in kmalu v odkup Antonu Bertetich iz Oprtlja.[28] Bertetich je bil kot zakupnik in kasnejši lastnik kopališkega obrata z imenom *Stabilimento bagni termali S. Stefano Istria* dolžan pošiljati poročila o frekvenci obiskovalcev term in poročati o razmerah v toplicah. Obiskovalci so se delili na kopalce in tujce. Pred otvoritvijo sezone v termalnem kopališču je moral biti zagotovljen ustrezen nivo primernosti. Kakor že v preteklih letih je pristojni zdravnik (ali v primeru leta 1872 upokojeni fizik dr. Cicuta) opravil inšpekcijo nastanitev in kopeli (stanje in temperatura vode) na kraju samem. Njegovo poročilo je obsegalo opis kapacitet v zdravilišču (dve dvorani, ena namenjena kopanju, druga bivanju). Novi podjetnik, ki je nastopil v termalnem

Heft 4, 1889; Band XXXVII, Heft 2, 1890; Band XXXVIII, Heft 2, 1891; Band XLIV, Heft 3, 1893; Band XLVIII, Heft 3, 1894; Band XLIX, Heft 4, 1895; Band LII, Heft 1, 1896; Band LV, Heft 1, 1897; Band LIX, Heft 1, 1898; Österreichische Statistik: Band XXXI, Heft 4, 1889; Band XL, Heft 2, 1892.

28 »Nel 1872 questi bagni venivano dati in appalto al sig. Antonio Bertetich di Portole e l'anno seguente diveniva sua proprietà« (*La Provincia*, 3, 1878, 117). Glede predaje pravic do term in kopališča državi so že na začetku 60-ih let potekala pogajanja (AST, 2, 127, Sezione II, Classifica 2/12, Materia 10 Erezione di Stabilimenti balneari, dopis N. 458, ki ga je deželni zbor Istre v Poreču poslal na namestništvo v Trst, 8.1.1862). Benussi piše, da je Bertetich terme kupil leta 1875, po odpravi fevdalnih vezi.

zdravilišču, že omenjeni Bertetich,[29] je prevzel finančno breme obnove kopališča. Ravno tako so bila pred sezono opravljena dela na bivalnem delu kompleksa. Bertetich je izvedel nekatere izboljšave. Kuhinjo je ločil od ostalih bivalnih prostorov (zunanja vrata), naredil odprtino na strehi, ki je omogočala več svetlobe in kroženje zraka, poleg že obstoječih devetih sob z osemnajstimi posteljami je v pritličju uredil še prostor, ki je bil dostopnejši za manj premožne. Stanje namestitev je dr. Cicuta ocenil kot dobro in zaključil s pozitivnim mnenjem glede odprtja zdravilišča v prihajajoči sezoni, saj je ustrezalo zdravstvenim in higienskim predpisom. Sicer opozarja na potrebo po nadzoru nad cenami kopanj, hrane in drugih stroškov v termah ter po redni prisotnosti (obiskovanje) zdravnika v termah, ki bi sledil tamkajšnjemu zdravstvenemu stanju bolnikov, za kar naj bi dobival ustrezno plačilo.[30] Bertetich je nekdanje lesene kadi zamenjal z opečnatimi in betonskimi, skupaj jih je bilo osem. Že analize dr. Petrovicha iz leta 1822 so pokazale, da je tamkajšnja voda primerna za zdravljenje kroničnih obolenj kože in kožnih nadlog, paraliz, skrofuloznih tumorov, revme in sifilisa. Temperatura vode je bila po podatkih analize dunajskega znanstvenika Carla de Hauerja konec junija 29 °R oziroma 36 °C.[31] Tudi Kandler v svojem delu o Motovunu piše o termalni vodi, ki je po naravi identična termalni vodi v Tržiču, je enake temperature (32 °R) in so jo uporabljali že Rimljani (Kandler, 1875, 12).[32] Konec 70-ih let 19. stoletja so v Sv. Štefanu uspešno zdravili kožna obolenja, trdovratne razjede, limfatični tumor, paralize ter posebej mišične in sklepne revmatizme, kakor tudi hipertrofijo jeter, histerijo in amenorejo (Blažević, 1987, 54).[33] Konec 80-ih let je bilo v toplicah že šestnajst kadi.

Na podlagi poročil, ki jih je Bertetich tekom poletja leta 1900[34] poslal na okrajno glavarstvo v Poreču, lahko razberemo strukturo obiskovalcev skozi sezono. Do 16. junija so zabeležene tri osebe, od tega ena iz Ravenne in dve iz Pulja. Eno osebo je spremljala žena. V drugi polovici meseca je zabeleženih 9 obiskovalcev. Večina je prihajala iz bližnjih krajev in Trsta. Prvo polovico julija so zabeležili 18 obiskovalcev, drugo polovico pa še nadaljnjih 45. Večino-

29 Pred njim je s termalnim zdraviliščem upravljal g. Gressan.

30 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/41, Materia 6, š. 324: poročilo (št. 6) je dr. Cicuta 9. 6. 1872 poslal na okrajno glavarstvo v Poreč.

31 Hauerjevo poročilo je bilo leta 1868 objavljeno v: *La Provincia*, Le terme sulfuree di Santo Stefano in Istria, 16. 5. 1868, Anno II, N. 10, 143; *La Provincia*, Le fonti termali d'Isola e di Santo Stefano in Istria (Continuazione), 1. 8. 1878, Anno XII, N. 15, 117.

32 Kandler omenja tudi termalno vodo v Izoli. Njena temperatura je nižja kakor tista v Sv. Štefanu in Tržiču.

33 *La Provincia*, Le terme di Santo Stefano in Istria, 16. 8. 1877, Anno XI, N. 16, 123.

34 Pred tem letom nismo zasledili tovrstnih poročil.

ma so obiskovalci in obiskovalke prihajali iz bližnjih krajev (Istra). V 7 primerih je oseba prišla s spremstvom, najpogosteje so bili zabeleženi žena ter žena z otroki; z enim gostom je prišla mati, nekateri so prišli le z otroki ali vnuki. V prvi polovici meseca avgusta sta med 48 gosti dva iz Trevisa, preostali večinoma iz bližnjih krajev in Trsta. V drugi polovici avgusta pa je bilo 36 gostov. Do 15. septembra so toplice obiskali še 4 gosti. 3 so prišli iz bližnjih krajev, 1 gostja je prišla s hčerko, 1 gost je bil iz Ljubljane.[35]

Od 1. junija do 15. septembra je toplice v Sv. Štefanu skupaj obiskalo 163[36] gostov, skupaj s spremstvom je bilo vseh gostov 181.[37] Podatek ne ustreza izdaji statistične frekvence za zdravilišča monarhije, kjer je za leto 1900 zabeleženih 154 prijavljenih oseb in skupaj 172 gostov.[38] Kljub manjši razliki je v poletni sezoni zdravilišče obiskalo nekaj manj kot 200 gostov. V primerjavi z letom 1858 se je v sezoni leta 1900 število obiskovalcev podvojilo. Še vedno govorimo o relativno nizkih številkah, čeprav je v tem obdobju število gostov naraslo.

Z natančnejšimi podatki o obiskovanju toplic v Sv. Štefanu razpolagamo za obdobje 1901–1906. Leta 1901 je termalno kopališče od začetka junija do konca septembra obiskalo skupaj 140 ljudi (83 moških in 57 žensk), od tega je bilo 128 strank iz domače dežele, eden iz Kranjske in eden iz Reke.[39]

Naslednje leto je kraj v sezoni med junijem in septembrom obiskalo 156 gostov (67 moških in 89 žensk). Tokrat je bilo že rahlo večje število strank iz drugih dežel monarhije (7) ter 1 iz druge evropske države, največ, 133 strank, pa jih je še vedno prihajalo iz Primorja.[40]

---

35 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 784: mesečna poročila o obisku v Sv. Štefanu od junija do sredine septembra je Matteo Bertetich (najverjetneje potomec Antonia Berteticha) pošiljal na okrajno glavarstvo v Poreču (All'inclito I.R. Capitano Distrettuale Parenzo).

36 Spremljevalci niso všteti.

37 V vseh primerih razen enemu je mogoče določiti natančno število spremljevalcev. V enem primeru namreč gosta spremljajo žena in otroci. V tem primeru ne moremo točno določiti števila otrok, ker je formulacija v množini. Šteli smo dva otroka.

38 Različnim podatkom so lahko botrovali različni vzroki. Med njimi bi lahko bilo tudi pomanjkljivo pošiljanje vseh poročil iz glavarstva na namestništvo, zamude pri pošiljanju, napačno štetje, nevključevanje otrok v statistike itd. Uradni statistični podatki v: AST, Österreichische Statistik: Band LXVIII, Heft 2, 1900.

39 Če seštejemo te podatke, dobimo skupaj 130 gostov, vendar se prisotnost po krajih prihoda šteje glede na stranke (brez spremljevalcev), ne pa posameznike. Zato je skupni seštevek gostov 140. V: AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1219: poročila o obiskovanju je pripravil Matteo Bertetich in jih poslal na okrajno glavarstvo v Poreč 1. 7. 1901, 16. 7. 1901, 1. 8. 1901, 16. 8. 1901, 3. 9. 1901, 16. 9. 1901, 2. 10. 1901; Österreichische Statistik: Band LXXII, Heft 3, 1901;

40 Glede štetja števila spremljevalcev glej opombo 91. V: AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1220: poročila o obiskovanju je

Sezona leta 1903 je beležila 179 gostov (102 moških, 77 žensk). Večina strank je iz Avstrijskega primorja, sedem pa iz sosednjih dežel.[41]

Naslednje leto je kraj obiskalo 191 gostov (106 moških in 85 žensk). Večina strank je bila ponovno iz domače dežele, le šest iz sosednjih.[42]

Sezona 1905 je v Sv. Štefan prinesla 206 gostov (127 moških in 79 žensk). Iz sosednjih dežel monarhije je prišlo 48, iz drugih evropskih držav pa 2 stranki.[43]

Število gostov je v naslednji sezoni naraslo za 19 obiskovalcev (139 moških in 86 žensk). Iz domače dežele je prišlo 162 strank, iz drugih dežel pa 46, od tega 2 iz Kranjske, 36 iz Trsta in 8 iz Madžarske.[44]

Poročila upravnika toplic so vsebovala tudi nekatere podatke o uspehih zdravljenja. V Sv. Štefanu so v sezoni 1906 zdravili revmatične in revmatoidne afekcije. Učinki zdravljenja so bili dobri in zadovoljivi. Bolnike je zdravil dr. Duramanis iz Motovuna.

Na podlagi predstavljenih podatkov lahko vidimo, da je na začetku 20. stoletja obisk v Sv. Štefanu naraščal. V obravnavanem obdobju je večina gostov na zdravljenje prihajala iz domačega Primorja in Trsta (ki ga v statistikah štejejo pod kategorijo druge dežele Avstro-Ogrske), v precej manjšem številu iz drugih dežel Avstro-Ogrske, še manj pa iz drugih evropskih držav (tabeli 2 in 3). Goste so delili še v dve kategoriji, na tiste, ki so v kraju bivali do šest, in tiste, ki so v njem bivali nad šest dni. V tem obdobju se je z izjemo leta 1903 večina obiskovalcev zadržala do šest dni.

pripravil Matteo Bertetich in jih poslal na okrajno glavarstvo v Poreč 3. 7. 1902, 1. 8. 1902, 16. 8. 1902, 1. 9. 1902, 17. 9. 1902, 30. 9. 1902; Österreichische Statistik: Band LXXVII, Heft 1, 1902.

41 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1220: poročila o obiskovanju je pripravil Matteo Bertetich in jih poslal na okrajno glavarstvo v Poreč 2. 7. 1903, 17. 7. 1903, 1. 8. 1903, 16. 8. 1903, 3. 9. 1903, 16. 9. 1903, 30. 9. 1903; Österreichische Statistik: Band LXXIX, Heft 2, 1903.

42 Österreichische Statistik: Band LXXX, Heft 3, 1904.

43 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1220: poročila o obiskovanju je pripravil Matteo Bertetich in jih poslal na okrajno glavarstvo v Poreč 16. 6. 1905, 1. 7. 1905, 16. 7. 1905, 1. 8. 1905, 16. 8. 1905, 1. 9. 1905, 16. 9. 1905; Österreichische Statistik: Band LXXXII, Heft 1, 1905.

44 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1220: poročila o obiskovanju je pripravil Matteo Bertetich in jih poslal na okrajno glavarstvo v Poreč 2. 7. 1906, 16. 7. 1906, 1. 8. 1906, 16. 8. 1906, 1. 9. 1906, 16. 9. 1906, 26. 9. 1906; Österreichische Statistik: Band LXXXVI, Heft 3, 1906.

Tabela 2: Izvor gostov v toplicah v Sv. Štefanu v obdobju 1901–1906.

Leto	Avstrijsko primorje	Druge dežele Avstro-Ogrske	Iz evropskih držav	SKUPAJ
1901	128	2	/	130
1902	133	7	1	141
1903	172	7	/	179
1904	185	6	/	191
1905	156	48	2	206
1906	162	46	/	208

Österreichische Statistik: Band LXVIII, Heft 2, 1900; Band LXXIX, Heft 2, 1903; Band LXXX, Heft 3, 1904; Band LXXXII, Heft 1, 1905; NUK, Österreichische Statistik: Heft 3, 1901; Band LXXVII, Heft 1, 1902.

Tabela 3: Število moških in žensk v toplicah v Sv. Štefanu v obdobju 1901–1906.

Leto	Moški	Ženske	SKUPAJ
1901	83	57	140
1902	67	89	156
1903	102	77	179
1904	106	85	191
1905	127	79	206
1906	139	86	225

Österreichische Statistik: Band LXVIII, Heft 2, 1900; Band LXXIX, Heft 2, 1903; Band LXXX, Heft 3, 1904; Band LXXXII, Heft 1, 1905; NUK, Österreichische Statistik: Heft 3, 1901; Band LXXVII, Heft 1, 1902.

V obdobju 1907–1913 je število obiskovalcev v Sv. Štefanu le počasno naraščalo, prisotni so občasni letni padci. Podatki o obiskovalcih so zbrani v Tabeli 4. Naslednje podrobnejše poročilo o obiskovalcih v Sv. Štefanu je za julij, avgust in september 1913.[45] V treh mesecih so se v termalnem zdravilišču zdravile 303 osebe. V juliju jih je bilo 65, v avgustu daleč največ, in sicer 172, ter septembru 66. V mesecu juniju je, če pogledamo uradne statistične podatke, kraj obiskalo 45 oseb. Večina obiskovalcev je bila moških (225), ki so prihajali iz Primorja (istrskih mest, Trsta), 23 jih je prišlo iz drugih dežel (obiskovalci iz Zadra, Dunaja, Krakova). Večina obiskovalcev, ki je prihajala iz ostalih dežel Avstro-Ogrske, je bila zaposlena pri železnicah. Sicer je bila socialna struktura gostov precej raznolika: najpogosteje so navedeni posestniki, razni obrtni-

45 Poročil za vmesno obdobje in za celoten obisk v juniju leta 1913 v arhivih nismo našli.

ki in trgovci, nekaj pa je bilo tudi uradnikov in učiteljev. Poleg njih so prisotni tudi kmetje in delavci. Slednji so skoraj vsi prihajali iz Pulja.[46]

Tabela 4: Število obiskovalcev v toplicah v Sv. Štefanu v obdobju 1907–1913.

Leto	Število obiskovalcev
1907	271
1908	298
1909	322
1910	310
1911	378
1912	277
1913	348
1914*	ni podatka

Österreichische Statistik: Band LXVIII, Heft 2, 1900; Band LXXIX, Heft 2, 1903; Band LXXX, Heft 3, 1904; Band LXXXII, Heft 1, 1905; Österreichische Statistik: Band LXXII, Heft 3, 1901; Band LXXVII, Heft 1, 1902; Band LXXXVI, Heft 3, 1906; Band XCII, Heft 2, 1907–1910; Band 11, Heft 1, 2 1911–1912, Neue Folge; Band 14, Heft 2, 1913.

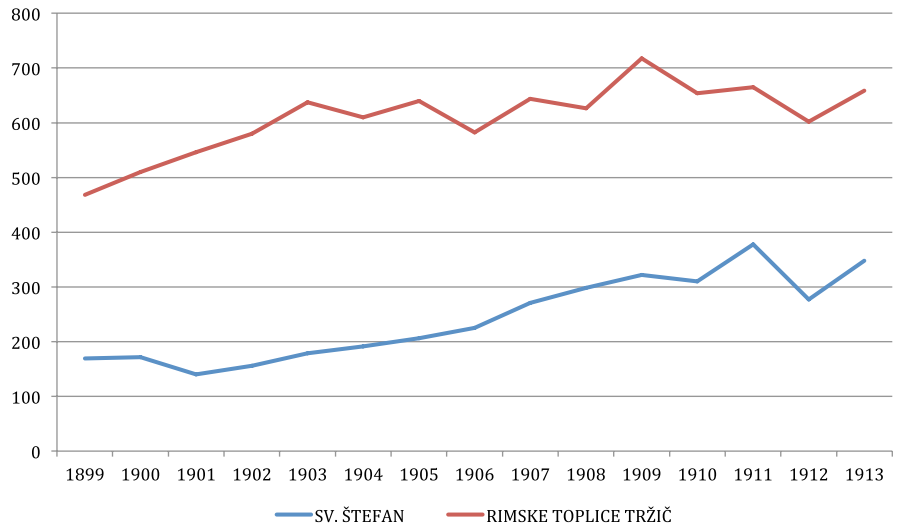
* Za leto 1914, ki zaznamuje začetek prve svetovne vojne, nismo uspeli pridobiti podatka o obiskovalcih, kar velja tudi za morska letovišča, ki so obravnavana v nadaljevanju.

Terme v Sv. Štefanu so v avstrijskem obdobju pridobile na veljavi, saj so bile tudi formalno priznane in vključene v državne statistike, ki so vodile evidence obiskovalcev v zdraviliščih monarhije, vendar je bil obisk v termah neprimerno manjši v primerjavi z drugimi zdraviliščі dežele in države. Temu so botrovali različni, že navedeni vzroki, težave z lastništvom, s finančnimi sredstvi, z infrastrukturo in s prometno povezavo ter nenazadnje z interesom oblasti za vlaganje v zdravilišče (sicer je prisoten, ampak nikoli realiziran). Žvepleno zdravilišče tudi ne sodi med »klasična« termalna zdravilišča, ki so se uspešno razvijala v monarhiji in tudi v slovenskih deželah, kakor so npr. Rogaška Slatina,[47] Dobrna in drugi kraji. V poročilih ne zasledimo omembe postranskih dejavnosti za goste, koncertov, izletov, čitalnic in podobnih dejavnosti, potrebnih za vzpostavitev uspešnega zdravilišča oziroma že kar leto-

46 DAPA, Carsko-kraljevo kotarsko poglavarstvo u Poreču 1868–1918, 1913, G/1 Trgovina i obrt, općenito, Sv. Stjepan, toplice, popis kupača, š. 172: poročila je Bertetich pošiljal na okrajno glavarstvo v Poreču, datirana 2. 8. 1913 (16304), 2. 9. 1913 (17618), 1. 10. 1913 (18674); NUK, Österreichische Statistik: Band 14, Heft 2, 1913, Neue Folge.

47 V Rogaški Slatini kot najuspešnejši termalni turistični destinaciji na Slovenskem je bilo leta 1912 5.300 gostov, kar je neprimerno več kot v toplicah Sv. Štefan.

višča, na kar kaže tudi podatek, da so se gosti v Sv. Štefanu večinoma zadržali manj časa, tj. do 6. dni. Sv. Štefan je ohranjal primarni značaj zdraviliškega in ne letoviškega kraja. V bližnjih obmorskih krajih pa se je pojavila nova moda morskih letovišč, ki je konec 19. in na začetku 20. stoletja privabljala čedalje več obiskovalcev. Ne glede na to so toplice še danes delujoče pod imenom Istarske toplice (Hrvaška).

Graf 2: Število obiskovalcev v toplicah Sv. Štefan in Tržič v obdobju 1899–1913.[48]

48 Österreichische Statistik: Band LXVIII, Heft 2, 1900; Band LXXIX, Heft 2, 1903; Band LXXX, Heft 3, 1904; Band LXXXII, Heft 1, 1905; Österreichische Statistik: Band LXXII, Heft 3, 1901; Band LXXVII, Heft 1, 1902; Band LXXXVI, Heft 3, 1906; Band XCII, Heft 2, 1907–1910; Band 11, Heft 1, 2 1911–1912, Neue Folge; Band 14, Heft 2, 1913, Neue Folge.

Na morju

Ob promoviranju zdravilnih učinkov morskega zraka, kopanja v topli morski vodi, zdravljenja z morskim blatom in s slanico ter z izpostavljanjem soncu se je ta oblika modernega turizma razvijala tudi na območju Avstrijskega primorja.[1] Morska letovišča so se v okviru monarhije zlasti proti koncu 19. stoletja razvijala v priljubljene destinacije. Obiskovanje obmorskih destinacij Avstrijskega primorja – *Avstrijske riviere* – je v drugi polovici 19. stoletja postajalo čedalje bolj priljubljena zdraviliško-letoviška turistična dejavnost. Pojav in moda zdravljenja in letovanja v obmorskih krajih sta se uveljavljala postopoma. Sprva, kakor je bilo že predstavljeno v poglavju o modernih oblikah turizma, so se turistično razvijale severnoevropske morske destinacije, popularne v poletnih mesecih, na jugu pa so v prvi fazi morski kraji predstavljali alternativno turistično lokaliteto v zimskih mesecih, kot zatočišča aristokracije v prijetnejših, toplejših klimatskih okoljih. Proti koncu 19. stoletja so se tako v Evropi kakor na obmsočju Avstrijske riviere morske lokalitete pričele čedalje bolj afirmirati tudi v poletni sezoni, nekatere, kakor bomo videli, pa so še naprej imele dve sezoni.

Zdravilne učinke morske vode (za zdravljene številnih bolezni) je odkrila medicina, aristokracija pa je bila tista, ki je določala modne smernice in prva spodbujala tudi razvoj morskega kopališkega turizma. Uspeh neke morske destinacije je bil v veliki meri odvisen tudi od investicij v infrastrukturo in sposobnosti zapolnjevanja prostega časa letoviščarjev (zabava, prireditve), kar smo preverjali na izbranih lokacijah Avstrijske riviere.

Začetki modernega turističnega razvoja obmorskih krajev Avstrijskega primorja temeljijo na zdraviliškem turizmu. Obmorski kraji, ki so bili pred-

1 Deli besedil v poglavju so bili deloma že objavljeni v člankih (glej literaturo), vendar je bila na podlagi dopolnjene literature in virov vsebina nadgrajena.

met raziskave, Opatija, Gradež in Portorož, so se proti koncu 19. in na začetku 20. stoletja postopoma razvijali v uspešne turistične destinacije, sprva pa, na podlagi ugotavljanja zdravju koristnih praks in novih metod zdravljenja posameznih bolezni, kot zdraviliške destinacije. Deloma so bili v obravnavo vključeni tudi nekateri drugi turistični kraji, ki so se do prve svetovne vojne ravno tako uspešno plasirali na turistični trg (Lošinj, Lovran). Čeprav so imeli Mali in Veliki Lošinj ter Lovran večje število obiskovalcev kakor Portorož, smo v ospredju obravnavali tri morske zdraviliške kraje, ki so svojo dejavnost pričeli iz specifičnih razlogov. Opatija se je, kot napomembnejše morsko klimatsko in kopališko letovišče Avstro-Ogrske, pričela turistično razvijati že sredi 19. stoletja, Gradež pa je bil prvo otroško morsko okrevališče v državi. Portorož, čeprav je po številu turističnega obiska in kapacitet precej zaostajal za Gradežem in Opatijo, je bil edini kraj na ozemlju današnje Slovenije, ki je imel v obdobju pred prvo svetovno vojno razvito pomembno turistično dejavnost in je prakticiral zdravljenje s slanico in z morskim blatom.

Preden preidemo k obravnavi izbranih krajev, uvodoma omenimo nekatere obmorske kraje, kjer je mogoče zaslediti zametke turističnega razvoja, ki pa niso pridobili značaja turistične destinacije oziroma se vanje niso preoblikovali. Tak primer je Valdoltra, ki se je podobno kot Gradež razvila kot zdraviliški in okrevališki kraj, a je tak status tudi ohranila. Ob njej se je turistično bolje razvijal Ankaran, ki pa je imel značaj priljubljene izletniške točke za prebivalce bližnjih mest, Trsta in Kopra. Za uslužbence avstrijskih železničarjev je bil zgrajen tudi počitniški dom pri Sv. Nikolaju. Ravno tako zasledimo kopališča v Trstu, Kopru in Izoli (že omenjeno žvepleno-termalno), ki pa so bila namenjena pretežno lokalnemu prebivalstvu.[2] Po podatkih Almanaha iz leta 1896 je imel Koper urejeno morsko kopališče *Egida* v lasti Luigija in kasneje Francesca Polija, leta 1908 je bilo v kraju prisotno še kopališče *San Giusto* lastnika Giacoma Saura. Na začetku stoletja naj bi namreč omenjene storitve nudilo več gostinskih in turističnih objektov v Kopru (Blažević, 1987, 93 in 124). V bližnji Žusterni se je nahajal hotel penzion *Albergo al Palazetto*, ki je imel morsko kopališče (Blažević, 1987, 125). Vendar se Koper vse do konca druge svetovne vojne še ni razvijal v turistični smeri (Gojak, 1960, 232). V Strunjanu je *Društvo za urejanje mesta kot klimatske postaje* v letu 1910 predvidevalo tudi gradnjo morskega pristanišča, obalne steze med Strunjanom in Piranom ter prometno povezavo med Strunjanom in Portorožem. V Pulju je bila 21. aprila 1885 ustanovljena delniška družba *Bagno Polese* (Puljsko kopali-

2 To sicer ne pomeni, da potencialnih tujih obiskovalcev ni bilo, vendar ne moremo govoriti o pravi turistični dejavnosti. Na območju današnje slovenske morske obale je bil v avstrijski dobi le Portorož zakonsko razglašen za zdravilišče.

šče), z namenom, da poskrbi za ureditev morskega kopališkega obrata. Domačini so se namreč pritoževali nad tem, da so se za kopanje lahko posluževali le vojaškega kopališča, zanje pa ni bilo urejeno nobeno. Vojaško kopališče je bilo tudi relativno daleč od mesta in drago, kar pomeni da ni bilo dostopno vsem prebivalcem mesta.[3] Čeprav v primeru Pulja ni šlo za investicije v turistično infrastrukturo, saj naj bi bilo kopališče namenjeno domačinom, so bili promotorji morskega kopališča in družbe zdravniki, kar potrjuje vpliv medicinskih teorij o zdravilnih učinkih kopanja v morski vodi, in sicer v poletnih mesecih. Pri Rovinju (sv. Pelagij) je bilo leta 1888 ustanovljeno morsko kopališče nadvojvodinje Marije Terezije, ki pa je od leta 1892 delovalo kot javna bolnišnica. Dnevna preskrbina je znašala 80 novčičev[4] za manj premožne, za premožnejše pa 1 goldinar.[5] A preidimo k trem zdraviliščem oziroma letoviščem, ki so se razvila na podlagi specifičnih naravnih danosti in se do pričetka prve svetovne vojne razvila v uspešne turistične destinacije – Opatijo, Gradež in Portorož.

Opatija

V Opatiji je prve zametke turističnega razvoja mogoče postaviti v čas izgradnje vile *Angioline* leta 1844, ki jo je njen lastnik Scarpa poimenoval po svoji ženi. Ugodna klima in bujna rast v parku vile sta kraj postopoma spremenili v privlačno izletniško točko za Rečane in goste, ki so tja prihajali tudi na zdravljenje. Načrt o izgradnji klimatskega zdravilišča v Opatiji je leta 1847 pripravil dr. Antonio Felice Giacich. Njegov predlog sta dopolnila zlasti dr. Juraj Matija Šporer[6] in dr. Šime Mandić. Prvi je leta 1876 dunajskemu zdravniku Leopoldu von Schrötterju predlagal, naj se v Opatiji odpre zimsko klimatsko zdravilišče, in naslednje leto pozval k ustanovitvi delniške družbe za turistični razvoj Opatije. Schrötter je iniciativo podprl (Vukonić, 2005, 64; Niel, 1991, 34). Pomemben promotor zdravilišča in letovišča je bil tudi generalni direktor družbe Južne železnice Friederich Julius Schüller, ki je gostil posvet balneologov in drugih strokovnjakov ter v stroki širil idejo, da se v Opatiji vzpostavi klimat-

3 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/23, Materia 136, š. 358: Odbor družbe Società per azioni »Bagno polese« je dopis poslal na tržaško namestništvo 8. 3. 1885.

4 Cesarski patent iz leta 1857 (19. 9.) je določil novo delitev goldinarja oziroma goldinarja na stotinke in desetinke. Pred tem se je goldinar delil na 60 krajcarjev. Po novem je en goldinar znesel 100 krajcarjev. Z valutno reformo, ki je bila uzakonjena 11. 8. 1892, je bila v cesarstvu uvedena krona, ki je bila enakovredna polovici prejšnjega goldinarja. Eno krono je sestavljalo 100 vinarjev. Izraz vinar (tudi belič in novčič) je bil prevod nemškega *Hellerja* (Pančur, 2003, 151; 260–62; Pančur, 2005, 69).

5 Zakonik in ukaznik, Oznanilo c.-kr. namestništva za Primorsko z dne 25. 1. 1892, V. izdatek, 5, 5.

6 Šporer je bil gubernijski svetnik in direktor Medikokirurškega liceja v Ljubljani ter eden prvih pobudnikov za nastanek ljubljanske univerze (Borisov, 2009, 557).

sko obmorsko zdravilišče. Leta 1885 je v propagandne namene v Opatiji sklical skupino klimoterapevtov in v kraju se je odvijal prvi zdravniški kongres, ki je bil zelo uspešen (Niel, 1991, 39–40). Na srečanju sta bila prisotna tudi dr. Theodor Billroth[7] in dr. Julius Glax, pomembna akterja opatijskega zdraviliškega turizma.

Za začetke in promocijo zdraviliške dejavnosti v Opatiji je zaslužna tudi družba Južne železnice, ki je leta 1882 kupila vilo Angiolino, njen park z velikim zemljiščem in delom morske obale. Zasebna družba, ki je pokazala velik interes za vlaganje v turistično infrastrukturo, je Opatijo želela povzdigniti v mondeno evropsko letovišče, kar je uresničevala z izgradnjo razkošnih hotelov. Njena izgradnja hotela *Kvarner* (1883/1884), ki je imel svojo kavarno, zaprte tople kopeli[8] ter depandansi *Amalio* in *Kronprinzessin Stephanie* (1884/1885),[9] predstavlja začetke modernega turizma, obenem pa tudi popisovanja prvih gostov (Gottsmann, 1998, 90; Vukonić, 2005), ki jih je bilo v sezoni 1883–1884 že 1.412.[10] Število hotelov in namestitev je raslo. V Opatiji je delovalo olepševalno društvo *Verschönerungsverein des Curortes Abbazia*, ki je skrbelo za urejeno in lepo okolico, gradnjo in ureditev poti ter sprehajališč in parkov.[11] Dolgoletni predsednik društva je bil dr. Julius Glax, zdravnik v mestu ter član in kasnejši predsednik zdraviliške komisije, ki mu pripisujejo največ zaslug za razglasitev klimatskega zdravilišča (Zakošek, 2005, 35; Muzur, 1998, 100).[12] V Opatiji je od leta 1885 delovala tudi sekcija avstrijskega turistič-

7 Billroth je bil znan in uspešen zdravnik, ki je utemeljil številne nove operacijske metode (Borisov, 2009, 528).

8 Po požaru so leta 1913 na mestu, kjer so stale kopeli, zgradili Kristalno dvorano, kjer so se odvijali družabni dogodki (Muzur, 1998, 99).

9 Tudi ta hotel je razpolagal z lastnimi toplimi kopelmi, restavracijo, s kavarno, plesno dvorano, kasneje kinom, z gledališčem, zimskim vrtom in akvarijem.

10 DAR, 174, Fond Lječilišno povjerenstvo Opatija, La Riviera del Carnaro, 6. 1. 1926, 9.

11 Statut je iz leta 1895, čeprav se društvo omenja že leta 1885 v povezavi z opatijsko sekcijo ÖTC-ja. V: DAR, 174, Fond Lječilišno povjerenstvo Opatija, spisi, 9, Statuten für den Verscönerungsverein des Curortes Abbazia, 25. 1. 1895.
Ureditev parkov, drevoredov in zelenih površin nasploh je bila pomemben del zdravilišča, saj je bilo zlasti v večjih oziroma bolj naseljenih krajih oziroma krajih, kjer se je zadrževala množica ljudi, potrebno čim bolj omogočiti dostop do čistega zraka in kisika kot pomembnega dejavnika dobrega zdravstvenega stanja. O tem v svojem prispevku v *Ljubljanskem zvonu* diskutira Rakež.

12 Glax je bil poleg tega vodilni zdravnik sanatorija družbe Južnih železnic, vodilni zdravnik avstrijske družbe Beli križ (družba je bila ustanovljena leta 1882 in je skrbela za rehabilitacijo v bojih ranjenih vojakov cesarstva) ter avtor strokovnih člankov in knjig. Kot direktor zdravilišča (1899–1919) je uspešno vodil in upravljal obmorsko zdravilišče, ki se je razvijalo v mondeno avstrijsko letovišče (Fischinger, Fischinger in Fischinger, 2007, 43).

nega kluba (*Sektion Abbazia des österreichischen Touristenclubs*).[13] Omenjena sekcija in olepševalno društvo sta bila pobudnika gradnje obalnega sprehajališča Volosko–Opatija–Lovran, sekcija pa tudi planinske steze od Opatije do Veprinca in Učke (Blažević, 1987, 61; Gottsmann, 1998, 91). Sicer je bil ÖTC dejaven predvsem v gorskem svetu, a je bila Opatija, ki je postajala najbolj znano in uspešno morsko letovišče Avstro-Ogrske, deležna posebne pozornosti tudi s strani te organizacije.

Zakonodaja je za Avstrijsko-ilirsko primorje določala ustanovitev zdraviliških komisij, posamezne kraje so razglašali za zdravilišča in določali zdraviliške rede. Priprave na razglasitev zdraviliškega kraja Opatija so potekale več let. Kljub že nakazanemu uspešnemu turističnemu razvoju kraja je Opatija uradno razglasitev za zdraviliški kraj dočakala leta 1889, ko je cesar Franc Jožef izdal zakon, s katerim so se vzpostavile načelne določbe za oblikovanje zdravstvenega reda za zdraviliški okraj Opatija: *Postava z dne 4. marca 1889, s katero se ustanavljajo načelne določbe v ta namen, da se uredi lečbinstvo in da uvede lečbinski red za lečbinski okraj Opatija*.[14] Na podlagi sprejetega zakona je bil že naslednje leto izdan *lečbinski red* (13. januarja 1890), ki je natančneje določal pravila zdraviliškega okraja in ustanovitev zdraviliške komisije, zadolžene za vodenje zdravilišča.

V zdraviliški komisiji, sestavljeni iz 13 članov, so bili tudi trije predstavniki c.-kr. priv. Južne železnice, okrajni zdravnik v Voloski, občinski predstavniki Voloske in Veprinca ter dva gosta, ki sta plačala zdraviliško takso.[15] Naloge komisije so bile široko zastavljene, poleg skrbi za upravljanje, pobiranje takse in nadzora je bila zadolžena za ureditev novih nasadov, sprehajalnih poti, primernih nastanitev za goste, za zaposlovanje ustreznih delavcev in za druge dejavnosti, povezane z vodenjem in urejanjem zdraviliškega kraja. Svoje delo so člani komisije opravljali brezplačno.

Za stroške, ki so nastali v okviru zdravljenja v zdravilišču, je imela zdraviliška komisija pravico pobirati takso. Plačevali so jo obiskovalci, ki so se v zdravilišču zadrževali dlje kot 48 ur, oproščeni pa so je bili občinarji, prebivalci občine s stalnim bivališčem v okraju in drugi.[16] Takso, ki je za vsak teden

13 Družba Južne železnice je leta 1889 za vodenje hotelov v svoji lasti imenovala takratnega predsednika ÖTC-ja in cesarjevega svetovalca Antona Silberhuberja (Niel, 1991, 41).

14 Zakonik in ukaznik za Avstrijsko-Ilirsko Primorje (1890): Postava z dne 4. marca 1889, X. izdatek, 12, 10–11. Ta red določa, da so plačevanja takse upravičeni prebivalci občin zdraviliškega okraja, to je Opatija, Voloska in del občin Veprinac in Jasanka, ki imajo stalno bivališče v okraju, in tisti, ki se v kraju zadržijo dlje časa. Sledile so objave sprememb nekaterih določil.

15 Zdraviliške takse so bile v Avstro-Ogrski prvič uvedene leta 1874 (Steward, 2002, 26).

16 Npr. družinski člani stalnih prebivalcev občine in tudi tisti, ki so se mudili v okraju zaradi poklicnih zadev, zdravniki, njihove soproge, mladoletni sinovi in neoženjene, v skupnem gospodinjstvu

bivanja znašala en goldinar, je pobiral najemodajalec, gostilničar, torej gostitelj turistov, ki jo je ob odhodu gosta moral vplačati v zdraviliško blagajno. Po dvanajstem tednu bivanja v zdravilišču so bili gosti oproščeni nadaljnjega plačevanja takse. Leta 1891 so bili na predlog istrskega deželnega zbora zdraviliške takse oproščeni obiskovalci, ki so se v zdravilišču zadrževali od 1. junija do 31. avgusta, že naslednjega leta, 1892, pa je postala plačljiva tudi poletna sezona.[17] Z letom 1892 se je poleg zdraviliške takse od 15. septembra do 30. aprila plačevalo še glasbeno takso (*zdraviška in godbena taksa)*, ki je znašala 50 novčičev na teden.[18]

Za državne uslužbence monarhije, ki so potrebovali zdravstvene storitve, a si jih finančno niso mogli privoščiti, so društva zlatega križa (*Verein vom Goldene Kreuze*)[19] pod pokroviteljstvom nadvojvodinje vdove Štefanije v nekaterih zdraviliščih ustanavljala brezplačne zdravstvene storitve v sanatorijih. Društvo zlatega križa je z namenom zbiranja sredstev za ustanovitev sanatorijev v zdraviliščih Opatija, Karlsbad, Baden, Krapina-Töplitz in drugih za leto 1897 pripravljalo organizicijo loterije za zbiranje omenjenih sredstev

živeče hčere, nekateri c. kr. uradniki in člani vojske, mornarice ter deželne brambe, uradniki v državnem zboru, zastopniki in drugi posamezniki, kakor je bilo določeno v zakonu: » … ne plačujejo lečbenine: … člani c. in kr. vojne, c. in kr. mornarice, c. in kr. avstr. ali ogr. deželne brambe, c. in kr. uradniki v državnem zboru zastopanih kraljestev in dežel službinskega in pokojninskega stana, vse to od 9. dijetne vrste (dostojansko stotnika) ž njo vred pričenši navzdol, istotako deželni uradniki, ki se prištevajo plačilnim razredom, enakim zgorej navedenim dostojanstvenim vrstam.« Nadalje so bili oproščeni plačevanja taks revnejše osebe in služničad, otroci, mlajši od petih let, člani rodbin z domačinsko pravico v okraju, čeprav prebivajo drugje in pridejo k sorodnikom na obisk. Takso plačujejo po 1 goldinar na teden do dvanajstega tedna gostovanja. Po tem obdobju je taksa zanje brezplačna. Otroci med petim in enajstim letom starosti plačujejo polovično pristojbino, služabniki in služabnice pa četrtino. (AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 519: Zakonik in ukaznik za Avstrijsko-Ilirsko Primorje (1891): Oznanilo c.-kr. namestništva za avstrijsko-ilirsko Primorje z dne 13. januarja 1890, štev. 490, V. izdatek, 5, 15).

17 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 601: Zakonik in ukaznik za Avstrijsko-Ilirsko Primorje, Oznanilo c.-kr. namestništva za avstrijsko-ilirsko Primorje z dne 15. maja 1892, štv. 8098, X. izdatek, 21–30.

18 Za otroke je od petega do enajstega leta veljala polovična cena za obe taksi. Služabniki so plačevali četrtino zdraviliške, glasbene takse pa so bili opravičeni. AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 601: Zakonik in ukaznik za Avstrijsko-Ilirsko Primorje, Oznanilo c.–kr. namestništva za avstrijsko-ilirsko Primorje od 16. aprila 1891, št. 5961, IX. izdatek, 5, 25–27. Kasneje je tudi glasbena taksa za eno osebo na teden znašala 1 goldinar (goldinar). V: AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), 784: Zakonik in ukaznik za Avstrijsko-ilirsko Primorje, 18. junija 1898, št. 12811 glede takse za godbo za lečbinski okraj Opatijski.

19 Konec leta 1893 je bilo društvo ustanovljeno tudi v Opatiji, vodil pa ga je dr. Julius von Cohn.

(»*Goldenes Kreuz« Lotterie*).[20] Sicer je v Opatiji že od leta 1888 delovalo zdravilišče za vojaške uslužbence (*Kurhaus für Offiziere*), ki ga je družba Južne železnice odprla tega leta in kasneje donirala avstrijskemu Belemu križu (Niel, 1991, 41).

Zasluge za zakonsko ureditev in uradno razglasitev zdravilišča je imel Julius Glax, ki je z grofom Benediktom Giovanellijem (kasnejšim tržaškim županom) pripravil regulacijski zdravstveni načrt za Opatijo. Glax je tudi pripravil seznam zdravstvenih in higienskih standardov, ki jih je moral dosegati zdraviliški kraj. Svoj predlog je predstavil v knjigi *Hygiene der Kurorte*, ki jo je napisal na povabilo Mednarodnega komiteja za podiplomsko izobraževanje zdravnikov (*International Committee for Postgraduate Education for Physicians*). Glaxov seznam osnovnih higienskih standardov v zdraviliščih obsega naslednje pogoje (Fischinger, Fischinger in Fischinger, 2007, 44–45):

- čist zrak,
- čista pitna voda,
- čisto, okolju prijazno in strokovno urejeno sežiganje odpadkov,
- izolacija za nalezljive bolezni,
- sodobno pokopališče,
- primerna ureditev za sanatorije,
- hiter in varen prevoz pacientov,
- učinkovite reševalske in gasilske storitve,
- nadzor in strokovna skrb za sežiganje zdravil,
- nadzor nad gradnjo v kraju,
- zdrava hrana v restavracijah,
- mir v zdravilišču,
- organizirana zdravstvena nega in lekarne,
- kemično-bakterijski inštitut in meteorološki observatorij ter
- primerna literatura, ki bo realno prikazovala zdravilišče in njegovo ponudbo.

Glaxovi pogoji niso bili nerazumni in dejansko predstavljajo predpogoj za vzpostavitev in primerno delovanje zdravstvene ustanove.

Iz letnih poročil zdraviliškega vodje lahko razberemo, da so se konec 19. stoletja v Opatiji soočali tudi z nekaterimi težavami. Sanitetno poročilo za

20 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti presidiali, 1850–1906, Sezione 1, 1/9 Assocazioni, 4 Bagno di mare Abbazia, 184: Naznanilo c.–kr. namestnika Theodorja Ritterja von Rinaldinija glede organizacije loterije za postavitev sanatorija za državne uslužbence v Opatiji: An die geehrten Herren k.k. Staatsbeamten in Küstenlande. Triest, N. 725/P, 11. 5. 1896 ter pismo ga. Rose de Rinaldini (namestnikova žena) s podobno vsebino, ki je bila naslovljena na častiljive goste, Trieste, 11. 5. 1896.

leto 1899 navaja zaskrbljujoče podatke o neprijetnem stanju v zdravilišču zaradi stalne nevarnosti pojava epidemij, kar je bilo izkazano že v poročilu za predhodno leto. Za namen sanacije obstoječega stanja si je uprava zdravilišča prizadevala za obvezno ureditev vodovoda v Opatiji, Lovranu in Voloski ter zakonsko določitev izgradnje kanalizacije. Za oba predlagana posega bi potrebovali izdatno podporo s strani visokih vladnih krogov. Oskrbo z vodo bi uredili skozi Učko, kar bi lahko pomenilo tudi cenejšo dobavo vode za vodno podjetje in se na ta način ne bi tako zelo mudilo z vzpostavitvijo kanalizacije.[21] Šele iz poročila iz leta 1904 je razvidno, da je bil problem rešen, saj se je oskrba z neoporečno izvirsko vodo za Lovran, Opatijo in Volosko zagotavljala preko 21,5 kilometrov dolge linije z Učke.[22]

Poleg omenjenih nevšečnosti so ugled mednarodnega zdravilišča (*interantionale Curorte*) kvarile slabe varnostne razmere v zdraviliškem okraju. Direkcija sanatorija Južnih železnic se je s prošnjo za ureditev položaja leta 1895 obrnila na tržaškega namestnika Theodorja Ritterja von Rinaldinija. V kraju je bilo po njihovem mnenju pomanjkljivo poskrbljeno za red, tišino in varnost gostov. Obstoječi varnostni ukrepi in službe, in sicer policijski nadzor (civilisti in policija) ter dva nočna čuvaja (*Polizeiwachmann, uniformirten und Civil-Diener, 2 Nachtwächter*), niso zadostovali za ustrezno zaščito gostov, ki so se pritoževali nad nadlegovanjem umazanih in nasilnih beračev. Zdraviliške goste, predvsem dame, naj bi bilo celo strah iti na sprehod, ker so se tam često morale soočati z »nepridipravi«. Neprijetno srečanje oziroma nadlegovanje s strani berača se je pripetilo tudi sami nadvojvodinji Elizabeti. V zdraviliškem okraju so se dogajale kraje oblačil in obutve iz hotelskih sob. Opisani pripetljaji so bili za mondeno letovišče, kakršno se je Opatija nadejala postati (oziroma je že bila), seveda skrajno neprijetne.[23]

Ob koncu 19. stoletja postane očitna potreba po posodobitvi in povečanju zdraviliških zmogljivosti. Kopališča so postala premajhna in so imela premalo sodobnih kopaliških objektov, število zdravnikov ni zadoščalo za nego vseh pacientov, sanitarna oprema v zdravilišču in zdravilna sredstva niso

21 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25, Fascicolo 39/25 Fonti salutari (bagni), 784: Letni računovodski izkaz je pokazal, da so prostovoljnim gasilcem in razvedrilnemu komiteju namenili več sredstev, in sicer prvim 500 ter komiteju 571 goldinarjev. Cur-Commission Abbazia, Jahres-Rechnung 1899, 4. 1. 1900.

22 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), 1220: Amtsärztlicher Bericht über die Kurorte – Abbazia – für das Jahr 1904 unter Anschluss des Summariums P., Volosca, 31. 12. 1904, dr. Graeffe, k.k. Bezirksarzt, 4.

23 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti presidiali, 1850–1906, Sezione 1, 1/9 Assocazioni, 4 Bagno di mare Abbazia, 173: Telegram, ki ga je na namesntika v Trstu poslala: Direktion der Curanstalten der k.k.priv. Südbahn-Gesellschaft in Abbazia, N. 1103, 26. 3. 1895.

bila za zdravljenje primerna, zaradi česar so se zdravniki iz drugih mest težko odločali, da bi svoje paciente pošiljali na zdravljenje v Opatijo. V poročilu iz leta 1899 je izpostavljeno tudi pomanjkanje ustreznih higienskih normativov. Niti mednarodna družba *Compagnie des Wagons-lits*, ki je imela v zakupu dva sanatorija,[24] se ni odločila za vzpostavitev modernega zdravilišča.[25] Zaradi navedenih problemov se je načelnik zdravilišča dr. Glax obrnil na c.-kr. namestništvo, da bi odobrilo čimprejšnjo modernizacijo in izgradnjo sodobnega kopališča v Opatiji.[26] Leta 1900 sta predstavnika gostov v zdraviliški komisiji izpostavila, da bi bilo potrebno *Compagnie Internationale des Wagons-Lits* ali druge investitorje spodbudili k posodobitvi zdraviliške infrastrukture in storitev. Kljub temu da se je na začetku skromno kopališče z le dvanajstimi kadmi že zelo razvilo, saj so v njem delovali uspešni zdravniki, ki so ustanovili različne zdraviliške zavode (hidropatski rentgen, nabava aparata za vibracijsko masažo, najmodernejši električni aparat), je postajala občutna potreba po izgradnji velikega modernega kopališča (*Kursaal* ali *Kurpalast*).[27] Leta 1901 se je zdraviliška komisija s *Compagnie Internationale des Wagons-Lits* le dogovorila za izgradnjo novega kopališča, ki bi povsem ustrezalo modernim standardom in bi ga začeli graditi naslednje leto.[28] Poleg tega je v finančnem načrtu za leto 1902 zdraviliška komisija predvidela strošek v znesku 10.000 kron za izgradnjo posebne bolnišnice, namenjene bolnikom z nalezljivimi boleznimi – *Errichtung eines Krankenhauses in Abbazia*.[29]

24 Sanatorija je v zakup od Južnih železnic dobila leta 1898 (Niel, 1991, 41). Družbo je po ameriškem vzoru spalnih vlakov leta 1874 ustanovil Belgijec Georges Nagelmackers. Bila je namenjena luksuznim potovanjem z vlakom. Družba je dvajset let kasneje ustanovila tudi *Compagnie Internationale des Grands Hotels*, preko katere so gradili razkošne hotele v večjih mestih in znanih letoviščih, med drugimi tudi v Opatiji.

25 Z letom 1904 je omenjena družba bolnikom nudila zdravljenje s toplimi kopelmi. Poleg tega so bili bolnikom na voljo tople slane in sladkovodne kopeli, kopanje v morju, zdravljenje v hidropatskem sanatoriju dr. Szega, masaže, elektroterapije, telovadba, ortopedski in vibracijski aparati itd. V: AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1220: Amtsärztlicher Bericht über die Kurorte – Abbazia – für das Jahr 1904 unter Anschluss des Summariums P., Volosca, 31. 12. 1904, dr. Graeffe, k.k. Bezirksarzt, 3–4.

26 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25, Fascicolo 39/25 Fonti salutari (bagni), š. 784: Cur-Commission Abbazia, Jahres-Rechnung 1899, 4. 1. 1900.

27 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), 1219: Bericht über die sanitären verhältnisse des Curortes Abbazia während des Jahres 1900, 27. 2. 1901.

28 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), 1219: Bericht über die sanitären Verhältnisse des Curortes Abbazia während d.J. 1901, im Frebruar 1902, 1–3.

29 Ta bolnišnica naj bi v skladu s sanitarnimi zahtevami februarja 1905 pričela delovati v Voloski, vendar o dejanskem odprtju in delovanju bolnišnice nadaljnjih poročanj nismo zasledili. V: AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (ba-

Od leta 1911 dalje je potekalo intenzivno načrtovanje izgradnje *Kurpalasta*, večnamenskega zdraviliškega doma (palače), ki naj bi na 26.000 m² poleg osrednje plesne dvorane imela še bazen z umetnimi valovi, urejena sprehajališča, restavracije, gostinske lokale s terasami, igralnice, trgovine, čitalnice, gledališče s kapaciteto petstotih sedežev in koncertno dvorano. Prva dela naj bi po pogodbi pričela izvajati družba Gregersen in Schwarz in naj bi jih zaključila v petnajstih mesecih. Hkrati je bila družba Gärtner in Wayss, Westermann zadolžena za sondiranje morskega dna, vendar je z delom zamujala za pet mesecev in ga je dokončala šele konec julija leta 1912. Višina stroškov omenjenih del naj bi znesla 727.245 kron. Ob navzočnosti pomorske uprave 5. oktobra (1911) je potekal tudi strokovni pregled opravljenega dela – nasipavanje območja. S 23. januarjem so se pričela temeljna dela za omenjeno gradnjo (betoniranje), ki bi se po načrtih morala zaključiti 2. novembra 1912. Dela je izvajala družba Wayss, Westermann & Cie. Kolavdacija je bila predvidena za 15. november. Delo, ki je obsegalo postavitev železobetonskih pilotov sistema »Züblin«, je bilo opravljeno za predvideni znesek 360.000-ih kron. Pri izdelavi načrtov za zdraviliški dom se je pokazala nujnost širitve in nadgradnje celotnega sistema, kar bi pomenilo povečanje stroškov z načrtovanih 1.609.000 kron na 2.989.000 kron.[30] Predvidena dela dosipavanja in postavljanja temeljev se zaradi finančnih težav in nestabilnih političnih razmer (balkanska kriza) v letu 1912 niso zaključila. Še naprej pa je zdraviliška komisija iskala vire financiranje (posojila), saj je bila mnenja, da je gradnja objekta nujna za večjo mednarodno prepoznavnost in ugled samega zdravilišča. Vendar se gradnja celotnega kompleksa zaradi pričetka prve svetovne vojne v praksi ni nikoli realizirala (Muzur, 1998).[31]

Zdraviliška komisija Opatije je poročala tudi o svojih dejavnostih in finančnem upravljanju. Tako je v letu 1899 izpostavila načrtovane stroške za izgradnjo pločnika, ureditev plažne poti in premestitev sedeža komisije v večje prostore (*Villa Slatina*). Za najem »razvedrilnih prostorov« (park, čitalnica, igralnica, glasbena in pogovorna soba) so predvideli strošek v višini 4.000

gni), š. 1220: Amtsärztlicher Bericht über die Kurorte – Abbazia – für das Jahr 1904 unter Anschluss des Summariums P., Volosca, 31. 12. 1904, dr. Graeffe, k.k. Bezirksarzt, 4.

30 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IX – Autorità centrali, provinciali, comunali; legislazione; dogane, classifica IX/291 luoghi di cura e ordinanze a) Abbazia, Grado in b) Portorose e Lussinpiccolo, š. 2862: Statistischer Ausweis über den Fremdenverkehr in der Saison 1912, Jahresbericht der Kurkommission Abbazia 1912, 26.3.1913, 1–15.

31 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IX – Autorità centrali, provinciali, comunali; legislazione; dogane, classifica IX/291 luoghi di cura e ordinanze a) Abbazia, Grado in b) Portorose e Lussinpiccolo, š. 2862: Statistischer Ausweis über den Fremdenverkehr in der Saison 1913, Jahresbericht der Kurkommission Abbazia 1913, 18. 3. 1914, 1–10.

goldinarjev za obdobje od 1. julija 1898 do 1. julija 1901, sredstva so namenili tudi nekaterim ustanovam, in sicer Olepševalnemu društvu 200 goldinarjev, Razvedrilnemu komiteju 400 goldinarjev in prostovoljnim gasilcem 400 goldinarjev.[32] Leta 1901 je bil odobren znesek 5.000 kron za postavitev stranišča na obalni poti, na pobudo okrajnega zdravnika dr. Ed. Graeffeja naj bi se v kratkem končno rešilo tudi vprašanje kanalizacije, učinkovitejše naj bi s pomočjo vagonskih cevi postalo tudi škropljenje ulic. Za naslednje leto so predvideli subvencije za Olepševalno društvo v višini 400 kron, za Razvedrilni komite 1.500 kron, prostovoljnim gasilcem in

2
Hotel Belle Vue, Opatija, Pansion Hotel Belle Vue Abbazia, 1899 (izvirnik: Povijesni i pomorski muzej Istre-Museo storico e navale dell´Istria, PPMI-33231, zbirka starih razglednic).

32 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25 Fonti salutari (bagni), š. 784: Bericht über die sanitären Verhältnisse des Curortes Abbazia während des Jahres 1899. Abbazia, 20. 2. 1900. AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25 Fonti salutari (bagni), š. 784: letni računovodski izkaz je pokazal, da so prostovoljnim gasilcem in razvedrilnemu komiteju namenili več sredstev, in sicer prvim 500 ter komiteju 571 goldinarjev. Cur-Commission Abbazia, Jahres-Rechnung 1899, 4. 1. 1900.

reševalcem pa so namenili 1.000 kron.[33] Zanimivo je opaziti, da so večje vsote kot Olepševalnemu društvu namenjali prostovoljnim gasilcem in Razvedrilnemu komiteju.

Na začetku prejšnjega stoletja so potekala dela na področju elektrifikacije (ulična razsvetljava, tramvaj), vodovoda[34] in kanalizacije. Dobava pitne vode z Učke je bila urejena postopoma. Zasebni domovi so se povezali z vodovodnim omrežjem izvirske vode na prelomu stoletja, vodovod pa je bil dokončan leta 1906 (Gottsmann, 1998, 115–16). Za izgradnjo kanalizacije v občini, ki naj bi se pričela z letom 1905, je bila zadolžena družba Baron Schwarz.[35] Dela so potekala relativno hitro in že naslednje leto sta kanalizacija in čistilna naprava delno že začeli obratovati (Gottsmann, 1998, 118). Skrb za higieno se je kazala tudi v vzpostavljanju javnih stranišč v zdraviliškem okraju.[36] Električna razsvetljava se je postopoma širila,[37] leta 1904 je poleg razsvetljave na javnih krajih (ulice, javni lokali) le-ta že dosegla nekatere zasebne domove. V sezoni 1911 so na področju javne razsvetljave uvedli plinsko razsvetljavo severne plaže. Načrtovali so kasnejšo razširitev na preostali del plažne poti.[38] Leta 1912 so potekale priprave in načrti za širitev južne plažne steze. Poleg načrtovane poti si je avstrijska hotelska delniška družba *Hotel-Aktien-Gesellschaft* pri pomorski upravi prizadevala pridobiti dovoljenje za ograditev obmorske pešpoti pri kavarni *Café-Quarnero-Terasse*.[39] Poročilo v naslednjem letu ne poroča o odo-

33 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1219: Bericht über die sanitären Verhältnisse des Curortes Abbazia während d.J. 1901, im Frebruar 1902, 1–3.

34 Prvi vodovodni sistem sta Opatija in Lovran dobila že leta 1897 iz Vele (Velika) Učke, 1903-pa je bil razširjen z izvirom Mala Učka (Blažević, 1987, 95).

35 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), 1220: Amtsärztlicher Bericht über die Kurorte – Abbazia – für das Jahr 1904 unter Anschluss des Summariums P., Volosca, 31. 12. 1904, dr. Graeffe, k.k. Bezirksarzt, 4.

36 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), 1219: Jahres-Bericht über die Thätigkeit der Curcommission, die Gebahrung mit dem Curfonde und über das Curwesen im Jahre 1901, 22. 2. 1902, 1.

37 Prvi električni lampioni so zasvetili leta 1896 (Niel, 1991, 42).

38 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IX – Autorità centrali, provinciali, comunali; legislazione; dogane, classifica IX/291 luoghi di cura e ordinanze a) Abbazia, Grado in b) Portorose e Lussinpiccolo, š. 2862: Statistischer Ausweis über den Fremdenverkehr in der Saioson 1911, Jahresbericht der Kurkommission Abbazia 1911, 2. 3. 1912, 1–12. O pomenu te prometne povezave priča tudi razprava na seji zdraviliške komisije oziroma predlog za osnovanje tujskoprometne pisarne v Benetkah. Po ureditvi te ceste se je namreč v Opatiji povečal dotok turistov z omenjenega območja. Zasluge za promocijo opatijskega turizma pripisujejo ravno Deželni zvezi za razvoj tujskega prometa. V: DAR, 1, 174, Fond Lječilišno povjerenstvo Opatija, DS 31, 14, Plenarsitzung, 2. 9. 1910.

39 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IX – Autorità centrali, provinciali, comunali; legislazione; dogane, classifica IX/291 luoghi di cura e ordinan-

britvi ali realizaciji omenjenih načrtov. Po požaru so leta 1913 na mestu nekdanjih kopeli hotela Kvarner zgradili novo Kristalno dvorano, ki je bila namenjena druženju in zabavi (Muzur, 1998).

V skladu s sanitarnimi normami se je urejalo novo pokopališče in sežigalnico smeti, gradilo ribjo tržnico, skrbelo za zadostno mokrenje cest in postavitev sodobne pokrite tržnice, za odvažanje odplak (ko še ni bilo urejene kanalizacije), postavitev postaje prve pomoči ter izgradnjo bolnišnice za nalezljive bolezni.[40]

V Opatiji so delovali številni sanatoriji. Prvo zdravniško ordinacijo v Opatiji je odprl madžarski Jud Albert Szemese leta 1884, prvi sanatorij, *Quisisana*, pa je leta 1888 odprl dr. Ignaz Schwarz (kasneje ga je upravljal dr. Franz Kirsch) (Muzur, 1996, 25; 2001, 864).[41] Družbi Belega križa – *Weissen Kreuz*, ki je oskrbovala ranjene in bolne vojaške častnike,[42] in Zlatega križa – *Golden Kreuz*, ki je skrbela za bolne državne uslužbence, sta v kraju ravno tako imeli svoja sanatorija. Prva je leta 1888 odprla sanatorij c.-kr. vojske *Officierskurhaus (Militar-Kurhaus der Österreichischen Gesellschaft von Weissen Kreuz)*. Družba Zlatega križa je v kraju sanatorij c.-kr. državnih uslužbencev *Staatsbeamten-Kurhaus* odprla leta 1897 (Muzur, 1996, 25–27).

Od srede 90-ih let 19. stoletja je deloval sanatorij, današnji hotelski kompleks Belvedere, ki je med drugim sprejemal tudi bolne otroke.[43] Vodil ga je izkušeni madžarski zdravnik, pediater in pedopsiholog Koloman Szegö (Kálmán Szegő).[44] Sanatorij je razpolagal z več objekti, in sicer s sanatori-

ze a) Abbazia, Grado in b) Portorose e Lussinpiccolo, š. 2862: Statistischer Ausweis über den Fremdenverkehr in der Saioson 1912, Jahresbericht der Kurkommission Abbazia 1912, 26. 3. 1913, 1–15.

40 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), 1220: Amtsärztlicher Bericht über die Kurorte – Abbazia – für das Jahr 1904 unter Anschluss des Summariums P., Volosca, 31. 12. 1904, dr. Graeffe, k.k. Bezirksarzt, 4–5; 22. 12. 1905, N. 218/1.

41 Po drugi svetovni vojni je bil nekdanji sanatorij preimenovan v Delavski počitniški dom Otokar Keršovani in kasneje v Hotel Opatija.

42 Družba Belega križa – Weissen Kreuz je bila ustanovljena leta 1882 z namenom oskrbe ranjenih in bolnih vojaških oficirjev. Poleg sanatorija v Opatiji je imela sanatorij še v Portorožu, Malem Lošinju in Crikvenici (Blažević, 1987, 57–58).

43 Na začetku leta 1897 je bil odprt sanatorij za bolne otroke, a je po devetih mesecih delovanja dr. Szegő na okrajno glavarstvo podal prošnjo za razširitev zdraviliške dejavnosti tudi na odrasle. V: AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 784: Löbliche Bezirkhauptmannschaft, Abbazia, 4. 9. 1897.

44 Szegő je prošnjo za odprtje okrevališča za skrofulozne in rahitične otroke poslal leta 1896 na tržaško namestništvo. V strahu, da bi odprtje tovrstnega okrevališča sprožilo govorice o razširjenosti tuberkuloze v zdravilišču, kar bi lahko škodilo njegovemu ugledu, je mestno glavarstvo na notranje ministrstvo poslalo pismo, naj omenjeni prošnji ne ugodi. V: AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 784: 2688, Mi-

jem za odrasle z osrednjo stavbo, ki je imela 50 sob in hidrotermalne naprave, ter z otroškim sanatorijem s 30 sobami. Poleg tega je sanatorij razpolagal z zdravniškimi pisarnami, rentgenskimi aparati, laboratorijem ter igralnico, telovadnico in teraso za sončenje. Otrokom je bila omogočena igra na prostem, po potrebi oziroma na željo je bil organiziran tudi pouk. Otroci, starejši od sedmih let, so se v sanatoriju lahko zdravili brez spremstva, starši so prejemali redna tedenska poročila, ki so zagotavljala tudi stalni nadzor nad potekom zdravljenja. V literaturi zasledimo zanimiv pristop, ki ga je domnevno izvajal Szegő, ko malim bolnikom ni dovolil branja dnevnega tiska in fikcije, saj naj bi to spodbujalo zgodnjo zrelost in nezaželeno izražanje mnenja. Svoje mnenje so lahko izrazili le, če jim je starejša oseba postavila vprašanje, prav tako ni bila dovoljena nobena diskusija o kakršnikoli tematiki (Muzur, 2003, 128–129; 2011, 861). Cena bivanja za otroke brez spremstva, ki je vključevala celotno storitev in medicinsko oskrbo, je dnevno znesla 6 goldinarjev. Za otroke s spremstvom (2 osebi) je bila cena 12 goldinarjev,[45] ki pa že ni več vključevala vseh storitev.[46] Njegov sanatorij je preživel prvo svetovno vojno in pod imenom *Casa di cura Abbázia* ohranjal svojo dejavnost, leta 1930 pa je bil spremenjen v navadni hotel *Grande albergo Belvedere* (Muzur, 2003, 128–129).

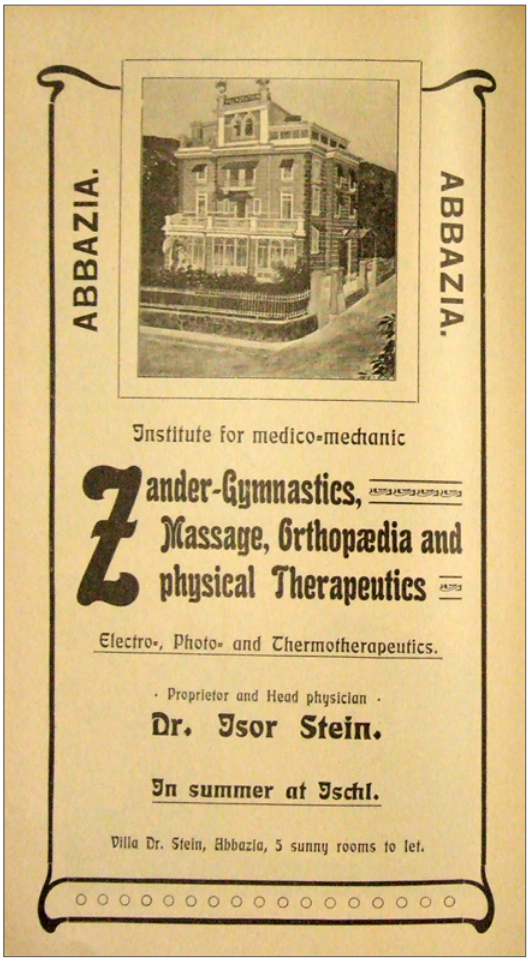
Poleg tega sta v Opatiji delovala še sanatorij dr. Schalka – *Neuer Kurhaus*, ki je bil odprt leta 1906, in dr. Mahlerja, ki je na začetku 20. stoletja odprl sanatorij za kardiološke bolnike (Muzur, 1996, 20). V zdravilišču je deloval tudi medicinsko-mehanični inštitut dr. Zandra, ki ga je vodil dr. Isor Stephan Stein – *Das Abbazianer medico-mechanische Zander-Institut und die physikalische Heilanstalt* (Slika 1). Inštitut je deloval po principu Gustava Zandra, švedskega učitelja gimnastike, zdravnika in univerzitetnega predavatelja medicinske gimnastike (*Heilgymnastik*) na stockholmski univerzi. Zander je sestavil več orodij, ki so omogočala konstantno in redno premikanje posameznih delov telesa, in določena orodja, ki so nadomeščala ročno masiranje. Orodja so bila razdeljena v štiri kategorije: orodja za aktivno vadbo, orodja za pasivno vadbo, orodja za mehanično dejavnost ter specialistični ortopedski aparati. Prvi inštitut je odprl v Stockholmu leta 1865, mednarodno prepoznavnost

nisterium des Innern, Volosca, 23. 11. 1896. Pobuda ni bila uspešna, saj je Szegő v Opatiji odprl okrevališče.

45 Goldinar je z reformo valute leta 1892 zamenjala krona, vendar je prejšnja valuta ostala v veljavi in zamenjava je potekala počasi, denarne vrednosti so bile še naprej izražene v goldinarjih in krajcarjih (kakor je vidno v zakonskih predpisih storitev zdravilišč), plačilno sredstvo pa so postale krone (Pančur, 2003, 271).

46 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), 784: Seehospiz für die kranke Kinder in Abbazia, Leitender Arzt dr. Koloman Szegő, nedatirano.

pa dosegel na razstavah v Bruslju, Filadelfiji in Parizu, kar mu je odprlo nadaljnjo pot. Po njem imenovane medicinsko-mehanične inštitute so pričeli ustanavljati po celem svetu, leta 1904 ga je v Opatiji ustanovil dr. Stein (Fischinger, Fischinger in Fischinger, 2009, 253–57; Muzur, 2011, 861–62). Po njegovem mnenju bi dobro zdravilišče moralo poleg zdravstvenih storitev nuditi tudi sodobne pristope k zdravljenju, kot so fizioterapija, masaže in ortopedija. Njegov namen je bila vključitev omenjenih terapevtskih pristopov in disciplin v osnovne zdravstvene storitve. Pomena fizične vadbe za krepitev telesa so se zavedli nekateri zdravniki že ob samem začetku zdravilišča v Opatiji, kakor denimo dr. Max Oertl, ki je projektiral sprehajalne poti za t. i. sprehajalno terapijo.[47] Zdravljenje v Steinovi ustanovi je obsegalo takrat znane in priznane oblike fizične terapije, na primer ortopedijo, zdravljenje z uporabo različnih naprav, ročno masažo, vibracijsko masažo, terapijo z uporabo vročega zraka, diagnostiko, rentgen-

3
Oglas za Steinov medicinsko-mehanični inštitut iz leta 1905 (Glax, 1905, 86).

47 Sprehajalno pot za kardiološke bolnike je dr. Oertl uredil v parku zdravilišča *Quisisana* (Muzur, 1996, 25).

sko terapijo, zdravljenje hiperemije po pristopu profesor Bierja in delovno terapijo. Terapije so bile prilagojene posameznikovim zmogljivostim. Stein je fizično terapijo po Zandru delil na tri sklope, in sicer preventivno, ki se uporablja za krepitev šibkega telesa in povečanje telesne odpornosti, dietetično, ki ohranja zdravo telo, ter terapevtsko, ki zdravi oziroma vsaj izboljša telesno stanje pri določenih boleznih (Fischinger, Fischinger in Fischinger, 2009, 257–58). Na začetku 20. stoletja (leta 1907) je bilo v Opatiji dvanajst sanatorijev.

Eden pomembnejših začetnih investitorjev in promotorjev opatijskega turizma se je v prvem desetletju 20. stoletja iz zdravilišča postopoma umaknil. Družba Južne železnice je pričela opuščati hotelirsko dejavnost in do leta 1912 v kraju ni več imela v lasti zdraviliškega zavoda (Fischinger, Fischinger in Fischinger, 2007, 48). Že leta 1898 so bili hotelski objekti dani v najem družbi *Internationale Schlafgegengesellschaft*, leta 1910 pa so načrtovali prodajo svojega sanatorija nekemu madžarskemu bančnem konzorciju (ki ga sicer ni kupil) (Vasko-Juhász, 2013, 75; Zadel in Rudan, 2015, 150), za kar je bilo potrebno spremeniti opatijski zdraviliški red. Ostala so namreč odprta še vprašanja glede servitutnih pravic objektov, ki jih je družba Južne železnice gradila v Opatiji (npr. zdraviliški park).[48] V 40. členu zdraviliškega reda so bili določeni pogoji glede pravice do »koriščenja« določenih storitev, ki so jo pridobili zdraviliški gosti: »Ko so se oglasili lečbinski gostje, jim vroča lečbinska pisarna listino ali karto, ki daje njim in njihovem obiteljskim članom pravico, pohajati lečbinske nasade, in posebej c.-kr. priv. južni železnici v Opatiji, napravljane nasade, park, pogovorne in igralne sobe in redne produkcije lečbinske godbe, ki bi se vtegnila vršiti v družinskih nasadih in prostorijah.«[49] Ta člen je bil tedaj predmet sprememb.

V februarju 1911 je na svoji seji zdraviliška komisija Opatije sklenila kupiti zdraviliški park in njegove objekte,[50] ki so bili tedaj že v lasti avstrijske hotelske delniške družbe *Hotel-Aktien-Gesellschaft der Hôtels und Kuranstalten*

48 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IX – Autorità centrali, provinciali, comunali; legislazione; dogane, classifica IX/291 luoghi di cura e ordinanze a) Abbazia, Grado in b) Portorose e Lussinpiccolo, š. 2844: zadeva o spremembi zdraviliškega reda v Opatiji je bila poslana na tržaško namestništvo 25. 2. 1910, št. 160/6.

49 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), 519: Zakonik in ukaznik za Avstrijsko-Ilirsko Primorje, Oznanilo c.–kr. namestništva za avstrijsko-ilirsko Primorje z dne 13. januarja 1890, štev. 490, V. izdatek, 16.

50 »di acquistare in sua proprietà tutti gli impianti del parco di cura assieme agli stabili ivi esistenti.« V: AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IX – Autorità centrali, provinciali, comunali; legislazione; dogane, classifica IX/291 luoghi di cura e ordinanze a) Abbazia, Grado in b) Portorose e Lussinpiccolo, š. 2844: Dopis, ki ga je predstojnik zdraviliške komisije poslal na istrski deželni odbor v Poreču 28. 2. 1911, št. 165/3-09.

Abbazia,[51] ki je poleg omenjenih že pridobila ostalo imetje družbe Južne železnice. Hotelska delniška družba je bila izključno prevzemna družba, ki je računala predvsem na možnost izkoriščanja še nepozidanih delov zdraviliškega parka, zaradi česar so bili v komisiji zelo zaskrbljeni.[52] Zaradi visokih stroškov nakupa (preko dva mio kron) so se v zdraviliški komisiji odločili, da bodo dvignili zdraviliško takso za eno krono (torej za polovico goldinarja) na osebo na teden. Zdraviliška komisija se je ob nakupu zavezala, da ne bo prodala zdraviliškega parka in da brez odobritve namestništva ne bo izvajala nobenih gradbenih del.[53] Nakup je bil naposled le izpeljan in lastništvo vpisano v zemljiško knjigo. Predaja posesti parka je potekala 1. julija 1911.[54] Spremenjen zdraviliški red z novo ceno zdraviliške takse je bil izdan istega leta. Zdraviliška taksa je za en teden bivanja znesla tri, glasbena pa dve kroni.[55]

Na sejah zdraviliške komisije so pozornost posvečali tudi ustreznemu oglaševanju zdravilišča. Na svojem plenarnem zasedanju novembra 1900 se je zdraviliška komisija na predlog načelnika Glaxa odločila, da bo oglaševala v uradnem potovalnem priročniku avstrijskega Lloyda, ki je izhajal v nakladi 160.000 izvodov in je bil dostopen na vseh tuzemskih in inozemskih pristaniščih ter Lloydovih ladjah. Za promocijo Opatije so za 190 kron zakupili polovico strani v priročniku.[56] V načrtovanih odhodkih zdraviliške ko-

51 Na seji zdraviliške komisije Opatija 26. oktobra 1910 je zdraviliški predstojnik prebral obvestilo ministrstva za notranje zadeve, ki mu ga je posredovalo okrajno glavarstvo Voloske, in sicer o podelitvi licence omenjenemu podjetju. V: DAR, 1, 174, Fond Lječilišno povjerenstvo Opatija, DS 31, 1–16, Kur-Kommission Abbazia, Plenarsitzung, 26. 10. 1910.

52 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IX – Autorità centrali, provinciali, comunali; legislazione; dogane, classifica IX/291 luoghi di cura e ordinanze a) Abbazia, Grado in b) Portorose e Lussinpiccolo, š. 2844: dopis, ki ga je zdraviliška komisija oziroma njen predstojnik poslal na tržaško namestništvo, 24. 2. 1911.

53 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IX – Autorità centrali, provinciali, comunali; legislazione; dogane, classifica IX/291 luoghi di cura e ordinanze a) Abbazia, Grado in b) Portorose e Lussinpiccolo, š. 2844: dopis, ki ga je predstojnik zdraviliške komisije poslal na istrski deželni odbor v Poreču 28. 2. 1911, št. 165/3-09; dopis, ki ga je okrajno glavarstvo Voloska poslalo na tržaško namestništvom 26. 2. 1911, št. 123/1-11.

54 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IX – Autorità centrali, provinciali, comunali; legislazione; dogane, classifica IX/291 luoghi di cura e ordinanze a) Abbazia, Grado in b) Portorose e Lussinpiccolo, š. 2862: Statistischer Ausweis über den Fremdenverkehr in der Saioson 1911, Jahresbericht der Kurkommission Abbazia 1911, 2.3.1912, 6.

55 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IX – Autorità centrali, provinciali, comunali; legislazione; dogane, classifica IX/291 luoghi di cura e ordinanze a) Abbazia, Grado in b) Portorose e Lussinpiccolo, š. 2844: razglas c.–kr. namestništva za Primorsko z dne 31. marca 1911, štev. IX-165/8-09, 4 (kopija), člen 35.

56 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), 1220: Protokol aufgenommen in der Plenarsitzung der Curcommission am 5. November 1900 – 4 Uhr N.M., E. No. 1109, 1–2; AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali,

misije za leto 1902 pa je bil znesek, predviden za oglaševanje in promocijo, že 3.000 kron.[57] V naslednjih letih so oglaševanju namenjali vse večjo pozornost. Leta 1912 se je zdraviliška komisija odločila za tisk reklamnih prospektov v nemščini (15.000 izvodov), madžarščini (5.000 izvodov), poljščini in norveščini (2.500 izvodov).[58] V letu pred pričetkom prve svetovne vojne si je še naprej prizadevala za promocijo letovišča. Opatijo so oglaševali v osrednjem dnevnem avstrijskem, ogrskem, nemškem, ruskem in balkanskem časopisju ter tiskali večjezične prospekte in drugo promocijsko gradivo s številnimi informacijami za udobno bivanje tujcev v letovišču. Na podlagi uspešne propagandne strategije zlasti v nemških časopisih so v poletnih mesecih zabeležili najmnožičnejši obisk turistov iz Nemčije, ki je tega leta preko svojih potovalnih družb organizirala letovanja v Opatijo. Zdraviliška komisija se je ravno v ta namen povezala s številnimi potovalnimi agencijami ter informacijskimi centri v Nemčiji (250) ter seveda v domači Avstriji (150). Za nadaljnjo promocijo Opatije so načrtovali razstavo umetniških fotografij v vseh večji potovalnih uradih doma in v tujini ter povezovanje s številnimi društvi za tujski promet, predvsem tistih v Nemčiji, saj so Nemci predstavljali pomemben delež opatijskih turistov.[59]

V kraju je konstantno potekal kulturni program za razvedrilo gostov. Tako je v senčnem parku vile *Angioline* dvakrat dnevno igrala zdraviliška godba, ki je v primeru grdega vremena koncerte prestavila v dvorano *Café Quarnero*. Poleg koncertov so potekale še številne druge dejavnosti, in sicer zabave v parku, plesi, tombole, izleti po morju do bližnjih otokov in mest. V zimskih mesecih je bilo za zabavo poskrbljeno z rednimi gledališkimi predstavami in s koncerti v gledališki (operni) dvorani hotela *Stephanie*. Za goste

volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1219: Präliminare pro 1902. Olepševalnemu društvu so tudi v letu 1900 namenili 400 kron, gasilcem in razvedrilnemu komiteju pa vsakemu po 1.000 kron.

57 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1219: Bericht über die sanitären Verhältnisse des Curortes Abbazia während d.J. 1901, im Frebruar 1902, 1–3.

58 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IX – Autorità centrali, provinciali, comunali; legislazione; dogane, classifica IX/291 luoghi di cura e ordinanze a) Abbazia, Grado in b) Portorose e Lussinpiccolo, š. 2862: Statistischer Ausweis über den Fremdenverkehr in der Saioson 1912, Jahresbericht der Kurkommission Abbazia 1912, 26. 3. 1913, 1–15.

59 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IX – Autorità centrali, provinciali, comunali; legislazione; dogane, classifica IX/291 luoghi di cura e ordinanze a) Abbazia, Grado in b) Portorose e Lussinpiccolo, š. 2862: Statistischer Ausweis über den Fremdenverkehr in der Saioson 1913, Jahresbericht der Kurkommission Abbazia 1913, 18. 3. 1914, 1–10.

so bili v hotelu *Quarnero* na razpolago prostori za klepet, branje in igro.[60] Ponedeljkovi popoldnevi so bili rezervirani za igranje orkestra v zalivu Lipovica, ob ponedeljkih in petkih dopoldan pa so igrali v kopališču *Slatina*. Omenjene nastope so oglaševali tudi na plakatih. V letu 1912 je izvršni odbor zdravilišča predlagal, da bi se v višku sezone, v treh poletnih mesecih orkester celo razširil z dodatnimi petimi glasbeniki.[61]

V vili *Angiolina* je bila tudi čitalnica, vila *Slatina* je imela teniško igrišče. Dnevno so ponujali izlete v bližnje kraje, kot so Ika, Ičići, Mošćenice, Rijeka, Trsat, Kastav, pohode do Veprinca in Učke ali izlete z ladjo do Pulja.

V Opatiji so za stimulacijo obiska v poletni sezoni še leta 1906 uvedli poletni 25-% popust za namestitve ter brezplačno glasbeno takso za obdobje od 1. maja do 15. septembra (Blažević, 1987, 111). Za promocijo turistične dejavnosti v Opatiji je bilo leta 1908 ustanovljeno društvo *Riviera, društvo za promet stranaca u Opatiji*.[62] Leto prej je bila ustanovljena tudi Deželna zveza za pospeševanje tujskega prometa Avstrijskega primorja, ki je imela svoj sedež ravno v Opatiji (*Vila Habsburg*) (Blažević, 1987, 113).[63]

V letovišču so si za večjo prepoznavnost prizadevali tudi s pritegnitvijo kongresne dejavnosti, srečanji in z organizacijo športnih tekmovanj. Zdraviliška komisija je izražala prepričanje, da so športne dejavnosti pomemben sestavni del zabave in koriščenja prostega časa. Tako poročilo iz leta 1902 izpostavi pomen jadranja, ki pa se zaradi neugodnih vetrovnih razmer ni moglo uspešno plasirati med športne aktivnosti in so ga torej na nek način preprečevale naravne okoliščine. Predlog za promocijo letovišča v letu 1909 je bila organizacija mednarodnega tekmovanja v plavanju, ki bi ga vnaprej prirejali vsako leto. Primerna lokacija za razne športne aktivnosti je bila tudi bližnja

---

60 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), 1220: Amtsärztlicher Bericht über die Kurorte – Abbazia – für das Jahr 1904 unter Anschluss des Summariums P., Volosca, 31. 12. 1904, dr. Graeffe, k.k. Bezirksarzt, 3.

61 Omenjeni predlog je seveda povzročil povečanja stroškov za glasbeni orkester, ki jih je odbor na svojem zasedanju 15. aprila tudi potrdil. V: AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IX – Autorità centrali, provinciali, comunali; legislazione; dogane, classifica IX/291 luoghi di cura e ordinanze a) Abbazia, Grado in b) Portorose e Lussinpiccolo, š. 2862: Statistischer Ausweis über den Fremdenverkehr in der Saioson 1912, Jahresbericht der Kurkommission Abbazia 1912, 26. 3. 1913, 15–16.

62 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti presidiali, 1906–1918, Sezione 7, Società secondo la legge dell'anno 1867 e leggi d'adunanza, 7.a Società per il promovimento degli interessi economici, società d'abbellimento, š. 313: Pravila opatijskog društva za pospješivanje prometa stranaca, Volosko, 19. 10. 1907, 1619; 14. 1. 1908, 1619/1. Ob ustanovitvi leta 1907 se je imenovalo Opatijsko društvo za pospješivanje prometa stranaca, a je na začetku naslednjega leta na svoji prvi seji ime spremenilo.

63 *Landesverband zur Hebung des Fremdenverkehrs für des österreichische Küstenland* je bila ustanovljena leta 1907.

I 4
Hotel Kvarner, Opatija, okoli leta 1980 (izvirnik: Povijesni i pomorski muzej Istre-Museo storico e navale dell´Istria, PPMI-47478, zbirka plakatov in oglaševalskega gradiva).

Učka, kar bi seveda zahtevalo vzpostavitev neposredne prometne povezave z obalo.[64] Poleg jadranja so prirejali tudi mednarodni teniški turnir[65] in tekmovanja v plavanju. Opatijski kazino, zdraviliška komisija in mornarski klub so od 4. do 12. maja 1912 v Opatiji priredili športni teden, kjer so bila organizirani tekmovanja z motornimi ladjami, avtomobilske dirke, razstava avtomobilov in plovil, cvetlična

64 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IV – Sanità, Materia A: Salute pubblica, Classifica IV/148 Ospedali e ospizi, luoghi di cura, movimento dei forestieri, c) luoghi di cura (istituzioni, tasse, ordinamenti, commissioni di cura, medici, relazioni), š. 2434: Kurorte Hebung des Fremdenverkehres zum Erl. Vom 6. 1. 09, Zl. Iva-22-8, X. Sportwesen, 6. Nadaljnjih poročanj o izvedbi tekmovanja v Opatiji nismo zasledili.

65 Leta 1901 je teniško igrišče dobil v najem nekdanji teniški uslužbenec Jacob Goritschnigg. V: AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), 1219: Jahres-Bericht über die Thätigkeit der Curcommission, die Gebahrung mit dem Curfonde und über das Curwesen im Jahre 1901, 22. 2. 1902, 1.

razstava, mimohod v narodnih nošah primorskih krajev, koncerti in druge dejavnosti. Športni in kulturni program sta se dopolnjevala (Blažević, 1987, 165). Podobne prireditve so potekale večkrat letno. V Opatiji so leta 1912 potekali mednarodni šahovski turnir, mednarodno srečanje plavalcev[66] ter teden športa, pri katerem so sodelovali številni domači in tuji športniki. V tednu športa so prirejali tudi vožnjo z avtomobili in mednarodno tekmovanje z motornim čolnom.[67] Široko medijsko časopisno poročanje in omemba Opatije v sklopu tedna športa sta bili seveda pozitivna promocija kraja. Pokroviteljstvo nad dogodkom je sprejel nadvojvoda Karl Štefan, ki je 4. maja slavnostno odprl športni teden. V okviru tedna športa so potekali tudi vožnja z avtomobili, turnir v sabljanju in streljanju s pištolo, višek dogajanja pa je bila vožnja z motornimi čolni. V salonu vile Amalije je bila pripravljena razstava slik in antikvitet istrskih in dalmatinskih umetnosti ter obrti, ki je bila po pisanju komisije dobro obiskana.

Izrednega pomena za mednarodno prepoznavnost letovišča sta bili organizaciji četrtega kongresa avstrijskih balneologov leta 1904 in četrtega mednarodnega kongresa talasoterapije leta 1908. Za izvedbo obeh kongresov so bila zaslužna prizadevanja prof. Glaxa za promocijo kraja. Uradni jeziki kongresov so bili nemščina, francoščina, angleščina, italijanščina in hrvaščina (Fischinger, Fischinger in Fischinger, 2007, 50–51). Udeleženci so poslušali predavanja in prispevke ter imeli priložnost obiskati tamkajšnje zdravstvene zavode (Fischinger, Fischinger in Fischinger, 2009, 254). Organizacija obeh kongresov je nedvomno pripomogla k prepoznavnosti Opatije, tako v znanstvenem kakor turističnem smislu.

V letih pred prvo svetovno vojno si je zdraviliška komisija še naprej prizadevala za mednarodno prepoznavnost in afirmacijo Opatije. Letovišče je sodelovalo na mednarodni prometni razstavi v Berlinu in mednarodni zdraviliški (higienski) razstavi v Dresdenu, kjer je zdraviliška komisija prejela zlato priznanje. Po mnenju zdraviliške komisije je na obiskovanje spodbudno vplivala tudi udeležba zdraviliškega načelnika (Glax) na znanstvenih kongresih v Dresdnu, na balneološkem kongresu v Karlsbadu, kongresu o talasoterapiji v Kolbergu in na vodenju nemških zdravnikov na študijskem potovanju po Norveški.[68] Naslednje leto (1912) je zdraviliški načelnik še naprej sodelo-

66 Načrtovali so, da bi mednarodno srečanje plavalcev preraslo v vsakoletni jesenski dogodek.

67 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IX – Autorità centrali, provinciali, comunali; legislazione; dogane, classifica IX/291 luoghi di cura e ordinanze a) Abbazia, Grado in b) Portorose e Lussinpiccolo, š. 2862: Statistischer Ausweis über den Fremdenverkehr in der Saioson 1911, Jahresbericht der Kurkommission Abbazia 1911, z. 3. 1912, 1–12.

68 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IX – Autorità centrali, provinciali, comunali; legislazione; dogane, classifica IX/291 luoghi di cura e ordinan-

val na mednarodnih zdravstvenih kongresih, in sicer balneološkem v Schwerinu ter na kongresu avstrijskih balneologov v Meranu, hkrati pa sodeloval s kuratorijem za javno zdravstvo in z družbo za morsko oftamologijo v Berlinu. Zdraviliška komisija je pripravila tudi večerni sprejem za študente z dunajske univerze, ki so prišli v Opatijo na študijsko potovanje v aprilu leta 1912.[69] V letu 1913 je zdraviliška komisija Opatije sodelovala na dunajski razstavi *Österreichische Adria Ausstellung*, na kateri je predstavila zbirko 30 slik, risb in tabel, ki so poleg lepote pokrajine prikazovale tudi gostoto obiskovanja, promet in higienske objekte v kraju. Razstava fotografij je predstavljala nov potencial promocije opatijskega turizma. K ugledu Opatije je ponovno prispeval zdraviliški načelnik, ki je tudi v letu 1913 vodil nemške zdravnike na študijsko potovanje v London. Glax je bil konec septembra tudi povabljen kot predavatelj balneologije in balneoterapije v Karlovy Vary.[70] V Opatiji so v avstrijskem obdobju skrbno načrtovali in uspešno izvajali turistično promocijo, kar ne preseneča, saj je bilo letovišče eno izmed najmondenejših in najprepoznavnejših v državi.

Tabela 5: Obisk v Opatiji v treh mesecih v letih 1887–1889.

Leto	1887	1888	1889
September	352	358	539
Oktober	321	259	260
November	219	115	285
Skupaj obiskovalcev v sezoni (september–maj)[1]	2.045	2.701	3.449

V virih so bili dostopni le podatki za to obdobje. AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25, Fascicolo 39/25 Fonti salutari (bagni), 601: Poročilo o številu obiskovalcev v Opatiji, 14. 5. 1890.

V Opatiji lahko sledimo statistikam obiskovanja od sezone 1883/1884, vendar so podatki po posameznih mesecih razpoložljivi šele z letom 1887, s tem da tudi za naslednje obdobje niso popolni. V prvih letih delovanja zdra-

ze a) Abbazia, Grado in b) Portorose e Lussinpiccolo, š. 2862: Statistischer Ausweis über den Fremdenverkehr in der Saioson 1911, Jahresbericht der Kurkommission Abbazia 1911, 2. 3. 1912, 1–12.

69 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IX – Autorità centrali, provinciali, comunali; legislazione; dogane, classifica IX/291 luoghi di cura e ordinanze a) Abbazia, Grado in b) Portorose e Lussinpiccolo, š. 2862: Statistischer Ausweis über den Fremdenverkehr in der Saioson 1912, Jahresbericht der Kurkommission Abbazia 1912, 26. 3. 1913, 1–15.

70 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IX – Autorità centrali, provinciali, comunali; legislazione; dogane, classifica IX/291 luoghi di cura e ordinanze a) Abbazia, Grado in b) Portorose e Lussinpiccolo, š. 2862: Statistischer Ausweis über den Fremdenverkehr in der Saioson 1913, Jahresbericht der Kurkommission Abbazia 1913, 18. 3. 1914, 1–10.

vilišča v Opatiji je bilo iz leta v leto opaziti porast obiskovalcev, na podlagi prikazanih podatkov pa lahko rečemo, da je bil obisk največji v mesecu septembru (Tabela 5). Podatkov za druge posamezne mesece nimamo.

V Opatiji za obdobje od začetka 90-ih let 19. in v prvih letih 20. stoletja razpolagamo z nekaterimi podrobnejšimi informacijami o nastanitvah in izvoru gostov, trajanju obiska in sezoni obiskovanja, kar je predstavljeno v Tabeli 6.

Tabela 6: Obiski po posameznih zavodih, Opatija 1899–1903.

Leto	Sanatoriji	Gostišče Slatina	Vojaško zdravilišče	Penzioni	Zasebne hiše in vile	SKUPAJ
1890/91	2.764	289	76	794	1.257	5.180
1891/92	2.988	425	83	896	1.389	5.781
1892/93	3.188	630	79	912	1.455	6.264
1893/94	4.176	393	76	1.637	1.984	8.266
1894/95	4.204	446	95	2.388	2.418	9.501
1895/96	4.932	550	68	2.244	2.356	10.150
1896/97	4.349	378	101	4.549	3.115	12.492
1897/98	4.229	378	104	5.712	3.282	13.705
1898/99	3.709	/	106	7.380	3.639	14.834
1899/1900	3.198	/	94	8.208	3.363	14.863
1900/01	3.405	/	92	9.449	3.454	16.400
1901/02	3.437	/	87	11.599	3.878	19.001
1902/03	3.766	/	125	12.897	4.896	21.684
1903/04	3.683	/	105	13.950	5.485	23.223

AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1219: Statistischer Ausweis über den Fremdenverkehr in der Saison 1903/1904, Frequenz-Ausweis. Zdraviliška doba je trajala od 1. 9. do 31. 8. naslednje leto.

Od 90-ih let 19. do začetka 20. stoletja je obisk v Opatiji konstantno naraščal, v povprečju sledimo 11-% letni rasti števila gostov. Največji kvantitativni preskok je bil v sezonah 1894 in 1897, nato je gostota obiska do začetka novega stoletja manj strmo naraščala, leta 1900 pa je bil porast števila obiskovalcev skoraj neznaten (le 29 več kot prejšnje leto). Že naslednje leto je bil obisk ponovno večji, in sicer za 10 %, leta 1903 pa je Opatijo obiskalo že preko 20.000 obiskovalcev. Obisk je v letih pred prvo svetovno vojno naraščal in leta 1913 dosegel skoraj 50.000 gostov (glej Graf 3). Kraj je postal eno izmed najuspešnejših mondenih zdravilišč v monarhiji.

Največ gostov je bilo sprva nastanjenih v sanatorijih, kar lahko kaže na pretežno zdraviliški značaj kraja v tem obdobju. V letu 1899 so v zdravilišču beležili porast števila gostov, število bolnih obiskovalcev pa ni naraslo.[71] Kljub temu da je skupno število gostov naraščalo, je na prehodu iz 19. v 20. stoletje število smrtnih primerov ostajalo stabilno. Če je bilo leta 1898 teh 22, so jih naslednje leto zabeležili 16, nato 24, leta 1901 pa 18. Bolniki so umirali za pljučno tuberkulozo, pljučnico, možgansko kapjo, zaradi srčnih napak, pljučnih emfizemov, pljučnih edemov, vnetja srčne mišice, vročine in sladkorne bolezni, bolezni srca, žil, bronhijev in živčnih motenj. Prof. Glax pa je opozarjal, da je večina umrlih bolnikov, ki je trpela za pljučno tuberkulozo, v zdravilišče prišla v zadnjem bolezenskem stadiju.[72] V vseh omenjenih letih je v primerjavi s celotnim številom gostov smrtnih primerov manj kot odstotek, seveda pa vsi obiskovalci niso trpeli za hudimi boleznimi ali sploh bili bolni.

V drugi polovici 90-ih letih se je povečalo število gostov v penzionih,[73] ki so od tedaj dalje postopoma pridobivali daleč največ obiskovalcev. Poleg penzionov je obisk naraščal tudi v zasebnih hišah in vilah, delno se je zmanjševal v sanatorijih. Sicer se je število obiskovalcev v sanatorijih gibalo med 2.700 in 4.900. V povprečju se je v obravnavanem obdobju tam zdravilo 3.700 obiskovalcev. Relativno konstanten je bil tudi obisk vojaškega zdravilišča. Gibanje števila obiskovalcev po posameznih tipologijah nastanitev kaže na to, da je bilo potovanje v Opatijo v zdravstvene in kurativne namene pretežno konstantno, večal pa se je obisk letoviščarjev, ki v kraj najverjetneje niso prihajali na zdravljenje, temveč na oddih (Tabela 6). Taka slika je ustrezala trendom tudi v drugih letoviščih riviere oziroma evropskim tendencam in navadam, ki so pričele izpostavljati kopanje v morski vodi, sončenje in zadrževanje na plaži, ko je nekdanje izključno kurativno letovanje v morskih krajih preraslo v letovanje iz »užitka«.

---

71 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25, Fascicolo 39/25 Fonti salutari (bagni), 784: Cur-Commission Abbazia, Jahres-Rechnung 1899, 4. 1. 1900.

72 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25, Fascicolo 39/25 Fonti salutari (bagni), š. 784: Cur-Commission Abbazia, Jahres-Rechnung 1899, 4. 1. 1900; š. 1219: Jahresbericht pro 1900, Verstorbene Curgäste. Med umrlimi je bila tudi nadvojvodinja Gisela, še ne štirileta hči nadvojvode Jožefa Avgusta in nadvojvodinje Avguste, ki je za vnetjem potrebušnice umrla 30. marca. V letih 1898 in 1900 so z družino letovali v Opatiji, najverjetneje so prihajali tudi zaradi hčerkinega zdravljenja. Zanimivo pa je, da med podatki o visokih gostih leta 1901 niso omenjeni. V: AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1219: Mortalitäts-Bericht 1901, 21. 12. 1901, 1.

73 Glede na to, da ni prikazanih podatkov za posamezne hotele, sodijo ti najverjetneje v kategorijo penzion, kar potrjujejo tudi tabele nacionalne sestave gostov v obdobju 1902–1904. Ravno tako je mogoče, da od leta 1899, ko ni več podatkov za »Gostišče Slatina«, le-te vpisujejo v kategorijo penzion.

Na podlagi dostopnih statističnih podatkov in poročil zdraviliške komisije dobimo podrobnejšo sliko izvora obiskovalcev. Iz izseka poročila za prve dneve v septembru leta 1890 si je mogoče ustvariti sliko o strukturi gostov po kraju izvora. Gostje so prihajali iz Dunaja, Budimpešte, Gradca, Galicije, Češke in Trsta ter ostalih delov monarhije. Nekaj gostov je prišlo iz tujine, in sicer Rusije, Srbije, Francije in Egipta. Zdravilišče in kopališče v Opatiji je prve dni septembra obiskalo 166 oseb. Po podatkih poročila so bili nastanjeni v: *Villa Angiolina*, *Hotel Kroninprincess Stephanie*, *Gasthof Slatina*, *Abbazia N. 14*, *Pension Villa Meyne*, *Hotel Quarnero*, *Villa Stella* ter drugih hotelih in penzionih.[74]

Naslednje podrobnejše podatke o izvoru obiskovalcev dobimo v obdobju 1902–1904. V treh letih je velika večina gostov prihajala iz domačega avstrijskega in ogrskega dela monarhije. Daleč največje je bilo število gostov, ki so prihajali iz Ogrske, Spodnje Avstrije, nato Galicije, Češke in Hrvaške. Izmed evropskih držav sta izstopali Nemčija in Rusija (okrog 1.000 iz posamezne države), nato Srbija in Romunija (med 200 in 300 iz posamezne države).[75] Iz držav izven evropskega kontinenta je prihajalo le majhno število gostov (Tabela 7).[76] Desetletje kasneje je bila struktura gostov v Opatiji podobna. V sezonah 1911, 1912 in 1913 je največ obiskovalcev še naprej prihajalo iz avstrijskega in ogrskega dela monarhije. Iz avstrijskega dela so prednjačili gosti iz Dunaja, Češke, Galicije ter Hrvaške in Slavonije (domačini). Iz evropskih držav so prevladovali nemški in ruski gosti (okrog 3.000 iz Nemčije in 2.000 iz Rusije), za njimi pa, sicer v veliko manjšem številu, gosti iz Srbije (okrog 400) in Romunije (med 200 in 400). Okrog sto obiskovalcev je prihajalo še iz Anglije in Francije, nekaj manj iz Italije. Število obiskovalcev iz preostalih evropskih in neevropskih držav je bilo tudi v tem obdobju relativno nizko, izjemo so predstavljali gosti iz Severne Amerike. Gostota obiskovanja izven evropskih držav v obeh obravnavanih obdobjih je ostala relativno nespreme-

74 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 519. Curort und Seebad Abbazia, Istrien, Österreich. Cur-liste ausgegeben am Montag den 8. september 1890, VII. Saison. Omenjeni dokument je verjetno le del širšega poročila o obisku v tem letu.

75 Gosti so prihajali iz naslednjih evropskih držav: Belgija, Bolgarija, Nemčija, Danska, Anglija, Francija, Grčija, Holandija, Italija, Luksemburg, Črna gora, Norveška, Švedska, Portugalska, Romunija, Rusija, Švica, Srbija, Španija in Turčija.

76 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), 1219: Statistischer Ausweis über den Fremdenverkehr in der Saison: 1901–1902 (27. 2. 1903, N. 3941), 1902–1903 (10. 3. 1904, N. 424/1), 1903–1904 (6. 3. 1905, N. 496/1).

njena, večji je bil predvsem porast obiskovalcev iz že omenjene Amerike ter tudi Azije (Tabela 8).[77]

V zdravilišču je letovala tudi elita. V sezoni 1898 so zabeležili obisk številnih eminentnih in kronanih gostov iz Evrope, med drugimi so prišli nadvojvoda Jožef Avgust in nadvojvodinja Avgusta z nadvojvodo Jožefom Francem ter nadvojvodinjo Giselo, romunski kralj Karel I. z ženo Elizabeto, črnogorski dedni princ Danilo Aleksander, bolgarski prestolonaslednik Boris in princesa Cirila, cesaričina nadvojvodinja Štefanija, vdova prestolonaslednika Rudolfa in drugi.[78] Na splošno so letna poročila posebej izpostavljala prihode visokih gostov. Na podlagi podatkov za leto 1899 je mogoče ugotoviti, da so predstavniki višjih družbenih slojev v Opatiji radi letovali v zimskih mesecih, kakor v primeru njegove visokosti c.-kr. nadvojvode Franca Ferdinanda, ki se je tu zadrževal v mesecu februarju.[79] Naslednje leto so med drugimi visokimi gosti v Opatiji ponovno letovali tudi romunski kralj Karel I. z družino,[80] ki se je v letoviškem kraju zadrževal v aprilu, v mesecu decembru pa nadvojvoda Jožef Avgust z nadvojvodinjo Avgusto, nadvojvodo Jožefom Francem ter nadvojvodinjama Giselo in Marijo.[81] Leta 1901 so visoki gostje prihajali iz Bavarske, iz Luksemburga, Badna, zabeleženi pa so tudi grški kralj Jurij I., švedska prestolonaslednica Viktorija in ponovno romunski kralj z ženo.[82]

---

77 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IX – Autorità centrali, provinciali, comunali; legislazione; dogane, classifica IX/291 luoghi di cura e ordinanze a) Abbazia, Grado in b) Portorose e Lussinpiccolo, š. 2862: Statistischer Ausweis über den Fremdenverkehr in der Saison 1911, 1912, 1913.

78 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 784: 155, Cur-Commission Abbazia, Jahres-Bericht, 10. 2. 1899.

79 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 784: Bericht über die sanitären Verhältnisse des Curortes Abbazia während des Jahres 1899, 20. 2. 1900.

80 Karel I. in žena Elizabeta sta bila tudi Glaxova pacienta. Poleg njiju so se pri njem zdravili še nadvojvoda Adolf Luksmeburški, saksonska princesa Klementina, badenski vojvoda Friederik, liechtensteinski princ Janez (Johannes), princ Peter Karađorđević in cesaričina nadvojvodinja Štefanija, vdova prestolonaslednika Rudolfa (Fischinger, Fischinger in Fischinger, 2007, 47).

81 Jožef Avgust in Avgusta sta imela šest otrok. Deklica po imenu Magdalena Marija je bila rojena šele leta 1906, kar pomeni, da leta 1900 ni bila tista, ki je letovala z njimi v Opatiji. V tem primeru je lahko je prišlo do napake pri zapisu imena, kajti z njimi bi lahko letovala Sofija Klementin, rojena leta 1899. AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1219: Jahresbericht pro 1900, Jahres-Bericht über die Thätigkeit der Curcommission, die Gebahrung mit dem Curfonde und über das Curwesen im Jahre 1900, 27. 2. 1901, 5.

82 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), 1219: Jahres-Bericht über die Thätigkeit der Curcommission, die Gebahrung mit dem Curfonde und über das Curwesen im Jahre 1901, 22. 2. 1902, 5–6.

Tabeli 7 in 8: Izvor gostov v Opatiji 1902–1904 ter 1911–1913.

Država/Celina	1902	1903	1904
Avstro-Ogrska	15.866	18.317	19.920
Evropa	3.068	3.302	3.213
Afrika	6	1	11
Severna Amerika	35	17	50
Južna Amerika	12	15	9
Azija	14	30	20
Avstralija	/	30	/
SKUPAJ	19.001	21.684	23.223

Država/Celina	1911	1912	1913
Avstro-Ogrska	33.512	40.283	42.307
Evropa	6.360	7.626	6.741
Afrika	9	3	20
Severna Amerika	101	141	6
Južna Amerika	4	6	16
Azija	41	47	24
Avstralija	1	/	/
SKUPAJ	40.028	48.106	49.187

AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), 1219: Statistischer Ausweis über den Fremdenverkehr in der Saison: 1901–1902 (27. 2. 1903, N. 3941), 1902–1903 (10. 3. 1904, N. 424/1), 1903–1904 (6. 3. 1905, N. 496/1).

AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IX – Autorità centrali, provinciali, comunali; legislazione; dogane, classifica IX/291 luoghi di cura e ordinanze a) Abbazia, Grado in b) Portorose e Lussinpiccolo, š. 2862: Statistischer Ausweis über den Fremdenverkehr in der Saison 1911, 1912, 1913.

Gostje so se v Opatiji zadrževali tudi do šest tednov in več. V dveh letih se je od enega do sedem dni zadrževala približno polovica manj gostov kakor med osem dni in šest tedni, v letu 1904 pa je število gostov, ki so v Opatiji letovali dlje kot osem dni, krepko preseglo tiste, ki so bili v kraju le do enega tedna (za šestkrat). Tako je od skupaj 23.223 gostov 19.730 ostalo v kraju dlje kot osem dni.[83] V obdobju 1911–1913 se je največ gostov v letovišču zadržalo okrog dva tedna, precej je bilo tudi »mimoidočih« gostov – izletnikov, torej tistih,

83 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), 1219: Statistischer Ausweis über den Fremdenverkehr in der Saison: 1901–1902 (27. 2. 1903, N. 3941), 1902–1903 (10. 3. 1904, N. 424/1), 1903–1904 (6. 3. 1905, N. 496/1).

ki so se v kraju zadržali do 48 ur in bili oproščeni plačevanja taks ter niso bili všteti v statistiko obiskovanja. Leta 1911 je zabeleženih 6.960, leta 1912 6.590 in leta 1913 celo 9.099 izletnikov.[84]

V Opatijo so tujci sprva prihajali pretežno v zimskih mesecih, da bi se umaknili v toplejše kraje, kasneje je v ospredje postopoma prihajala poletna sezona. Prvi zdraviliški red iz leta 1890 je določal zdraviliško sezono, ki je trajala od 16. oktobra do 15. maja.[85] Že naslednje leto so v Opatiji uvedli celoletno sezono, saj so v 33. členu določili, da zdraviliška sezona traja celo leto, kar kaže na relativno zgodnje prizadevanje za razvoj Opatije tudi v poletni sezoni. Kljub temu sta še naprej veljali dve sezoni obiskovanja, zimska, ki je trajala od 15. oktobra do 15. maja – klimatsko zdravilišče (*stazione climatica invernale*), in poletna, od 15. junija do 15. oktobra – poletni kopališki kraj (*stazione balneare*) (Bayer, 1909).[86] V zimskih mesecih (februar, marec in april), ko je bilo v severnejših regijah še precej mrzlo in zasneženo, je v iskanju blage klime in možnosti zadrževanja na prostem prihajalo največ pacientov. Zato so se nekateri (Istrski deželni zbor v Poreču in okrajni glavar) upravičeno spraševali o primernosti celoletne sezone.[87]

Čeprav sta se moda kopanja v morju in promoviranje njegovih zdravilnih učinkov v poletnih mesecih na začetku novega stoletja že uspešno plasirala na trg in je v Opatiji število obiskovalcev v poletnih mesecih (julij in avgust) naraščalo,[88] saj sta že v sezoni 1901 narasla tudi število kopalcev na prostem (kopanje v morju) in obisk družin v poletnih in jesenskih mesecih,[89] je do za-

---

84 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IX – Autorità centrali, provinciali, comunali; legislazione; dogane, classifica IX/291 luoghi di cura e ordinanze a) Abbazia, Grado in b) Portorose e Lussinpiccolo, š. 2862: Statistischer Ausweis über den Fremdenverkehr in der Saison 1911, 1912, 1913.

85 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 519: Zakonik in ukaznik za Avstrijsko-Ilirsko Primorje, Oznanilo c.–kr. namestništva za avstrijsko-ilirsko Primorje z dne 13. januarja 1890, štev. 490, V. izdatek, 9–17. Podobno je v lečbinskem redu za lečbinski okraj Mali Lošinj in Veli Lošinj zdraviliška doba trajala od 1. oktobra so 31. maja (Zakonik in ukaznik, 26.9.1892, XXI. izdatek, 16.467, 28, 93– 101).

86 Luftkurort und Seebad.

87 »La stagione di cura dovrebbe durare soltanto dal 16 Ottobre al 15 Maggio di ogni anno.« V: AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 519: N. 6439, 23. 10. 1889.

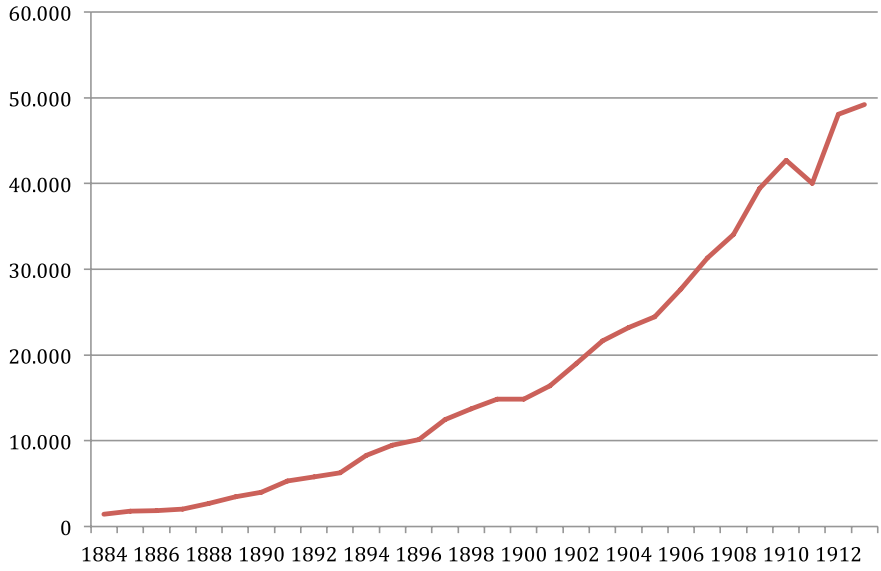
88 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1220: Amtsärztlicher Bericht über die Kurorte – Abbazia – für das Jahr 1904 unter Anschluss des Summariums P., Volosca, 31.12.1904, dr. Graeffe, k.k. Bezirksarzt, 2.

89 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1219: Bericht über die sanitären Verhältnisse des Curortes Abbazia während d.J. 1901, im Frebruar 1902, 1–3.

5
Razglednica »Pozdrav iz Opatije« (izvirnik: Povijesni i pomorski muzej Istre-Museo storico e navale dell´Istria, PPMI-33195, zbirka starih razglednic).

četka novega desetletja še naprej prevladoval obisk v zimski sezoni (Blažević, 1976, 282; Mihajlović, 1998).

Graf 3: Število obiskovalcev v Opatiji v obdobju 1884–1913.[90]

Manjši obisk so v zdraviliški komisiji pripisovali temu, da se je Opatija sprva uveljavila kot zimska destinacija. Tik pred pričetkom prve svetovne vojne pa je poletna sezona končno prevladala. V letu 1913 je obisk v Opatiji narasel, in sicer za 1.081 oseb, kar so pripisovali tudi tednu športa in propagandi. Letno poročilo zdraviliške komisije je prikazovalo podatke o gostoti obiska v zimsko-pomladni in poletno-jesenski sezoni. V zimsko-pomladni sezoni so takrat zabeležili kar znaten upad gostov (2.000 obiskovalcev manj) v primerjavi z enakim obdobjem v letu 1912. Stanje se je popravilo v poletno-jesenski sezoni, tako da se je število obiskovalcev v celem letu povečalo za 1.081 oseb, samo v poletno-jesenski sezoni 1913 pa se je obisk v primerjavi s prejšnjim letom povečal za skoraj 3.000 oseb.

90 Österreichische Statistik: Band XII, Heft IV, 1883; Band XIII, Heft 3, 1884; Band 18, Heft IV, 1885; Band XXI, Heft 4, 1886; Band 22, Heft III, 1887; Band XXVIII, Heft 2, 1888; Band XXXI, Heft 4, 1889; Band XXXVII, Heft 2, 1890; Band XXXVIII, Heft 2, 1891; Band XLIV, Heft 3, 1893; Band XLVIII, Heft 3, 1894; Band XLIX, Heft 4, 1895; Band LII, Heft 1, 1896; Band LV, Heft 1, 1897; Band LIX, Heft 1, 1898; Band LXVIII, Heft 2, 1900; Band LXXIX, Heft 2, 1903; Band LXXX, Heft 3, 1904; Band LXXXII, Heft 1, 1905; Österreichische Statistik: Band XXXI, Heft 4, 1889; Band XL, Heft 2, 1892; Band LX, Heft 1, 1899; Band LXXII, Heft 3, 1901; Band LXXVII, Heft 1, 1902; Band LXXXVI, Heft 3, 1906; Band XCII, Heft 2, 1907–1910; Band 11, Heft 1, 2 1911–1912, Neue Folge; Band 14, Heft 2, 1913, Neue Folge.

Zimskim morskim klimatskim letoviščem so pričeli konkurirati tudi športi, ki so se kot nova moda čedalje bolj uveljavljali v zimskih mesecih in gorskih smučarskih letoviščih,[91] poleg tega so lahko pozimi vremenske nevšečnosti povzročale manjši obisk, česar so se v Opatiji najverjetneje zavedali in tako tudi sami spodbujali obisk v poletno-jesenski sezoni. V letu pred pričetkom prve svetovne vojne se je kazala sprememba trenda in postopnega prehoda v poletno kopališko sezono.[92]

6
V obdobju, ko je Julius Glax vodil zdravilišče, je le-to postalo eno najprepoznavnejših in najuspešnejših morskih letovišč Avstro-Ogrske. Uspelo mu je doseči zastavljene načrte in cilje, ki jih je po predlogu takratnega direktorja družbe Južne železnice Friedericha Juliusa Schüllerja leta 1885 oblikoval skupaj s Theodorjem Billrothom in Maxom Oertlom. Opatija, Hotel Kvarner (zasebna last Petre Kavrečič).

91 O uveljavljanju in konkurenci zimskih športov v tem letnem času poroča tudi zdraviliški predstojnik v zasedanju zdraviliške komisije leta 1910. V: DAR, 174, Fond Lječilišno povjerenstvo Opatija, DS 31, 13, Sitzungs--Protokolle, 25. 2. 1910.

92 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IX – Autorità centrali, provinciali, comunali; legislazione; dogane, classifica IX/291 luoghi di cura e ordinanze a) Abbazia, Grado in b) Portorose e Lussinpiccolo, š. 2862: Statistischer Ausweis über den Fremdenverkehr in der Saison 1913, Jahresbericht der Kurkommission Abbazia 1913, 18. 3. 1914, 1–10.

Gradež

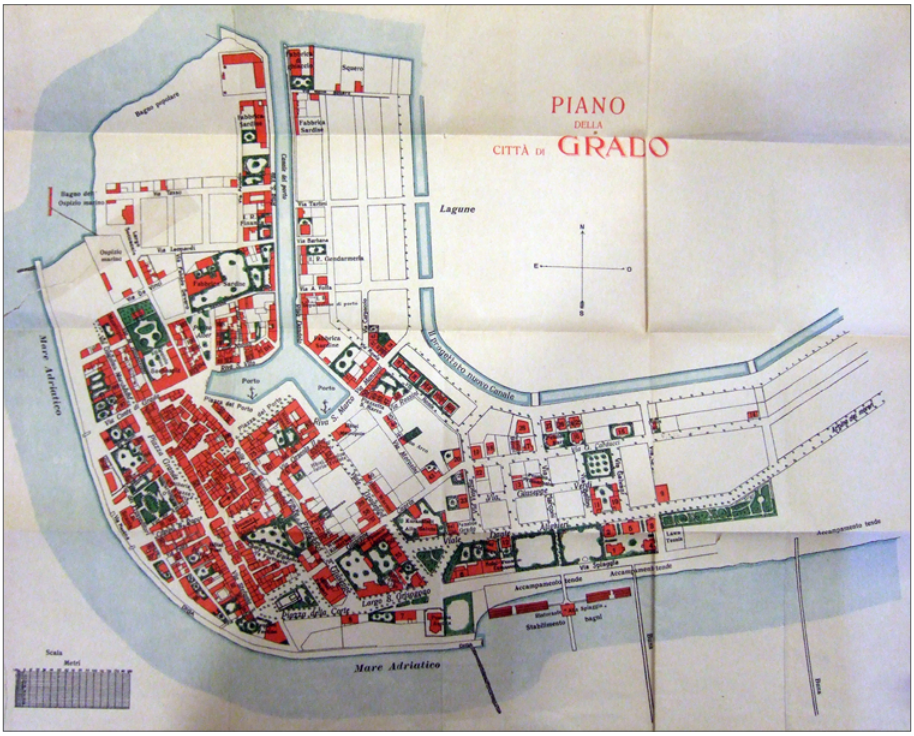
Na Goriškem oziroma na območju poknežene grofije Goriško-Gradiške so tekom druge polovice 19. stoletja nastajale pobude za ustanavljanje zdraviliških in klimatskih krajev. Goriški deželni zbor in glavar sta tovrstne pobude naslavljala na tržaško namestništvo. Poleg Gorice, ki si je po njihovih navedbah že vrsto let prizadevala, da bi postala zdraviliški klimatski kraj, so omenjali tudi druge kraje, kakor denimo trg Tolmin, ki se je nahajal v ljubki alpski dolini, ter druge občine v hribovitih predelih goriške dežele. Dežela si je tudi prizadevala, da bi bili (vsaj deloma) sprejeti predlogi, ki jih je izpostavil prvi kongres za promocijo prometa tujcev v alpskih deželah Avstrije (*Congresso per la promozione del movimento dei forestieri nei paesi alpini dell'Austria*), to je podpora občinam z ustreznimi zakonskimi ukrepi, ki bi v prvi vrsti regulirali gradbeno dejavnost in seveda spodbujali čim večji dotok tujcev.[93] Na sam deželni zbor pa so lokalne oblasti pošiljale dopise in prošnje v zvezi z zdraviliškimi in klimatskimi kraji. Prizadevale so si za promocijo svojih krajev, klime, lege in vegetacije. Posebej je bila omenjena Gorica kot kraj, ki je slovel po svoji blagi klimi, dobri topografski legi in lepi okolici. Omenjene specifike naj bi kraj uvrščale med zdraviliške klimatske postaje.[94] Sklicevali so se tudi na Czoernigovo delo (oziroma študije), ki je v svojih delih Gorico imenoval »avstrijska Nica«[95] in jo videl kot primeren kraj za zimsko klimatsko letovišče,[96] ki bi bilo namenjeno predvsem bolnim in bolehnim osebam. Prednost Gorice je videl predvsem v njeni bližini in lažji dostopnosti (tako prometni kot cenovni), saj prebivalcem monarhije ne bi bilo potrebno potovati na oddaljeni jug, ostali bi namreč v domovini. Kraj je bil posebej primeren za zdravljenje

93 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 601: deželni zbor v Gorici je na tržaško namestništvo poslal dopis glede prizadevanj za razglasitev Gorice kot klimatskega zdravilišča, N. 5258/95, Gorizia, 27. 11. 1895.

94 20. 7. 1875 je bil pripravljen Statut društva za promocijo Gorice kot klimatskega zdravilišča – *Società promotrice per la cura climatica in Gorizia*. Statut je na podlagi zakona (15.11.1867) potrdilo tržaško namestništvo (4.8.2014). V: ASGO, Archivio Storico, Comune di Gorizia, fascicoli separati, Società di Gorizia, Statuti, 1865–1892, filza 3315, prot. N. 8558/1875, š. 1596.
V kasnejši dokumentaciji (pismo, naslovljeno na deželni zbor v Gorici 26. 2. 1914) izvemo, da je bilo društvo ustanovljeno šele leta 1884, a je bilo leta 1986 že ukinjeno. V: ASGO, Archivio Storico, Comune di Gorizia, filza 1239/II, prot. 1136/1914, š. 1039.

95 Czoernig ni želel toliko poudariti primerjave z Nico v smislu sorodnih klimatskih pogojev, ampak bolj v smislu, kakor sam piše, da po njegovem mnenju podobno kot Nica tudi Gorica po svoji klimi in legi sodi med najeminentnejše klimatske postaje v Evropi oziroma Avstriji (Czoernig, 1987, 89).

96 Zime so blage z višjo temperaturo v povprečju, 5,18 °C, spomladi 8,62 °C, poleti 20,36 °C in jeseni v povprečju 17,76 °C. Poletne temperature so znosne, saj jih blažita morski in gorski veter (Czoernig, 1987, 89).

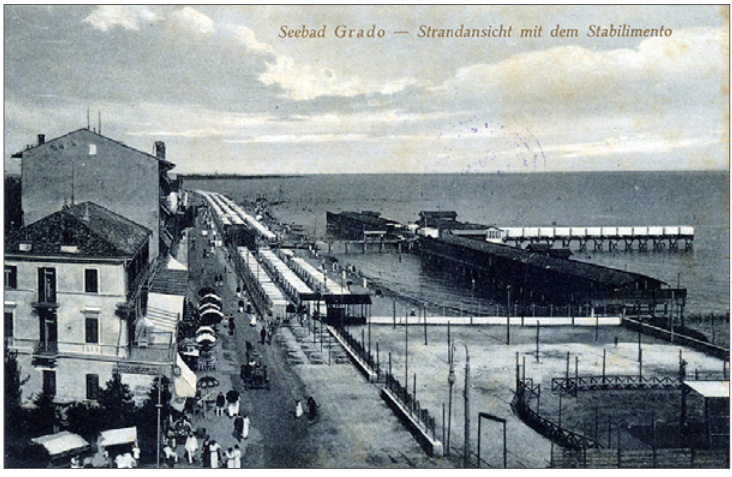
I 7
Načrt mesta Gradež (vodnik po Gradežu iz leta 1914). Na sliki je vidno, da sta kopališče otroškega okrevališča in kopališki obrat na različnih koncih mesta.

otroških bolezni in bolezni mladostnikov (šibki organizmi), malarije, revmatizmov, raznih artritisov, nervoz in drugih (Czoernig, 1987, 56; 101–02). Poleg tega so lokalne oblasti poudarjale tudi pomen udobja in razvedrila, trgov in javnih parkov, čistoče cest in njihove urejenosti z zasajanjem dreves, glasbene šole, občinske godbe in gledališča. V mestu so zasebniki odpirali številne luksuzne hotele,[97] čeprav je še vedno manjkal *Kursalon* za goste klimatskega kraja.[98] Sicer se je Gorica soočala še z nekaterimi težavami, kakor so bili pomanjkanje pitne vode, urejenih odplak in tlako-

97 Glej tudi Nina Salamić, *Gorica kot klimatskozdraviliška destinacija med letoma 1874 in 1914*.

98 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 601: dopis v zvezi s klimatskim zdraviliščem Gorica so z Magistrata civica poslali na deželni zbor v Gorici, N. 12138, 20. 11. 1895.

8, 9
Kopališče v Gradežu (izvirnik: Goriški muzej, Zgodovinski oddelek, zbirka razglednic).

10 Gradež, življenje na plaži (izvirnik: Goriški muzej, Zgodovinski oddelek, zbirka razglednic).

vanih cest, urbanistične zasnove oziroma urejenosti mesta in bližnjega podeželja.[99]

Poleg Gorice in gorskih krajev se je na območju Goriško-Gradiške v drugi polovici 19. stoletja razvijalo morsko okrevališče v Gradežu, ki je do prve svetovne vojne postalo eno izmed bolj priljubljenih morskih turističnih krajev monarhije. Prvi viri, ki pričajo o vzpostavitvi kopališča v Gradežu, sodijo v sredino 19. stoletja. Domačini so na plaži postavili manjše objekte, kjer so se preoblačili za kopanje. Občina je morsko kopališče vodila od leta 1853 in leta 1868 na mesto prvih objektov postavila nov kopališki obrat. Leta 1883 so na istem kraju zgradili jez in zato kopališče premaknili na današnje mesto. Same komplekse so posodobili in povečali število kabin (De Grassi, 1992, 11–12; Boemo, 1992, 61). Gradež so v drugi polovici 19. stoletja obiskovali tudi že turisti, ki pa jih je tja pripeljalo zlasti zanimanje za arheološke izkopanine, zato lahko rečemo, da se je pravi turistični razvoj začel šele proti koncu stoletja. Nekateri razlogi so bili tudi težek in dolgotrajen dostop do otoka, neurejena dobava pitne vode in pomanjkanje nastanitvenih objektov. V Gradežu se je infrastrukturo pričelo urejati ob pojavu zdraviliško-kopališke dejavnosti.

99 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 601: goriški podestà je pismo poslal na deželni zbor v Gorico, nedatirano.

Začetke turističnega razvoja v kraju je spodbudila medicina. Zdravniki so na podlagi novih znanstvenih dognanj iskali primerne obmorske kraje za ureditev morskih otroških zavetišč oziroma okrevališč. V obodbju industrializacije so ravno otroke pestile številne bolezni, med katerimi je izstopala tuberkuloza. Nekateri zdravniki in organizacije, kakor denimo Društvo prijateljev otrok (*Società degli amici dell' infanzia*)[100] ali Društvo proti tuberkulozi iz Trsta (*Società contro la tuberculosi in Trieste*),[101] so v obmorskih krajih, na primer v Trstu, Gradežu, Valdoltri, Rovinju in drugih, ustanavljali zavetišča in okrevališča za bolne otroke in jih pričeli zdraviti z novimi medicinskimi pristopi.

Leta 1873 je na povabilo goriške deželne administracije in zdravnikov na otok prišel pediater, dr. Giuseppe Barellai, ki je iskal primeren kraj za zdravljenje revnih limfatičnih in rahitičnih otrok. S finančno podporo goriške občine je v Gradežu tudi odprl morsko zavetišče za zdravljenje z mivko in morjem. Barellai je v Gradežu najprej preveril ustreznost lokacije, klime in pogojev za odprtje morskega okrevališča, ki bi bilo namenjeno revnim skrofuloznim in rahitičnim otrokom poknežene grofije Goriško-Gradiške ter drugih delov imperija. Znani toskanski pediater, ki je v Italiji močno promoviral ustanavljanje morskih okrevališč za revne in bolne otroke, je pozitivno ocenil tamkajšnje klimatske razmere in terapevtske učinke obmorskega kraja za zdravljenje bolnih otrok v poletni sezoni. V Gradežu so bile podnebne razmere za tovrstna zdravljenja zelo primerne. Poletja so bila suha in topla, vročino je krotil morski veter, zaradi tega temperature v najbolj vročih dnevih niso presegale 23° R.[102] Temperatura morske vode je bila med 18 in 22 °R, vreme je bilo večinoma jasno, z izjemo pojava krajših padavin, ki pa niso onemogočale kopanja v morju.[103]

Že istega leta je bilo ob podpori goriške občine v Gradežu odprto prvo morsko okrevališče monarhije za zdravljenje limfatičnih in rahitičnih otrok (Marin, 1972, 9). Prvi 4 goriški otroci so na zdravljenje prispeli 17. julija 1873. Kmalu jim je sledilo še 7 otrok iz Trsta,[104] ki jih je pripeljal sam Barellai na

100 Društvo je bilo ustanovljeno leta 1884. Skrbelo je za revne in bolne otroke.

101 Društvo je bilo ustanovljeno leta 1898.

102 Gre za Réaumurjevo temperaturno lestvico. 1 °C je 0,8 °R.

103 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/12, Materia 10 Erezione di Stabilimenti balneari, š. 362: 3612/IV, Quadro generale statistico dell'Ospizio marino di Grado dalla fondazione all'anno 1884, 31. 1. 1885). To poročilo obsega tudi podatke kasnejšega iz leta 1887, vendar le do leta 1884.

104 Tržaški odbor bolnih otrok v bodoče ni več pošiljal v Gradež, saj je Društvo prijateljev otrok leta 1884 v Trstu ustanovilo morsko okrevališče za skrofulozne otroke: Ospizio marino per i poveri scrofolosi. Kasneje so to okrevališče zaprli, alternativno lokacijo so našli v Valdoltri.

pobudo tržaškega odbora,[105] in še 3 otroci iz Gorice. Ti otroci so bili nezavedni predhodniki oziroma začetniki zdraviliškega turizma v Gradežu (Boemo, 1992, 37). Zdravljenje bolnih otrok v prvem morskem okrevališču Avstro-Ogrske je bilo uspešno. Zdravljenja bolezni z morskimi kopelmi in drugimi terapijami, ki so jih prakticirali v okrevališču, so postala znana po celemu imperiju. Okrevališče je predstavljalo dejanskega začetnika zdraviliškega turizma kraja in pripomoglo k nadaljnjem razvoju zdraviliško-kopališke dejavnosti, saj je kraj zaradi morskih zdravilnih učinkov postopoma začel privabljati tudi aristokratske in meščanske goste (Bressan, 2001; Marin, 1972, 10).[106]

V prvih letih delovanja so v prvi vrsti beležili otroške goste iz revnih okolij, ki so tja prihajali na zdravljenje bolezni, ki so se močno razširile v dobi industrializacije. Zdravljenje so omogočali oziroma v veliki meri financirali goriška občina, deželni zbor in nekatere druge občine ter posamezni donatorji, kar je dopuščalo vsakoletni sprejem okrog 30 do 40 otrok obeh spolov med šestim in štirinajstim letom starosti. Obljube o finančni pomoči so prišle tudi s samega državnega vrha, ko je leta 1875 kraj obiskal cesar Franc Jožef. Otroci so prihajali v Gradež iz domače in drugih provinc. Vsakemu je bilo zagotovljeno kritje stroškov v višini 50 goldinarjev, kar je vključevalo vse stroške prevoza iz Gorice v Gradež, nego, bivanje, varstvo in zdravljenje za petdeset dni.[107] Povsem brezplačno je bilo letovanje le za otroke iz Goriško-Gradiške, medtem ko so otroci iz drugih območij Primorja in dežel monarhije za zdravljenje v Gradežu morali nekaj doplačati (prispevek staršev, donatorjev ali javnih sredstev) [108] (Boemo, 1992, 37–38).[109]

Postopoma se je večalo število otrok, ki so prihajali na zdravljenje. O uspehih zdravljenja so v svojih potopisih poročali tudi nekateri popotniki, pisatelji oziroma profesorji, ki so kraj obiskali z drugačnimi nameni, zlasti zaradi zanimanja za arheološke ostanke. Filozof Heinrich Noé, ki se je zanimal za kulturno dediščino, je priporočal ne le obisk Ogleja, temveč tudi

105 V Trstu in Gorici sta se po Barellaievem obisku oblikovala dva odbora, ki sta otroke iz obeh območij pošiljala na zdravljenje v Gradež.

106 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 601: Inclito I.R. Capitanato Distrettuale in Gradisca. N. 933, 15. 12. 1890.

107 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/12, Materia 6 Terme di S. Stefano e di Monfalcone, istituto eliopatico a Grado e altre fonti termali, š. 362: 3612/IV, Osservazioni. Glej tudi Tabelo 9: Statistični pregled Zavoda za zdravljenje revnih skrofuloznih otrok v Gradežu od ustanovitve do leta 1887.

108 Nismo zasledili podatkov o tarifah za zdravljenje za tiste, ki so prihajali iz drugih dežel, ali v primeru, če je število otrok preseglo razpoložljiva finančna sredstva.

109 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1220: pismo glede povečanja otroškega okrevališča, ki ga je njegovo vodstvo poslalo na tržaško namestništvo, 8. 6. 1896, št. 26.

Gradeža. V svojem besedilu je omenil zdravilne metode, ki so jih praktic-irali za zdravljenje revnih skrofuloznih otrok iz celotnega Primorja. Tamkajšnji zrak je bil po njegovih besedah poln joda, morje pa bogato z bromom, kar je predstavljalo zelo učinkovito zdravilo (Noe, 2001; Kavrečič, 2009, 122). Podobne razmere so bile opisane tudi v dunajskem časopisu *Neue Freie Presse* leta 1886, ki je razmere v Gradežu sicer označil kot »primitivne« zaradi težke dostopnosti, pomanjkanja pitne vode in infrastrukture, vendar obenem poudarjal zdravilnost morske vode (Bressan, 2001, 11–12).[110] Vesti o uspešnem zdravljenju so postopoma pritegnile tudi več zdravnikov. Poleg otroških bolezni so v Gradežu uspešno zdravili slabokrvnost in bledičnost, ginekološke probleme in tuberkulozo. Izboljšalo se je tudi zdravstveno stanje bolnikov, ki so trpeli za živčnim zlomom, histerijo in bolečinami v hrbtenici, celo dva primera zdravljenja alkoholizma sta doživela dobre rezultate.[111] V Gradežu je ključno vlogo igrala mehka in topla mivka s svojimi pozitivnimi terapevtskimi učinki, ki je kraju prinesla prepoznavnost celo na svetovni ravni (Niel, 1991, 111).

V obdobju od pričetka delovanja morskega zdravilišča in okrevališča leta 1873 do leta 1887 je moč slediti uspehom zdravljenja otroških bolezni. Skupaj je bilo v obdobju petnajstih sezon oskrbovanih 850 otrok (glej Tabelo 9). Od tega je ozdravelo 217 otrok, večini od oskrbovanih, 503, se je stanje občutno izboljšalo, 112 izboljšalo, 18 otrokom je stanje ostalo stacionarno. Zdravljenje se je izkazalo kot uspešno, ozdravljenih je bilo več kot 25 % otrok, stanje se je občutno izboljšalo skoraj 60 %, vsaj deloma izboljšalo pa dobrim 13 %. Nobenemu se ni poslabšalo oziroma nihče ni umrl,[112] do pojava novih hudih bolezni ni prišlo, z izjemo nekaterih redkih lažjih želodčno-revmatičnih obolenj, ki so bile posledica neprevidnosti pri kopanju v morju.[113] Tudi otroci, ki so na otok prišli z raznimi malaričnimi obolenji, so hitro okrevali (Tabela 9). Med oskrbovanimi otroki so največji delež predstavljali tisti, ki se jim je stanje občutno izboljšalo. V prvih letih od pričetka delovanja je število otrok,

110 »Per quanto primitive possano definirsi le condizioni di Grado, il gran merito va ascritto alla spiaggia stessa e all'acqua marina che ricca di bromo e iodio costituisce per i ragazzi scrofolosi un farmaco efficacissimo«.

111 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1219: Rapporto dei luoghi di Cura comprese le fonti minerali destinate solo per essere spedite, Distretto politico Gradisca, Comune locale luogo di Cura Grado, N. 15787, 29. 10. 1901.

112 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1220: pismo glede povečanja otroškega okrevališča, ki ga je njegovo vodstvo poslalo na tržaško namestništvo, 8. 6. 1896, št. 26.

113 Točno je bila določena dnevna količina kopanja in nadzor nad tem. V teh primerih lahko niso upoštevali navodil.

ki so prihajali na zdravljenje, postopoma, a vztrajno naraščalo. Konec 70-ih in na začetku 80-ih let 19. stoletja je obisk stagniral oziroma celo deloma upadel, medtem ko je do leta 1887 zelo narastel, skupaj se je obisk v obdobju od leta 1873 do 1887 povečal za desetkrat.[114]

Do leta 1885[115] je bila večina otrok, ki so prihajali na zdravljenje, iz goriško-gradiškega območja (438 od 445) kar ne preseneča, saj je bilo slednjim zagotovljeno brezplačno zdravljenje oziroma je poknežena grofija Goriško-Gradiška financirala zdravljenje.[116] V celotnem obdobju ni prišlo do smrtnega primera ali hudega poslabšanja zdravstvenega stanja. Zaradi omejenih finančnih sredstev je bila sezona zdravljenja omejena na 45 dni, v zadnjih dveh letih pa na podlagi izkazanih uspehov (in ko je vreme to dopuščalo) na 50 dni. Okrevališče je razpolagalo z lastnimi nastanitvenimi kapacitetami, s pohištvom in z opremo ter imelo svoj park. Na podlagi potreb so za pomlad 1886 načrtovali izgradnjo novega objekta oziroma krila obstoječega, kjer so nameravali urediti še dodatnih 50 postelj.[117] Do povečanja kapacitet naj bi končno prišlo leta 1896, ko je v svoji oporoki nadvojvoda Albert naročil izgradnjo še ene stavbe v okrevališču s kapaciteto 60 do 70 postelj, kar bi omogočilo sprejem dodatnega števila revnih dunajskih otrok. Načrt za novo zgradbo ni bil uresničen, saj po inšpekciji okrajnega zdravnika ni pridobil pozitivnega mnenja. Potekala so usklajevanja načrtov, vendar nadaljnjih informacij nismo pridobili.[118]

---

114 Poročil za naslednja leta nismo zasledili. Razlog je lahko v tem, da se je okrevališka dejavnost postopoma umikala naraščajoči letoviški dejavnosti, saj je bil Gradež že pet let kasneje z zakonom uveljavljen kot zdraviliški kraj.

115 Leta 1885 je bilo poročilo o uspehih zdravljenja otrok v Gradežu poslano na tržaško namestništvo, v katerem je od začetka zdravljenja leta 1873 do leta 1884 večina otrok ozdravela oziroma se jim je zdravje izboljšalo. Le redkim se zdravstveno stanje ni spremenilo, umrlih ni bilo. V: AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/12, Materia 10 Erezione di Stabilimenti balneari, š. 362: 3612/IV, Quadro generale statistico dell'Ospizio marino di Grado dalla fondazione all'anno 1884, 31. 1. 1885). To poročilo obsega tudi podatke kasnejšega iz leta 1887, vendar le do leta 1884.

116 Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/12, Materia 6 Terme di S. Stefano e di Monfalcone, istituto eliopatico a Grado e altre fonti termali, š. 362: 3612/IV, Osservazioni. Poročilo navaja, da z izjemo prvih sedmih otrok, ki so prišli na zdravljenje leta 1873, v naslednjih letih tržaški odbor ni več pošiljal otrok v Gradež.

117 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/12, Materia 6 Terme di S. Stefano e di Monfalcone, istituto eliopatico a Grado e altre fonti termali, š. 362: 3612/IV, Osservazioni. Glej tudi Tabelo 9: Statistični pregled Zavoda za zdravljenje revnih skrofuloznih otrok v Gradežu od ustanovitve do leta 1887.

118 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1220: Odgovori in razprave, dopolnitve vodstva okrevališča, poslane na zdravilišči svet glede predlaganega povečanja stavbe otroškega okrevališča, leto 1896.

Leta 1887 je bil izdan prvi statut (dekret tržaškega namestništva 29. 4. 1887, št. 6325), ki je reguliral delovanje okrevališča pod pokroviteljstvom nadvojvodinje Štefanije – *Assocazione per la conservazione e l'incremento dell'ospizio marino per poveri fanciulli scrofolosi e rachitici di Grado*. Namen ustanove je bilo omogočanje nadaljnjega brezplačnega letovanja in zdravljenja revnih skrofuloznih in rahitičnih otrok pokneženе grofije Goriško-Gradiške z uporabo morskih kopeli in bivanjem v Gradežu pod zdravniškim nadzorom (Boemo, 1992, 37–38).[119]

Tabela 9: Statistični pregled Zavoda za zdravljenje revnih skrofuloznih otrok v Gradežu od ustanovitve do leta 1887.

Leto	Zdravljeni	Ozdravljeni	Izboljšanje		Stabilni	Umrli
			Občutno	Srednje		
1873	13	/	10	3	/	/
1874	18	3	12	3	/	/
1875	28	9	15	4	/	/
1876	34	11	19	4	/	/
1877	42	3	32	6	1	/
1878	41	5	32	4	/	/
1879	32	6	24	2	/	/
1880	37	8	25	2	2	/
1881	39	16	22	1	/	/
1882	40	22	6	12	/	/
1883	54	27	20	7	/	/
1884	67	28	27	10	2	/
1885	124	23	74	24	3	/
1886	149	30	103	10	6	/
1887	132	26	82	20	4	/
SKUPAJ	850	217	503	112	18	/

AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 519: Statistische Übersicht Der Anstalt zur Heilung armer scrophulöser Kinder in Grado von Der Errichtung bis zum Jahre 1887.

Življenje otrok v okrevališču je bilo podvrženo rigoroznemu zdravstvenemu nadzoru in negi. Otroci so bili ves dan, z izjemo časa obrokov in učenja (verouk, pouk in od leta 1883 tudi športna vzgoja), na prostem. Pravilnik okrevališča je urejal nego in nadzor nad zdravljenjem skrofuloznih otrok. Za ot-

119 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1220: pismo glede povečanja otroškega okrevališča, ki ga je njegovo vodstvo poslalo na tržaško namestništvo, 8. 6. 1896, št. 26.

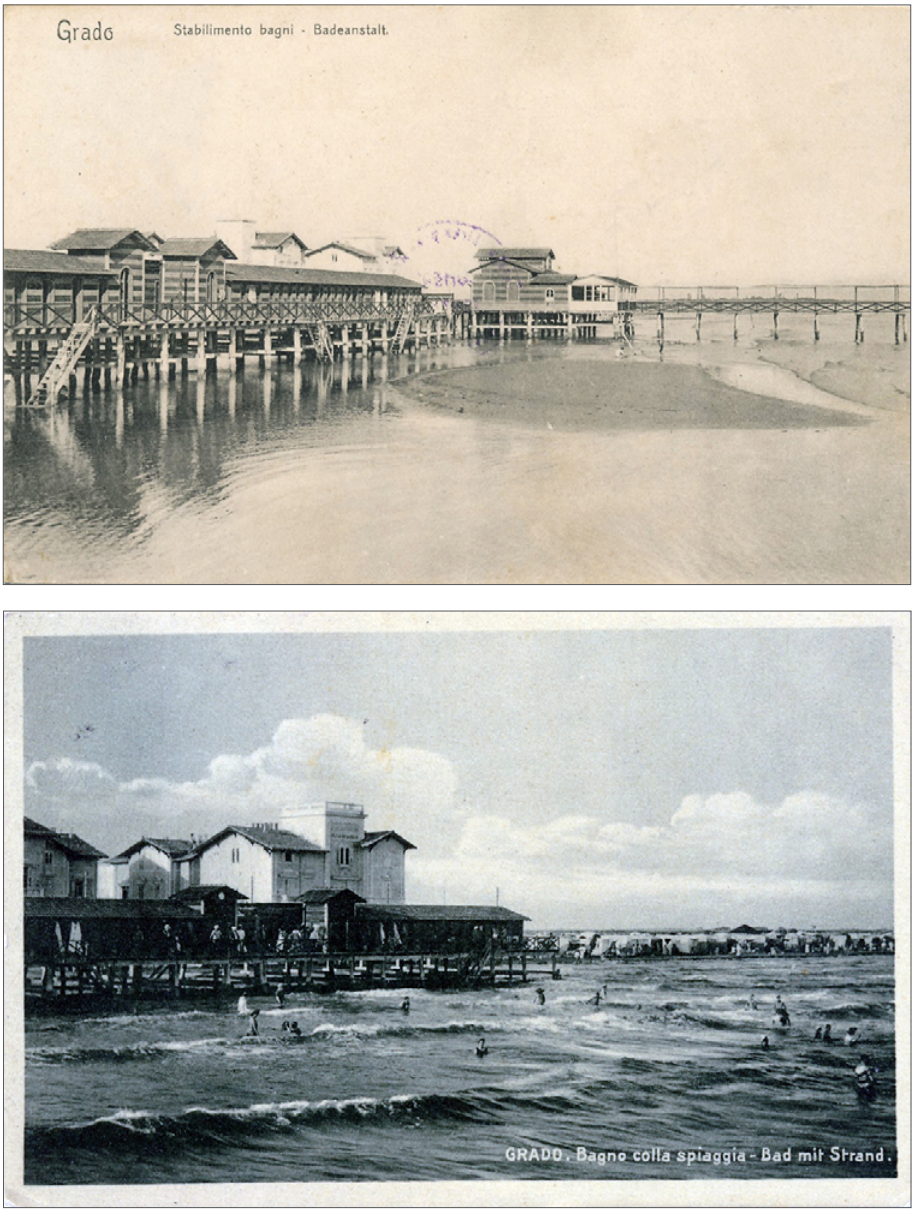
roke, ki so prihajali na zdravljenje, je vodstvo okrevališča vodilo register, ki je vseboval naslednje podatke: ime in priimek otroka, starost, kraj bivanja, težo ob prihodu, obliko bolezni ob prihodu, podatke o zdravljenju oziroma spremembah zdravstvenega stanja in težo ob odhodu. Otrokom je bila takoj po prihodu namenjena skrb za ustrezno higieno, v kolikor je bila le ta v domačem okolju zanemarjena. Izhodi otrok na plažo ali sprehode brez nadzora in spremstva zaposlenih niso bili dovoljeni. V okrevališču je bilo poskrbljeno za pouk in versko vzgojo (dnevno vsaj dve uri), in sicer zjutraj po kopanju ter zvečer po kosilu. V dogovoru z upravo okrevališča, njegovim zborom in gradeškim mestnim zdravnikom je bil usklajen natančen urnik oskrbovanja otrok, vse od kopanja in prehranjevanja do spanja.

Podrobno so bila določena tudi pravila glede prehrane. Zjutraj so prejeli kavo z mlekom in kruh, po prvem jutranjem kopanju so za malico dobili sveže jajce in kruh, kosilo je bilo sestavljeno iz goveje juhe, riža, rezancev ali druge vrste testenin, kosa mesa s svežo zelenjavo ali pire krompirjem. Po drugem kopanju so za popoldansko malico imeli na izbiro pršut in kruh ali kavo z mlekom in kruhom. Večerja je bila sestavljena iz goveje pečenke ali obare s kruhom, ponovno po izbiri. Tako ob kosilu kakor večerji so otroci prejeli kozarec (dobrega) črnega vina, količina je bila sicer prilagojena starosti otroka. Za dnevno nego, higieno in umivanje vsakega otroka, pranje perila in menjavo posteljnine je bil določen točen denarni znesek. V nobenem primeru se te določene tarife ni smelo presegati.[120]

V Gradežu so bila, poleg otroškega okrevališča, določena tudi pravila kopanja in obnašanja v kopališču za ostale goste. Posebej je bilo označeno območje plavanja. Plavanja izven tega območja niso priporočali zlasti slabšim plavalcem, v primeru valovitega morja pa tudi izkušenim ne. Za varnost kopalcev v morju so skrbeli učitelji. Bolni oziroma poškodovani kopalci (z odprtimi ranami) se niso smeli posluževati kopališča, zanje so bili posebej urejeni šotori na plaži. Strogo je bilo prepovedano onesnaževanje vode in plaže ter kakršnokoli obnašanje, ki je bilo v nasprotju s higieno in dostojnim vedenjem.[121] Moški in ženski del plaže sta bila ločena. Vstopanje moških na ženski

120 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/12, Materia 6 Terme di S. Stefano e di Monfalcone, istituto eliopatico a Grado e altre fonti termali, š. 362: 3612/IV, Regolamento. Pravilnik je odbor okrevališča pripravil leta 1875. Zadnji člen pravilnika, ki je določal dnevne stroške, namenjene skrbi za otroke, je prenehal veljati, ko je bilo okrevališče sicer še vedno pod nadzorom odbora, upravljanje pa zaupano usmiljenim sestram. Podatka o tem, kdaj je upravljanje okrevališča prišlo v roke sester, v dokumentu ni. Glede na to da je pravilnik priložen poročilu iz leta 1885, bi lahko sklepali, da gre za to leto.

121 Za pljuvanje so bili v kopališču nameščeni pljuvalniki, po tleh je bilo to dejanje prepovedano.

11, 12
Gradež, kopališki obrat in kopalci v morju (izvirnik: Goriški muzej, Zgodovinski oddelek, zbirka razglednic).

del brez ustreznih oblačil je bilo kaznovano. Tisti, ki so si želeli najeti poseben del plaže s svojimi kabinami, so plačali dodatno pristojbino. V kopališču so se gosti morali primerno obnašati.[122] Gostom, ki so se posluževali sončnih kopeli, je bil namenjen poseben del plaže, kjer so se lahko sončili tudi brez kopalnih oblačil (Boemo, 1992, 52). Za vse ponujene storitve je bilo potrebno plačati. Veljale so različne cene za odrasle in otroke. Kopalci so lahko kupili tudi abonma za več kopanj in pri tem prihranili eno krono.

Uspešni rezultati zdravljenja so postopoma spodbudili večje zanimanje za obisk okrevališča in tudi letovanje v kraju (na kar kaže že pravilnik za kopanje v kopališču). Predstavniki gradeške oblasti so si zelo prizadevali za razglasitev statusa zdraviliškega kraja (*luogo di cura*). V kraju je že obstajala zdraviliška dejavnost, ki jo je finančno podpirala ravno občina, vendar zaradi omejenih finančnih sredstev ni prišlo do potrebnih vlaganj. Državna razglasitev zdravilišča pa je z uvedbo zdraviliške takse prinesla nove vire financiranja.[123]

Osnutek zakona o urejanju zdravilišča na območju Gradeža je deželna skupščina v Gorici potrdila leta 1892.[124] Končno je bilo istega leta zdravljenje v Gradežu formalno potrjeno tudi s strani države. Zdraviliški okraj je obsegal ozemlje mesta Gradež. Zakon je urejal ustanovitev določb za urejanje zdravilstva in izdajo zdraviliškega reda.[125] Ta je določal zdraviliško (1. april do 31. oktober) in kopalno (15. maj do 30. september) sezono. Leta 1897 je zdraviliški komite (komisija)[126] predlagal spremembo zdraviliškega reda v členih, ki so določali dolžino zdraviliške dobe.[127] Zakonski razglas iz leta 1899 je potrdil predlagane spremembe. Upravno leto v zdravilišču je trajalo od 1. oktobra do 30. septembra,[128] zdraviliška in kopalna doba sta ostali nespremenjeni.

122 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1219: Regolamento del Bagno Comunale di Grado. Dal Municipio di Grado, 3. 6. 1902, il podestà G. Marchesini.

123 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 601: Inclito I.R. Capitanato Distrettuale in Gradisca. N. 933, 15. 12. 1890.

124 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 601: Protocollo della VI. Seduta pubblica della Dieta provinciale: »Viene approvato il disegno di legge … concernente la regolazione dell'azienda di cura e per l'emanazione di un regolamento di cura pel circondario di cura di Grado«, 18. 3. 1892.

125 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 601: Lečbinski red, oznanilo c.–kr. primorskega namestništva 7. 7. 1892, št. 11532. Določbe z dne 25. 6. 1892, Lečbinski red oznanjen 7. 7. 1892, št. 11532.

126 Omenjeni razglas reformulira tudi dikcijo, in sicer se lečbinski komité in lečbinski odbor preimenujeta v zdravstveno komisijo in zdravstveno predstojništvo.

127 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1220: Estratto del Processo Verbale della Seduta del Comitato di Cura, 23. 10. 1897, poslano na okrajno glavarstvo v Gradiško, ki pismo nato posreduje na tržaško namestništvo.

128 Z letom 1903 v zdraviliški komisiji predlagajo, da se upravno leto vodi kot koledarsko.

Lečbeni red za lečbeni okraj Grado je določil zdraviliško takso[129] za tiste, ki so se v kraju zadržali dlje kot 48 ur. Plačevanja so bili oproščeni občinarji in člani občine, ki so imeli stalno bivališče v okraju, njihovi družinski člani in drugi posamezniki.[130] Otroci, ki so se zdravili v okrevališču, osebje zavoda in svojci otrok, ki so bili na obisku pri otrocih in se niso posluževali zdraviliških storitev ter kopanja v morju, so bili ravno tako oproščeni plačevanja takse. Taksa do osem dni je znašala en goldinar, dlje pa dva.[131] V letu 1901 je zdraviliška taksa za bivanje do osmih dni znesla tri krone (torej en in pol goldinar, tako da se je v primerjavi z letom 1892 podražila), do šestnajstih dni pet kron (dva in pol goldinarja) in nad šestnajst dni šest kron (tri goldinarje), kar je veljalo vse do prve svetovne vojne. Otroci do starosti 10 let so plačali polovično ceno *lečbine* (Boemo, 1992, 38). Glasbeno takso, ki so jo gosti plačevali med 1. majem in 30. septembrom, so uvedli z namestniškim razglasom leta 1910 (*Kundmachung der k. k. küstenländischen Statthalterei, betreffend die Kurordnung für den Kurbezirk Grado*). Zdraviliška komisija je takso pobirala od gostov, ki so se v Gradežu zadržali dlje kot 48 ur, pod pogojem, da so se koncerti izvajali vsakodnevno. Takso so plačevali na osebo, in sicer eno krono na teden do šestega tedna bivanja,[132] vendar le v času sezone. Leta 1909 so glasbeno takso pobirali junija, julija in avgusta, leta 1914 pa od maja do vključno septembra. Po šestih tednih glasbene takse gosti niso več plačevali (Grado, 1914, 48–49; Grado, 1909, 36–37). Zdraviliško in glasbeno takso je pobiral najemodajalec oziroma gostilničar, ki je gostil turiste. Cena za obe taksi se od leta 1901 (sicer le zdraviliška) ni spreminjala. Blagajna zdravilišča je sicer nekaj več sredstev od glasbene takse dobila leta 1914, saj jo je zaračunala dva meseca več.

Pomemben del vsakega morskega zdravilišča je bila ureditev kopališča. Gradež je ponujal določene storitve, ki so bile regulirane s pravilnikom. Cenik kopališča se je razlikoval glede na perilo oziroma oblačila in starost kopal-

129 Glasbena taksa je bila v Gradežu uvedena šele leta 1910. V: Gesetz und Berourdnungsblatt, XIV, 27. 4. 1910, Št. IX-160/48 ex 1907.

130 Plačevanja takse so bili oproščeni tisti, ki se v okraju niso zadrževali iz zdravstvenih razlogov, zdravniki, njihove soproge, mladoletni sinovi in neoženjene, v skupnem gospodinjstvu živeče hčere, posli in reveži. V: AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 601: Lečbinski red, oznanilo c.–kr. primorskega namestništva 7. 7. 1892, št. 11532. Določbe z dne 25.6.1892, Lečbinski red oznanjen 7. 7. 1892, št. 11532.

131 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 601: Lečbinski red, oznanilo c.–kr. primorskega namestništva 7. 7. 1892, št. 11532. Določbe z dne 25. 6. 1892, Lečbinski red oznanjen 7. 7. 1892, št. 11532.

132 Gesetz und Berourdnungsblatt für das österreichisch illirische Küstenland (1910), XIV, 27. 4. 1910, Št. IX-160/48 ex 1907.

cev.[133] Pravilnik za mestno kopališče iz leta 1902 je določal pravila obnašanja na plaži, hrambe perila, koriščenje kabin in plačilo kazni za kršitve. Delavcem kopališča je bilo prepovedano prositi za napitnine, saj so bile njihove storitve vključene v ceno kopališča oziroma najema kabine ali šotora.[134]

Zdraviliško komisijo je sestavljalo enajst (prej devet) članov, in sicer gradeški župan in zdravnik, c.-kr. okrajni zdravnik Gradiške, dva predstavnika občine Gradež, izvoljeni zastopnik gostilničarjev in najemodajalcev, dva zastopnika Društva za vzdrževanje in podvigo prve morske kopeli v Gradežu, dva izbrana zastopnika gostov, ki so plačevali zdraviliško takso, in en izvoljen zdraviščnik s strani komisije.[135] Delovanje zdraviliške komisije v Gradežu je bilo tesno povezano z občino, pod katero je spadalo zdravilišče, ter okrajnim glavarstvom Gradiške, ki je na podlagi 4. člena zakona sklicevalo tudi zdraviliške seje.[136]

Do leta 1907 je bilo zdravilišče pod občinsko upravo, tega leta pa je na podlagi zakonske uredbe[137] postalo samostojen komunalni zavod – *Istituto autonomo dello stabilimento bagni di Grado/ Selbständige gemeinde anstalt des maritimen Kurortes Grado*. Vodenje kopališča je tega leta prevzel zavod pod imenom *Curatorio per l'amministrazione delgi stabilimenti balneari di Grado/Kuratorium der Badenanstalten von Grado*. Zavod je po popisu (nepremičnega in premičnega) premoženja zdravilišča pripravil načrt nove izgradnje, urejanja kopališča, dostopa do vode, kanalizacije, skratka za upravljanje zdravilišča. Predsednik kuratorija je bil tudi direktor zdraviliške komisije, saj je kuratorij nastopal kot njen izvršni organ (Marin, 1972, 16–17).

133 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1219: See-Curort Grado/Luogo di cura balneare Grado, Culiste/Lista di cura, N. 1–13, seznam obiskovalcev za obdobje od 1. 4. do 31. 8. 1901. Seznam gostov z navedbo datuma prihoda, imena in priimka, zaposlitve, števila spremljevalcev, smeri prihoda in kraja bivanja je vseboval še informacije o cenah storitev, urniku parnikov in ceni transporta, seznam zdravnikov, seznam sprostitvenih dejavnosti in prostor za oglase. Lista gostov in informacije so bile v nemškem in italijanskem jeziku. Seznam iz leta 1903 je deloma spremenil podatke, saj je bila namesto kraja bivanja zabeležena nastanitev gosta v Gradežu. Seznam so delili brezplačno.

134 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1219: Regolamento del Bagno Comunale di Grado. Dal Municipio di Grado, 3. 6. 1902, il podestà G. Marchesini.

135 Zakonik in ukaznik, Oznanilo c.–kr. namestništva za Primorsko z dne 23. 2. 1899, IX. izdatek, 26320 ex 1898, 9, 19– 27.

136 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1220: Protocollo della seduta costitutiva della Commissione di cura neoeletta in base al nuovo regolamento pubblicato colla notificazione Luogotenenziale 23. 2. 1899, N.9 B.L.I., 10.10.1899.

137 Gesetz und Berourdnungsblatt für das österreichisch illirische Küstenland (1907), XIII, 24. 4. 1907, št. 15.

Leta 1908 je bilo ustanovljeno Društvo za pospeševanje dotoka tujcev in razvoj zdravilišča Gradež (*Società per promovimento del concorso di forestieri e per lo sviluppo del luogo di cura di Grado*). Namen društva je bilo pospeševanje olepševanja in izboljšav v interesu zdravilišča, pospeševanje skupne dejavnosti za povečanje dotoka tujcev in sodelovanje s ključnimi kompetentnimi akterji za razvoj kopališča in ohranitev plaže. Društvo je poleg zdraviliške komisije skrbelo za urejenost in promocijo kraja. Podpiralo je organizacijo konferenc, srečanj, izletov, zabav in drugih oblik druženja ter oglaševalo zdravilišče, obenem pa je opozarjalo pristojne oblasti na morebitne neprijetnostih in njihovo reševanje, spodbujalo gradnjo parkov, ureditev trgov in ulic, gradnjo objektov in prometne infrastrukture ter si prizadevalo za včlanitev v centralno konferenco društev na Dunaju.[138]

Poleg olepševalnega društva je tudi zdraviliška komisija skrbela za udobje in zabavo gostov ter urejenost in čistost kraja. Organizirala je številne prireditve, predstave, koncerte, igre, plese, športna tekmovanja in regate. Gostom so za plačilo 40-ih krajcarjev ponujali plavalni tečaj.[139] Poleg tega so se lahko kratkočasili v restavracijah in kavarnah, s prebiranjem najboljših časopisov,[140] v času kopalne sezone so prirejali tombolo, plese na prostem, razna praznovanja, izlete z barko, ognjemete in ekskurzije.[141] V Gradežu je bil ustanovljen mestni glasbeni orkester, ki je imel dva do tri glasbene koncerte na te-

138 Društvo je načrtovalo tudi odprtje informacijske pisarne, ki bi gostom nudila brezplačne informacije ter nudila zaščito tako turistov kakor hotelirjev in lastnikov sob. AST, Luogotenenza del Litorale, Atti presidiali, 1906–1918, Sezione 7, Società secondo la legge dell'anno 1867 e leggi d'adunanza, 7.a Società per il promovimento degli interessi economici, società d'abbellimento, š. 327: Statuto, Il Comitato promotore della Società per promovimento del concorso di forestieri e per lo sviluppo del luogo di cura di Grado, Grado, 1.5.1908.

139 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1219: Regolamento del Bagno Comunale di Grado. Dal Municipio di Grado, 3. 6. 1902, il podestà G. Marchesini.

140 Leta 1898 so bili v zdravilišču v obdobju od junija do septembra naročeni na naslednje časopise: *Neue Freie-Presse* (Dunaj), *Leipziger Ill. Zeitung*, *Freinde Zeitung*, *Bade-Blätter*, *Tages-Post* (Gradec), *Eco del Litorale* (Gorica), *Piccolo* (Trst), *Illustrazione italiana*, *Corriere di Venezia*. V: AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1220: Processo verbale della seduta del Comitato di Cura di Grado, 14. 5. 1898.

141 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1219: See-Curort Grado/Luogo di cura balneare Grado, Culiste/Lista di cura, N. 1–13, seznam obiskovalcev za obdobje od 1. 4. do 31. 8. 1901. Seznam gostov z navedbo datuma prihoda, imena in priimka, zaposlitve, števila spremljevalcev, smeri prihoda in kraja bivanja je vseboval še informacije o cenah storitev, urniku parnikov in ceni transporta, seznam zdravnikov, seznam sprostitvenih dejavnosti in prostor za oglase. Lista gostov in informacije so bile v nemškem in italijanskem jeziku. Seznam iz leta 1903 deloma spremeni podatke, saj je namesto kraja bivanja zabeležena nastanitev gosta v Gradežu. Seznam so delili brezplačno.

13
Naslovna stran vodnika po Gradežu iz leta 1909.

den,[142] organizirali so tudi druge družabne dogodke.[143] Zavedali pa so se, da so bila za udoben sprejem in strežbo gostov potrebna še številna dela in olepšave kraja,[144] zato so tudi urejali promenade. Pri organizaciji športnih in glasbenih

142 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 601: Inclito I.R. Capitanato Distrettuale in Gradisca. N. 933, 15. 12. 1890. Z letom 1901 je godba igrala štirikrat tedensko. V: AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1219: See-Curort Grado/Luogo di cura balneare Grado, Culiste/Lista di cura, N. 1–13, seznam obiskovalcev za obdobje od 1. 4. do 31. 8. 1901.

143 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1219: processo Verbale della seduta della Commissione di Cura di Grado, 4. 6. 1904.

144 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 601: Inclito I.R. Capitanato Distrettuale in Gradisca. N. 933, 15. 12. 1890.

dogodkov je zdraviliška komisija sodelovala tudi z občino, ki je včasih finančno pokrila del stroškov ali uredila prostore, kjer so potekale prireditve. Zaslužek so si soorganizatorji tudi razdelili.[145]

V septembru 1904 so se pripravljali na sprejem avstrijskih balneologov, ki so se udeležili konference v Opatiji in so ob tej priložnosti načrtovali tudi obisk Gradeža. Zdraviliška komisija si je od obiska obetala pozitivno oglaševanje, seveda v primeru, da so primerno sprejeli in postregli goste.[146] Čeprav v Gradežu niso potekale konference kakor v Opatiji, je bil obisk gostujočih seveda priložnost za dodatno promocijo in prepoznavnost kraja.

Lokalna oblast je vlagala v novo v turistično infrastrukturo, ki je v kraj postopoma pričela privabljati tudi elitne goste. Do leta 1875 so bili v kraju že štirje hoteli: *Alla Luna*, *Alla sanità*, *Agli Amici* in *La nave* (De Grassi, 1992, 16). Občina je ob finančni pomoči zasebnikov v Gradežu uredila kopališki kompleks, večalo se je število hotelov in zasebnih prenočišč.[147] Leta 1880, ko so prišli prvi dunajski gosti, je bil zgrajen hotel *Cervo d'Oro* (Marin, 1972, 10), leta 1892 pa odprto novo kopališče. V Gradežu so začeli urejati oskrbo z vodo in kanalizacijo.

Na začetku 20. stoletja je zdraviliška komisija na svojih sejah pogosto razpravljala o načrtih za razvoj zdravilišča in postavitvi novega kopališča,[148] vendar se zaradi pomanjkanja finančnih sredstev načrti niso uresničili. Zato je vodstvo zdravilišča še naprej skrbelo za vzdrževanje že obstoječega kopališkega obrata in plaže, na začetku stoletja so uredili greznico in postavili nove kioske na plaži (Boemo, 1992, 65–67). Po dolgoletnih pogajanjih in načrtovanjih so se leta 1911 končno odločili za izgradnjo novega kopališča, saj je bilo obstoječe že precej dotrajano in uničeno tudi zaradi vremenskih nevšečnosti,[149] a so šele leta 1913 pričeli postavljati temelje za nov *Casino di cura*. Dela je prekinila prva svetovna vojna (Boemo, 1992, 70).

---

145 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1219: processo Verbale della seduta della Commissione di Cura di Grado, 4. 6. 1904.

146 »Siccome quest' Associazione è composta di medici bisognerebbe fare loro un ricevimento conveniente e sopportare le spese del vitto e dell'alloggio loro, acciocchè essi abbiano una buona impressione di Grado e facciano reclame.« V: AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1219: Processo Verbale della Seduta della Commissione di Cura, 13. 9. 1904, 27181-904.

147 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 601: Inclito I.R. Capitanato Distrettuale in Gradisca. N. 933, 15. 12. 1890.

148 Na sejah se omenja Salone di cura ali Casino di cura.

149 Konec leta 1910 je močno neurje povzročilo škodo na plaži in njenih obratih. S podobnimi težavami so se soočali že prej.

V modernizacijo so vlagali tudi v otroškem okrevališču. Leta 1903 je okrevališče prosilo vlado za denarno pomoč pri izgradnji nasipa, ki bi preprečil prodiranje vode in morskih tokov, ki so na plažo prinašali umazanijo. Predlagali so premik kopališča na drugo, primernejšo lokacijo. Z letom 1904 so pričeli izvajati sanacije, ki so potekale do leta 1908, in zgradili nasip, ki je v večjih turističnih središčih veljal za urejeno sprehajalno območje, a je v Gradežu v prvi vrsti služil kot obramba pred vetrom (jugo) (De Grassi, 1992, 17–18). Poleg nasipa so kopališče prestavili na drugo lokacijo.[150] Le nekaj let kasneje je hudo neurje povzročilo veliko škode in uničilo kopališče ter del nasipa. Vodstvo okrevališča je sicer prosilo okrajno glavarstvo Gradiške za dodatna sredstva, ki bi omogočila izgradnjo novega kopališča,[151] vendar dokumentov o odobritvi pomoči nismo zasledili.

Do pričetka prve svetovne vojne je bilo po podatkih vodnika iz leta 1914 v Gradežu 35 hotelov, penzionov in gostišč za tujce ter preko sto zasebnih vil. *Grand Hôtel Fonzari* je imel tudi svoje kopališče s toplo morsko vodo in z dvanajstimi kabinami (Grado, 1914, 33–36). Če pomislimo, da je bilo po podatkih vodnika v Gradežu še leta 1909 19 hotelov, penzionov in gostišč za tujce ter 74 zasebnih vil, ugotovimo, da se je v petih letih število hotelov skoraj podvojilo, zasebnih ponudnikov nastanitev pa zelo naraslo. V tem obdobju se je povečalo število gostov, leta 1909 jih je bilo 11.080, leta 1913 pa 17.790, kar pomeni, da se je število gostov povečalo za več kot 60 %.

Pri infrastrukturnih dejavnostih je zdraviliška komisija tesno sodelovala z občino. V zdraviliškem okraju so načrtovali izgradnjo javne pralnice, ki bi pripomogla k čistosti in dostojnosti kraja, saj je bilo pranje perila na ulicah in trgih skrajno neprimerno[152] in je naletelo na številne kritike s strani zdraviliških gostov. Vodstvo zdravilišča je skrbelo za čistočo, škropljenje cest, odvoz smeti in kamenja. V izogib širjenju nalezljivih bolezni so predlagali izgradnjo bolnišnice za bolne in okužene. Načrtovali so tudi povečanje števila kabin in šotorov na plaži ter izgradnjo javnih stranišč. Občina je leta 1902 dala posta-

150 Skupni stroški so bili preko 5.000 kron, čeprav so predvideli nižjo porabo. Notranje ministrstvo je okrevališču leta 1910 namenilo 2.000 kron subvencije.

151 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IV – Sanità, Materia A: Salute pubblica, Classifica IV/148 Ospedali e ospizi, luoghi di cura, movimento dei forestieri, c) luoghi di cura (istituzioni, tasse, ordinamenti, commissioni di cura, medici, relazioni), š. 2436: dopis, poslan na okrajno glavarstvo v Gradiško, 21. 11. 1910, N. 30/910.

152 Nekdanji gradeški zdravnik Candioli je leta 1893 pozval k ustreznemu izobraževanju domačinov o higienskih standardih (Boemo, 1992, 39–43).

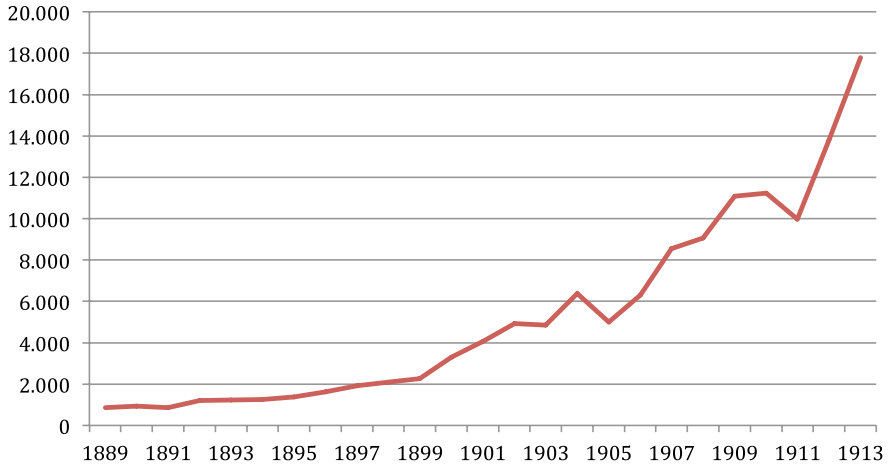
I 14
Oglas hotela Fonzari v vodniku o Gradežu iz leta 1914 (Grado, 1914).

viti štiri nove kabine in štiri zunanja stranišča v kopališču ter stranišče v parku (Boemo, 1992, 43; Marin, 1972, 11).[153]

Do začetka 20. stoletja so imeli v Gradežu težave s pitno vodo, ki so jo v sodih prinašali iz Ogleja; v primeru težav z dobavo so v bližini plaže iz peska črpali manj slano morsko vodo ter v cisternah zbirali deževnico. Z ureditvijo arteškega vodnjaka, ko so z vrtanjem v zemljo pri 217-ih metrih končno prišli do izvira pitne vode, so dokončno uredili dobavo pitne vode (Boemo, 1992, 45). Leta 1908 je bila pitna voda speljana tudi do kopališča, kar je omo-

153 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1219: Processo Verbale della seduta della Commissione di cura di Grado, 28. 4. 1902, N. 267.

gočilo postavitev tušev s sladko vodo na plaži za sončne kopeli (Boemo, 1992, 65–67).

Graf 4: Število obiskovalcev v Gradežu v obdobju 1889–1913.[154]

V Gradežu so se, podobno kakor tudi v drugih kopaliških turističnih krajih, soočali z nekaterimi težavami. Gosti kopališča so se želeli kopati čim dlje od kopališča za bolne otroke. Pojavljale so se pobude o selitvi otroškega kopališča iz vzhodne na zahodno stran otoka in celo predlogi za selitev okrevališča na druge lokacije, saj so se gosti pritoževali tudi zaradi igre otrok na plaži.[155] Vendar sta bili dejavnosti okrevališča in letovišča še konec 19. stoletja tesno povezani, predstojnik zdraviliške komisije je bil namreč hkrati tudi zdravnik otroškega okrevališča, zato se to ni realiziralo (Boemo, 1992,

154 Österreichische Statistik: Band XII, Heft IV, 1883; Band XIII, Heft 3, 1884; Band 18, Heft IV, 1885; Band XXI, Heft 4, 1886; Band 22, Heft III, 1887; Band XXVIII, Heft 2, 1888; Band XXXI, Heft 4, 1889; Band XXXVII, Heft 2, 1890; Band XXXVIII, Heft 2, 1891; Band XLIV, Heft 3, 1893; Band XLVIII, Heft 3, 1894; Band XLIX, Heft 4, 1895; Band LII, Heft 1, 1896; Band LV, Heft 1, 1897; Band LIX, Heft 1, 1898; Band LXVIII, Heft 2, 1900; Band LXXIX, Heft 2, 1903; Band LXXX, Heft 3, 1904; Band LXXXII, Heft 1, 1905; NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Österreichische Statistik: Band XXXI, Heft 4, 1889; Band XL, Heft 2, 1892; Band LX, Heft 1, 1899; Band LXXII, Heft 3, 1901; Band LXXVII, Heft 1, 1902; Band LXXXVI, Heft 3, 1906; Band XCII, Heft 2, 1907–1910; Band 11, Heft 1, 2 1911–1912, Neue Folge; Band 14, Heft 2, 1913, Neue Folge.

155 Otroci so se igrali in delali luknjice v pesku. Zdraviliška komisija se s pritožbami ni strinjala in je opozorila, da je zadrževanje otrok na plaži dobro za njihovo zdravje in nenazadnje tudi zabavo. Za goste kopališča so bili vseeno nadležnejši beraški otroci, kar pa je urejala občina. V: AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1219: Processo Verbale della seduta della Commissione di cura di Grado, 28. 4. 1902, N. 267.

53–54).[156] Kljub temu so ločevali kopališča za reveže in za premožne goste, ki naj bi bila med seboj čim bolj oddaljena.[157] Občina je tudi skrbela, da se bolniki niso kopali skupaj z ostalimi gosti kopališča. Načrtovali so izgradnjo doma, kjer bi lahko nastanili revne družine in s tem rešili tudi problem beračenja. Sredstev za to pa je seveda primanjkovalo (Boemo, 1992, 43; Marin, 1972, 11).

Zdraviliški gosti so se pritoževali tudi nad neprijetnimi vonjavami in domnevno nesnago na območju doline ex Corbatto, kjer naj bi se nabirali razni iztrebki in drugi odpadki. Pri odpravljanju nekaterih nevšečnosti pa mesto Gradež ni bilo samostojno, saj leta 1902 za sanacijo omenjenega območja ni dobilo vladnega dovoljenja. Soočali so se tudi s težavo metanja fekalij v morje, ki so vdirale na kopališče ter povzročale neprijetne vonjave in nelagodje med kopalci. Težave je zdraviliška komisija seveda poskušala reševati, načrtovala je izgradnjo kamnite zaščite, ki bi preprečila vdiranje fekalij na plažo, vendar je bila, podobno kakor v primeru doline ex Corbatto, pri tem ponovno odvisna od vladnega dovoljenja.[158]

Poleg umazanije so se kopalci pritoževali nad neustreznimi storitvami oskrbnikov na plaži, težavo v komunikaciji[159] ter slabo ponudbo in neprimernimi cenami v kavarni na plaži. Gosti niso bili zadovoljni niti s hrupom in nočnim nemirom v zdravilišču, kar je celo povzročilo prezgoden odhod nekaterih obiskovalcev (Boemo, 1992, 39–43).

Podatkom o številu obiskovalcev lahko sledimo od leta 1889. Vse do formalne razglasitve zdraviliškega kraja leta 1892 je število gostov večinoma naraščalo. Po tem letu se je trend nadaljeval, največji porast obiska je bil na prelomu stoletja. V prvem desetletju 20. stoletja je obisk v Gradežu večinoma naraščal, vendar so bili prisotni tudi manjši vmesni padci. Leta 1909 je obisk presegel število 11.000, leta 1912 13.000 in naslednje leto dosegel skoraj 18.000 obiskovalcev (Graf 4).

---

156 Leta 1901 je bil na to mesto izvoljen dr. D. Marchesini.

157 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1219: Processo Verbale della seduta della Commissione di cura di Grado, 28. 4. 902, N. 267.

158 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1219: Processo Verbale della seduta della Commissione di cura di Grado, 28. 4. 1902, N. 267.

159 Za slabo delo oskrbnikov naj bi bilo krivo prenizko plačilo za njihovo delo. Odhajajoči gradeški zdravnik Candioli je priporočil zvišanje plače in postavitev dveh uslužbenec na plažo, ki bosta znala nemško.

Tabeli 10 in 11: Izvor gostov v Gradežu leta 1901.

Država/celina	Število gostov
Avstro-Ogrska	1.458
Evropa	656
Afrika	/
Severna Amerika	1
Južna Amerika	/
Azija	/
Avstralija	/
SKUPAJ	2.115*

Dežela	Število gostov
Primorje	594
Spodnja Avstrija	406
Gornja Avstrija	18
Koroška	144
Štajerska	183
Kranjska	22
Tirolska	12
Češka	29
Moravska	27
Galicija	13
Šlezija	10
SKUPAJ	1.458

AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), 1219: Rapporto dei luoghi di Cura comprese le fonti minerali destinate solo per essere spedite Distretto politico Gradisca, Comune locale luogo di Cura Grado, N. 15787, 29. 10. 1901.

Pri tem niso všteti spremljevalci, ampak le prijavljena oseba. Točno število obiskovalcev oziroma oseb, ki so letovale v Gradežu leta 1901, je razvidno iz kategorije spol, moških je bilo 1934, žensk pa 2124.

Zbrani podatki o izvoru zdraviliških gostov do leta 1913 se nahajajo v uradnih statistikah, ki so obiskovalce delile po izvoru: ali so prihajali iz domače dežele ter drugih dežel Avstro-Ogrske ali iz evropskih ter neevropskih držav. Natančnejših podatkov o deželi in državi izvora, z izjemo leta 1901, nismo pridobili. V omenjenem letu je bil zabeležen 23-% porast obiska v primerjavi z letom 1900, skupaj je bilo obiskovalcev 4.058. Največ obiskovalcev je v Gradež prišlo iz Primorja in notranje Avstrije. Iz evropskih držav so bili naj-

bolje zastopani Italijani (442) in Madžari[160] (203), daleč za njimi Nemci (3), Francozi in obiskovalci iz Bosne in Hercegovine (2), štirje Angleži in en Američan (tabeli 10 in 11). Navedene številke za izvor obiskovalcev so beležili le po prijavljenih osebah in ne za vsakega posameznika oziroma spremstvo.[161]

Tudi v naslednjih letih je velika večina obiskovalcev v Gradež prihajala iz domače Avstro-Ogrske, v manjšem številu iz drugih evropskih držav, najmanj pa iz držav izven Evrope. Za goste po državi ali deželi prihoda so vpisovali le število prijavljenih oseb. Skupno število vseh obiskovalcev so v statistikah delili le na moške in ženske. Točnega števila obiskovalcev iz posamezne dežele ali države zato ne moremo pridobiti. V spodnji Tabeli 12 so prikazani podatki o izvoru obiskovalcev v Gradežu v obdobju 1900–1906 (podrobnejše podatke za obdobje 1907–1913 glej v podpoglavju Obisk morskih letovišč do prve svetovne vojne). Na podlagi prikazanih podatkov v tabeli vidimo, da se je na račun obiskovalcev iz drugih dežel Avstro-Ogrske postopoma zmanjševalo število obiskovalcev iz Primorja. Precej je nihalo tudi število gostov iz evropskih in neevropskih držav.

Tabela 12: Izvor gostov v Gradežu v obdobju 1900–1906.

Leto	Primorje	Dežele Avstro-Ogrske	Evropske države	Druge celine	SKUPAJ
1900	681	880	376	/	1.937
1901	594	1.069	451	1	2.115
1902	350	2.360	674	5	3.389
1903	350	2.467	684	2	3.503
1904	415	2.596	361	3	3.375
1905	238	2.240	351	9	2.838
1906	140	3.473	730	/	4.343

Österreichische Statistik: Band LXVIII, Heft 2, 1900; Band LXXIX, Heft 2, 1903; Band LXXX, Heft 3, 1904; Band LXXXII, Heft 1, 1905; NUK, Österreichische Statistik: Band LXXII, Heft 3, 1901; Band LXXVII, Heft 1, 1902; Band LXXXVI, Heft 3, 1906; Band XCII, Heft 2, 1907–1910; Band 11, Heft 1, 2 1911–1912, Neue Folge; Band 14, Heft 2, 1913, Neue Folge.

Glede dolžine bivanja so, podobno kakor v drugih letoviščih, tudi v Gradežu ločili dve kategoriji, in sicer goste, ki so se zadrževali manj kot sedem

160 Madžari so bili zavedeni pod kategorijo gostov »iz drugih evropskih držav«. Ker pa se pri drugih zdraviliščih in poročilih drugih let pojavljajo pod kategorijo province (torej domače države), je v tem primeru verjetno prišlo do napake.

161 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), 1219: Rapporto dei luoghi di Cura comprese le fonti minerali destinate solo per essere spedite Distretto politico Gradisca, Comune locale luogo di Cura Grado, N. 15787, 29. 10. 1901.

Tende sulla spiaggia.

scale di pietra all' esterno e coi tetti e fumaiuoli di forme fantastiche, quasi concresciuti coi muri anneriti dal tempo, e le calli strette, tortuose ed irregolari, nonchè le piccole piazze pittoresche sono uniche del loro genere.

Un pozzo artesiano di 217 metri di profondità fornisce tutta l' isola di acqua potabile, eccellente e sana.

GRADO, LUOGO DI CURA E BAGNO DI SPIAGGIA.

Negli ultimi decenni i metodi di cura fisica, come pure l' uso sistematico e razionale dell' aria, della luce, del calore solare

10 —

Passeggiata alla spiaggia.

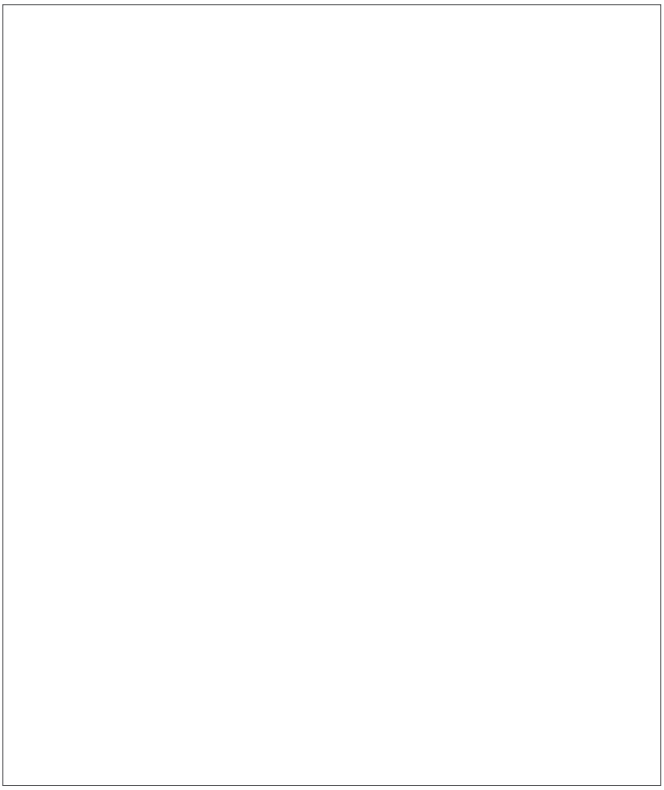
e dell' acqua a scopi di guarigione ebbero nel campo della medicina scientifica una diffusione sempre più vasta, ed insegnarono all' uomo, come era il caso anche presso i primi popoli civili, il ritorno all' infallibile natura.

Come nessun altro bagno di spiaggia dell' Adria e d' altri lidi, Grado è generosamente e benignamente favorita da una serie di elementi giovevoli alla salute.

L' aria mite dell' isola si distingue per l' assoluta mancanza di pulviscolo e per la sua purezza, possiede tutte le ottime qualità dell'aria marina che si riscontrano soltanto in alto mare. Il suo ricco contenuto di sale e di ozono garantisce gli effetti refrigeranti

— 11

15, 16
15: Hotel Warner v Gradežu (izvirnik: Goriški muzej, Zgodovinski oddelek, zbirka razglednic).
16: Prikaz plaže s šotori in sprehajanje obiskovalcev v Gradežu (sliki v vodniku iz leta 1914).

17
Naslovna stran vodnika po Gradežu iz leta 1914.

dni, ter tiste, ki so ostali več kot šest dni. Velika večina gostov se je v Gradežu že od konca 80-ih let 19. stoletja zadrževala dalj časa, leta 1890 je bilo takih celo 95 %, sicer pa se v naslednjih nekaj letih statistika skoraj obrne v prid tistih, ki so bili v kraju do šest dni. V naslednjih letih je razmerje dokaj izenačeno, po letu 1906 pa ponovno naraste delež tistih gostov, ki so letovali dalj časa in višek ponovno doseže leta 1913, s skoraj 92 %.

Kraj, ki se je na podlagi medicinskih dognanj pričel razvijati kot otroško morsko okrevališče, je pričel privabljati tudi aristokratske in meščanske goste, ki so tja prihajali na zdravljenje ter druženje in sprostitev. Do prve svetovne vojne je prerasel v elitno zdraviliško letovišče. Tudi v promocijskem gradivu in vodnikih lahko vseskozi sledimo poudarku o primernosti kraja za kopanje otrok[162] ter zdravljenje otroških bolezni,[163] kar pomeni, da kljub spremem-

162 Pozitivni učinki zdravljenja ter mirno morje in nizka gladina.

163 Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 1219: 15787, Rapporto dei luoghi di Cura comprese le fonti minerali destinate solo per essere spedite. Grado, 29 ottobre 1901.

bi socialne strukture gostov prvotne dejavnosti ni opustil. Kljub težavam in nevščenostim, s katerimi so se soočali v Gradežu konec 19. in na začetku 20. stoletja, je kraj preraščal v uspešno in priznano morsko letovišče Avstro-Ogrske. Gradež je bil posebej znan po svojih plažah, mivki in morju. Gostje so tja zahajali v vse večjem številu, o čemer pričajo tudi uradni statistični podatki.

Portorož

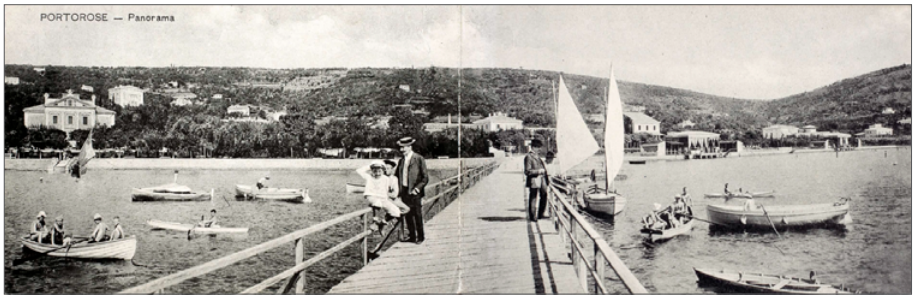
Portorož oziroma San Lorenzo (Sv. Lovrenc) se je kot turistični kraj začel razvijati proti koncu 19. stoletja. Ugodna geografska lega v zavetju pred burjo in naravne danosti, ki so služile v zdravilne namene, so spodbujale obisk kraja tako v poletnih kakor v zimskih mesecih (Furlani, 1910, 28).[164] Razvoj turizma v kraju je bil neposredno povezan z bližnjimi solinami, ki so bile naravni vir razvoja zdraviliškega turizma, kjer so domnevno že benediktinci prakticirali zdravljenje s solinskim blatom (fango) in slanico (koncentrirana morska voda iz solinskih bazenov, matična voda). Benediktinci samostana sv. Lovrenca naj bi že v 13. stoletju z uporabo slanice uspešno zdravili jetična vnetja bezgavk, revmatizme in vodenico. Zdravljenja revme s to metodo so bila, po poročanju novigrajskega škofa Tommasinija, poznana tudi kasneje, v 16. in 17. stoletju. Škof Tommasini je tudi omenjal, da so si v Portorožu romarji obolele dele telesa mazali z blatom, se celo sončili in kopali v solinski vodi (Pucer, 1985, 2).

O zdravljenju v Portorožu izvemo več šele v knjigi Alessandra Goracucchija iz leta 1863, kjer je omenjeno zdravljenje s soljo (*sale amaro* in *sale di Glauber*) in slanico ter odpošiljanje ekstrakta slanice, ki so jo uporabljali kot umetno morsko kopel. Za dejavnost je po njegovem pisanju skrbel kopališki obrat, ki naj bi se s tem ukvarjal že od leta 1857 (Stradner, 1903, 95). Podatka, ki ga je po Goracucchiju zabeležil Stradner, nismo zasledili nikjer drugje.

Prve znane pobude za razvoj dejavnosti, ki bi bile lahko povezane s turizmom, so se v Portorožu pojavile okrog leta 1865, ko je takratni lastnik vile san Lorenzo, švicarski trgovec Josef Stölker, slednjo ponujal v najem oziroma odkup. Prepričan je bil, da se v kraju lahko prakticira tudi kopanje v morju. Vila je razpolagala z namestitvenimi kapacitetami, ki bi lahko gostile do 200 ljudi. Pri svoji pobudi za oddajo v najem očitno ni bil uspešen, saj je vilo s parkom leta 1875 prodal tržaškemu arhitektu Giovanniju Righettiju.[165] V Stölker-

164 »Das Klima is in Winter sanft, im Sommer angenehm kühl, denn der Seewind dämpft die Hitze«.

165 Pred Stölkerjem so imele vilo v lasti markizi Fabris. Vila naj bi bila zgrajena v obdobju 1830–1840, in sicer po izgradnji ceste med Piranom in Bujami. Po pisanju tržaškega časopisa *Il Diavoletto* leta 1862 so si vilo ogledovali tudi izletniki. Na Lloydovem parniku so se za ceno dveh goldinarjev na osebo člani kulturnega društva Casino Schiller iz Trsta pripeljali tudi v Portorož (Franzoni, 1961a, 215–18).

jevih oglasnih brošurah je bila omenjena tudi priprava koncentrirane morske vode za pripravo »umetnih« morskih kopeli; vodo naj bi prodajal v Trstu ter v nekaterih drogerijah in lekarnah monarhije, kakor, denimo, na Dunaju, v Gradcu, Mariboru, Celju, Ljubljani in Zagrebu (Franzoni, 1961, 220–21). V obdobju, ko je Righetti kupil vilo, so bili pripravljeni nekateri načrti za postavitev kopališča pod njo. Eden izmed teh, ki pa ni doživel realizacije, je bil načrt inženirja Lorenza Furiana, ki je želel pod vilo postaviti kopališče s štiridesetimi kabinami in paviljonom za plavanje. Po načrtu bi bilo kopališče s stopniščem in cestnim nadhodom povezano s samo vilo. Righetti, ki je leta 1875 kupil vilo,[166] je poleg nepremičnin in pripadajočega zemljišča do-

166 Na območju vile sta bila dva objekta, Righetti je manjšo hišo dajal v najem družinam iz bližnjega Trsta, ki so v Portorožu letovale v poletnih mesecih. Navadno je šlo za družinske prijatelje. Večje poslopje (palačo) je uporabljal zase in svojo družino vse do leta 1897, ko je večjo palačo za šest let

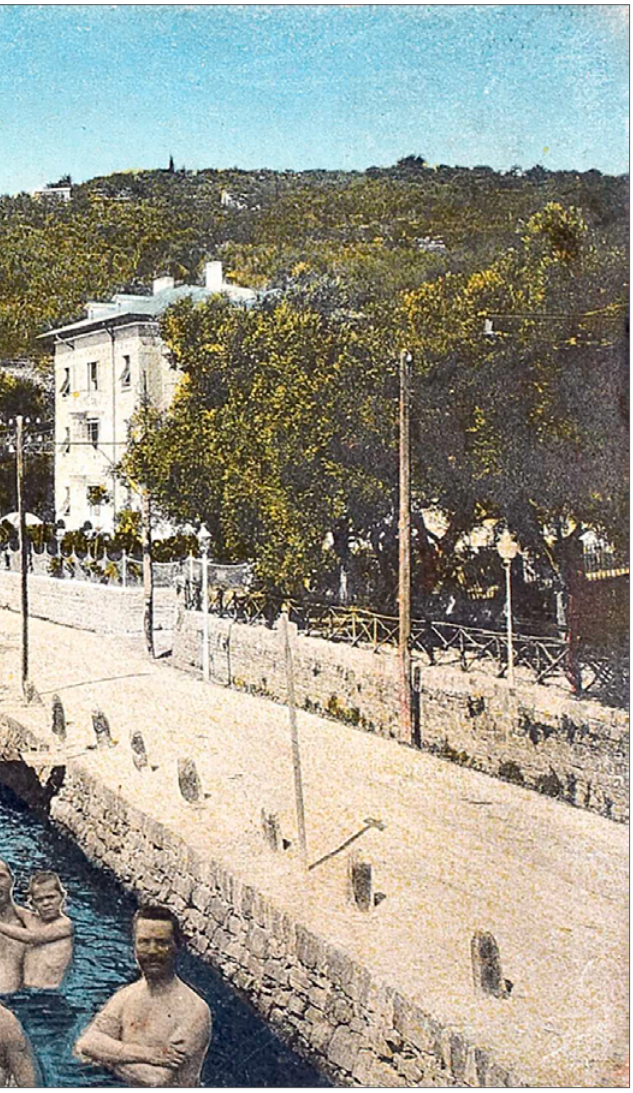

18–21
Panorama Portoroža, dela plaže, kjer so potekala dela (Simič, 2000, 215), precej prazne portoroške plaže s konca 19. ali iz prvih let 20. stoletja in kopališča Portorož v svojih začetkih (vsi izvirniki: Osrednja knjižnica Srečka Vilharja Koper, Domoznanski oddelek).

bil tudi plažo, ki je spadala k njej. Nakup ga je stal 10.330 goldinarjev, za dodatnih 245 je pridobil tudi stanovanjsko opremo. Righetti je obnovil tudi vili pripadajočo razpadajočo kapelico sv. Lovrenca. Ob obnovitvi kapelice je novi lastnik pripravil mašo in goste počastil s kosilom. Med povabljenci je bila piranska gospoda, omenja se tudi prisotnost nekaterih letoviščarjev v Portorožu (Franzoni, 1961b, 340–43). Righetti je želel še naprej vlagati v infrastrukturo

dal v najem ruskemu konzulu v Trsu, Paolu de Melnikowu. Sam je z družino letoval v manjšem poslopju (Franzoni, 1961c, 472).

22
Kopalci v Portorožu pod vilo Sv. Lovrenca. Simič domneva, da so kopalci del montaže (Simič, 2000, 210) (izvirnik: Osrednja knjižnica Srečka Vilharja Koper, Domoznanski oddelek).

in je tri leta po nakupu, sicer neuspešno, načrtoval postavitev desetih bungalovov v parku okrog vile (Franzoni, 1961c, 466–67).

Pravi razvoj kraja kot zdravilišča in letovišča se je pričel kmalu po tem, ko je lokalni zdravnik v kraju identificiral pozitivne učinke zdravljenja. Pričetki usmerjenega zdravljenja in začetka turizma v Portorožu tako segajo v leto 1879, ko je piranski zdravnik dr. Giovanni Lugnani začel revmatičnim pacientom predpisovati slanico (Blažević, 1987, 56). Na njegovo pobudo je leta 1885 Družba piranskih solin (*Consorzio delle Saline/Salinen Consortium*) preuredila del kemične tovarne, v kateri so predelovali sol, v poskusno zdravilišče z desetimi gostinskimi sobami, desetimi kadmi in nekaj kabinami za preoblačenje. V poskusnem zdravilišču so bila že leta 1885 izpričana uspešna zdravljenja revmatikov s slanico in blatom, ko je kirurg Cirillo Salvetti, ki se je zdravil s to metodo, zapisal, da je že po treh kopanjih popolnoma izginila bolečina oziroma revmatizem v kolenu in roki. Po petem kopanju in uporabi blata je ponovno osvojil vse gibe. V knjižici, ki jo je ob načrtovanju povečanja zdravilišča pripravil predsednik solinske družbe Antonia Bartole, so bila v letih 1885–1889 zbrana še druga

pričevanja o uspešnih ozdravitvah revmatizmov, nekateri gosti so pohvalili tudi delo osebja. V naslednjih letih so beležili uspešno zdravljenje revmatičnih obolenj, bolečin v sklepih, išiasa, bolečin v ledjih ali križu, nogah in rokah, ramenih, artritisa ter bolečin v hrbtu (Bartole et al., 1890, 11–30; Pucer, 1994a). Poleg teh bolezni so v Portorožu uspešno zdravili tudi primere skrofuloze, nevritisa, ostitisa, težave s stegni, paralizo, z nevralgijo, ataksijo, usihanjem hrbtnega mozga, s sklepno distorzijo in sifilisom. Kopališče je bilo primerno tudi za otroke in slabe plavalce (Furlani, 1910, 28),[167] temperatura vode v aprilu je dosegla do 15 in poleti do 24 °R (Stradner, 1903, 95). Gosti v Portorožu so se kopali v slanici in blatu, morju in sedečih kopelih. Različne oblike kopeli so uporabljali tako zdravi kakor bolni obiskovalci. Za obiskovalce oziroma bolnike, ki so imeli nalezljivo bolezen, so v kopališču uredili ločeno sobo s kopelmi, kar pomeni, da so bili ločeni od ostalih kopalcev.[168] Gosti kopališča so bili na plaži ločeni po spolu.

Na podlagi uspešnih zdravljenj je 26. avgusta 1887 okrajno glavarstvo v Kopru pod določenimi pogoji Družbi piranskih solin izdalo dovoljenje za odprtje kopališča za javnost v zdravstvene namene.[169] Družba je bila zadolžena za ureditev standardov bazenov za kopanje bolnikov in za rešitev še nekaterih pomanjkljivosti, kot je zamenjava obstoječih kadi s kamnitimi ali tistimi iz pečenega cementa. Poleg tega so družbi za naslednjo sezono naročili pritrditev kadi na tla, kar naj bi bolnikom olajšalo prehod v same kopeli. V vsaki sobi ali kopalni sobi je glavarstvo priporočilo postavitev zvončkov za bolnike, ki bi v primeru potrebe poklicali kopališčne delavce, in postavitev električnega pozivnika. Pred dokončno izdajo dovoljenja za odprtje kopališča je bila potrebna še inšpekcija namestništva. Na podlagi pozitivnega mnenja in izdanega dovoljenja je leta 1887 družba odprla Kopališče s slanico (*Stabilimento bagni/Bade-Establissement*).[170]

167 »Ein weicher sandiger Strand steigt sanft bis zum See hinab, so dass auch Kinder und des Schwimmens Unkundige angenehm und gefahrlos baden können«.

168 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 601: poročilo je bilo poslano na koprsko okrajno glavarstvo, 12. 2. 1892, n. 53; poročilo ob inšpekciji je okrajni zdravnik poslal na koprsko okrajno glavarstvo, 13.5. 1891, n. 106; pojasnilo je bilo poslano na okrajno glavarstvo v Kopru 30. 11. 1891. Hkrati je bilo posredovano poročilo o obiskovalcih v sezoni.

169 Glavarstvo se je sklicevalo tudi na pozitivno oceno okrajnega zdravnika.

170 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 519: dopis, ki ga je okrajno glavarstvo v Kopru poslalo Družbi piranskih solin, 26. 8. 1887, n. 6783, in Mnenje in dovoljenje za obratovanje je okrajno glavarstvo poslalo predsedstvu solinskega konzorcija, 26. 8. 1887, n. 6783 in AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 519: 15. 7. 1887, n. 6558.

Zdravljenje v portoroškem kopališču je bilo še naprej uspešno. Leta 1890 je od 298-ih kopalcev 113 popolnoma ozdravelo, 134-im se je zdravje izboljšalo, zdravje 57-ih je ostalo nespremenjeno. Med izboljšanji stanja je bilo 27 primerov odličnih uspehov zdravljenja, zlasti nekaterih bolnikov, ki so se prej več let brez uspeha zdravili v termah in so šele s prihodom v Portorož in s tamkajšnjimi metodami zdravljenja popolnoma ozdraveli.[171] V sezoni 1891 je izmed 355-ih kopalcev 154 ozdravelo, 166-im se je zdravstveno stanje izboljšalo, na 24 posameznikov pa zdravljenje ni imelo učinka. Nekaj gostov, 11, v kopališče ni prišlo na zdravljenje, ampak le na letovanje, nekateri pa niso uporabljali kopališke infrastrukture in so se kopali le v morski vodi.[172] Uspešna zdravljenja so se nadaljevala tudi kasneje. V letu 1904 je od 310-ih primerov 150 bolnikov popolnoma ozdravelo, 160-im pa se je stanje izboljšalo. Neuspelih zdravljenj ali smrtnih primerov ni bilo.[173]

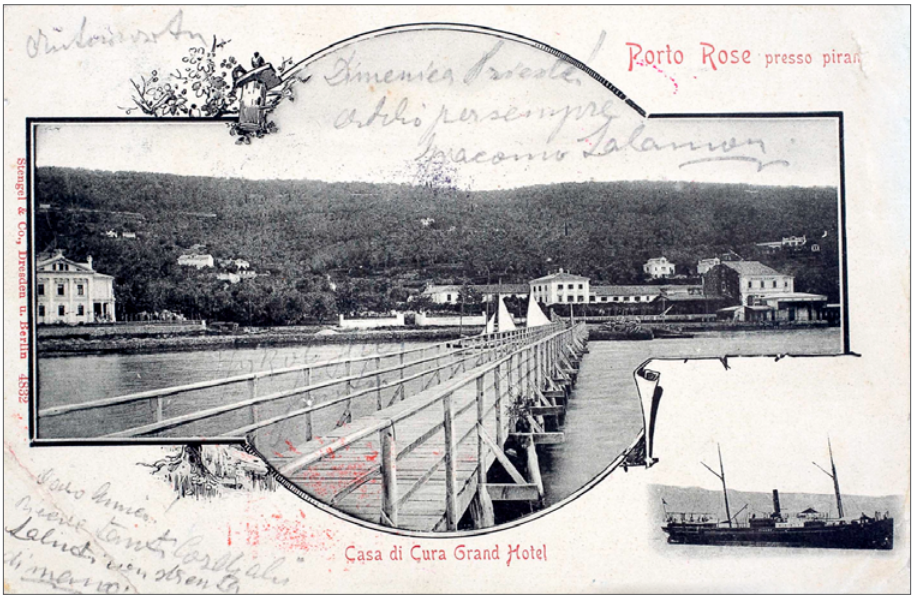
Podobno kakor v drugih zdraviliških krajih Avstrijskega primorja so si tudi v Portorožu prizadevali, da bi kraj pridobil tudi uradno državno potrditev in razglasitev za zdravilišče. Priprave za zakonsko ureditev zdraviliškega statusa za Portorož so potekale na deželni ravni. Istrska deželni zbor (*Dieta provinciale dell' Istria*) in deželni odbor v Poreču (*Giunta provinciale*) sta podpirala ustanovitev zdravilišča in pripravljeni zakonski predlog posredovala v odobritev notranjemu ministrstvu na Dunaju.[174] Zakonski predlog je določal ozemeljsko razmejitev zdraviliškega okraja in pobiranje zdraviliške takse. Razglasitev Portoroža za zdraviliški kraj (*luogo di cura*) je seveda močno podpirala tudi občina Piran. Občina je v namen zakonske ureditve oktobra 1895 poslala pismo na tržaško namestništvo, v katerem je zagovarjala, da je za zagotavljanje večanja dotoka tujcev potrebno zakonsko urediti kraj kot zdra-

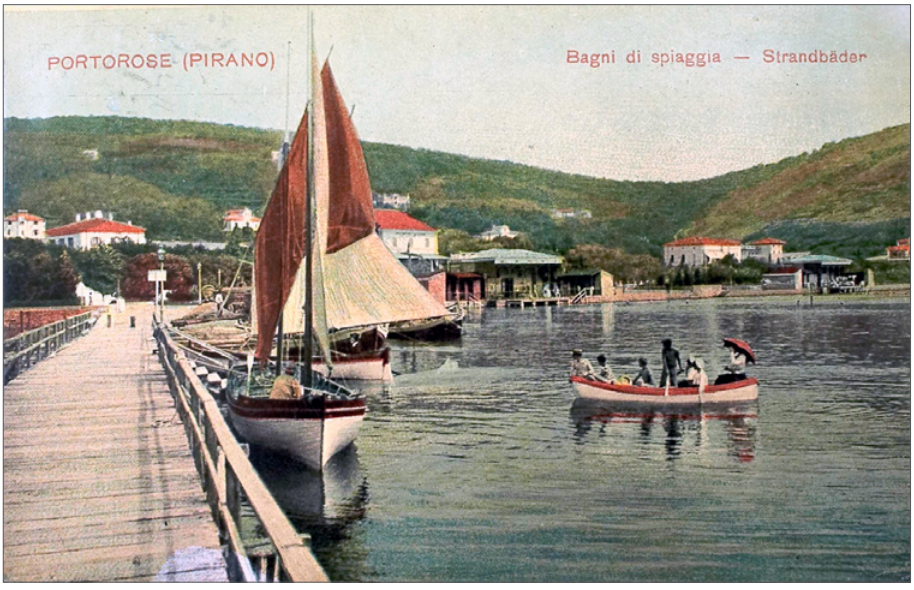
171 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 601: Rapporto sui luoghi di cura, 11. 5. 1891, La Presidenza dello Stabilimento balneare, Antonio Bartole.

172 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 601: poročilo je bilo poslano na koprsko okrajno glavarstvo, 12. 2. 1892, n. 53.

173 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 1219: predsednik zdraviliške komisije Portorož Depangher je dodatek k poročilu o sezoni 1904 (1. 3.–31. 10) v zdravilišču poslal na tržaško namestništvo 10. 11. 1904 – Supplemento al rapporto sul luogo di cura Portorose, per l'anno 1904/ 1 Marzo–31 Ottobre/.

174 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 784: dopis s priloženim zakonskim predlogom je bil iz okrajnega glavarstva poslan 22. 1. 1896, št. 400. Na seji skupščine so diskutirali o odobritvi zakonskega predloga. Med drugim sta svoje mnenje v »slovanskem« jeziku, kakor piše v zapisniku, dala tudi dr. Trivajstic in Cosulich. O razglasitvi Portoroža za zdraviliški kraj so razpravljali tudi na seji deželnega zdravstvenega zbora v Trstu 22. 6. 1896 (št. 34), kjer so podprli regulacijo zdravstvenega reda, vendar opozarjali na neizkušenost vodilne družbe na sanitetnem področju, zlasti kar se tiče vodovoda in kanalizacije.

▌23–26
Panorama Portoroža, prikaz turistov na izletu z barčico in turistov na pomolu, izkrcanje s parnikov (23–25). Številčni obiskovalci regate v Portorožu (razglednica je datirana z 31. 10. 1927; Slika 26) (vsi izvirniki: Osrednja knjižnica Srečka Vilharja Koper, Domoznanski oddelek).

vilišče in skrbeti za njegovo urejenost.[175] Močno si je prizadevala za razglasitev statusa zdravilišča, saj si je od turistične dejavnosti obetala prihodek. Občina je v bodočem zdraviliškem okraju predlagala imenovanje devetih članov zdra-

175 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 784: pismo je bilo poslano 2. 10. 1895, št. 2004.

viliške komisije in pobiranje takse za tujce po četrtem dnevu bivanja (Pletikosić, 2005, 103).[176] Glede pobiranja zdraviliške takse so nekateri izražali skrb, da bi njena uvedba povzročila upad prihoda tujcev, vendar druga že obstoječa zdravilišča, ki so uvedla pobiranje (Opatija, Lošinj, Gradež), od tega niso imela negativnih posledic. Občina je imenovala tudi tri predstavnike,[177] ki so sestavljali komisijo za preučitev in poročali o možnostih, da se Portorož razglasi za zdravilišči kraj.[178] Ureditev zdraviliškega reda za zdravilišči okraj Portorož je podpirala tudi politična in ekonomska komisija iz Poreča.[179]

Argumenti, ki so jih oblastem predstavljali občina Piran, istrska deželna skupščina in zbor, so temeljili na uspešnem razvoju, ki ga je doživljal kopališki zavod. Kraj je bil primeren za zdravljenje z morskim zrakom (kakor Lošinj), kopanje v morju (kakor Opatija in Gradež), pravo posebnost pa je predstavljala ponudba kopeli v slanici, ki so jih zdravniki priporočali pacientom kot učinkovito metodo za zdravljenje številnih obolenj.[180] Promotorji portoroškega turizma so izpostavljali prednosti kraja, kjer so lahko praktikirali zdravljenja, ki so se izkazala kot uspešna že drugod v deželi, a hkrati poudarili še posebnost, ki je bila predstavljena kot dodatni pozitivni dejavnik turističnega razvoja.

Portorož je leta 1897 dočakal formalno razglasitev za zdravilišči kraj. Cesar Franc Jožef je ministrstvu za notranje zadeve 25. julija 1897 poslal v potrditev zakon, ki je kraj uradno razglasil za zdravilišče.[181] Zakon je izdal načelne določbe za urejanje zdraviliškega reda za okraj Portorož pri Piranu, ki je obsegal območje med sv. Bernardinom in mostom sv. Lucije do vrha gričev,

176 PAK, enota Piran, Rappresentanza Comunale di Pirano, P.V. della Va seduta pubblica del 27 agosto 1895, IV Punto dell'ordine del giorno: Relazione della Commissione incaricata di studiare se convenga che la località di Porto-Rose venga dichiarata luogo di cura.

177 Zaradi izteka mandatov občinskih predstavnikov komisija ni takoj zaživela, naslednje leto so jo ponovno imenovali, v njej so bili dr. Depangher, prof. Vatta in dr. Lugnani.

178 PAK, enota Piran, Rappresentanza Comunale di Pirano, P.V. della VIIa seduta pubblica del 19 agosto 1893, III Punto dell'ordine del giorno: Proposta per la nomina di una Commissione di membri che studi e riferisca sulla opportunità di far dichiarare quale luogo di cura la località di Porto Rose.

179 V Poreču je imel sedež tudi istrski deželni zbor, ki je podpiral formalno priznanje zdravilišča v Portorožu, zato ne preseneča, da ga je tudi omenjena komisija. V: AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni). Dopis je bil na deželno skupščino poslan 16. 1. 1896.

180 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 784: Dopis je deželni odbor poslal na skupščino 30. 12. 1895.

181 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni). Zakonik in ukaznik za Avstrijsko-ilirsko Primorje, XV. izdatek, 25. 7. 1897, 21. Zakon je določal ustanovitev določb za urejanje zdravilstva in uvajanje zdravstvenega reda za zdravilišči okraj Portorož pri Piranu.

ki gledajo na Portorož in Fažan, kar je bilo v skladu z zakonskim predlogom poreškega deželnega zbora.[182] Na podlagi posebej izdanega pravilnika so bile določene naloge in dolžnosti zdraviliškega zdravnika, seveda člana zdraviliške komisije. Zdravnik je moral biti konstantno na razpolago gostom, zlasti v času kopanj, njegova ordinacija se je morala nahajati v samem zdravilišču. Zadolžen je bil za predpisovanje posameznih oblik zdravljenja in moral je rigorozno slediti poteku zdravljenja pacientov, saj je bil za to odgovoren. Za to, da je lahko bil stalno na uslugo gostom, je moral živeti v zdravilišču oziroma njegovi bližini. Njegova dolžnost je bil tudi nadzor nad higienskimi razmerami v zdravilišču, hotelih, kopelih, restavracijah, trgovinah in pri drugih dejavnostimh okraja. V vsakem zdravilišču in tako tudi v Portorožu so morali izpolnjevati najvišje higienske norme, da bi preprečili širjenje nesnage in nalezljivih bolezni. V kolikor je prihajalo do odstopanj, je moralo vodstvo zdravilišča primerno in v najkrajšem času ukrepati.[183] Zdravnik pa ni bil dolžan skrbeti za bolnike, ki so bivali zunaj zdraviliško-kopališkega kompleksa, z izjemo vojakov avstrijske vojske, c.-kr. družbe Belega križa (*Croce Bianca/Weissen Kreuz*), ki so imeli svoj sanatorij.

Zdravstveni red za zdraviški okraj Porto-Rose pri Peranu je bil zakonsko potrjen 27. 1. 1898. Zdraviliška doba je v Portorožu trajala od 1. marca do 31. oktobra. Tudi v Portorožu, kakor v drugih zdraviliških krajih, so uvedli plačevanje zdraviliške takse, kar je podobno kot drugod veljalo za tiste, ki so se v kraju zadržali dlje kot 48 ur. Plačevali je niso občinarji in člani občine, ki so imeli stalno bivališče v okraju, njihovi družinski člani in tisti, ki se v okraju niso zadrževali iz zdravstvenih razlogov. Otroci, mlajši od petih let, so bili ravno tako oproščeni plačevanja takse.[184] Taksa za zdraviliško dobo je znašala 5 goldinarjev, otroci nad petim letom starosti in služabniki so plačevali polo-

182 O tem, da je deželni zbor določil obseg zdraviliškega okraja in ceno zdraviliške takse, so poročali tudi na seji občinskega sveta Piran 10. 8. 1893. V: PAK, Rappresentanza Comunale di Pirano, P.V. della VIIa seduta pubblica del 19 agosto 1893, III Punto dell'ordine del giorno: Proposta per la nomina di una Commissione di membri che studi e riferisca sulla opportunità di far dichiarare quale luogo di cura la località di Porto Rose.

183 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 784: pod pravilnik se je podpisal direktor in zakupnik kopališkega obrata v Portorožu, Guglielmo O. Frediani, 1. 5. 1897. Frediani je bil izkušen hotelir, saj je že bil sekretar hotela *Hotel de la Ville* v Trstu. Frediani je leta 1893 dobil hotel in kopališče za deset let v najem (Franzoni, 1961c, 469).

184 Poleg njih so bili plačevanja takse oproščeni tudi zdravniki, njihove soproge, mladoletni sinovi in neoženjene, v skupnem gospodinjstvu živeče hčere, člani c.–kr. vojne, mornarice in deželne brambe, c.–kr. in nekateri drugi uradniki, služinčad, reveži (ki so jo plačali v manjšem obsegu ali bili oproščeni plačevanja), člani družin z domačinsko pravico v okraju, čeprav so živeli drugod, a so bili v zdravilišču le na obisku pri sorodnikih.

vično ceno. Veljale pa so tudi posebne ugodnosti. Tako je denimo tričlanska družina plačala skupaj 13 goldinarjev, štiričlanska 15, petčlanska 18, več kakor petčlanska pa 20 goldinarjev za celotno zdravstveno dobo.[185] Takso je pobiral najemodajalec oziroma gostilničar, ki je gostil obiskovalce.[186]

V zdraviliških okrajih je veljalo, da je predstojnik zdraviliške komisije vodil inventar premoženja blagajne. Obenem je moral vsako leto pripraviti letni proračun dohodkov in izdatkov zdraviliške komisije, ki je upravljala s premoženjem zdravilišča. Ena izmed nalog zdraviliške komisije (*Commissione di cura/Kurcommission*) kot vodilnega upravnega organa zdravilišča je bila tudi skrb za urejeno okolico, reklamo, postavljanje nasadov, sprehajalnih poti in drugih storitev (*ponudbe*), ki so spodbujale razvoj zdravilišča. Za njihovo vzdrževanje je finančno skrbela komisija oziroma njena blagajna. Zavedali so se, da je bilo za pritegnitev turistov potrebno ponuditi vrsto postranskih dejavnosti, zadostno količino udobja in razvedrila.[187]

Portorož je ponujal vrsto dejavnosti za zabavo, šport in sprostitev. Za čim prijetneje bivanje gostov so v sezoni dvakrat tedensko prirejali glasbene koncerte in organizirali druge oblike praznovanj. Tako so se letoviščarji, elitni gosti, lahko zabavali tudi s številnimi igrami in tekmovanji ter hodili na izlete do naravnih in kulturnozgodovinskih znamenitosti v okoliške kraje. V letovišču so prirejali številne zabave, plese in gledališke predstave. Prirejali so tudi večerne/nočne zabave na morju (*feste notturne in mare alla veneziana*).[188]

Leta 1900 je bila v zdravilišču odprta čitalnica za goste, imenovana *Casino di cura*, kjer so se lahko gosti v udobnih prostorih posvečali branju, igri ali klepetu. Čitalnica je bila preskrbljena s številnimi časopisi in ponudbo kave. Z njo je bil povezan tudi prostoren park, ki je bil primeren za koncerte.[189] Ka-

185 Med družinske člane niso bili všteti služabniki, učitelji, upraviteljice in drugi spremljevalci.

186 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 784: Zakonik in ukaznik za Avstrijsko-ilirsko Primorje, V. izdatek, 27. 1. 1898, 6, št. 26641 ex 1897.

187 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 784: dopis je deželni odbor poslal na skupščino 30. 12. 1895.

188 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IV – Sanità, Materia A: Salute pubblica, Classifica IV/148 Ospedali e ospizi, luoghi di cura, movimento dei forestieri, c) luoghi di cura (istituzioni, tasse, ordinamenti, commissioni di cura, medici, relazioni), š. 2434: poročilo za leto 1908 je zdraviliška komisija Portorož poslala na koprsko okrajno glavarstvo, 11. 1. 1909, n. 9.

189 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 784: Predsednik zdraviliške komisije Portorož Depangher je pismo poslal na koprsko okrajno glavarstvo 11. 5. 1900, n. 21.
Kakor izvemo kasneje v enem izmed poročil predsednika zdraviliške komisije, pa ta kazino ni bil dobro obiskan. V: AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 1219: predsednik zdraviliške komisije Portorož Depangher

zino je imel poleg čitalnice in igralnice tudi restavracijo s teraso s pogledom na morje in veliko plesno dvorano z odrom (ki je bila odprta v sezoni 1908), kjer je dva meseca potekala sezona operete.

Zdraviliška komisija je obenem skrbela za nadzor in preprečevanje potencialnega oškodovanja gostov. V ta namen je bila gostom na razpolago knjiga pritožb, na podlagi katerih je komisija ukrepala proti storilcem. Ravno tako se je lokalno prebivalstvo zavzemalo za razvoj zdravilišča, saj je v tem videlo tudi lastne interese in ugodja, denimo v prodaji zemljišč, dajanju v najem lastniških vil, odpiranju trgovin in hotelov, nudenju izletov z barko, lovu, jahanju in prodaji hrane ter drugih storitvah.[190]

Za olepšavo kraja je bilo ustanovljeno olepševalno društvo.[191] Društvo za olepšavo in spodbujanje dotoka tujcev zdravilišča Portorož (*Società per il abbellimento del luogo di cura di Portorose e per il promovimento del concorso di forestieri/Verein zur Verschönerung des Kurortes Portorose und zur Hebung des Fremdenverkehrs*) je v svojem statutu iz leta 1899 kot namen izpostavilo promocijo in razvoj zdravilišča ter gradnjo, vzdrževanje in označevanje poti in nasadov.[192] Statut društva iz leta 1913 je določal tudi podporo in nadgradnjo delovanju zdraviliške komisije pri spodbujanju in nadziranju tujskega prometa. Člani društva iz leta 1913, navedenih jih je bilo petnajst, so bili portoroški in piranski meščani, med njimi so bili tudi Orazio Pupini, lastnik sanatorija v kraju, Domenico Fragiacomo, soustanovitelj kopališke družbe in lastnik hotela v Portorožu, direktor zdravilišča in avtor turističnih vodnikov po Portorožu Carlo Baxa ter drugi.[193]

je dodatek k poročilu o sezoni 1904 (1. 3.–31. 10.) v zdravilišču poslal na tržaško namestništvo 10. 11. 1904 – Supplemento al rapporto sul luogo di cura Portorose, per l'anno 1904 / 1 Marzo–31 Ottobre/.

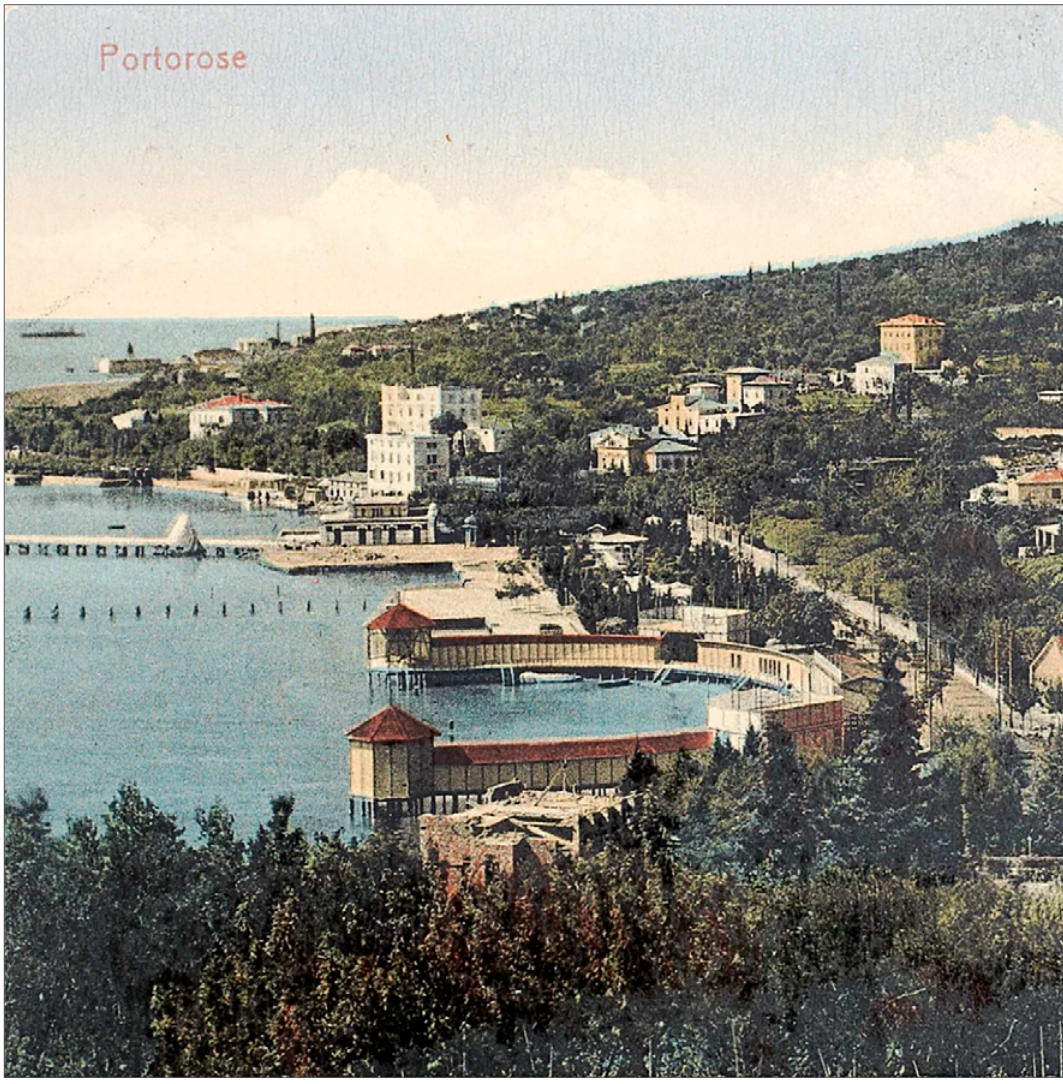
190 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IV – Sanità, Materia A: Salute pubblica, Classifica IV/148 Ospedali e ospizi, luoghi di cura, movimento dei forestieri, c) luoghi di cura (istituzioni, tasse, ordinamenti, commissioni di cura, medici, relazioni), š. 2434: poročilo za leto 1908 je zdraviliška komisija Portorož poslala na koprsko okrajno glavarstvo, 11. 1. 1909, n. 9.

Prodaja pridelkov in izdelkov, prevozniške in druge storitve so lokalnemu (kmečkemu) prebivalstvu nudili vire dohodkov, ki so jih integrirali s svojo primarno dejavnostjo.

191 O njegovi ustanovitvi so razpravljali na piranski občinski seji februarja 1896, kjer so predlagani društveni statut tudi potrdili. V: PAK, enota Piran, Rappresentanza Comunale di Pirano, P.V. della IIIa seduta pubblica del 29 febbraio 1896, IV Punto dell'ordine del giorno: Approvazione dello Statuto della Società di abbellimento.

192 AST, I.R. Luogotenenza, Società 1850–1919, Classifica B/XV Società d'abbellimento, 1888–1913, š. 17: Verein zur Verschönerung des Kurortes Portorose und zur Hebung des Fremdenverkehrs in Portorose, Bz. Capodistria, Triest, 29. 1. 1899.

193 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti presidiali, 1906–1918, Sezione 7, Società secondo la legge dell'anno 1867 e leggi d'adunanza, 7.a Società per il promovimento degli interessi economici, società d'abbellimento, š. 375: Statuten des Vereins zur Verschönerung des Kurortes Portorose und zur Hebung des Fremdenverkehrs, Triest, 12. 3. 1914.

Ob večanju povpraševanja in dotoka turistov se je večal interes za vlaganje v nove namestitvene kapacitete, posodabljanje kopališča in druge storitve. Leta 1890, skoraj desetletje pred formalno državno razglasitvijo zdraviliškega kraja, so se že pojavile pobude in načrti o izgradnji hotela z 80 sobami in 120 ležišči, novem kopališču s slanico (s kapaciteto 30 ležišč), postavitvi nove kavarne, restavracije in ureditvi plaže. Glavni pobudniki so bili ugledni piranski meščani, kakor posestnik in predsednik solinske družbe Antonio Bartolo, notar Giuseppe Bubba, advokat Domenico Fragiacomo, industrialec

27
Najbolj »reprezentativna« upodobitev Portoroža (izvirnik: Osrednja knjižnica Srečka Vilharja Koper, domoznanski oddelek).

Lorenzo Furian in zdravnik Giovanni Lugnani[194] (Franzoni, 1961c, 468).[195] V ta namen je bil pripravljen že zgoraj omenjeni načrt za povečanje kopeli v slanici in morju, ki je predvideval tudi izgradnjo novega hotela (Bartole et al., 1890).[196] Naslednje leto se je omenjenim pobudnikom pridružilo še nekaj Pirančanov, in sicer inženir Giuseppe Chierego, posestniki Italo Gabrielli, Luigi Linder in Nicolò Venier ter inženir Nicolò Zarotti. Skupaj so ustanovili delniško družbo Kopališka družba Piran *(Stabilimento balneare di Pirano)*.[197] Ustanovitev družbe

194 Giovanni Lugnani je prvi pričel revmatičnim bolnikom predpisovati zdravljenje s slanico.

195 Rutar piše, da so družbo osnovali bogati Pirančani in Tržačani (Rutar, 1896, 30).

196 Glej tudi: Statuto dello Stabilimento balneare Pirano.

197 Delniška družba se je 20. 5. 1909 preimenovala v družbo *Portorose »Società in azioni per l'impianto e l'esercizio di alberghi, stabilimenti di cura e di bagni«* (*Delniška družba za gradnjo in upravo hotelov, zdravilišč in kopališč*). Družba je delno modificirala statut, sedež je iz Pirana preselila v Trst in bistveno povečala družbeni kapital. Z oddajo 11.200 novih delnic so v družbo vstopili številni Nemci. Na začetku 20. stoletja je družba dobivala čedalje bolj »nemški« značaj; število nemških vodilnih predstavnikov je naraščalo na račun italijanskih. Tako se je tudi sedež družbe leta 1911 preselil iz Trsta na Dunaj, kjer je bila vpisana v tamkajšnji register (Registro di Commercio dell' I.R. Tribunale Commerciale). Sedež družbe se je po-

je močno podpirala lokalna piranska občinska uprava.[198] Statut družbe je c.-kr. notranje ministrstvo potrdilo 24. maja 1891. Kmalu je družba pričela vlagati v novo infrastrukturo, zlasti posodobitev kopališča s slanico in morsko vodo. V prvem nadstropju novega kopališča so se nahajale zračne in svetle spalnice za kopalce (skupaj petdeset), navadno namenjene eni osebi.[199] V pritličju so bile manjše sobe s kadmi, ki so se uporabljale za kopanje. Kadi z zložljivimi posteljami je bilo skupaj petindvajset. Za tiste, ki so iskali več intimnosti, so postavili tudi nekaj ločenih sobic. Ob dokončanju gradbenih del naj bi bilo vsega skupaj dvaintrideset betonskih[200] in lepo izdelanih kopeli. Mrzlo in toplo vodo so v kopališče dovajali preko dovodnih cevi, po končanem kopanju pa so prav tako preko cevi (jarka) vodo vzdolž pomola spuščali v morje. Gradili so tudi drugo poslopje, v katerem so predvideli dve veliki jedilni dvorani in spalnice v prvem nadstropju. Obe poslopji je povezoval pokrit hodnik (most), kar je omogočalo prehod gostov brez izpostavljanja zraku. Novo kopališče je dobilo dovoljenje za obratovanje[201] in leta 1894 pričelo svojo dejavnost pod imenom *Portorose*.

V kopališču sta bila leta 1891 dva vodnjaka za pitno vodo, vendar so večino pitne vode dovažali z barkami. Seveda so načrtovali postavitev vodovoda za mesto Piran, kamor bi bil vključen tudi Portorož. Leta 1893 se je vodstvo kopališča na občino obrnilo s prošnjo za povezavo novih mestnih vodovodnih cevi s kopališčem. Občina je prošnji ugodila. Kopališče pa je moralo samo postaviti železne cevi za vodo in za porabo do enega kubičnega metra vode na dan plačati 25 soldov/krajcarjev.[202]

---

novno vrnil v Trst leta 1919 (Franzoni, 1962, 4). Po koncu druge svetovne vojne je bila leta 1958 družba ukinjena.

198 PAK, enota Piran, Rappresentanza Comunale di Pirano, P.V. della IIIa seduta pubblica del 26 luglio 1890, IV Punto dell'ordine del giorno: Relazione della Deputazione sull'interessamento del Comune nella progettata Società per azioni nello Stabilimento bagni.

199 Zdravnik, ki je leta 1891 vodil inšpekcijo novega kopališča, je opozoril na nekatere pomanjkljivosti, kakor so prenizko postavljena okna ali utesnjene kadi.

200 Betonske kopeli so bile cenejše kakor marmorne, ki so bile dražje in so jemale vodi veliko toplote. V: AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 601: poročilo ob inšpekciji je okrajni zdravnik poslano na koprsko okrajno glavarstvo, 13. 5. 1891, n. 106.

201 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 601: poročilo ob inšpekciji je okrajni zdravnik poslal na koprsko okrajno glavarstvo, 13. 5. 1891, n. 106.

202 PAK, enota Piran, Rappresentanza Comunale di Pirano, P.V. della IIIa seduta pubblica del 10 maggio 1893, X Punto dell'ordine del giorno: Istanza del Sign. L. Frediani, conduttore dello Stabilimento Balneare, per l'introduzione dell'acqua della conduttura nello Stabilimento stesso.

Na prvem portoroškem kopališču so na začetku 90-ih let 19. stoletja urejali higienske razmere in posodabljali infrastrukturo. Zdravniki so priporočali stranišča po angleškem vzoru (s premičnim jaškom), ki so preprečevala širitev neprijetnih vonjav, vendar so imeli v Portorožu še nemobilna stranišča iz sifona, ki so se praznila v tri bazene, narejene po sistemu nepremičnih jaškov. Stranišča, skupaj jih je bilo enajst, so bila zaprta s hermetičnimi pokrovi in so povsem ustrezala higienskim normativom. Za preprečevanje širitve smradu so vodo iz sifona vsakodnevno menjali, sifone primerno čistili in vzdrževali. Ti bazeni za odplake so bili ločeni od kopališča in obdani z debelimi cementiranimi, tlakovanimi in neprepustnimi zidovi.[203]

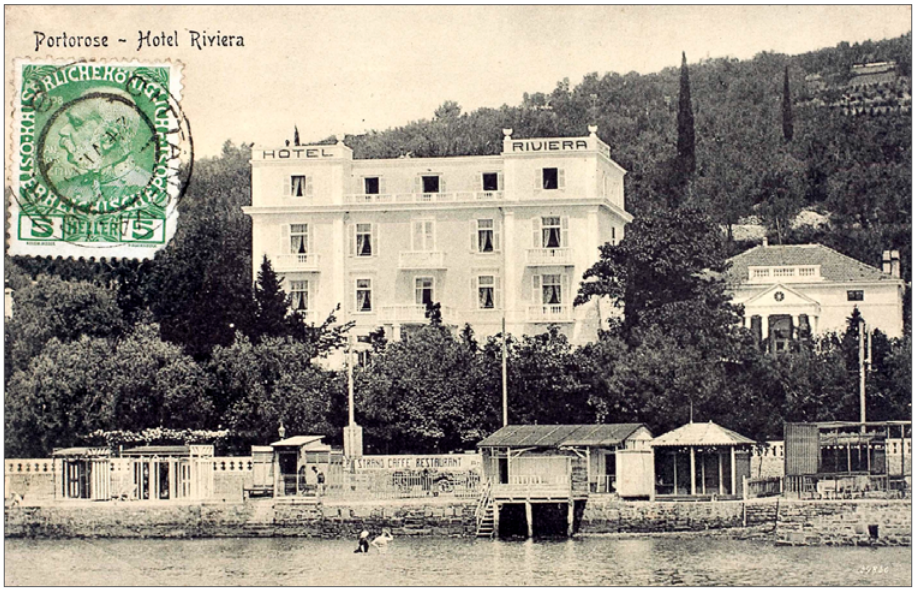
V Portorožu so konec 19. stoletja načrtovali tudi podaljšanje pomola. Razlog je bila umazana voda, ki se je iz kopališča iztekala v morje vzdolž pomola in se približevala plaži za kopalce. Poleg tega je vodstvo kopališča želelo podaljšati pomol zaradi pristanka parnikov, vendar je bila investicija izredno draga. Do podaljšanja oziroma izgradnje betonskega pomola, ki je rešil omenjene težave, je prišlo šele na začetku prejšnjega stoletja. Da so se izognili onesnaževanju kopalne vode zaradi iztekanja slanice iz kopeli, so v kopališču odtoke preusmerili v podtalnico ob obrežju. Poleg tega so vodo iz kadi čez dan zbirali v odtočnem kanalu, v morje pa je odtekala le ponoči.[204] Vodstvo Kopališkega obrata je načrtovalo posodobitve odtočnih kanalov oziroma izgradnjo kanalizacije v sezoni 1897.[205] Tudi zdraviliška komisija si je močno prizadevala za urejenost kraja, spoštovanje higienskih normativov, izboljšanje podeželskih cest in skrbela za dnevno škropljenje regionalne ceste Sv. Lucija–Piran ter javno razsvetljavo,[206] ki je bila v zdraviliškem okraju postavljena na začetku 20. stoletja. Za infrastrukturno ureditev kraja je skrbela tudi zdraviliška komisija, ki je na območju zdravilišča skrbela za močenje regionalne ceste, saj so se na ta način izogibali prahu, kar je bilo po-

203 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 601: poročilo je bilo poslano na koprsko okrajno glavarstvo, 13. 5. 1891, n. 106; Pismo naslovljeno na tržaško namestništvo, leto 1892, n. 4360-92/IV.

204 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 601: poročilo je bilo poslano na koprsko okrajno glavarstvo, 12. 2. 1892, n. 53; Pismo, naslovljeno na tržaško namestništvo, leto 1892, n. 4360-92/IV; Pozitivno oceno okrajnega zdravnika Cesara Rodvicovicha o delujočem sistemu je uprava kopališča poslala na koprsko okrajno glavarstvo 6. 8. 1892, n. 923.

205 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 784: Dopis na okrajno glavarstvo v Kopru je bilo poslano 29. 12. 1896, št.16351.

206 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 1219: predsednik zdraviliške komisije Portorož Depangher je poročilo o sezoni 1903 v zdravilišču poslal na koprsko okrajno glavarstvo 5. 4. 1904, n. 4.

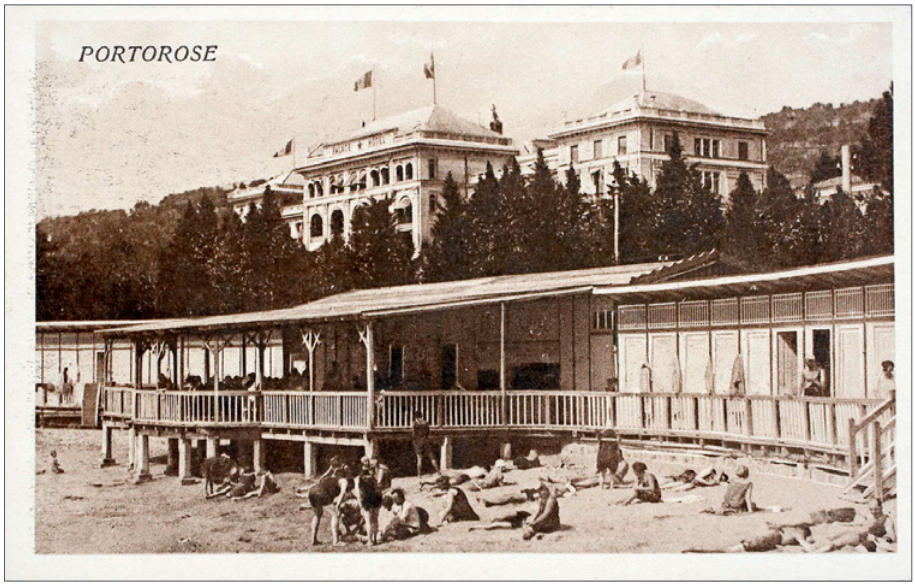

membno predvsem v suhem obdobju. Prizadevali so si tudi za vzpostavitev higienske primernosti in za ureditev prostorskega načrta (*piano regolatore*), s katerim bi bila zakonsko urejena gradbena dela v zdravilišču.[207] Z upravo

207 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 784: zdraviliška komisija je predlog poslala na tržaško namestništvo 30. 6. 1898, n. 29.

28–31
Hotel Riviera (28), primer postranske dejavnosti – izlet z ladjico (29), druženje dam na plaži – ležanje na brisači in izpostavljanje soncu še nista bila v modi (30) –, plaža hotela Palace med obema vojnama (31) (vsi izvirniki: Osrednja knjižnica Srečka Vilharja Koper, Domoznanski oddelek).

železnice so se dogovorili za ureditev postajališča v Portorožu, kar je olajšalo prihod turistov v kraj. Že pred vpeljavo tramvaja leta 1912 je bila v dogovoru z lokalno občinsko oblastjo v Piranu vzpostavljena redna linija omnibusa med Piranom in Portorožem ter izboljšana obalna cesta (Vrtačnik, 2005, 43). Zdraviliška komisija je skrbela tudi za urejanje sprehajalnih poti, na začetku 20. stoletja je v kraju uredila park.[208]

Kopališka družba Piran je leta 1891 uresničila tudi izgradnjo novega hotela *Allo Stabilimento Balneare* (kasneje *Hotel Portorose*), ki je z razpolagal z jedilnico, okrepčevalnico, čitalnico in igralnico. Hotel je bil sicer manjši in skromnejši od prvotno načrtovanega (Brglez, 2005). Za njegovo postavitev je bil zadolžen inženir Lorenzo Furian (Franzoni, 1961c, 468–69).

Prvi zdraviliški zavod pa je bil v Portorožu odprt leta 1897. Okrevališče za vojake, avstro-ogrske oficirje – *Casa di cura*, je odprla c.-kr. družba Belega križa (*Croce Bianca/Weissen Kreuz*).[209] Pacienti okrevališča so bili oproščeni plačevanja zdraviliške takse.[210] Otvoritev okrevališča je bila slavnostna, za to priložnost so kraj posebej lepo uredili.[211] Na otvoritev v Portorož je prišel nadvojvoda Ludvik Viktor. Kopališka družba Piran je že leta 1894 prosila piransko občino za dovoljenje za postavitev okrevališča v Portorožu. Občina je iniciativo podprla in vojaškemu sanatoriju omogočila brezplačno uporabo vode iz občinskega vodovoda (Pletikosić, 2005, 103).[212]

V naslednjih letih so v Portorožu gradili nove hotele, kot so bili *Alla Bella Trieste*, *Alla Casa Rossa*, *Al Buon Gusto*, *Hotel Pirano*, *Hotel all'Antico Portorose*, *Hotel Casa Verde*, *Hotel San Giorgio*, *Hotel Venezia*, *Sanatorio dott. Pupini* in drugi. Lastniki hotelov so bili večinoma italijanskega porekla, kasneje so se za investicije zanimali tudi nemški in češki hotelirji, saj so bili ravno

208 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 1219: predsednik zdraviliške komisije Portorož Depangher je poročilo o sezoni 1903 v zdravilišču poslal na koprsko okrajno glavarstvo 5. 4. 1904, n. 4.

209 Okrevališče je stalo na mestu današnjega novega hotela Palace (Brglez, 2005, 18).

210 PAK, enota Piran, Rappresentanza Comunale di Pirano, P.V. della IVa seduta pubblica del 3 marzo 1894, V Punto dell'ordine del giorno: Domanda della Società della Croce-bianca per appoggio del Comune nella progettata erezione d'una casa di cura in Porto-rose.

211 Slavnostna ureditev je zahtevala dodatne stroške v višini 291,91 goldinarjev, ki jih je občina zdravilišču poplačala. V: Gombač in Brezovec, 2007, 44; PAK, enota Piran, Rappresentanza Comunale di Pirano, P.V. della IVa seduta pubblica del 28 giugno 1897, II Punto dell'ordine del giorno: Comunicazioni, Inaugurazione della casa di cura in Porto-Rose in IX Punto dell'ordine del giorno: Domanda di sanatoria per la spesa avutasi per l'inaugurazione della Casa militare di cura in Porto-Rose.

212 PAK, enota Piran, Rappresentanza Comunale di Pirano, P.V. della IVa seduta pubblica del 3 marzo 1894, V Punto dell'ordine del giorno: Domanda della Società della Croce-bianca per appoggio del Comune nella progettata erezione d'una casa di cura in Porto-rose.

Čehi in Nemci pred prvo svetovno vojno med najbolj številčnimi gosti Portoroža (Kavrečič in Klabjan, 2010).

Število hotelov in vil je do prve svetovne vojne naraščalo, med najpomembnejše so poleg kasnejšega *Palaca* spadali *Hotel Riviera – Strand Hotel*, *Hotel Central e Pension Ravalico*, *Hotel Adria e Pension Villa Carola*, *Hotel Pension Villa Virginia*, *Pension Villa Lydia (Mazzolini)*, *Pension Romana (Uscatu)* in *Pension Villamare (Pettener)* (Brglez, 2005, 18–19). Poleg hotelov je Portorož razpolagal še s številnimi vilami, ki so jih v poletnih mesecih dajali v najem (Franzoni, 1962a, 225–26). Leta 1911 je *L'Indicatore di Portorose* navedel dvajset hotelov, penzionov in sanatorijev ter sedeminštirideset zasebnih vil. Zasebne vile niso bile navedene zgolj za območje zdraviliškega okraja, med njimi je bilo, denimo, tudi štirinajst podeželjskih hiš, ki so jih dajali v najem turistom.[213] Baxa je v vodniku iz leta 1914 naštel že enaintrideset hotelov in penzionov. V seznam je vključil tudi vile, ki jih je *L'Indicatore* navajal posebej. Avtor je pri nekaterih hotelih označil, da gre le za oddajo sob. V seznam pa ni vključil sanatorija dr. Pupinija in Kopališča s slanico, ki ga je vodil zdravnik dr. Contento (Baxa, 1914, 25).[214]

V Portorožu je kljub številnim namestitvam manjkal razkošni hotel za petične goste. V vodstvu zdravilišča so izgradnjo takega hotela načrtovali. Pripravljeni so bili načrti za postavitev hotela v Bernardinu, kjer je izgradnjo *Grand Hotela* načrtovala Anglo-Avstrijska banka. Načrt za hotel, ki ga je pripravil Carlo de Perinello, je bil na lokaciji med Furianovo vilo *San Marco* in Righettijevo *San Lorenzo*. Ta načrt se ni izvedel, saj je bila po mnenju komisije inženirjev, ki so si kraj ogledali, lokacija neprimerna zaradi bližine ladjedelnice in industrijskih obratov. Tudi Righetti je pripravil svoj predlog za hotel na hribu zahodno od njegove vile, vendar projekt ni bil odobren (Franzoni, 1961c, 470).

Šele v obdobju 1908–1912 je lokalna delniška družba pričela graditi nov razkošni hotel *Palace Kur-Hotel*, ki je stal na mestu prvega hotela v kraju, z imenom *Hotel Portorose*. Družba *Portorose*, ki je leta 1909 povečala svoj kapital (glej opombo 197), je lahko pričela vlagati v naložbo. Načrt za hotel je pripravil dunajski arhitekt Giovanni Eustacchio, gradnjo je vodilo tržaško gradbeno podjetje Bruna & Depaoli. Nov hotel je razpolagal s 175 sobami. V pritličju se je nahajala velika dvorana, ki je služila kot jedilnica, za bankete, zabave, plese in koncerte. Zunaj je bila prostorna terasa.

213 L'indicatore di Portorose – Stagione d'estate 1911, 1, La »Commisione di cura«, Portorose (Istria).

214 V svojem vodniku iz leta 1920 je naštel petintrideset hotelov, penzionov in vil (Baxa, 1920, 29–30).

Militär-Kurhaus vom weißen Kreuz in Portorose.

Das Solbad.

Dasselbe bezieht die Sole (Mutterlauge) aus den nahen Salinen. Diese Sole besitzt ein spez. Gewicht von 1·27 bis 1·30, somit enthält jeder Liter 270—300 gr. Salze; außer Kochsalz große Mengen von Magnesiumsalzen und Bromverbindungen. Dieselbe ist daher von einer Konzentration, welche von keiner anderen Mutterlauge übertroffen wird, und einer in therapeutischer Hinsicht höchst wirksamen Zusammensetzung. Diese Sole, durch Zusatz von Seewasser verdünnt, findet ihre Anwendung bei all jenen Krankheiten, bei denen überhaupt Solbäder verordnet werden, wie: Skrophulose, Rhachitis, Blutarmut, vielen Nervenkrankheiten, Schwächezuständen, Rekonvaleszenz nach schweren Krankheiten usw. Infolge des starken Bromgehaltes ist sie von besonders kräftiger Wirkung. Ganz unerreicht ist aber die Wirkung dieser Solbäder bei starker Konzentration. Es ist dies eine so starke Lösung, daß der Körper im Bade durch eine entsprechende Vorrichtung künstlich unter Wasser gehalten werden muß. In dieser

— 8 —

I 32 Okrevališče Belega križa za avstro-ogrske vojake (Sool–und Seebad »Portorose« bei Pirano).

Hotel je razpolagal še z manjšimi dvoranami in bivalnimi prostori za druženje in klepet, branje ter igranje. Za hotelom se je nahajal nov obrat za zdravljenje s slanico (bazen z morsko vodo) in blatom, ki je bil z zaprtim hodnikom povezan s hotelom. Nov hotel, čeprav je bil celoten kompleks dokončan dve leti kasneje, so odprli 20. avgusta 1910. Na slavnostni otvoritvi so bili prisotni tudi številni ugledni Dunajčani. Na bližnji plaži so porušili nekdanje kabine in postavili novo kopališče za kopanje v morju, soncu in pesku, ki ga je projektiral arhitekt Lodovico Braidotti. Kopališče v polkrožni obliki je bilo zgrajeno iz lesa in je imelo 200 kabin (Franzoni, 1962a, 224–25; Pucer, 1985, 2; Pucer, 1994b, 10).

Poleg hotela so se v zdraviliški komisiji zavzemali za izgradnjo novega objekta, ki bi služil kot pisarna zdraviliške komisije in kazinoja za turiste – *Casino di cura*.[215] Težava je bila v pomanjkanju finančnih sredstev, za ka-

215 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 1219: predsednik zdraviliške komisije Portorož Depangher je dodatek k poročilu o sezoni 1904 (1. 3.–31. 10.) v zdravilišču poslal na tržaško namestništvo

tere je vodstvo zdravilišča prosilo tudi piransko občino. Občina je leta 1907 zdravilišča oprostila plačevanja komunalnih prispevkov, ki naj bi jih v Portorožu namenili za izgradnjo bodočega kazinoja.[216] Ustanovitev prve igralnice *Casino des Etrangers San Lorenzo* za zabavo portoroških gostov se je zgodila leta 1913 s preureditvijo nekdanje Righettijeve *Vile San Lorenzo*, ki jo je od potomcev pokojnega Giovannija Righettija leta 1908 kupila družba *Portorose*.[217] Že pred tem je leta 1904 Righettijevo vilo od njegovih potomcev želela najeti neznana družba, ki je tam načrtovala uredila sanatorija za skrofulozo, vendar sta proti temu odločno nastopili zdraviliška komisija in uprava družbe *Portorose*, saj bi odprtje sanatorija škodovalo uspešnemu turističnemu razvoju Portoroža. Zaradi majhne plaže z veliko koncentracijo kopalcev bi zdravi gosti v morju lahko prihajali v stik z bolnimi in se tako tudi okužili. Posledično bi to privedlo do zapuščanja letovišča s strani zdravih gostov. Njihova prizadevanja so bila uspešna, saj sanatorij za skrofulozo v Portorožu ni bil odprt.[218] Potem ko je portoroška družba obnovila in preuredila vilo, jo je v upravljanje dobil tržaški hotelir Frediani. Hotel je nastopal pod imenom *Villa San Lorenzo – Hotel Frediani*. Cerkvica, ki je pripadala vili, je bila ravno tako deležna obnove. Za portoroške letoviščarje je v poletni sezoni vsako nedeljo in praznik tam potekala maša (Franzoni, 1962a). V okviru hotela je deloval omenjeni kazino za igre na srečo.

Prizadevanja za izboljšavo turistične ponudbe in olepšavo kraja so se izplačala. V Portorožu je, kot vidimo na podlagi uradnih statističnih podatkov, ki so za kraj zbrani že od leta 1889, število gostov postopoma naraščalo. Od leta 1889, ko je v kraju letovalo 130 obiskovalcev, do odprtja novega zdravilišča s kopališčem je obisk pretežno naraščal, čeprav je ravno leta 1894 zaznati

10. 11. 1904 – Supplemento al rapporto sul luogo di cura Portorose, per l'anno 1904 /1 Marzo–31 Ottobre/.

216 PAK, enota Piran, Rappresentanza Comunale di Pirano, P.V. della IVa seduta pubblica del 21 settembre 1903: Sull'inconveniente dell'intedescamento del luogo di Cura di Porto-Rose.

217 Nakup je družbo stal 180.000 kron. Na podlagi pogodbe z dne 27. 6. 1908 je bila družba polovico zneska dolžna poravnati takoj, drugo polovico pa po enem letu (Franzoni, 1962a, 218).

218 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 1219: pismo, ki ga je predsednik zdraviliške komisije dr. Depangher naslovil na tržaško namestništvo, 27. 4. 1904, N. 13, in pismo, ki ga je piranski župan naslovil na tržaško namestništvo, 28. 4. 1904, N. 1341: »Si tratta di una spiaggia chiusa alle forti correnti marine, d'una spiaggia nella quale la massa dei bagnanti trovasi agglomerata in piccolo spazio, con inevitabilità di contatti ed in ogni modo con troppa vicinanza perchè non nasca nelle persone sane un giustificato timore ed uno sensibile ribrezzo nel vedere a pochi passi prendere il bagno degli scrofolosi.« Opozarjali so, da je v Portorožu premajhna zalivska plaža bolj »zaprtega« tipa, ki ni usmerjena na odprto morje. Drugod, kakor v Gradežu, so razmere drugačne in dopuščajo tovrstne prakse. Obiskovalce naj bi odvračal tudi neprijeten zunanji izgled skrofuloznih bolnikov.

manjši padec. Obisk si je že naslednje leto opomogel in v prvih letih 20. stoletja presegel 1.000 gostov (Tabela 13).

Tabela 13: Število obiskovalcev v Portorožu v obdobju 1889–1902.

Leto	Število obiskovalcev
1889	130
1890	298
1891	380
1892	351
1893	398
1894	254
1895	367
1896	462
1897	498
1898	402
1899	640
1900	758
1901	909
1902	1.254

Österreichische Statistik: Band XII, Heft IV, 1883; Band XIII, Heft 3, 1884; Band 18, Heft IV, 1885; Band XXI, Heft 4, 1886; Band 22, Heft III, 1887; Band XXVIII, Heft 2, 1888; Band XXXI, Heft 4, 1889; Band XXXVII, Heft 2, 1890; Band XXXVIII, Heft 2, 1891; Band XLIV, Heft 3, 1893; Band XLVIII, Heft 3, 1894; Band XLIX, Heft 4, 1895; Band LII, Heft 1, 1896; Band LV, Heft 1, 1897; Band LIX, Heft 1, 1898; Band LXVIII, Heft 2, 1900; NUK, Österreichische Statistik: Band XXXI, Heft 4, 1889; Band XL, Heft 2, 1892; Band LX, Heft 1, 1899; Band LXXII, Heft 3, 1901; Band LXXVII, Heft 1, 1902.

Več kot 2.000 obiskovalcev so v Portorožu zabeležili leta 1907. Vse do leta 1913 je obisk zelo naraščal, zlasti zadnji dve leti pred pričetkom prve svetovne vojne pa presegel število 7.000. Sklepamo lahko, da se je Portorož razvil v uspešno turistično destinacijo monarhije, saj je na podlagi spodnjega grafa (Graf 5) mogoče slediti naraščanju števila gostov predvsem v 20. stoletju in po otvoritvi hotela Palace.

Gosti so v Portorož večinoma prihajali iz domače dežele[219] ter drugih dežel Avstro-Ogrske, kakor na primer Dalmacije, Kranjske, Hrvaške, Spodnje in Gornje Avstrije, Češke, Galicije in Ogrske, ter drugih evropskih držav,

219 Prebivalci bližnjega Trsta, ki so v času poletne sezone letovali v Portorožu, so pogosto prebivali v svojih vilah ali najemali druge vile in podeželske hiše (Franzoni, 1962a).

predvsem Nemčije, Francije in Italije. V veliko manjšem številu so bili prisotni turisti izven Evrope, na primer iz Egipta in Severne Amerike.

Leta 1890 je večina od 298 gostov prihajala iz Primorja in Trsta, 14 gostov je prišlo iz Italije, 5 iz Grčije, 3 iz Rusije ter 1 iz Francije, Črne gore in Anglije.[220] Izvoru gostov lahko sledimo tudi leta 1904, ko je bilo v Portorožu 1.355 obiskovalcev. Večina prijavljenih gostov je prihajala iz Primorja (128) in avstrijskega dela monarhije (146), veliko manj iz Hrvaške in Ogrske (22) ter tujine (14).[221]

Tudi v naslednjih letih je večina obiskovalcev v Portorož prihajala iz Primorja in Avstro-Ogrske, v manjšem številu iz drugih evropskih in neevropskih držav z izjemo leta 1904, ko je njihovo število v primerjavi z ostalimi leti precej višje. Število obiskovalcev, ki so prišli iz drugih celin, je bilo precej visoko tudi leta 1905 in 1906 (Tabela 14), v naslednjih letih pa je precej nihalo, prednjačili so gosti iz domače Avstro-Ogrske.

Tabela 14: Izvor gostov v Portorožu v obdobju 1900–1906.

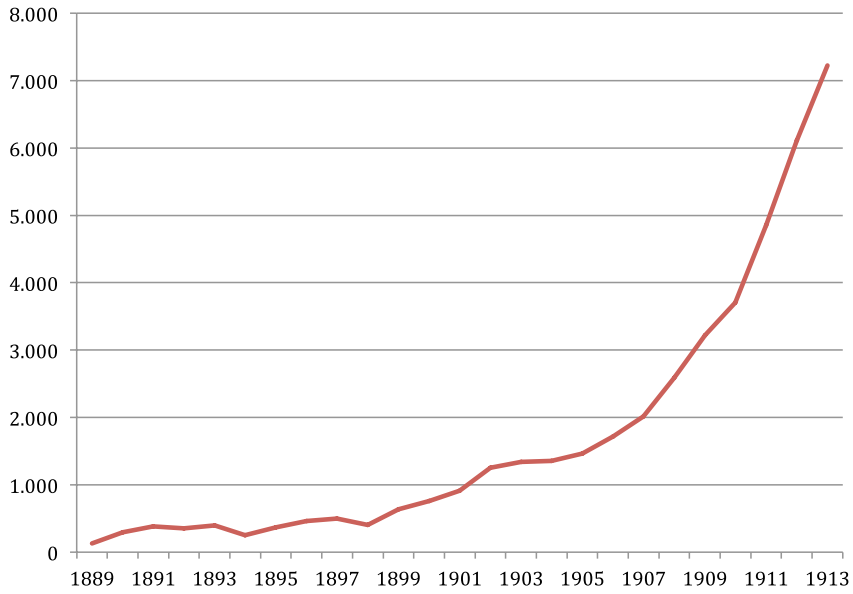
Leto	Primorje	Dežele Avstro-Ogrske	Evropske države	Druge celine	SKUPAJ
1900	93	239	16	/	348
1901	117	240	20	1	378
1902	167	475	24	4	670
1903	160	461	21	2	644
1904	171	445	86	9	711
1905	181	564	33	6	784
1906	182	592	28	9	811

Österreichische Statistik: Band LXVIII, Heft 2, 1900; Band LXXIX, Heft 2, 1903; Band LXXX, Heft 3, 1904; Band LXXXII, Heft 1, 1905; NUK, Österreichische Statistik: Band LXXII, Heft 3, 1901; Band LXXVII, Heft 1, 1902; Band LXXXVI, Heft 3, 1906; Band XCII, Heft 2, 1907–1910; Band 11, Heft 1, 2 1911–1912, Neue Folge; Band 14, Heft 2, 1913, Neue Folge.

Glede dolžine bivanja so, podobno kakor v drugih letoviščih, tudi v Portorožu ločili dve kategoriji, in sicer goste, ki so se zadrževali manj kot sedem dni, in tiste, ki so se zadrževali dlje. V 90-ih letih 19. stoletja je v Portorožu velika večina gostov bivala dlje kot sedem dni, kar se je nadaljevalo tudi v naslednjem stoletju.

220 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 601: Rapporto sui luoghi di cura, 11. 5. 1891, La Presidenza dello Stabilimento balneare, Antonio Bartole.

221 Podatki o nacionalni pripadnosti gostov so glede na število prijavljenih in ne skupno število oseb.

Graf 5: Število obiskovalcev v Portorožu v obdobju 1889–1913.[222]

Portorož se je, podobno kakor Opatija in Gradež, razvil v priljubljeno letoviško destinacijo Avstrijske riviere, kamor so radi zahajali elitni gosti iz Primorja in domače države, vendar tudi iz bolj oddaljenih krajev, kakor na primer iz Egipta in obeh Amerik.

Obisk morskih letovišč do prve svetovne vojne

Podatki o obisku v zdraviliščih (*Heilbäder, Curorte – Kurorte*) so zbrani v avstrijskih statistikah. Ministrski odlok št. 33 z dne 15. februarja 1857 je določal, da morajo hotelirji uvesti knjigo gostov. V okrožnici 21. septembra 1898 je bila določena tudi podrobnejša vsebina registra prenočišč, ki je moral vsebova-

222 Österreichische Statistik: Band XII, Heft IV, 1883; Band XIII, Heft 3, 1884; Band 18, Heft IV, 1885; Band XXI, Heft 4, 1886; Band 22, Heft III, 1887; Band XXVIII, Heft 2, 1888; Band XXXI, Heft 4, 1889; Band XXXVII, Heft 2, 1890; Band XXXVIII, Heft 2, 1891; Band XLIV, Heft 3, 1893; Band XLVIII, Heft 3, 1894; Band XLIX, Heft 4, 1895; Band LII, Heft 1, 1896; Band LV, Heft 1, 1897; Band LIX, Heft 1, 1898; Band LXVIII, Heft 2, 1900; Band LXXIX, Heft 2, 1903; Band LXXX, Heft 3, 1904; Band LXXXII, Heft 1, 1905; NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Österreichische Statistik: Band XXXI, Heft 4, 1889; Band XL, Heft 2, 1892; Band LX, Heft 1, 1899; Band LXXII, Heft 3, 1901; Band LXXVII, Heft 1, 1902; Band LXXXVI, Heft 3, 1906; Band XCII, Heft 2, 1907–1910; Band 11, Heft 1, 2 1911–1912, Neue Folge; Band 14, Heft 2, 1913, Neue Folge.

ti naslednje podatke: dan prihoda, ime in priimek gosta, zaposlitev, kraj bivanja, potrditev potovanja, spremstvo, dan in smer odhoda.[223]

Na območju Goriško-Gradiške in Istre sta prvotno delovali dve zdravilišči, in sicer Tržič in Sv. Štefan, ki sta bili termalnega tipa. Od leta 1885 je beležen tudi obisk v Gradežu. Za Piran oziroma Portorož se obiski beležijo od leta 1889 dalje, ko sta bili na območju Goriško-Gradiške dve zdravilišči (Gradež in Tržič), v Istri pa štiri (Piran/Portorož, Mali Lošinj, Sv. Štefan in Opatija). Opatija je pričela s štetjem gostov v sezoni 1883/1884, podatki v statistikah pa se pričnejo z letom 1891. Podatkom o obisku v zdraviliščih sledimo do leta 1913. Podatki, zbrani v statistikah, so prikazovali: število gostov, državo oziroma deželo porekla, spol, čas bivanja in število zdravnikov v zdravilišču. V obdobju od formalnega pričetka statističnega štetja števila obiskovalcev v Gradežu (1885), Opatiji (1891) in Portorožu (1889) lahko vidimo, da je v treh zdraviliščih obisk pretežno naraščal. Obiskovalci so v zdraviliščih pogosto ostajali dalj časa, kar je bilo značilno tudi za druga termalna in morska zdravilišča Avstro-Ogrske in Evrope. V Opatiji je v obdobju od leta 1890 do 1913 v povprečju 69,3 % gostov ostajalo dalj kot šest dni in 31,1 % manj kot šest dni. V Gradežu je v obdobju 1889 do 1913 v povprečju dalj kot šest dni bivalo 66,8 % in manj kot šest dni 33,2 % gostov. V Portorožu je večina obiskovalcev v enakem obdobju ostajala dalj kot šest dni (v povprečju 75,9 %), manj kot šest dni pa se jih je zadržalo okrog 24,1%. Večina obiskovalcev se je v vseh treh zdraviliščih torej zadrževala dalj časa. Po povprečni dolžini gibanja je najbolj izstopal Portorož, sicer pa so za posamezna leta prisotna precejšnja nihanja (Priloga 3).

V morska zdravilišča Avstrijske riviere so gosti prihajali iz domačega Primorja in drugih dežel Avstro-Ogrske, v manjšem številu iz Evrope in drugih celin. Gosti iz Primorja so bili konec 19. stoletja najštevilčnejši v Gradežu in Portorožu, v Opatiji je bilo več gostov iz ostalih delov države. V Opatijo so gosti v obdobju od leta 1890 do leta 1913 prihajali večinoma iz Avstro-Ogrske (82,1%), velik delež gostov je prihajal iz ogrskega dela države ter iz Dunaja in njegove okolice (Mihajlović, 1998, 160–64). Iz domačega Primorja jih je bilo v povprečju 1,4 %, iz drugih evropskih držav 16,2 % in manj kot polovico odstotka iz drugih celin. Gradež je v obdobju 1889–1913 beležil več obiskovalcev iz Primorja (22,8 %) in iz ostalih delov Avstro-Ogrske (skoraj 53 %). Sicer je bilo v Gradežu prva leta več obiskovalcev iz domačega Primorja, a je zlasti od začetka 20. stoletja dalje zelo naraščal odstotek obiskovalcev iz drugih de-

223 Okrožnica je kršiteljem odloka določala kazen v višini 1–100 florintov, zapor od šestih do devetih dni. V: DAPA, Carsko-kraljevo kotarsko poglavarstvo u Poreču 1868–1918, 1897, I/1 Policija, općenito, š. 51: Vodenje knjige stranaca.

žel države. Iz evropskih držav je v obravnavanem obdobju prihajalo dobrih 24 % obiskovalcev, skoraj neznaten pa je bil obisk iz drugih držav sveta. Portorož so v enakem obdobju obiskovali pretežno domači gosti iz Primorja (20,5 %) in iz drugih delov države (skoraj 75 %). Kraj je beležil najmanjši odstotek obiskovalcev iz Evrope (4,3 %). Iz drugih držav sveta je v kraju v povprečju letovalo pol odstotka vseh gostov (Priloga 4). Glede na prikazane vrednosti bi lahko sklepali, da je največ obiskovalcev iz Evrope prihajalo v Gradež, kar sicer glede na celotno število obiskovalcev v obravnavanem obdobju tudi drži. Vendar je bilo dejansko največ tujih gostov zabeleženih v Opatiji, čeprav glede na število vseh obiskovalcev v povprečju manj kot v Gradežu.

V spodnjih tabelah so prikazani podatki o obiskovalci v treh zdraviliščih za obdobje 1907–1913.[224] Statistike, ki so beležile število obiskovalcev, so na podlagi poslanih poročil zdraviliških komisij objavljale tudi trajanje bivanja v letovišču, in sicer do šest ali nad šest dni. Iz njih je razvidno, da so bili na začetku 20. stoletja oziroma v obdobju 1907–1913 gostje, ki so se zadrževali dalj časa, številčnejši (Tabela 15). Glede na to, koliko časa se je gost zadržal, se je spreminjala tudi cena za zdraviliško in glasbeno takso.

Tabela 15: Število obiskovalcev glede na trajanje obiska v Opatiji, Gradežu in Portorožu v obdobju 1907–1913.

Zdravilišče	Število obiskovalcev do 6 dni	Odstotek	Število obiskovalcev nad 6 dni	Odstotek
		1907		
Opatija	10.189	32,5	21.148	67,5
Gradež	2.621	30,7	5.915	69,3
Portorož	313	15,5	1.701	84,5
		1908		
Opatija	5.789	17,0	28.263	83,0
Gradež	1.781	19,6	7.290	80,4
Portorož	433	16,7	2.157	83,3
		1909		
Opatija	7.176	18,2	32.234	81,8
Gradež	1.880	17,0	9.200	83,0
Portorož	595	18,5	2.627	81,5

224 Podatki o dolžini obiskovanja in poreklu gostov za konec 19. stoletja so prikazani v posameznih podpoglavjih o turističnem razvoju v Opatiji, Gradežu in Portorožu. Predstavljena je podrobnejša analiza strukture gostov za obdobje 1907–1913, ko je tudi obisk v treh destinacijah precej narastel.

Zdravilišče	Število obiskovalcev do 6 dni	Odstotek	Število obiskovalcev nad 6 dni	Odstotek
		1910		
Opatija	14.272	33,4	28.468	66,6
Gradež	1.794	16,0	9.441	84,0
Portorož	803	21,7	2.904	78,3
		1911		
Opatija	13.602	34,0	26.426	66,0
Gradež	1.720	17,0	8.268	82,8
Portorož	1.919	39,6	2.931	60,4
		1912		
Opatija	17.116	35,6	30.990	64,4
Gradež	1.562	11,3	12.241	88,7
Portorož	2.881	47,0	3.233	52,9
		1913		
Opatija	18.163	37,0	31.024	63,1
Gradež	1.451	8,0	16.339	91,8
Portorož	3.406	47,0	3.816	52,8

Österreichische Statistik: Band XCII, Heft 2, 1907–1910; Band 11, Heft 1, 2 1911–1912, Neue Folge; Band 14, Heft 2, 1913, Neue Folge.

Iz primerjave podatkov treh zdravilišč je razvidno, da se je večina gostov do prve svetovne vojne v Opatiji in v Gradežu zadrževala dlje kot šest dni. V Portorožu je prav tako več gostov ostajalo dlje kot šest dni, zlasti v obdobju 1907–1910, v letih 1912 in 1913 pa se je ta razlika zmanjšala in število skoraj izenačilo. Letovanje v treh omenjenih krajih je bilo v obdobju pred prvo svetovno vojno večinoma omejeno na bogatejše, ki so si dolge počitnice lahko privoščili tako s časovnega kakor finančnega vidika.

Strukturi gostov po njihovem poreklu lahko sledimo na podlagi vsakoletnih poročil zdraviliške komisije, v kolikor so ta ohranjena, ter preko statističnih letopisov, kjer so gosti razdeljeni v kategorije: *iz domače dežele* (Primorje), *iz drugih dežel Avstro-Ogrske monarhije*, *iz evropskih držav* ter *iz drugih delov sveta* (Severna in Južna Amerika, Afrika, Azija, Avstralija). Tabela 16 prikazuje število obiskovalcev v treh zdraviliščih glede na njihovo poreklo. Podatki za obdobje od leta 1907 do leta 1913 kažejo, da je največ gostov prihajalo z domače Avstro-Ogrske, skromnejši je bil obisk iz drugih evropskih držav, predvsem pa iz drugih celin, kar je glede na oddaljenost in prometno dostopnost tudi razumljivo. V Opatiji je v navedenem obdobju v povprečju letoval le okrog 1 % gostov iz Primorja, dobrih 84 % gostov pa je prihajalo

iz ostalih delov Avstro-Ogrske. Gostov iz drugih evropskih držav je bilo okrog 14 %, izven Evrope pa manj kot 0,5 %. Podoba obiska v Gradežu v istem obdobju se je deloma razlikovala pri domačih gostih, saj je bilo nekaj več gostov iz Primorja (v povprečju 6,45 %) in dobrih 84 % iz drugih dežel Avstro-Ogrske. V Portorožu je bil daleč največji delež gostov iz Primorja, saj so dosegali dobrih 11 %, iz ostalih delov države pa jih je spet bilo 84 %. Vsi trije kraji so imeli pretežno domače goste. Kar se tiče obiskovalcev iz Evrope in izven nje, jih je bilo v Gradežu v povprečju 9 % iz Evrope in niti odstotek izven nje. Portorož je imel dobrih 4% obiskovalcev iz Evrope in 0,4 % izven nje.

Vsa tri zdravilišča so gostila največ domačih gostov, to je iz obeh delov nekdanje monarhije, ki je obsegala relativno veliko geografsko območje. Pri vseh treh je bil obisk iz domače države konstanten. Portorož je izstopal kot destinacija za lokalne obiskovalce, medtem ko je imela Opatija izmed vseh treh letovišč največji delež vseh tujih gostov.

Tabela 16: Število obiskovalcev po deželi/državi izvora v Opatiji, Gradežu in Portorožu v obdobju 1907–1913.

Zdravilišče	Primorje	Dežele Avstro-Ogrske	Evropske države	Druge celine	SKUPAJ
1907					
Opatija	184	15.565	2.263	108	18.120
Gradež	270	4.377	861	/	5.508
Portorož	120	850	32	2	1.004
1908					
Opatija	176	17.296	2.241	81	19.794
Gradež	613	5.470	484	9	6.576
Portorož	199	1.102	34	6	1.341
1909					
Opatija	324	21.058	3.303	89	24.774
Gradež	496	6.632	624	2	7.754
Portorož	103	1.282	85	3	1.473
1910					
Opatija	281	22.088	4.195	122	26.686
Gradež	200	3.642	330	5	4.177
Portorož	201	1.604	94	12	1.911
1911					
Opatija	310	21.692	4.515	137	26.654
Gradež	454	4.102	458	5	5.019
Portorož	302	2.494	161	3	2.960

Zdravilišče	Primorje	Dežele Avstro-Ogrske	Evropske države	Druge celine	SKUPAJ
1912					
Opatija	338	26.308	4.805	113	31.564
Gradež	523	5.702	513	6	6.744
Portorož	341	2.706	126	32	3.205
1913					
Opatija	279	28.249	4.293	90	32.911
Gradež	260	7.940	667	12	8.879
Portorož	461	3.023	185	7	3.676

Navedena števila obiskovalcev vključujejo le prijavljene goste, brez njihovih spremljevalcev. Točno število obiskovalcev oziroma oseb, ki so letovale v krajih, je razvidno le iz kategorije spol. V: NUK, Österreichische Statistik: Band XCII, Heft 2, 1907–1910; Band 11, Heft 1, 2 1911–1912, Neue Folge; Band 14, Heft 2, 1913, Neue Folge.

Tabela 17: Število zdravnikov v zdraviliščih Opatija, Gradež in Portorož v obdobju 1898–1913.

Leto	Opatija		Gradež		Portorož	
	stalni	občasni	stalni	občasni	stalni	občasni
1898	1	16	/	1	1	/
1899	1	16	/	1	1	/
1900	1	17	/	1	1	/
1901	1	19	1	1	1	/
1902	3	19	1	2	1	/
1903	3	19	1	1	1	/
1904	3	23	2	3	2	/
1905	3	28	1	3	1	/
1906	3	29	3	/	1	2
1907	3	27	2	7	1	2
1908	5	25	3	8	1	1
1909	3	29	3	6	1	1
1910	4	29	3	6	1	1
1911	4	31	3	10	1	2
1912	4	37	3	9	1	3
1913	3	32	3	10	1	3
SKUPAJ	45	396	29	69	17	15

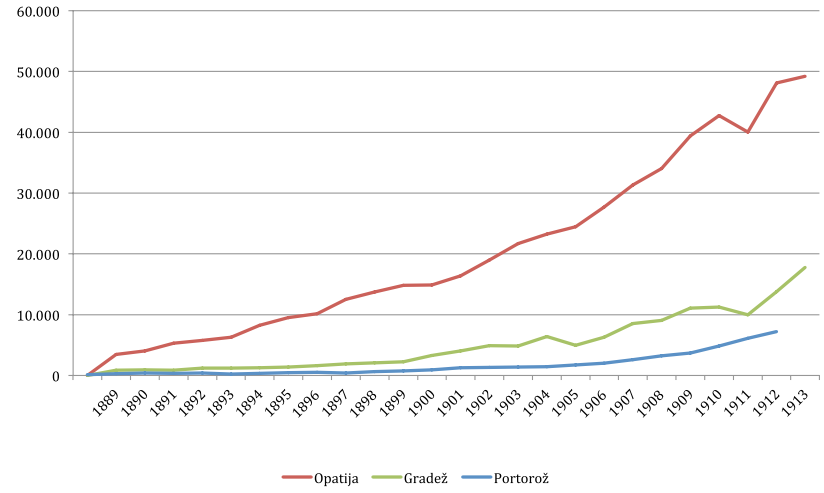
Österreichische Statistik: Band XII, Heft IV, 1883; Band XIII, Heft 3, 1884; Band 18, Heft IV, 1885; Band XXI, Heft 4, 1886; Band 22, Heft III, 1887; Band XXVIII, Heft 2, 1888; Band XXXI, Heft 4, 1889; Band XXXVII, Heft 2,

1890; Band XXXVIII, Heft 2, 1891; Band XLIV, Heft 3, 1893; Band XLVIII, Heft 3, 1894; Band XLIX, Heft 4, 1895; Band LII, Heft 1, 1896; Band LV, Heft 1, 1897; Band LIX, Heft 1, 1898; Band LXVIII, Heft 2, 1900; Band LXXIX, Heft 2, 1903; Band LXXX, Heft 3, 1904; Band LXXXII, Heft 1, 1905; NUK, Österreichische Statistik: Band XXXI, Heft 4, 1889; Band XL, Heft 2, 1892; Band LX, Heft 1, 1899; Band LXXII, Heft 3, 1901; Band LXXVII, Heft 1, 1902; Band LXXXVI, Heft 3, 1906; Band XCII, Heft 2, 1907–1910; Band 11, Heft 1, 2 1911–1912, Neue Folge; Band 14, Heft 2, 1913, Neue Folge.

V vsakem zdraviliščih so pomembno mesto zasedali zdravniki, ki so lahko bili njegovi stalni ali občasni uslužbenci (stalno ali nestalno nameščeni). Opaziti je, da se je glede na porast števila gostov večalo tudi število zdravnikov, zlasti tistih, ki so prihajali v zdraviliški sezoni. V povprečju je Opatija imela tri zdravnike, ki so bili stalno v zdravilišču, Gradež dva in Portorož enega. Največ gostov je imela Opatija. Zanje je leta 1913 skupaj skrbelo petintrideset zdravnikov. Gradež je bil po obisku primorskih letovišč druga destinacija in je tega leta skupaj imel trinajst zdravnikov. Portorož kot najmanjše letovišče je imel tik pred prvo svetovno vojno štiri zdravnike (Tabela 17). Glede na število gostov in namestitev je bilo temu sorazmerno tudi število zdravnikov, ki so imeli ordinacijo in skrbeli za zdravljenje pacientov. Glede na vsakoletni porast števila gostov lahko opazimo, da se je večalo tudi število zdravnikov, kar so najverjetneje narekovale potrebe v zdraviliščih.

Iz statističnih podatkov o obisku v treh zdraviliščih v obdobju 1889–1913 (Graf 6) je razvidno postopno naraščanje števila obiskovalcev. V obdobju med letoma 1890 in 1894 se je v Opatiji število obiskovalcev več kot podvojilo, od 4.009 je naraslo na 8.266. To je bilo obdobje neposredno po zakonski razglasitvi Opatije za zdraviliški kraj. Formalno priznanje je omogočilo urejanje delovanja zdraviliškega okraja, pridobivanje sredstev za vlaganje v infrastrukturo in promocijo obiskovanja. V Gradežu in Portorožu prav tako beležimo zmerno rast, v Gradežu za skoraj 50 odstotkov, Portorož pa je ravno leta 1894 doživel manjši padec. V naslednjem petletnem obdobju (1895–1899) opazimo porast obiska v vseh treh destinacijah, tokrat največ v Portorožu, ki ga je v tem obdobju ministrstvo za notranje zadeve tudi uradno razglasilo za zdraviliški kraj. Na začetku 20. stoletja se je rast obiska nadaljevala. Opatija je leta 1903 presegla število 20.000 gostov in na začetku novega desetletja že 40.000. Do začetka prve svetovne vojne je v letovišče prišlo skoraj 50.000 turistov na leto. Takega uspeha kraj ni dosegel niti v povojnem obdobju, najbolj se mu je približal leta 1925 z 42.723 gosti (Kavrečič in Klabjan, 2010, 193). V Gradežu je bilo že leta 1904 preko 6.000 gostov, naslednje leto je obisk rahlo padel, a je

že proti koncu desetletja krepko presegel 10.000 gostov in do leta 1913 dosegel skoraj 18.000 obiskovalcev. Z izjemo padca obiska v letu 1911 je le-ta v obdobju od leta 1909 do leta 1913 izredno narasel. Novo stoletje je bilo uspešno tudi za turizem v Portorožu; sicer beležimo počasnejšo, vendar konstantno rast, ki je do leta 1913 presegla 7.000 obiskovalcev.

Graf 6: Število obiskovalcev v Opatiji, Gradežu in Portorožu v obdobju 1889–1913.[225]

Opatija je bila prva morska destinacija v Avstrijskem primorju, ki je pridobila status zdravilišča. Obenem je bila prva tudi po številu gostov. Pri tem je potrebno upoštevati, da je imela dve oziroma celoletno sezono, medtem ko sta Gradež in Portorož imela le poletno zdraviliško sezono. Gradež je kot zavetišče za revne bolne otroke s svojo dejavnostjo začel v sedemdesetih letih 19. stoletja in se šele postopoma uveljavil kot morsko letovišče za elitne goste. Portorož se je kot zdravilišče pričel razvijati v 80-ih letih 19. stoletja in se prav tako uspešno uveljavljal kot zdraviliško-letoviška destinacija, kljub temu, da

225 Österreichische Statistik: Band XII, Heft IV, 1883; Band XIII, Heft 3, 1884; Band 18, Heft IV, 1885; Band XXI, Heft 4, 1886; Band 22, Heft III, 1887; Band XXVIII, Heft 2, 1888; Band XXXI, Heft 4, 1889; Band XXXVII, Heft 2, 1890; Band XXXVIII, Heft 2, 1891; Band XLIV, Heft 3, 1893; Band XLVIII, Heft 3, 1894; Band XLIX, Heft 4, 1895; Band LII, Heft 1, 1896; Band LV, Heft 1, 1897; Band LIX, Heft 1, 1898; Band LXVIII, Heft 2, 1900; Band LXXIX, Heft 2, 1903; Band LXXX, Heft 3, 1904; Band LXXXII, Heft 1, 1905; NUK, Österreichische Statistik: Band XXXI, Heft 4, 1889; Band XL, Heft 2, 1892; Band LX, Heft 1, 1899; Band LXXII, Heft 3, 1901; Band LXXVII, Heft 1, 1902; Band LXXXVI, Heft 3, 1906; Band XCII, Heft 2, 1907–1910; Band 11, Heft 1, 2 1911–1912, Neue Folge; Band 14, Heft 2, 1913, Neue Folge; DAR, 174, Fond Lječilišno povjerenstvo Opatija, La Riviera del Carnaro, 6. 1. 1926.

je po skupnem številu obiskovalcev precej zaostajal za drugima dvema, predvsem Opatijo.

Opatija je bila prvo morsko zdravilišče na vzhodnem Jadranu, a se je v primerjavi z drugimi najuspešnejšimi zdravilišči Avstro-Ogrske, kot so bili Karlsbad, Bad Ischl, Baden, Marienbad, Meran, razvila relativno pozno (Gottsmann, 1998). K njenemu nadaljnjemu uspešnemu razvoju sta pripomogli nova moda in čedalje večja priljubljenost morskega turizma v Evropi in tudi Avstro-Ogrski. Poleg Opatije, ki je postala drugi najuspešnejši zdraviliški kraj v državi, so tudi Gradež, Portorož, Lošinj, Lovran in druge obmorske destinacije pridobivale vse več obiskovalcev in se razvijale v priljubljene turistične destinacije. Uspešen turistični razvoj krajev je presekala 1. svetovna vojna.

Druga morska zdravilišča Avstrijske riviere do prve svetovne vojne

Na območju Avstrijske riviere so se v drugi polovici 19. stoletja turistično razvijali tudi drugi obmorski kraji. Državne statistike so v svojih letopisih od leta 1889 beležile obisk tudi na Malem Lošinju (z letom 1893 skupaj z Velikim Lošinjem) in z letom 1909 še v Lovranu.

Turistični razvoj kvarnerskega otoka (Malega) Lošinja je tesno povezan z Ambrožem Haračićem (profesor na Navtični šoli) in njegovimi raziskavami klime in vegetacije otoka v letu 1880 (Kojić, 1956). Izsledki njegovih raziskav so pritegnili pozornost tiskanih medijev in javnosti ter posebej zdravnikov, ki so na vzhodni jadranski obali iskali primerne kraje za ustanovitev klimatskih zdravilišč. Promotor turističnega razvoja na Malem Lošinju je bil tudi štajerski zdravnik Conrad Clar iz Gleichenberga, ki je leta 1885 prišel na otok v iskanju primernega kraja in klime za zdravljenje svojega bolnega sina. Ustrezne temperaturne in klimatske razmere (visoka vlažnost) na otoku so pripomogle k izboljšanju njegovega zdravstvenega stanja. Uspešni rezultati zdravljenja so na otok privabili klimoterapevte in talasoterapevte, ki so tam pričeli z zdravljenjem svojih pacientov. Blaga zimska klima, stalna vlažnost in miren veter so pozitivno vplivali na zdravljenje in leta 1886 so v kraju zabeležili prvo uradno turistično sezono. Istega leta sta bila pod pobudo Leopolda Schrötterja ustanovljena Tujsko prometno društvo in Društvo za olepšavo in pogozdovanje Lošinja. Konec 19. stoletja je bilo društvo za olepšavo in pogozdovanje ustanovljeno tudi na Velikem Lošinju (Blažević, 1987, 64–65).

Mali in Veliki Lošinj sta bila uradno razglašena za zdraviliški kraj leta 1892. Ustanovljena je bila zdraviliška komisija s sedežem na Malem Lošinju.

Zdraviliška sezona je trajala od 1. oktobra do 31. maja. Zdraviliško takso so, podobno kakor v drugih zdraviliščih, gosti plačevali, če so se zadržali dlje kot 48 ur. Ravno tako so bili nekateri oproščeni plačevanja takse ali so jo plačevali le delno. Taksa do 16 tednov neprekinjenega bivanja je znašala 50 novčičev na teden. Po tem obdobju takse niso več plačevali. Glasbeno takso v višini 25 novčičev na teden so lahko pobirali v času zdraviliške sezone, vendar le, če so se v zdraviliškem kraju redno odvijali glasbeni koncerti. Po 16 tednih bivanja gosti niso več plačevali glasbene takse. Otroci so plačevali polovico zdraviliške in glasbene takse.[226]

Lošinj se je, podobno kot Opatija, turistično razvijal kot zimsko klimatsko zdravilišče. Gosti so na otok prihajali zaradi blage klime, mirnega okolja, bujne vegetacije ter sonca, morja in svežega zraka. Na otokih so potekala vlaganja v turistično in nastanitveno infrastrukturo, ki je iz leta v leto naraščala in do leta 1903 je bilo na Malem in Velikem Lošinju že 121 hotelov, penzionov in zasebnih vil (Kojić, 1956, 250).

Proti koncu 19. in na začetku 20. stoletja so letoviščarji, ki so želeli biti ločeni od bolnih, začeli prihajati v kraj tudi v poletnih mesecih, vendar je še leta 1904 večina gostov prihajala pozimi in z namenom zdravljenja. V obdobju od prvih razpoložljivih statističnih podatkov iz leta 1889 do leta 1913 je število obiskovalcev na otokih pretežno naraščalo, leta 1895 je obisk prvič presegel 1.000 gostov, leta 1903 pa 2.000. Obisk je v naslednjih letih še naraščal in leta pred pričetkom prve svetovne vojne dosegel 8.469 obiskovalcev. Poleg Opatije je Lošinj postal drugo najuspešnejše dvosezonsko letovišče Avstro-Ogrske.

Lovran se je sprva turistično razvijal kot izletniška točka, a je bil konec 19. stoletja, leta 1898, s strani istrske deželne skupščine že razglašen za zdraviliški kraj, čeprav je državna razglasitev prišla kasneje (Blažević, 1987, 98).[227] Še v 19. stoletju je bil ta obmorski kraj pomembno jadransko pomorsko središče z razvitim ladjedelništvom. Lokalno prebivalstvo se je veliko ukvarjalo s pomorstvom. Konec stoletja oziroma s pojavom parnikov je Lovran s propadom ladjedelništva (jadrnice) zašel v gospodarsko krizo, vendar si je ob bližnji Opatiji in uspehih njenega turističnega razvoja kmalu opomogel, saj se je tudi sam pričel usmerjati v turistično dejavnost, ki pa je pravi razcvet doživela šele na začetku 20. stoletja.

---

226 Zakonik in ukaznik, z dne 26. 9. 1892, XXI. izdatek, 16.467, 28, 93–101.

227 Na zasedanju deželnega zbora 16. februarja 1898 je bil sprejet predlog, s katerim so bile ustanovljene temeljne norme za zdravilišče Lovran. Podatkov o tem, ali so pristojne oblasti na Dunaju potrdile omenjeni predlog, ni – glej naslednjo opombo.

Državno zakonsko razglasitev je doživel decembra leta 1905.[228] Vendar je moral Lovran na zdraviliški status počakati še nekaj let; v virih ga kot takšnega omenjajo šele leta 1909. Takrat je bila ustanovljena tudi zdraviliška komisija, sprejet je bil zdraviliški red in določena je bila zdraviliška taksa. Gosti, ki so se v kraju zadržali več kot 24 ur, so plačali 20 vinarjev/novčičev na dan. Po preteklih treh mesecih bivanja so bili gostje oproščeni nadaljnjega plačevanja takse.[229] Upravno leto v Lovranu je bilo koledarsko leto. Glasbena taksa je bila uvedena s c.-kr. razglasom leta 1911 in je znašala 20 vinarjev/novčičev dnevno.[230]

Od leta 1909 dalje se v državnih statistikah tudi uradno beleži število obiskovalcev v Lovranu. Takrat je bilo v kraju že 5.621 obiskovalcev. V Lovranu so se zdravili zaradi različnih bolezni, in sicer zaradi kašlja, raznih ženskih bolezni, astme, skrofuloze in drugih. Bolniki so bili lahko nastanjeni le v javnem sanatoriju in nikakor ne v zasebnih namestitvah, kar pomeni, da so bili ločeni od zdravih gostov – letoviščarjev, ki so bili nastanjeni v štirih hotelih in dvajsetih penzionih (Blažević, 1987, 131–32; 159).

Pred uradnimi statistikami lahko za Lovran sledimo številu gostov v drugih virih, ki o tem poročajo. *Kur und Bade-Zeitung der Österreichischen Riviera*, ki je v Opatiji pričel izhajati leta 1906, je poleg propagandno-informativnega gradiva o namestitvah, prometnih povezavah, cenah in prireditvah v zdraviliščih zabeležil tudi število obiskovalcev. Tako je v Lovranu v obdobju pred uradno razglasitvijo zdraviliškega kraja objavil podatke o številu obiskovalcev. Po podatkih časopisa je v obdobju 1897–1906 v kraju letovalo skupaj 14.394 obiskovalcev. Prvo leto jih je bilo 252, naslednje pa že več kot enkrat več, in sicer 582. Obisk je do uradne državne zakonske razglasitve

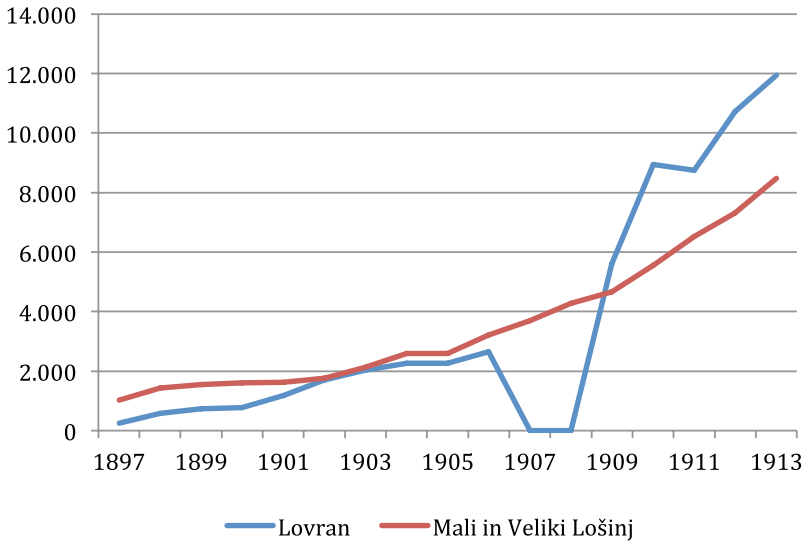
228 »Razglas c.–kr. namestništva za Primorje z dne 14. novembra 1911, št. IX–249/28 s katerim se spopolnjuje z namestništvenim razglasom z dne 16. marca 1909 št. IX 249/6 dež. zak. št. 12, izdani zdravstveni red za zdravstveni okraj Lovranski. Temeljem 2. člena zakona z dne 10. decembra 1905, dež. zak. št. 4 iz 1906, s katerim so bila ustanovljena načelna določila za vredbo zdravstva za zdravstveni okraj Lovranski ...« V: AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IX – Autorità centrali, provinciali, comunali; legislazione; dogane, classifica IX/291 luoghi di cura e ordinanze a) Abbazia, Grado in b) Portorose e Lussinpiccolo, š. 2841: Zakonik in ukaznik za Avstrijsko-Ilirsko Primorje (1911): Razglas c.–kr. namestništva za Primorje z dne 14. novembra 1911, št. IX–249/28, 65; Gesetz und Berourdnungsblatt (1906), III, 10. 12. 1905, št. 4, 7–8.

229 *Gesetz und Berourdnungsblatt* (1909), XII, 16. 3. 1909, št. IX-249/6, 33–42.

230 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IX – Autorità centrali, provinciali, comunali; legislazione; dogane, classifica IX/291 luoghi di cura e ordinanze a) Abbazia, Grado in b) Portorose e Lussinpiccolo, š. 2841: Zakonik in ukaznik za Avstrijsko-Ilirsko Primorje (1911): Razglas c.-kr. namestništva za Primorje z dne 14. novembra 1911, št. IX–249/28, 65–66.

zdravilišča narastel na 2.254 obiskovalcev letno. Po letu 1909 je vse do pričetka prve svetovne vojne naraščal (Blažević, 1987, 110).[231]

Število obiskovalcev na Malem in Velikem Lošinju ter v Lovranu je od konca 19. stoletja do leta 1913 precej naraščalo. Na Lošinju je obisk naraščal konstantneje, do pričetka prve svetovne vojne so zabeležili preko 8.000 gostov. V Lovranu je v istem obdobju obisk precej naraščal, po letu 1909 pa še intenzivneje, saj je do leta 1913 presegel tistega v Lošinju in dosegel skoraj 12.000 obiskovalcev (Graf 7, Priloga 5). Na podlagi povedanega je mogoče ugotoviti, da so bili Mali in Veliki Lošinj ter Lovran uspešne morske destinacije Avstrijske riviere.

Graf 7: Število obiskovalcev na Malem in Velikem Lošinju ter v Lovranu v obdobju 1897–1913 (Blažević, 1987, 273).[232]

231 Blažević posebej izpostavi, da je časopis leta 1906 objavil informacijo za ruske turiste, ki so letovali v Opatiji, Lovranu in drugih bližnjih zdraviliščih, da se za vse informacije obrnejo na ruski konzulat na Reki, kar pomeni, da so, podobno kakor danes, ruski turisti predstavljali pomembne deležnike v obmorskih turističnih krajih; NUK, Österreichische Statistik: Band XCII, Heft 2, 1907–1910; Band 11, Heft 1, 2 1911–1912, Neue Folge; Band 14, Heft 2, 1913, Neue Folge.

232 Za Lovran ni podatka o obiskovalcih za leti 1907 in 1908. Ostalo v: Österreichische Statistik: Band XXXI, Heft 4, 1889; Band XXXVII, Heft 2, 1890; Band XXXVIII, Heft 2, 1891; Band XLIV, Heft 3, 1893; Band XLVIII, Heft 3, 1894; Band XLIX, Heft 4, 1895; Band LII, Heft 1, 1896; Band LV, Heft 1, 1897; Band LIX, Heft 1, 1898; Band LXVIII, Heft 2, 1900; Band LXXIX, Heft 2, 1903; Band LXXX, Heft 3, 1904; Band LXXXII, Heft 1, 1905; NUK, Österreichische Statistik: Band XXXI, Heft 4, 1889; Band XL, Heft 2, 1892; Band LX, Heft 1, 1899; Band LXXII, Heft 3, 1901;

Dejavniki razvoja modernega turizma v zdraviliščih Avstrijske riviere

Mednarodna literatura, ki obravnava področje zgodovine turizma, zdravnikom in njihovim znanstvenim dognanjem pripisuje osrednjo vlogo pri turističnih začetkih zdraviliških termalnih in morskih destinacij, ki so se zlasti v 19. stoletju uveljavile v Evropi in Avstro-Ogrski. Podobno kot drugod po Evropi so tudi v monarhiji medicinski diskurzi argumentirali uporabo termalne in morske vode v zdravstvene namene. Tržaški zdravnik Alessandro Goracucchi je v drugi polovici 19. stoletja v svojih zdravniških traktatih poudarjal zdravilno vlogo morskega zraka, saj naj bi že samo potovanje po morju, kjer je bil človek izpostavljen milemu nebu, zdravilno vplivalo na pljučno tuberkulozo, kronični bronhitis in druge pljučne bolezni, živčna obolenja, hipohondrije, melanholije ter motnje, ki so nastopile po velikih intelektualnih napetostih (Stradner, 1903, 91). Na podlagi takih in podobnih ugotavljanj o zdravju koristnih praks in novih metodah zdravljenja naštetih bolezni so se nekateri kraji razvili kot zdraviliške destinacije. Opatija, Gradež in Portorož so na podlagi svojih naravnih danosti in lege postali zanimivi za stroko, ki je v morskih krajih izvajala nove zdraviliške metode. Kraji so imeli specifične začetke in pobudnike razvoja.

Opatija, ki je sicer pričela svojo turistično dejavnost kot izletniški kraj, se je kmalu pričela usmerjati v zdraviliško dejavnost, saj so v kraju zdravniki ugotavljali zdravilne učinke morskega zraka ter navdušeno pisali o tamkajšnji klimi in vegetaciji (Muzur, 2011, 861). Pobudo za izgradnjo klimatskega zdravilišča je leta 1847 dal dr. Antonio Felice Giacich. Njegovo delo sta dopolnila lokalna zdravnika dr. Juraj Matija Šporer in dr. Šime Mandić, ki sta pripomogla k odprtju zimskega klimatskega zdravilišča. V Opatiji, ki je postopoma pridobivala tudi značaj poletnega kopališkega kraja in tako sprejemala turiste skozi vse leto, so zdravniki odpirali svoje ordinacije in prakticirali različne metode zdravljenja. Svoje ordinacije so imeli pediater dr. Szegő, dr. Schalk, dr. Mahler, dr. Stein je vodil medicinsko-mehanični inštitut po metodi dr. Zandra. Svoje sanatorije sta imeli tudi družbi Belega in Zlatega križa. Pomemben akter opatijskega turizma je bil dolgoletni vodja zdraviliške komisije, dr. Julius Glax, ki je v kraju vodil zdraviliške dejavnosti, ki so obsegale različne terapije: kopanje v kopelih s segreto ali svežo morsko vodo, delne kopeli, francoske sedeče kopeli (*French seated baths*) z vaginalnimi, hemoroidalnimi, rektalnimi tuši, rimske/irske (*Roman/Irish*) in zdravilne kopeli,

Band LXXVII, Heft 1, 1902; Band LXXXVI, Heft 3, 1906; Band XCII, Heft 2, 1907–1910; Band 11, Heft 1, 2 1911–1912, Neue Folge; Band 14, Heft 2, 1913, Neue Folge.

plavanje v morju, plavalne tečaje, razne diete s pitjem svežega kravjega mleka, jogurta ali mineralne vode, diete z grozdjem in hojo (*Terraincurwege*), seveda prilagojeno pacientovemu zdravstvenemu stanju, ter hojo po določenih poteh s počivališči, ki jih je oblikoval prof. Oertl. Hoja je po Oertlovi zaslugi igrala pomebno vlogo kot preventivna zdravstvena metoda in oblika terapije. Omenjene sprehajalne poti s počivališči so bile namenjene tako pacientom kot zdravim ljudem (Fischinger, Fischinger in Fischinger, 2007, 47–50). Njegove zasluge segajo izven medicinskega okvira, saj je kot voditelj zdravilišča in ugledni zdravnik, poleg že omenjenega prof. Glaxa, promoviral Opatijo z udeležbo na predavanjih, konferencah, objavo strokovnih publikacij in publikacij turističnega značaja (vodniki). Promotor opatijskega turizma je bil tudi Glaxov zet Franz Tripold, ki je vsakodnevno spremljal temperaturo zraka in morja ter o tem poročal v časopisju ter tako promoviral opatijsko klimo in sam kraj (Muzur, 2011, 861).

Gradež se je ravno tako na pobudo zdravnikov razvil v uspešno morsko letovišče Avstro-Ogrske. Začetek zdraviliške dejavnosti v kraju je sicer drugačen kakor v Opatiji. V Gradežu je priznani pediater dr. Barellai našel primeren kraj za zdravljenje revnih otrok iz industrijskih okolij, ki so jih pestile limfatične bolezni in rahitis. Na otoku je odprl prvo morsko otroško zavetišče/okrevališče v državi. Pozitivni učinki zdravljenja z mivko in morjem, ki ga je apliciral dr. Barellai, so postopoma privabili tudi elitne goste. Proti koncu 19. stoletja se je dejavnost pričela usmerjati v turistično in letoviško, otroško okrevališče pa je še naprej sprejemalo bolne otroke in ostajalo dejavno na tem področju.

V Portorožu je bil lokalni zdravnik začetnik tamkajšnjega zdraviliškega turizma. Dr. Lugnani je svojim revmatičnim pacientom pričel predpisovati zdravljenje s slanico, terapijo, ki je pacientom bistveno izboljšala zdravstveno stanje. Po izpričanih uspehih se je na njegovo pobudo lokalni solinski konzorcij zavzel za ustanovitev delniške družbe, ki bi upravljala zdravilišče. Do pričetka prve svetovne vojne je tudi Portorož postal priljubljena letoviška destinacija.

Na podlagi izpostavljene predpostavke je na primeru razvoja Opatije, Gradeža in Portoroža mogoče ugotoviti, da so zdravniki v omenjenih krajih imeli pomembno, če ne ključno vlogo pri začetkih zdraviliškega turističnega razvoja. Vsi trije kraji so na podlagi lastnih naravnih danosti (blaga klima, morska voda, zrak, sonce, mivka, slanica, blato) ustrezno izkoristili modo, ki jo je uvedla medicina, in se razvijali v priljubljena klimatska in morska zdravilišča oziroma letovišča. Opatija je delovala kot zdravilišče pozimi *(klimatsko*

letovišče) in poleti *(morsko kopališče)*. Gradež in Portorož pa sta pričela s svojo dejavnostjo neposredno v poletni sezoni *(Stazione balneare/Seebad)*.

Med pomembne dejavnike turističnega razvoja sodijo tudi prometne povezave. V industrijski dobi je nekdanji način potovanja s poštnimi kočijami in jadrnicami zamenjala hitrost parnega stroja. Potovanje se je skrajšalo, postalo udobnejše, varnejše in cenejše (Studen, 2006b). Z železnico in s parnikom se je namreč razvijal tudi potniški promet, ki je omogočal hitrejši, redni, cenejši in varnejši pretok tovora ter ljudi, kar smo preverjali na območju Avstrijskega primorja, kjer se je tekom 19. in na začetku 20. stoletja gradilo prometno infrastrukturo, ki je kraje, med katere so sodili tudi turistični, bolje povezala med seboj.

Parni stroj je spremenil način potovanja po morju. Obmorska mesta na obravnavanem območju, ki so se po propadu Beneške republike na gospodarskem in družbenem področju že močno navezala na Trst, so vse do izgradnje železniških povezav z mestom večinoma komunicirala in trgovala preko pomorskih prometnih poti. Z napredkom pomorske tehnike, tehnologije in razvoja je v 19. stoletju (zlasti pa v njegovi drugi polovici) parnik čedalje bolj prevzemal vlogo jadrnic, ki so jih postopoma začeli opuščati. Proti koncu stoletja je število jadrnic za dolge plovbe začelo upadati na račun konkurenčnega parnika, kar se je za očitno izkazalo leta 1869, ob odprtju Sueškega prekopa, in naslednje leto, ko je nastopila že druga kriza pomorstva na jadra. Ta je bila posledica naraščajoče uporabe parnega stroja v pomorskem ladjarstvu in posledica naraščanja števila parnikov. Potovanje s parnikom je bilo v primerjavi z jadrnico hitrejše, redne pomorske potniške linije pa so omogočale vsakodnevne migracije prebivalstva in potovanja turistov (Terčon, 2004).

Na območju Avstrijskega primorja se je že v prvi polovici 19. stoletja, torej pred pričetkom turizma na Avstrijski rivieri, začel razvijati morski parni promet. V Trstu je bila že leta 1833 ustanovljena družba Avstrijski Lloyd, pet let kasneje je bila vpeljana parniška linija Trst–Pulj–Reka–Lošinj–Zadar–Šibenik–Hvar–Dubrovnik–Kotor (Orbanić, 2004). Že od leta 1844 pa je na redni parniški izletniški liniji avstrijskega Lloyda na relaciji Trst–Reka parnik pristajal tudi v Piranu, Novigradu, Poreču, Rovinju in Pulju (Blažević, 1987, 38).[233] Ladijski promet je bil reguliran in podvržen pravilom na državni in deželni ravni, kar lahko vidimo tudi na primeru ladij avstrijskega Lloyda. Leta 1855 je deželna vlada v Gradcu izdala pravila o ravnanju s prtljago potnikov za

233 V Piranu je v glavnem pristajal za tovor in potnike, portoroško pristanišče pa je služilo potniškemu prometu (Terčon, 2004).

parnike omenjene družbe, ki so vozili na relaciji Trst–Reka ter ob dalmatinski obali.[234]

V Avstrijskem primorju je poleg ladijskega parnika pomemben prelom pomenila tudi izgradnja južne železnice, ki je leta 1857 Dunaj povezala s pristaniščem Trst. Železnica je med seboj približala tudi turistične kraje (Studen, 2005a) oziroma jih je približala večjim urbanim središčem. Železniške proge, ki so nudile skoraj neposredno povezavo z morskimi letovišči, so bile sicer zgrajene nekoliko kasneje.

Morska zdravilišča Avstrijskega primorja so se tekom 19. stoletja in na začetku 20. stoletja postopoma priključevala novim prometnim povezavam. Opatija, ki je bila že pred razvojem zdraviliškega turizma priljubljena izletniška točka prebivalcev bližnjih mest, je bila leta 1867 povezana z Reko z izletniško potniško parniško linijo, ki je vozila vsak dan, z večkratnimi dopoldanskimi in popoldanskimi prihodi in odhodi.[235] Z Reke se je, z ekspresno izletniško ladijsko povezavo, lahko obiskalo tudi Pulj ali Mali Lošinj (Zakošek, 2005). Direktna linija na relaciji Reka–(Opatija)–Pulj je vozila vsako sredo ne glede na vremenske razmere, na relaciji iz Reke preko Opatije, Lovrana, Mošćenice, Brseča, Rabaca, Cresa do Pulja, dve leti kasneje pa že dvakrat tedensko (ponedeljek in petek Reka–Pulj ter četrtek in sobota Pulj–Reka).[236]

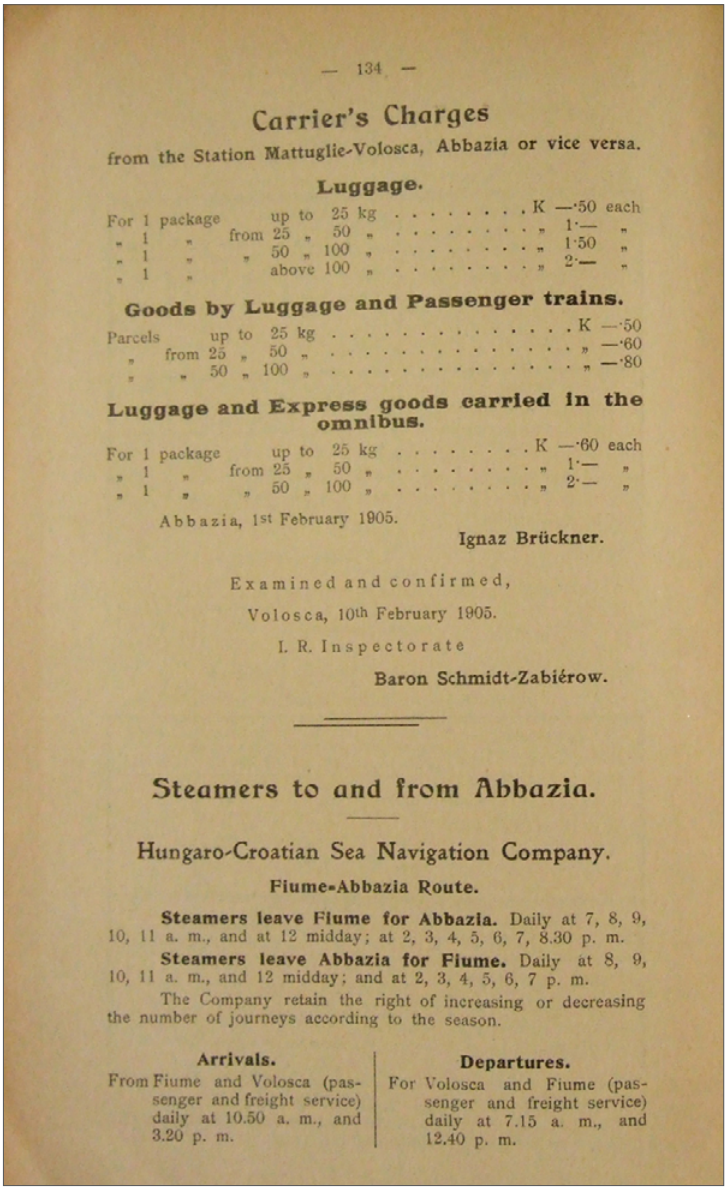
Parniki do Opatije niso vozili le na lokalnih relacijah, kasneje so bile z Opatijo oziroma Reko vzpostavljene tudi parniške povezave z bolj oddaljenimi mesti, kot sta z Benetke in Ancona, kar je seveda pozitivno vplivalo na obiskovanje Opatije tudi s tega območja oziroma kazalo na nek dotok turistov s tega območja. Pozimi so parniki vozili dvakrat tedensko, poleti pa trikrat, kar je relativno pogosto. Od Reke naprej so lahko potniki potovali tudi z vlakom proti Budimpešti, iz Ancone in Benetk pa z italijanskimi vlaki v Rim, Nea-

---

234 Deželna vlada za Štajersko, Koroško, Kranjsko in Primorje je v Gradcu 20. 12. 1855 oznanilo pravila ravnanja s prtljago popotnikov. Kapitanom Lloydovih parnikov, ki so občasno pluli po Istri in Dalmaciji, prtljage popotnikov ni bilo potrebno zaznamovati v zapisnik. Popotniki, ki so imeli lastno prtljago v lastnem varstvu in je predhodno niso izročili predstavništvu Lloyda, so lahko vstopali in izstopali le v tistih lukah, ki so sprejele pričujoč razglas. V: Deželni vladni list (1856), Oznanilo c. kr. dnarstvenega deželnega vodstva za Štajersko, Koroško, Kranjsko in Primorsko v Gradcu, 20. 12. 1855, 2. del, 1. zvezek, 2, 2–3.

235 Cena enosmerne vozovnice s hitrim parnikom do Reke je znašala 80 krajcarjev, povratna pa 1,20 krone za civiliste; vojaki so plačevali manj, in sicer 40 krajcarjev v eno smer (Keyzlár in Schmid, 1907, 38).

236 Cena za vozovnico s hitrim parnikom se je razlikovala glede na razred, za prvi so plačali 8 kron, za drugi 5,20 in za tretji 2,60 kron v eno smer. Za pot v obe smeri je bila cena 10 kron v prvem in 7 v drugem razredu. Vojska je plačala 4 za prvi, 2,60 za drugi in 1,30 kron za tretji razred enosmerne vozovnice. Povratna vozovnica (cena povratne vozovnice) je bila 5 kron v prvem razredu (Glax, 1905, 136–37; Keyzlár in Schmid, 1907, 38).

— 134 —

Carrier's Charges

from the Station Mattuglie-Volosca, Abbazia or vice versa.

Luggage.

For 1 package	up to 25 kg	K	—·50	each
„ 1 „	from 25 „ 50 „	„	1·—	„
„ 1 „	„ 50 „ 100 „	„	1·50	„
„ 1 „	above 100 „	„	2·—	„

Goods by Luggage and Passenger trains.

Parcels	up to 25 kg	K	—·50
„	from 25 „ 50 „	„	—·60
„	„ 50 „ 100 „	„	—·80

Luggage and Express goods carried in the omnibus.

For 1 package	up to 25 kg	K	—·60	each
„ 1 „	from 25 „ 50 „	„	1·—	„
„ 1 „	„ 50 „ 100 „	„	2·—	„

Abbazia, 1st February 1905.

Ignaz Brückner.

Examined and confirmed,

Volosca, 10th February 1905.

I. R. Inspectorate

Baron Schmidt-Zabiérow.

Steamers to and from Abbazia.

Hungaro-Croatian Sea Navigation Company.

Fiume-Abbazia Route.

Steamers leave Fiume for Abbazia. Daily at 7, 8, 9, 10, 11 a. m., and at 12 midday; at 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8.30 p. m.

Steamers leave Abbazia for Fiume. Daily at 8, 9, 10, 11 a. m., and 12 midday; and at 2, 3, 4, 5, 6, 7 p. m.

The Company retain the right of increasing or decreasing the number of journeys according to the season.

Arrivals.	Departures.
From Fiume and Volosca (passenger and freight service) daily at 10.50 a. m., and 3.20 p. m.	For Volosca and Fiume (passenger and freight service) daily at 7.15 a. m., and 12.40 p. m.

33 Parniške povezave z Opatijo (Glax, 1905, 134–35). Slika prikazuje relacijo med Opatijo in Reko, ki jo je vodila madžarsko-hrvaška parniška družba. Cene prevozov s parnikom niso navedene.

pelj, Bari, Brindisi, Bologno, Milano in druge kraje. V vodniku iz leta 1905 pridobimo nekatere informacije o cenah za povratno potovanje – kombinacijo parnika in vlaka – z Dunaja preko Budimpešte in z Reke do Benetk ali Ancone. Na tej relaciji je bilo v prvem razredu potrebno odšteti 51,40 kron, v drugem razredu vlaka in prvem razredu parnika pa 37,40 kron, iz Budim-

pešte preko Reke do Benetk in Ancone ter nazaj pa 40 kron v prvem ter 30 kron v drugem razredu vlaka in prvem razredu parnika.[237] Prometne povezave tudi na daljše razdalje so bile dobro organizirane in med seboj povezane. Potniki so glede na kraj prihoda in odhoda lahko kombinirali uporabo parnika in vlaka.

Tisti, ki so v Opatijo pripotovali po kopnem, so se od leta 1873 lahko posluževali odcepa južne železnice na relaciji Pivka–Reka (Matulji) (Vasko-Juhász, 2005) ali proge od Divače do Pulja, ki je bila speljana leta 1876 (Istrska državna železnica/*Istrianer Staatsbahn*).[238] Obe progi sta spodbudili turistični razvoj v Istri, predvsem v Opatiji, ki je že takrat slovela kot »rajski kraj« (Studen, 1995; Rozman, 1896) oziroma je bila priljubljena izletniška točka, čeprav je pravi turistični razvoj doživela šele na začetku 80-ih let 19. stoletja. Iz Pulja in Reke so potniki naprej do Opatije najpogosteje potovali s parnikom.

Na turistični pomen Opatije kažejo tudi železniške povezave s prestolnicama Dunajem in Budimpešto, kar je razumljivo, saj je večina domačih gostov prihajala iz ogrskih dežel in iz Dunaja. Za spodbujanje obiska nemških gostov je bila uvedena tudi dnevna povezava na relaciji München–Reka (preko Salzburga–Beljaka–Jesenic–Ljubljane) (Bressan, 2007, 243). Za Dunaj je s postaje Opatija–Matulji potekala povezava z južno železnico preko že omenjene Pivke, za Budimpešto pa preko Reke in Zagreba s Kraljevo madžarsko državno železnico (*Royal Hungarian States Railway*) (sliki 6 in 7). Iz Opatije/Matulji preko Pivke do Dunaja je vozilo več vlakov. Najboljšo povezavo je nudil ekspresni vlak s spalnim vagonom, ki je vodil na Dunaj. Ravno tako je vozilo več vlakov na relaciji Reka–Budimpešta. Turisti so lahko vozovnico kupili in opravili registracijo prtljage preko družbe Nagel & Wortmann v *Hotelu Stephanie* v Opatiji. Vendar vodnik iz leta 1905 navaja le urnik za navedene železniške proge, cenika ne vsebuje (Glax, 1905, 133). Do Opatije so potniki najpogosteje potovali prek Matulj. Na tej relaciji oziroma relaciji Matulji–Opatija–Lovran je leta 1906 ministrstvo za železnice odobrilo izgradnjo male ozkotirne proge,[239] tramvaj je bil speljan leta 1908 (Muzur, 1998, 99).

---

237 Za pot s parnikom z Reke do Benetk in Ancone ter nazaj je potnik odštel od 6 do 16 kron, odvisno od luksuza, torej tretjega razreda na palubi, prvega razreda s posteljo ali za salonsko kabino s posteljo.

238 Proga, ki je peljala od Divače preko Pazina do Pulja, je bila dolga 122 km. Otvoritev je potekala na dan cesarjevega rojstnega dne, 18. 1. 1876. Dva dneva po odprtju proge je bil odprt še 21 km dolg odcep Kanfanar–Rovinj. Železniška trasa od Trsta do Kozine in Hrpelj je bila zgrajena leta 1887.

239 Koncesijo za izgradnjo električne železnice z ozkim tirom je dobilo podjetje Jakoba Ludwiga Münza z Dunaja. V: Državni zakonik, za kraljevine in dežele zastopane v državnem zboru, XCVI, 12. 11. 1906, 222. Razglas ministrstva za železnice o dopustilu male železnice z ozkim tirom, obratovane z električno silo, od Opatije–Matulj čez Volosko in Opatijo v Lovran, 1078–82.

Organizacija dostopa do otoka Gradež je bila težavnejša. V kraju so si ob krepitvi zdraviliško-turistične dejavnosti prizadevali tudi za izboljšanje prometnih povezav oziroma dostopnosti, vendar je bilo še konec 19. stoletja potrebno iz Ogleja po vodi priti do izliva Natisse in preko lagunskih kanalov do otoka. Ta način potovanja je bil precej dolgotrajen in naporen, saj so potnike prevažali na privatnih ribiških barkah. Z ustanovitvijo prve plovne družbe – *Società di navigazione NIB* v 90-ih letih 19. stoletja – je bilo potovanje do otoka olajšano (Marin, 1972, 11). Trije parniki, po katerih je družba dobila tudi ime, *Nibbio*, *Irma* in *Beleno*, so povezovali Gradež z Belvederjem. Družba je, kakor je pisalo na njenem oglasu, na omenjeni relaciji redno prevažala potnike, potovalke, blago in pošto. Poleg tega je dnevno ponujala izlete (*gita di piacere*) do Ogleja, Barbane, Lignana (Italija) in drugam. Nudila je tudi dnevni in (več)urni najem motornih čolnov in parnikov.

V Gradežu je delovala tudi agencija oziroma poslovalnica pomorske družbe *Istria–Trieste*, ki je s parniki *Grado*, *Trieste* in *Timavo* od začetka maja do sredine septembra trikrat dnevno vozila na relaciji Trst–zdravilišče Gradež–Trst. Od sredine septembra do sredine marca oziroma do konca aprila je vozila enkrat dnevno. Družba je ponujala tudi izlete po Tržaškem zalivu, v Benetke, na Brione in v Pulj. Obe družbi sta bili povezani in prodajali tudi vozovnice za vlak (Grado, 1914, 55). Pomorska družba *Istria–Trieste* je v Gradežu plula le v obdobju turistične oziroma kopališke sezone, od začetka maja do konca septembra.[240]

Med Oglejem in Gradežem je bila redna parniška linija uvedena leta 1896 (Luchitta, 1995); ta je med majem in septembrom vozila enkrat dnevno, od junija do konca avgusta pa dvakrat dnevno. Do Gradeža je turist, izletnik ali potnik s parnikom (v dopoldanskem času) v poletnih mesecih iz Trsta potoval dve uri. Parnik je nazaj v Trst peljal popoldan. Iz Ogleja je parnik v Gradež peljal štirikrat dnevno. Za prevoz je bilo mogoče kupiti povratno vozovnico, ki je bila na relaciji Gradež–Oglej za večje število potnikov cenejša (od 5 do 6 kron). Podobno je veljalo tudi za pot Barbana–Belvedere, Gradež–Barbana, Gradež–Gorgo in druge relacije. Ponujali so tudi izlete na morju, za katere so za vsaki dve uri računali od 1,20 do 4 krone, odvisno od števila oseb (sliki 10 in 11) (Grado, 1914, 55).

Na pomen, ki so ga pripisovali rednim in direktnim parniškim linijskim povezavam, je opozarjala tudi diskusija na seji zdraviliške komisije v Gradežu leta 1901. Takratni blagajnik komisije, Enrico Grignaschi, je opo-

240 Cena za povratno potovanje med Trstom in Gradežem je bila 3 krone v prvem in 2 v drugem razredu. Potovalke so potniki morali plačati posebej, po 1 krono za potovalko. Ob nedeljah in praznikih je povratna vožnja znašala 3 krone.

zarjal na konkurenco bližnjega Sesljana. Parnik, ki je prevažal potnike v Gradež, se je na poti ustavljal tudi v Sesljanu, razvijajočem se turističnem kraju, kar bi lahko ogrozilo dotok turistov v gradeško laguno, saj so potniki na parniku lahko izstopili že v Sesljanu in se odločili za letovanje v tamkajšnjem letovišču. Zaradi tega je predlagal vzpostavitev direktne linije med Gradežem in Trstom.[241]

Po kopnem so bile povezave z Gradežem deloma vzpostavljene konec 19. stoletja, ko je bila leta 1894 zgrajena železniška linija Tržič–Cervignano;[242] od Cervignana naprej je pot vodila s poštno kočijo do kraja Belvedere in nato s parnikom do končnega cilja. Šele leta 1910 je bila vzpostavljena železniška linija Cervignano–Belvedere–Gradež s končno postajo v kraju Belvedere, kjer so tračnice pripeljale do pomola, od koder so se potniki vkrcali na parnik (Boemo, 1992, 48–49). Proga je služila prevozu potnikov (turistov) in blaga/tovora. V zdravilišču so se nadejali, da bo proga pripomogla tudi k dotoku izletnikov, zlasti nedeljskih turistov iz bližnjega Trsta (Luchitta, 1995). Boljše prometne povezave z večjimi mesti države so bile vzpostavljene po letu 1905 oziroma po izgradnji bohinjske (*Transalpina/Wocheinerbahn*) (1906) in turske proge (1909), ki sta izboljšali prometne povezave južne železnice s severnimi programi in večjimi središči države.

Na uspešen turistični razvoj, ki ga je Gradež doživljal na začetku prejšnjega stoletja, kaže informacija iz vodnika leta 1914, kjer so navedene državne in mednarodne železniške povezave (Krakov, Dunaj, Gradec, Budimpešta, Benetke, Praga, Berlin) z Gradežem. V povprečju je v obdobju 1889–1899 v Gradežu letovalo več kot 38 % obiskovalcev iz raznih evropskih držav, s tem, da se je konec stoletja njihov odstotek manjšal na račun domačih gostov. V novem stoletju so gosti iz Evrope v povprečju dosegali 13% obiskovalcev Gradeža. Njihovo število se je v tem obdobju sicer manjšalo oziroma je nihalo nekje med 300 in 800. Glede na oglas v vodniku in glede na oglaševanje ali glede na oglas v oglaševanju prometnih povezav Gradeža s pomembnimi evropskimi mesti bi lahko sklepali, da so v kraju te obiskovalce želeli privabiti v čim večjem številu (Grado, 1914).

Tudi v Portorožu so se v drugi polovici 19. stoletja vzpostavljale redne parniške linije. Dnevna parniška linija med Trstom in Puljem je bila uvedena leta 1876 (Blažević, 1987, 53), kmalu za tem, leta 1879, pa je bila ustanovljena

---

241 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 1219: Processo Verbale della seduta della Commissione di Cura di Grado, 25. 4. 1901, N. 201.

242 To linijo je vodila družba Società Ferroviaria Friulana.

plovna družba *Società di navigazione a vapore Istria–Trieste*.[243] Že pred ustanovitvijo omenjenih dveh linij je iz Kopra v Trst leta 1876 trikrat dnevno plul parnik *Giustinopoli*,[244] med Puljem in Trstom pa parniki *Aida*, *Castor* in *Melanira* (Orbanić, 2004; Blažević, 1987, 52). Slednji je pristajal tudi v Piranu, Umagu, Novigradu, Poreču in Rovinju. Ta parnik se je občasno ustavil tudi v Savudriji, Vrsarju in Fažani. Cena prevoza od Trsta do Portoroža je v prvi kategoriji stala 1,20 krone, v drugi 1 krono in v tretji 80 vinarjev. Od Pirana do Portoroža so v prvi cenovni kategoriji potniki plačali 40, v tretji pa 30 vinarjev. Pot od Trsta do Pulja je v prvi cenovni kategoriji znesla 3,40 krone, v drugi 2,70 in v tretji 2 kroni.

Namen pomorske družbe *Istria–Trieste* je bila plovba ob istrski obali med Puljem in Trstom. Postanke so predvideli v Fažani, Rovinju, Poreču, Novigradu, Umagu, Piranu ter po možnosti tudi v Vrsarju in Savudriji. Parniki so prevažali potnike in tovor. Pomorska družba je junija leta 1892 odprla parniško linijo na relaciji Trst–Piran–Umag–Novigrad–Poreč–Vrsar–Rovinj. Iz Trsta je parnik potoval ob torkih in petkih, iz Rovinja v smeri Poreča in Trsta ob petkih in nedeljah. Do leta 1910 je družba razpolagala že z dvanajstimi ladjami (Blažević, 1987, 80 in 147).

V Kopru so leta 1882 ustanovili tudi pomorsko družbo za malo obalno plovbo *Società cittadina di navigazione a vapore in Capodistria*, imenovano tudi *La Capodistriana*.[245] Družbi *La Capodistriana* in *Istria–Trieste* sta večinoma skrbeli za priobalni promet med Trstom in Puljem. Koper je kasneje dobil še družbo *Nuova società cittadina di navigazione a Vapore*, ki je premogla štiri ladje. Do leta 1910 je ta koprska družba imela pet ladij,[246] ki so bile namenjene turističnim izletom in prevozu turistov na ustaljenih potniških linijah (Blažević, 1987, 147).

Istrska mesta Koper, Izola, Piran s Portorožem, Umag, Motovun, Novigrad, Poreč in druga pa so od kopenskega prometnega omrežja ostala precej izolirana vse do izgradnje železniške proge od Trsta do Poreča, tako imenovane *Parenzane*, za katero so se projekti in pogajanja začeli proti koncu 19. stoletja in so potekali vrsto let (1880–1899). Končno je bil na podlagi zakona

243 Omenjeni statut je 22. 9. istega leta tudi formalno potrdilo c.-kr. notranje ministrstvo. V: AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/12, Materia 102, š. 337: Dopis, kjer je navedeno, da je notranje ministrstvo potrdilo statut družbe, N. 12916.

244 *Navigazione a vapore giornaliera fra Capodistria–Trieste e viceversa*. Otroci do dvanajstega leta starosti so plačevali 50 % cene vozovnice.

245 Družba je leta 1894 imela dva parnika (*Gianrinaldo Carli* in *Santorio*), dve leti kasneje je kupila še tretjega (*Vergerio*). Ladji *S. Giusto* in *S. Nazario* sta se jim pridružili leta 1898.

246 *Capodistria, Oltra, S. Giusto, Santorio* in *Vettor Pisani*.

o lokalnih železnicah iz leta 1898[247] že naslednje leto sprejet sklep o izgradnji ozkotirne železnice.[248] O gradnji, trasi in dolžini *Parenzane*, ki je bila za javni promet v celoti odprta 15. decembra 1902, so poročali tudi v lokalnem časopisju.[249] Kljub naklonjenosti pa so že ob predstavitvi projekta izgradnje železniške proge predlagatelji naleteli na pritožbe nekaterih lokalnih podjetnikov (*Konzorcij koprskih solin*, *Konzorcij piranskih solin*, predstavniki in lastniki hotelov in zdravilišč v Portorožu, lastniki zemljišč v bližini zdravilišča, preko katerih naj bi po prvih načrtih stekla proga, ter piranske mestne oblasti), ker naj bi povzročala nemir in hrup.[250] Po drugi strani pa je proga, ki ni načrtovala postajališča v Piranu, po mnenju predstavnikov mesta ogrožala njegov gospodarsko-trgovinski interes, razvoj in napredek.[251] Vendar strahu pred železnico, kakor je bilo moč opaziti pri gradnji južne železnice, ni bilo več. Lokalne oblasti so se zavedale njenih prednosti za gospodarski razvoj, saj je železnica zbližala Istro s Trstom in omogočila nove vire dohodkov za lokalno prebival-

---

247 Družba Lokalna železnica Trst–Poreč, ki je skrbela za gradnjo proge, je bila ustanovljena leta 1900 na Dunaju (Orbanić, 2005).

248 O sprejemu zakona je pisal tudi časopis *L'Istria*: »La legge sulle ferrovie locali, fra le quali è compresa la nostra Trieste–Parenzo–Canfanaro, è stata approvata martedì scorso anche dalla Camera dei Signori. Non ci manca, dunque, che la sanzione Sovrana« (*L'Istria*, 24. 12. 1898, Anno XVII, N. 874) ter L'Osservatore Triestino: »Riferendoci ai nostri telegrammi, constatiamo con vivo compiacimento che le nostre previsioni sul sollecito disbrigo, in sede parlamentare, del progetto di legge presentato dal Governo per la costruzione della ferrovia locale Trieste - Parenzo - Canfanaro si sono pienamente avverate. Nella sua seduta di ieri, la camera dei Signori approvò in seconda e terza lettura il disegno di legge sulle ferrovie locali« (L'Osservatore Triestino, 21. 12. 1902, Anno CXIV, N. 291).

249 1. aprila 1902 je bil odprt prvi del proge Trst/Sv. Andrej–Buje, dolg 58,651 kilometra, in 15. decembra istega leta je stekel še drugi del proge od Buj do Poreča, dolg 63,552 kilometra (L'Osservatore Triestino, 13. 12. 1902, Anno XVIII, N. 284).
Časopis *L'Istria*, ki je izhajal v Poreču med letoma 1890 in 1903, je 20. 12. 1902 zapisal, da otvoritev proge ni bila tako slavnostna, predvsem na relaciji proge Buje–Poreč, saj naj bi bili tamkajšnji prebivalci razočarani zaradi dvojezičnega označevanja tabel ter zaradi tega, ker so v Motovunu prodajali vozovnice v nemškem in »slovanskem« jeziku in ne v italijanščini.

250 Med pritožbami nad načrtovano gradnjo proge skozi Portorož je tudi pritožba lastnikov hotelov in zdravilišč v Portorožu (Fragiacomo, Lugnani). Kakor je v pismu napisal tudi piranski podestà dr. Bubba, bi morebitna proga skozi kopališki in zdraviliški kraj motila mirno in idilično okolje. Nevšečnosti, zlasti iz zdravstvenih razlogov, bi po mnenju meščanov Pirana ter lastnikov zemljišč in hotelov povzročala ropot in dim. Proga po območju kopališča bi ogrožala tudi varnost kopalcev, ki se tam zadržujejo. Tovrsten poseg bi po njihovem mnenju onemogočal nadaljnji uspešen razvoj letovišča. Kopanje za progo bi poseglo v zemljišče, kjer dr. Lugnani pripravlja in črpa zdravilno vodo, kar bi škodovalo delovanju njegovega zdraviliškega obrata (DAPA, 1898, G/5 Promet, pošta, telegraf, železnica, š. 56: Protokoll Eisenbahnministerialerlasses vom 30. September 1897 Z. 14284).

251 DAPA, 1898, G/5 Promet, pošta, telegraf, železnica, š. 56: Protokoll Eisenbahnministerialerlasses vom 30. september 1897 Z. 14284.

stvo,[252] čeprav so se na progi vrstile nesreče zaradi burje in poplavljanja morja, ki so povzročale tudi veliko finančno škodo.

Po prvi brezplačni otvoritveni vožnji se je kmalu pokazalo, da pot od Trsta do Poreča ni poceni, saj je vozovnica v drugem razredu stala 9,32 krone, ista pot z ladjo pa le 2,40 krone (Roselli, 2002, 188–189; L'Indicatore, 1911).[253] Cene vozovnic so bile visoke in niso uspele konkurirati ugodnejšim cenam in voznim redom parniških linij (Orbanić, 2005), saj je od Portoroža do Poreča potnik v drugem razredu odštel 5,80, v tretjem pa 3,50 krone. Do Trsta so odšteli v drugem razredu 2,40 krone in 1,50 krone v tretjem razredu.

Med Piranom, ki ni bil povezan s *Parenzano*, in Lucijo je bil leta 1909 uveden trolejbus *Daimler* z dvema elektromotorjema (imenovan tudi elektromobil ali tramvaj brez tirov), s katerim se je lahko peljalo 25 potnikov. Vožnja je bila počasna in neudobna, saj je potekala po neasfaltirani cesti. Zaradi tega so leta 1912 zgradili železniško povezavo z ozkotirnim tramvajem (Vrtačnik, 2005),[254] izgradnjo katerega je ministrstvo za železnice dodelilo delniški družbi združene plinarne v Augsburgu, z reprezentanco za Avstrijo v Bocnu. Razglas je bil izdan 30. junija 1912.[255]

Tramvaj je olajšal potovanje med Piranom in Portorožem. V obdobju med obema vojnama so na tej relaciji vozili t. i. nedeljski izletniški vlaki (*treni domenicali di piacere*), ki so prevažali turiste in druge potnike na nedeljsko kopanje in zabavo (Blažević, 1987, 167).

Morska zdravilišča so se zavedala, da je pomemben dejavnik njihovega turističnega razvoja dostopnost oziroma dobra prometna povezava, kar dokazuje tudi propagandno gradivo s konca 19. in z začetka 20. stoletja, saj so vod-

---

252 »La notizia, siamo certi, sarà accolta con vero entusiasmo da tutte quelle città e borgate, che si ripromettono un sicuro benefezio da questo nuovo tronco ferroviario, che leghera la parte più produttiva della nostra provincia, in modo più spedito, col grande emporio commerciale di Trieste, e dove, oltre l'esistente, faranno capo–speriamo in breve–linee ferroviarie di primissimo ordine, d'importanza Europea« (*L'Istria*, 17. 12. 1898, Anno XVII, N. 873).

253 Že leto po odprtju so tudi zaradi pritiska s strani istrskega deželnega zbora cene znižali, vendar so bile kljub temu še vedno precej višje v primerjavi s parniki.

254 Že ob načrtih za izgradnjo *Parenzane* je bilo predvideno, da naj bi v najkrajšem času zagotovili povezavo med Lucijo in Piranom: »Viene incaricato l'imperiale Governo di assicurare al più presto la congiunzione di Santa Lucia per Portorose con Pirano, dallo stesso governo posta in vista« (L'Istria, 17. 12. 1898, Anno XVII, N. 873). Za postajo in povezavo železnice z mestom Piran so se zavzemale tudi lokalne oblasti.

255 Med drugim je ministrski razglas koncesionarju določal, da se vojaškim uslužbencem, državnim uradnikom in sorodnim uslužbencem omogoča brezplačna vožnja. V: Državni zakonik, za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru, LVI, 9.7.1912, 132. Razglas ministrstva za železnicez dne 30. junija 1912, 1, o dopustilu z električno silo obratovane male železnice z ozkim tirom od Pirana do Portorose, 621–23.

TARIFFA

per la Ferrovia „Trieste-Portorose-Parenzo“

DALLA STAZIONE DI PORTOROSE									DALLA FERMATIVA DI PORTOROSE								
Chilometri	da — per	Biglietti				Biglietti and. e rit.				Chilometri	Biglietti				Biglietti and. e rit.			
		II. Cl.		III Cl.		II. Cl.		III Cl.			II. Cl.		III Cl.		II. Cl.		III Cl.	
		C.	c.	C.	c.	C.	c.	C.	c.		C.	c.	C.	c.	C.	c.	C.	c.
2	Portorose PH	—	30	—	20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
6	Strugnano	—	30	—	20	—	—	—	—	3	—	30	—	20	—	—	—	—
13	Isola	—	70	—	40	1	10	—	70	11	—	60	—	40	1	—	—	60
18	Semedella	1	—	—	60	1	60	1	—	16	—	90	—	50	1	40	—	90
20	Capodistria	1	10	—	70	1	70	1	10	17	—	90	—	60	1	50	—	90
24	Lazzaretto Risano	1	30	—	80	—	—	—	—	21	1	10	—	70	—	—	—	—
25	Decani	1	30	—	80	—	—	—	—	23	1	20	—	80	—	—	—	—
29	Scoffie	1	60	—	90	—	—	—	—	27	1	50	—	90	—	—	—	—
34	Muggia	1	80	1	10	—	—	—	—	32	1	70	1	—	—	—	—	—
36	Zaule	2	—	1	20	—	—	—	—	34	1	80	1	10	—	—	—	—
38	Monte Castiglione	2	—	1	20	—	—	—	—	36	1	90	1	20	—	—	—	—
47	Trieste I. R. Ferr. d. Stato	2	50	1	50	4	10	2	50	45	2	40	1	50	3	90	2	40
2	S. Bortolomeo	—	30	—	20	—	—	—	—	4	—	30	—	20	—	—	—	—
5	Sicciole	—	30	—	20	—	—	—	—	7	—	40	—	20	—	—	—	—
13	Salvore	—	70	—	40	—	—	—	—	15	—	80	—	50	—	—	—	—
18	Marcovaz	1	—	—	60	—	—	—	—	20	1	10	—	70	—	—	—	—
20	Caldania	1	10	—	70	—	—	—	—	22	1	20	—	70	—	—	—	—
26	Buje	1	40	—	80	2	30	1	40	28	1	50	—	90	—	—	—	—
30	Tribano	1	60	1	—	—	—	—	—	32	1	70	1	—	—	—	—	—
34	Grisignana	1	80	1	10	—	—	—	—	36	1	90	1	20	—	—	—	—
40	Castagna	2	10	1	30	—	—	—	—	42	2	20	1	40	—	—	—	—
44	Piemonte	2	40	1	40	—	—	—	—	46	2	50	1	50	—	—	—	—
50	Portole	2	70	1	60	—	—	—	—	52	2	80	1	70	—	—	—	—
60	Bagni S. Stefano Levade	3	20	1	90	—	—	—	—	63	3	40	2	—	—	—	—	—
67	Montona	3	60	2	20	5	80	3	60	69	3	70	2	20	—	—	—	—
73	Caroiba	3	90	2	30	—	—	—	—	75	4	—	2	40	—	—	—	—
76	Raccotole	4	—	2	40	—	—	—	—	79	4	20	2	50	—	—	—	—
82	Visinada	4	40	2	60	—	—	—	—	84	4	50	2	70	—	—	—	—
89	S. Domenica	4	70	2	90	—	—	—	—	92	4	90	2	90	—	—	—	—
92	Visignano	4	90	2	90	—	—	—	—	94	5	—	3	—	—	—	—	—
97	Villanova	5	20	3	10	—	—	—	—	99	5	30	3	20	—	—	—	—
106	Parenzo	5	60	3	40	—	—	—	—	109	5	80	3	50	—	—	—	—

34 Cenik železniških vozovnic na progi Portorož–Poreč (L'indicatore di Portorose, 1911).

niki, ki so promovirali ponudbo svojih storitev, navajali cene in informacije o voznih redih parnikov in vlakov.

Parniške in železniške prometne povezave z obmorskimi letovišči so bile na začetku 20. stoletja dobro urejene. Potniki in turisti so v kraje prihajali iz različnih smeri in se lahko kombinirano posluževali obeh prevoznih sredstev. Sicer pa pridobljeni podatki niso povsem primerljivi. Težko je namreč primerjati cene ali vozne rede posameznih parniških linij, saj gre za tri različne geografske lokacije in razdalje. Na primeru Opatije so bile urejene parniške povezave tudi na srednje razdalje z večjimi italijanskimi mesti (Benetke, Ancona), kar pomeni da parniški vozni redi in povezave potrjujejo in obenem utemeljujejo sliko o različni strukturi gostov, kakršno smo ugotovili na podlagi statistik o izvoru gostov v treh obravnavanih destinacijah. Pri tem velja omeniti, da so podatki o prometnih povezavah z Opatijo iz vodnika v angleškem jeziku, ki je bil najverjetneje namenjen turistom iz bolj oddaljenih krajev. Gosti iz drugih evropskih držav so prihajali tudi v Portorož in Gradež. Oglas iz gradeškega vodnika leta 1914 na primer navaja železniške povezave z večjimi evropskimi mesti, kar kaže na obiskovanje tudi iz drugih držav.

Za obalne kraje je bilo sicer nekoliko značilnejše potovanje po morju, ki je bilo na primeru Portoroža urejeno pred izgradnjo železnice in imelo tudi boljše (pogostejše) in cenovno ugodnejše povezave.[256] Vožnja s parnikom je bila hitrejša, saj je na relaciji Trst–Portorož vozil eno uro, vlak pa dve uri. Parniki so potovali tudi večkrat dnevno, torej pogosteje od vlaka.

Do obravnavanih turističnih krajev so potniki lahko potovali po kopnem in morju. V Opatijo je večina turistov prihajala iz domače Avstro-Ogrske, zlasti z Dunaja in ogrskih dežel. Turisti so z Dunaja in z Budimpešte lahko potovali z vlakom do Trsta, Divače ali Reke in se tam vkrcali na parnike. V Gradežu, ki je bil težje dostopen oziroma je bilo potovanje bolj zapleteno, so proti koncu 19. stoletja izboljšali prometne povezave. Potniki so sredi 90-ih let 19. stoletja lahko kombinirali potovanje z vlakom, s parnikom in z manjšimi barkami. Šele na začetku 20. stoletja je bila zgrajena direktna železniška povezava z Gradežem (oziroma Belvederjem). Potniki, ki so v Gradež prihajali iz Italije, so preko italijanskih železniških prog pripotovali do Palmanove in od tam do Ogleja ter naprej do Gradeža. Iz Avstro-Ogrske so turisti z železnico navadno potovali preko Tržiča.

Gradež in Portorož kažeta na nekoliko lokalnejši značaj, saj tudi v vodnikih in promocijskem gradivu najdemo informacije o njihovih parniških povezavah večinoma z bližnjimi kraji in predvsem s Trstom, kar ne pomeni, da tujci iz bolj oddaljenih krajev niso prihajali, čeprav je bila Opatija v primer-

256 Za Opatijo in Gradež nismo uspeli pridobiti primerljivih podatkov za cene prevozov po kopnem in morju na podobnih relacijah.

javi z Gradežem in Portorožem mednarodno bolj prepoznavna in uveljavljena turistična destinacija.

Ekonomski zgodovinarji (Williams, Armstrong, Cavalcanti) zagovarjajo tezo, da so parniške prometne linije (ladijski parnik in vlak) pozitivno vplivale oziroma spodbudile razvoj turizma v Evropi, saj so omogočale hitrejše, varnejše, udobnejše in cenejše potovanje. Kakor ugotavlja Cavalcantijeva (2003, 69), namen novih prometnih povezav v prvi vrsti ni bil turistični razvoj krajev, s katerimi so bile povezave vzpostavljene, vendar je lahko pozitivno vplival na njihov nadaljnji razvoj, saj je z vidika hitrosti in udobja precej olajšal potovanje. Podobno velja za izgradnjo železniške infrastrukture, ki je bila na območju Gradeža in Portoroža urejena kasneje, ko sta bila kraja že turistično prepoznavni destinaciji. Opatija je železniško povezavo dobila nekoliko prej, kar je spodbudno vplivalo predvsem na razvoj izletništva (Studen, 2005a).

Parniške linije, ki so poleg blaga prevažale tudi potnike (turiste), so pogosteje plule po jadranskih pristaniščih in bile tudi cenovno ugodnejše, kar je bilo mogoče ugotoviti predvsem na primeru Portoroža. Število turistov je v obravnavanih krajih postopoma naraščalo, vendar v letih po izgradnji nove prometne povezave ni bilo opaziti večjega porasta števila gostov. Ladijske parniške povezave z Opatijo in Portorožem so bile vzpostavljene pred turističnim razvojem, v Gradežu pa v 90-ih letih 19. stoletja, ko je kraj že imel precej razvito zdraviliško dejavnost. Število gostov v Gradežu je v tem obdobju v primerjavi s prejšnjimi leti le malo naraslo. Obmorski turizem je proti koncu 19. in na začetku 20. stoletja igral čedalje markantnejšo vlogo v gospodarstvu, kar je bilo vidno tudi v ladijskem potniškem prometu. V pristaniščih se je pretok potnikov in turistov povečeval, leta 1912 je v Portorož priplulo skupaj 1.613, v Opatijo 11.645, v Pulj 4.328, Rovinj 2.963 in na Brijone 2.594 ladij (Blažević, 1987, 170–71).

Izgradnja železnice ni odigrala tako odločilnega trenutka v razvoju oziroma večanju dotoka turistov v Gradežu in Portorožu. Temu so botrovale tako relativno pozna izgradnja železnice (*Parenzana* 1902, Cervignano–Belvedere–Gradež 1910), nerodnosti in nesreče na poti (*Parenzana*) kakor tudi konkurenca cenejših in hitrejših morskih parnih prometnih povezav, kar smo pokazali na primeru Portoroža.[257] V Gradežu je leto po uvedbi železniške povezave obisk celo precej upadel. Težko pa bi preverjali vlogo parnikov in vlakov pri večanju števila turistov v Opatiji, saj so statistike v zdravilišču beležili od leta 1889 (oziroma 1883/1884), redne parniške in železniške potniške linije

257 Tudi ladijski parnik ni bil vedno povsem zanesljiv in točen, zlasti v primeru grdega vremena in plimovanja morja, ki je onemogočalo pristajanje in izkrcavanje potnikov v nekaterih pristaniščih.

pa so bile uvedene že pred tem, ko je bila Opatija sicer že priljubljena izletniška točka, a še neuveljavljena zdraviliškoturistična destinacija.

Prometne povezave industrijske dobe so bile pomemben dejavnik turističnega razvoja, saj so korenito spremenile način in navade potovanja ter tako vplivale na turistično dejavnost. Celostna ureditev dostopnosti je bil eden izmed pomembnejših dejavnikov turističnega razvoja, ki je bil na primeru Gradeža verjetno še prisotnejši, saj je bil kot otok primoran k veliko večjim infrastrukturnim in gradbenim posegom (tako z vidika prometa kot ureditve kanalizacije in vodovoda). Zaradi tega so si letoviški kraji prizadevali za svojo čim boljšo in udobnejšo dostopnost. Prometne posodobitve, in sicer izboljšave kopenskih cest, morske potniške linije in železniško omrežje, so olajšale potovanje tudi turistom,[258] čeprav izgradnja železniške prometne infrastrukture in vpeljava parnikov nista neposredni posledici turističnega razvoja oziroma potrebi, ki bi ju izzvala turistična dejavnost, so pa turistični kraji znali dobro izkoristiti prometna sredstva in se trudili svoja letovišča čim bolje povezati z železnico in s parnikom.[259] Tako lahko rečemo, da sta vlak in parnik, čeprav nista bistveno pripomogla k večjemu številu obiskovalcev, pozitivno vplivala na razvoj turizma v Opatiji, Gradežu in Portorožu.

K turističnemu razvoju nekega kraja so lahko pripomogli tudi interes in investicije javnega in privatnega sektorja, ki sta se od turizma nadejala prihodke. Investicije v turistično infrastrukturo, namestitvene obrate, gostilne, kopališča in restavracije, knjižnice, igralnice, urejeno okolico, napeljavo elektrike, vodovoda in kanalizacije so kraju omogočale privlačnejši videz ter zadostno število in urejenost namestitev za elitne goste.[260] V delu smo se osredotočili na nekaj primerov tovrstnih pobud in investicij ter skušali prikazati predvsem interes, ki ga je za urejanje turistične dejavnosti imela država, saj je tekom 19. in na začetku 20. stoletja vidno naraščal.[261]

258 Podobno kot so z vlakom za zabavo promovirali potovanje z vlakom po južni železnici in obiskovanje turističnih krajev, so z izhodiščnim Trstom organizirali potovanja v morska letovišča Avstrijske riviere. Leta 1911 je na tržaško železniško postajo pripeljalo šestindvajset potniških vlakov, na katerih je bil znaten delež turistov, ki so iz Trsta odpotovali v turistična zdravilišča in letovišča tako Istre kakor Kvarnerja in Dalmacije. 18. julija 1911 naj bi s hitrim jutranjim vlakom, imenovanim Seebäderzüg, v Trst prispelo celo 796 potnikov. Od tega jih je 333 ostalo v Trstu, 300 se jih je vkrcalo na parnik za Gradež in Portorož, 13 jih je odšlo v bližnja Sesljan in Tržič, 150 pa na parnik proti Pulju (Brionom) ter Malemu in Velikemu Lošinju (Blažević, 1987, 151).

259 Na pobudo istrskega deželnega odbora (Giunta provinciale) je leta 1910 v Poreču potekala konferenca o izboljšanju parniških prometnih povezav na zahodni istrski obali (Blažević, 1987, 138).

260 V letoviščih so se v obdobju do prve svetovne vojne za daljši čas zadrževali zlasti premožnejši gostje in temu ustrezno je bila urejena primerna infrastruktura.

261 Pomembno vlogo pri razvoju turizma so odigrale tudi deželne in lokalne institucije, kar je lahko tudi predmet nadaljnjih raziskav.

Ob pozitivnih ekonomskih učinkih, ki jih je imela turistična dejavnost, si je Avstro-Ogrska prizadevala ta sektor spodbuajti in nadzorovati. Zakoni, ki so urejali statuse in turistično dejavnost zdraviliških krajev, ter ministrstva (zlasti železniško), ki so finančno podpirala in usklajevala delovanje turistično-podpornih organizacij, so imeli pomembno vlogo pri razvoju te dejavnosti. Deželne in lokalne organizacije sorodnega tipa so se združevale v centralne ustanove, namenjene promoviranju dotoka tujcev na državni ravni, kar je seveda dopuščalo nadaljno spodbudo in nadzor nad rastočo in vse pomembnejšo dejavnostjo.

Avstrijska monarhija (od leta 1867 Avstro-Ogrska) se je zavedala vse večjega gospodarskega pomena turistične dejavnosti in začela zakonsko urejati njegovo delovanje oziroma ga skušala voditi na državni ravni ter posledično nanj vplivati in ga nadzorovati. Turizem je postajal čedalje pomembnejša gospodarska panoga in vir dohodka. Spodbujanje in uravnavanje turistične dejavnosti lepo prikazuje prispevek, ki je ga je izdala Deželna zveza za pospeševanje prometa tujcev na Kranjskem, kjer avtor že v predgovoru svojega besedila z naslovom *Kako je mogoče povzdigniti tujski promet v kakem kraju?* pokaže na pomen te dejavnosti: »V današnjem času je pridobil tujski promet veliko važnost v narodno-gospodarskem oziru, ker je postal vedno rastoč vir izdatnih dohodkov, in to ne samo za posamezne kraje, ampak tudi za cele pokrajine«. Franz Gärtner, avtor, je govoril o turizmu kot o novi dejavnosti, kar se je najverjetneje navezovalo na njegovo ekonomsko funkcijo, od katere niso imeli koristi le hotelirji in gostilničarji, ampak tudi lokalne in državna oblasti. Slednje se niso dovolj zavedale potenciala turistične dejavnosti in jo po njegovem mnenju premalo spodbujale, kar je tudi že privedlo do delne izgube potencialnega zaslužka (Gärtner, 1906, 3).[262]

Na državni in lokalni ravni je Gärtner svetoval ustrezno ozaveščanje lokalnega prebivalstva, primerno ureditev nastanitev (čiste sobe, lep razgled, stranišča z vodnim izplakovanjem), skrb za zabavo gostov s kegljišči, tenis igrišči in biljardom ter igrišči za najmlajše, kar bi pripomoglo k uspešnejši turistični dejavnosti. Poseben poudarek je bil na večjezičnem oglaševanju krajev, denimo na železniških postajah, razglednicah in orientacijskih tablah. Turistični kraji bi morali skrbeti za regulacijo cen namestitev, nadzorovati ustreznost postrežbe, urejenost bivališč, odstranjevanje smeti, skrbeti torej za snažnost ter red in mir.[263] Urejenost in čistost sta bili namreč le podlagi za uspešno turistično pot. Primerna ponudba po zmernih cenah, kakovostna hra-

262 »Ker vsled naše brezbrižnosti v tej zadevi so izostale velikanske vsote, ki bi jih bili tujci že prinesli v našo deželo« (Gärtner, 1906, 3).

263 Prva pogoja, ki jima je potrebno zadostiti za to, da bodo prišli tujci, sta *snaga in vnanjost kraja*.

na in snažnost so bile za tujca prav tako zelo pomembne. Do gostov se je bilo potrebno primerno vesti, vsiljivost ali osornost nista bili na mestu. Spodobilo se je vsaj osnovno znanje kakšnega tujega jezika. Turistični kraji so morali imeti tudi primerno razsvetljavo, poskrbeti so morali za ureditev vodovoda in kanalizacije (Gärtner, 1906).

Države so si prizadevale za ureditev dejavnosti ter za nadzor nad dobičkom od turizma. V evropskih državah so tako nastajale organizacije, društva in zavodi, ki so bili namenjeni promociji in spodbujanju turistične dejavnosti tako podjetnikov kakor javnih ustanov na državni in lokalni ravni. Ena izmed oblik pospeševanja razvoja turizma, ki ga je spodbujala tudi Avstro-Ogrska, je bilo ustanavljanje olepševalnih društev in deželnih zvez za pospeševanje tujskega prometa. Turizem je za državo postal zelo pomembna dejavnost, na kar je leta 1907 na odprti seji parlamenta opozoril sam avstrijski ministrski predsednik baron Max Wladimir pl. Beck, ki se je zavzel za aktivno državno podpiranje panoge (Studen, 2006a, 34).

Z ustanovitvijo ministrstva za javna dela (1908) se je podpora delovanju zvez in društev tudi finančno okrepila, saj je bila vloga ministrstva tudi pospeševanje tujskega prometa. Ministrstvo je že v prvem letu delovanja za ureditev poti, planinskih hotelov, sankališč, kopališč ter drugih turističnih in olepševalnih dejavnostih namenilo 350.000 kron, znesek, ki je bil sicer predviden na državni ravni.[264] Ministrstvo je obenem podpiralo tudi privatne organizacije, gradnjo novih hotelov, izboljšanje prometnih povezav ter nasploh intenzificiranje turistične dejavnosti in dotoka tujcev. Prizadevalo si je tudi za varovanje krajevnih lepot ter propagandne dejavnosti, kot so izdelava spominkov, razglednic, prospektov, vodnikov ter oglasov (Studen, 2006a, 34).

Olepševalna društva, tujskoprometna društva, letoviška društva ali društva za pospeševanje tujskega prometa so se ustanavljala v (potencialno) turistično privlačnih krajih. Ustanavljanju teh društev je bila država izredno naklonjena (Janša–Zorn, 2006, 689).[265]

Na območju Avstrijske riviere so društva ustanavljali v obmorskih krajih. Poleg najuspešnejših turističnih destinacij Opatije, Gradeža, Portoroža, Lošinja, Brionov in Lovrana so bila društva ustanovljena tudi v turistič-

264 Društva, ki so se želela potegovati za državna finančna sredstva, so svoje prošnje naslovila na zvezo, ki jih je posredovala pristojnemu ministrstvu. V: *Promet in gostilna*, junij 1908, št. 3, 29; V prvem letu delovanja je proračun ministrstva znesel 500.000 kron, od tega jih je bilo 350.000 namenjenih športnim in kulturnim aktivnostim, zagonu novih turističnih krajev, infrastrukturi, cestam in podobnim namenom, 50.000 deželnim zvezam, 40.000 za oglaševanje in 60.000 za informacijske pisarne v tujini (Bressan, 2007, 246–247).

265 Do prve svetovne vojne je bilo na Kranjskem 28 takih društev, na Spodnjem Štajerskem jih je bilo 16 (štajerska društva so bila pretežno nemška).

no manj poznanih krajih, kot so Strunjan, Poreč, Rovinj, Oprtalj, Grljan, Vrbnik (Krk), Kastav in drugi. Olepševalna, tujsko prometna in pogozdovalna društva so skrbela za urejanje sprehajalnih poti, dobro počutje gostov in promocijo (turističnih) krajev. V Opatiji sta od leta 1885 delovala olepševalno društvo (*Abbazianer Verschönerungsverein*) in opatijska sekcija avstrijskega turističnega kluba (ÖTC). Oba sta si prizadevala za ureditev sprehajalnih poti in parkov ter ureditev obalnega sprehajališča (*Lungomare*) (Blažević, 1987, 61; Gottsmann, 1998, 91). V Gradežu je bilo društvo za pospeševanje dotoka tujcev in razvoj zdravilišča ustanovljeno leta 1908, kar je glede na ustanovitev okrevališča in pričetek zdraviliške dejavnosti relativno pozno. Društvo si je prizadevalo za sodelovanje z že obstoječimi ustanovami, ki so skrbele za povečanje dotoka tujcev in razvoj kopališke dejavnosti.[266] V Portorožu si je društvo za olepšavo kraja in spodbujanje dotoka tujcev (1899) podobno kot drugod prizadevalo za promocijo, razvoj in urejenost zdravilišča. Društvo je načrtovalo tudi odprtje informacijske pisarne, ki bi gostom nudila brezplačne informacije in zaščito tako turistov kakor hotelirjev in lastnikov sob.[267]

V Trstu sta delovala *Club Touristi Triestini* in Olepševalno društvo. *Club Touristi Triestini* je bilo društvo, v katerem so se združevali posamezniki, ki so se udeleževali izletov, potovanj, alpskih vzponov, raziskovanj jam in se izobraževali na področju zgodovine, geografije, etnografije in geologije. V ta namen so za člane organizirali izlete, gradili koče, označevali in sanirali poti, urejali dostope v jame, oblikovali tudi časopis turističnega značaja, organizirali čitalnice, srečanja, ustanovili knjižnico in sekcijo za športno dejavnost. Klub je ustanovil dva odbora, in sicer izletniškega in jamskega. Vanj se ni mogel včlaniti vsak, saj so za sprejem novega člana glasovali v njegovem vodstvu.[268]

V Strunjanu si je Društvo za spodbujanje prometa tujcev prizadevalo za razglasitev Strunjana za morsko-kopališki in zdraviliški kraj. V ta namen je društvo načrtovalo oglaševanje kraja s fotografijami, razglednicami, tiskom in drugimi sredstvi, ki so privabljala tuje goste. Za dosego zastavljenih ciljev

---

266 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti presidiali, 1906–1918, Sezione 7, Società secondo la legge dell'anno 1867 e leggi d'adunanza, 7.a Società per il promovimento degli interessi economici, società d'abbellimento, š. 327: Statuto, Il Comitato promotore della Società per promovimento del concorso di forestieri e per lo sviluppo del luogo di cura di Grado, Grado, 1 .5. 1908.

267 AST, I.R. Luogotenenza, Società 1850–1919, Classifica B/XV Società d'abbellimento, 1888–1913, š. 17: Verein zur Verschönerung des Kurortes Portorose und zur Hebung des Fremdenverkehrs in Portorose, Bz. Capodistria, Triest, 29. 1. 1899.

268 AST, I.R. Direzione di Polizia, Società, 1850–1919, Club Touristi Triestini, 1891–1911, š. 76: Statuto del Club Touristi Triestini, Trieste, Tipografia Tomasich, 1895; Regolamento interno del Club Touristi Triestini, Trieste, Tipografia Tomasich, 1895.

so želeli preučiti načine, kako izboljšati prometno dostopnost (prek kopnega in morja), urediti razsvetljavo ulic, oskrbo z vodo, poštno službo, telegraf in telefon, varnost, pogozdovanje območja in vse, kar je bilo potrebno za to, da so se gostje počutili udobno in prijetno. Strunjan tedaj še ni bil uradno razlašen za zdraviliški kraj, zaradi tega si je olepševalno društvo zadalo zahtevne naloge, da bi kraj pripeljalo do uradne zakonske zdraviliške ureditve. Statut oziroma pravila društev že obstoječih zdraviliških krajev so poudarjala predvsem ohranjanje in urejanja zdravilišča; v Strunjanu je opazna razlika, saj so si šele prizadevali za ustanovitev zdraviliškega kraja.[269]

V obmorskih krajih so za turistično dejavnost in promocijo poleg društev skrbele tudi zdraviliške komisije. Posamezni kraji, ki so prakticirali zdravljenje z morskimi, sončnimi, blatnimi in zračnimi kopelmi, so uradno pridobili status zdravilišča in zdraviliški red z zakonskim odlokom, ki ga je izdalo notranje ministrstvo v okviru namestništva za Avstrijsko-ilirsko primorje. Zdraviliški redi so natančno določali upravni obseg okraja, ustanovitev zdraviliške komisije in njeno članstvo. Zdraviliška komisija je skrbela za upravljanje zdravilišča, imenovanje osebja, nadzirala delovanje zdraviliških zavodov, skrbela za urejeno okolico in za razvoj kraja ter namestitve, preprečevala morebitne negativne odzive na dejavnost v zdravilišču, razglašala uredbe v zvezi z gosti ter urejala cene prevozov v kraj. Delovanje komisije je nadzorovalo okrajno politično glavarstvo, pod katerega je spadalo zdravilišče. Red je določal tudi vodenje finančnega premoženja, ceno zdraviliške in glasbene takse za obiskovalce ter zdraviliško dobo. Zdraviliška komisija v Opatiji je bila ustanovljena leta 1899, v Gradežu 1892 in Portorožu 1897. Vse so delovale po predstavljenem načelu.

Država in njena ministrstva, zlasti železniško in trgovinsko oziroma kasneje za javna dela, so posebej podpirali tudi ustanavljanje deželnih zvez za pospeševanje tujskega prometa, v katere so se vključevala olepševalna društva in sorodne organizacije. V manjših krajih, kjer ni bilo olepševalnih društev, so njihovo funkcijo včasih prevzemale občine, ki so bile prav tako vključene v deželne zveze. Včasih so bili člani zveze tudi hotelirji, gostilničarji in lastniki restavracij. V zveze so bile vključene tudi zdraviliške komisije. Vse zveze, združenja, društva in druge organizacije za pospeševanje turizma so lahko postali člani na državni ravni leta 1906 ustanovljene centralne konference avstrijskih deželnih zvez za tujski promet (Janša-Zorn, 2003, 217). Konferenca je služila kot centralni urad, ki je informiral in združeval informacije glede

269 AST, I.R. Luogotenenza, Società 1850–1919, Classifica B/XVI/I, š. 17: Società per il promovimento del concorso del forestiere in Strugnano bei Pirano, 844, 1909.

tujskega prometa, promoviral turizem, turistične kraje in društva, omogočal oglaševanje in nastopal kot svetovalni organ železniškega ministrstva in ministrstva za javna dela. Vključitev v konferenco je zvezam in društvom omogočalo izdatno financiranje delovanja.[270]

Na Goriškem je bila deželna zveza za promet tujcev na območju Goriško-Gradiške ustanovljena leta 1907 kot »zveza društev, zavodov, občin, drugih združb in posameznikov, ki pokažejo svoje zanimanje za promet tujcev s pristopom k tej zvezi«. Namen zveze je bil »varovati in pospeševati vse, kar je v prid prometu tujcev … najvažnejše naloge deželne zveze so torej, da vpliva pospeševalno na boljši promet v vseh panogah, da skrbi za številnejša in boljša stanovališča ter za obilnejšo in boljšo prehrano, da odstranjuje vse prometu tujcev škodljive vplive, da skrbi za primerno reklamo glede vse dežele in da neprenehoma probuja zmisel in razum za pomen prometa tujcev«.[271] Za uresničitev zastavljenih ciljev si je zveza prizadevala tudi s pridobivanjem finančnih sredstev ter podporo drugih akterjev, ki so delovali na področju pospeševanja turizma (tujskega prometa). Zveza je torej imela podobne cilje kakor ostale tovrstne organizacije. Območje delovanje goriške zveze, ki je bila sprejeta v centralno konferenco avstrijskih deželnih zvez za tujski promet (že prej sta bili sprejeti Kranjska in Štajerska deželna zveza), je obsegalo območje planin na severu, krasa na vzhodu in morja na jugu.[272]

Nastala pa je tudi kot posledica izgradnje bohinjske proge, saj so se pobude za ustanovitev zveze pričele glasneje izpostavljati ob gradnji bohinjske železnice. V krajih ob železniški progi so namreč videli turistični potencial. Po izgradnji proge in po mnenju predlagateljev ustanovitve zveze (Dragotin Treo, [273] Anton Brecelj, Anton Jakončič, Alojzij Franko, Rudolf Konjedic, Franc Furlani, Matija Šorli, Ferdinand Seidl, Jakob Zupančič) je bila le-ta

270 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti presidiali, 1906–1918, Sezione 7, Società secondo la legge dell'anno 1867 e leggi d'adunanza, 7.a Società per il promovimento degli interessi economici, società d'abbellimento, š. 335: Relazione sull'attività della Commissione per il promovimento del concorso dei forestieri, Trieste, 1906–1908.

271 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti presidiali, 1906–1918, Sezione 7, Società secondo la legge dell'anno 1867 e leggi d'adunanza, 7.a Società per il promovimento degli interessi economici, società d'abbellimento, š. 313: Pravila deželne zveze za promet tujcev na Goriško-Gradiščanskem, 1.

272 *Promet in gostilna*, 1908, št. 7, 65.

273 Omenjeno ministrstvo je sklicevalo tudi seje deželnih zvez, ki so se jih na goriškem prizadevali udeležiti. Prvi načelnik nadstrankarsko in nadnacionalno ustanovljene zveze, ki je bila sprejeta v centralno konferenco zvez na Dunaju, je postal goriški odvetnik dr. Dragotin Treo. V: AST, Luogotenenza del Litorale, Atti presidiali, 1906–1918, Sezione 7, Società secondo la legge dell'anno 1867 e leggi d'adunanza, 7.a Società per il promovimento degli interessi economici, società d'abbellimento, š. 313: dopis predlagateljev za ustanovitev deželene zveze za promet tujcev, Gorica, 6. 3. 1907.

nujna, na kar so opozarjali tudi turistična društva, gostilničarji, hotelirji ter celo že obstoječi zvezi na Kranjskem in Koroškem. Ustanovitelji so si prizadevali turistično promovirati vse kraje v deželi oziroma deželo v celoti (tako slovenski gorski in kraški svet kakor Furlansko nižino, posebej še Oglej in Gradež), tudi na mednarodni ravni. V zvezi so sodelovali tudi z drugimi podobnimi organizacijami ter železniškim ministrstvom, ki je bilo nedvomno izredno zainteresirano za ustanavljanje tovrstnih društev in širitev turistične dejavnosti.

Interes za ustanavljanje turističnih društev in organizacij je bil čedalje večji, saj je država finančno podpirala tovrstne organizacije. V Trstu, kjer so se zavedali pomena dotoka tujcev kot zanesljivega pokazatelja blaginje in koristi, ki jih imajo od turistične dejavnosti,[274] je gospodarsko-obrtna zbornica leta 1906 ustanovila Komisijo za pospeševanje prometa tujcev *(Commissione per il promovimento del concorso di forestieri)*. Komisija je bila sprejeta v centralno konferenco združenja zvez za pospeševanje tujskega prometa na Dunaju. V prvih dveh letih obstoja je komisija organizirala natečaj za razglednice Trsta (nagrajene so bile poslane na razstavo turističnega kluba Adria v Gradcu[275] leta 1908), pripravo vodnika po Trstu, sprejem in vodenje angleškega združenja novinarjev ob njihovem bivanju v Trstu, skrbela za ureditev cest, promovirala ureditev novega akvarija in kopališkega obrata ter avtomobilske ceste med Trstom in Opatijo, sodelovala na razstavi v Petrogradu leta 1908, si prizadevala za boljšo skrb za potovalke turistov ter organizirala in gostila razna srečanja, seveda je sodelovala tudi na sejah centralne konference. Komisija je nastopala kot svetovalni organ gospodarsko-obrtne zbornice in ni mogla delovati kot avtonomna ustanova. Zaradi tega si je prizadevala za ustanovitev zveze, pri kateri so lahko sodelovali vsi zainteresirani akterji turistične dejavnosti.[276] Zveza je svoj delokrog želela razširiti tudi na območje Istre, kjer so pokazali interes zlasti za promocijo in delovanje na severnem obalnem območju

274 »L'affluenza di forestieri in un paese è sicuro indice di floridezza...dal quale ritrae fama e lustro un paese e vantaggi immediati una vastissima cerchia di esercenti«. V: AST, Luogotenenza del Litorale, Atti presidiali, 1906–1918, Sezione 7, Società secondo la legge dell'anno 1867 e leggi d'adunanza, 7.a Società per il promovimento degli interessi economici, società d'abbellimento, š. 335: Relazione sull'attività della Commissione per il promovimento del concorso dei forestieri, Trieste, 1906–1908, 3.

275 Namen kluba je bilo spoznavanje Jadranskega morja in njegove obale ter olajšanje potovanja. V: AST, 13, 460: AST, I.R. Direzione di Polizia, Società, 1850–1919, Touristen-Verein »Adria«, Sektion Triest, 1908–1911, š. 460: Satzungen der Touristenvereines »Adria«, 13. 6. 1907.

276 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti presidiali, 1906–1918, Sezione 7, Società secondo la legge dell'anno 1867 e leggi d'adunanza, 7.a Società per il promovimento degli interessi economici, società d'abbellimento, š. 335: Relazione sull'attività della Commissione per il promovimento del concorso dei forestieri, Trieste, 1906–1908, 8–19).

polotoka, saj je vzhodni del riviere promoviralo že obstoječe društvo v Opatiji.[277] Do ustanovitve take zveze za območje Trsta in Istre je prišlo leta 1909. O ustanovitvi Zveze za promocijo dotoka tujcev v Trstu in Istri *(Federazione per il promovimento del concorso di forestieri a Trieste e nell'Istria/Küstenlandischer Landesverband zur Hebung des Fremdenverkehres in Triest)* so razpravljali tudi na seji zdraviliške komisije v Opatiji oktobra leta 1909, saj je novoustanovljena zveza pozvala zdraviliško komisijo, da se ji Opatija pridruži kot njena članica.[278] Namen zveze je bil povečan dotok tujcev v Trst in Istro, izboljšanje prometnih in komunikacijskih povezav, spodbujanje ustanavljanja hotelov, kopališč, zdravilišč, restavracij in kavarn, ki so ustrezale modernim zahtevam, izboljšanje že obstoječih struktur, preprečevanje in odstranjevanje morebitnih škodljivih dejavnikov za prihod tujcev, izdaja ter izdajanje in razdeljevanje promocijskega gradiva, vzpostavitev informacijskih uradov za tujce in druge dejavnosti. Člani zveze, kakor društva, restavracije, gledališča, kavarne, kopališki kraji ter tudi posamezniki, so plačevali letno članarino.[279]

Nosilci turistične dejavnosti (društva in druge organizacije) so opozarjali na primernost in urejenost krajev, zlasti turističnih, na primeren odnos do gostov, kakovostno ponudbo in promocijo z objavami v tisku. Tujski promet je bil donosna dejavnost in Avstro-Ogrska je primer, kako to dejavnost primerno spodbujati, nadgrajevati in seveda nadzorovati.

Države in dežele pa niso bile edine, ki so vlagale v turistične storitve. V Opatiji, ki je bilo najpomembnejše in najuspešnejše zimsko klimatsko in poletno morsko letovišče Avstrijske riviere, so interes za vlaganje v tamkajšnji turizem pokazale nacionalne in mednarodne zasebne družbe. Pomemben akter turističnega razvoja je bila družba Južne železnice, ki je v zdraviliščih monarhije gradila razkošne hotele. V Opatiji je urejala zaščito obale, velike zemljiške površine pa spremenila v parke in sprehajališča ter vlagala v gradnjo namestitev. Leta 1882 je kupila *Vilo Angiolino* in njen park z velikim kompleksom zemljišča ter delom morske obale in ju uredila v turistične namene. Družba je Opatijo želela povzdigniti v mondeno evropsko letovišče, kar je uresničevala z izgradnjo razkošnih hotelov. Leta 1884 je zgradila hotel s ko-

277 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti presidiali, 1906–1918, Sezione 7, Società secondo la legge dell'anno 1867 e leggi d'adunanza, 7.a Società per il promovimento degli interessi economici, società d'abbellimento, š. 335: Commissione permanente per il promovimento del concorso dei forestieri, Trieste, 3. 2. 1909, N. 128/09.

278 DAR, 174, Fond Lječilišno povjerenstvo Opatija, DS 31, 12, Kur-Kommission Abbazia, Protokoll der Executivkomiteesitzung, 4. 10.1909.

279 AST, I.R. Luogotenenza, Società 1850–1919, Classifica B/XVI/I, š. 17: Statuto della Federazione per il promovimento del concorso di forestieri a Trieste e nell'Istria, N. 2, Trieste, Editrice la Federazione, 1909, 3–5.

pališčem *Hotel Quarnero–Kvarner* in naslednje leto hotel z razkošnim salonom *Kronprinzessin Stephanie*, ki predstavljata začetke modernega turizma v kraju (Vasko-Juhász, 2006). V obdobju desetih let (1884–1894) je kot največji investitor v kraju zgradila še številne druge objekte. Delovala je preko družbe Direkcija zdraviliških zavodov c.-kr. priviligirane družbe Južne železnice (*Direction der Kuranstalten der k. k. privilegierten Südbahn-Gesellschaft*). Podobno kakor v Opatiji je tudi v Gradežu načrtovala izgradnjo hotela, vendar se projekt ni uresničil. Na vlogo, ki jo je imela družba pri turističnemu razvoju Opatije, kaže tudi podatek, da so bili trije predstavniki družbe člani zdraviliške komisije.

Kasneje je nekatere opatijske hotele imela v lasti avstrijska hotelska delniška družba *Hotel-Aktien-Gesellschaft der Hôtels und Kuranstalten Abbazia*, ki je bila sicer le prevzemna družba, saj je njene hotele kasneje pridobila zdraviliška komisija. V Opatiji so si prizadevali privabiti tudi priznana mednarodna podjetja, kakor *Internationale Schlafwagen-Gesellschaf* (*Compagnie Internationale des Wagons-Lits–CWL*), ki je konec 19. stoletja imelo v zakupu dva sanatorija, a v njuno modernizacijo ni posebej vlagalo.[280] V naslednjih letih se je zdraviliška komisija z omenjeno družbo sicer dogovorila za izgradnjo novega kopališča s finančnim prispevkom komisije, ki pa je bil načrtovan v Voloski.[281]

Zasebne družbe, ki so spodbujale razvoj turizma, zasledimo tudi drugod. V Gradežu zasledimo tudi vlaganja zasebnikov. Na začetku prejšnjega stoletja (1905/1906) je znani poljski zdravnik Maurizio Oransz zgradil hotel s hidroterapevtskimi napravami *Alla Salute* (De Grassi, 1992, 21). Oranszov zavod je nudil številne oblike zdravljenja, kirurške, mehansko in ortopedsko ter hidroterapevtsko terapijo, rentgenski laboratorij, različne kopeli, dvorano za švedsko telovadbo in druge storitve. Poleg njega se je družba Južne železnice leta 1911 tudi v zdravilišču Gradež zanimala za nakup otoka Gorgo, kjer je načrtovala izgradnjo mednarodne igralnice (*Casino di Gioco*).

V Portorožu je bila ravno privatna lokalna iniciativa pomembna pobudnica turističnega razvoja. V sodelovanju z medicinsko stroko je skupina Pirančanov ustanovila podjetje, ki je uredilo kopališče s slanico in pričelo z

280 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25, Fascicolo 39/25 Fonti salutari (bagni), š. 784: Cur-Commission Abbazia, Jahres-Rechnung 1899, 4. 1. 1900.

281 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 1220: Amtsärztlicher Bericht über die Kurorte – Abbazia – für das Jahr 1904 unter Anschluss des Summariums P., Volosca, 31. 12. 1904, dr. Graeffe, k.k. Bezirksarzt, 4.

zdraviliško dejavnostjo[282] ter s tem spodbudilo kasnejšo afirmacijo in uradno razglasitev zdraviliškega kraja. Zasebna Kopališka družba Piran (kasneje Portorose) je na začetku 20. stoletja tudi zgradila prestižni hotel Palace. Ravno v Portorožu lahko sledimo sodelovanju in povezovanju med zasebno in javno iniciativo, med lokalnimi podjetniki in zdraviliško komisijo, ki so skupaj spodbujali razvoj turizma v kraju.

V Opatiji gre velik prispevek k turističnemu razvoju pripisati družbi Južne železnice in njenemu vlaganju v nastanitveno infrastrukturo, ki je gostila elitne obiskovalce. V Portorožu je začetnik zdraviliškega turizma sicer zdravnik, ki je pacientom predpisoval slanico, vendar je lokalna zasebna pobuda odigrala ključno vlogo za nadaljnji razvoj zdravilišča, saj je uredila zdraviliški objekt in formalizirala dejavnost. V nekaterih morskih zdraviliških krajih so imeli zasebniki pomembno vlogo že pri samih začetkih.

Javna in zasebna inciativa sta bila pomembna dejavnika razvoja v Opatiji, Gradežu in Portorožu, saj sta tako s finančnega vidika kakor z vidika urejanja, vodenja in postavljanja nove turistične infrastrukture imela markantno vlogo pri začetkih in nadaljnjem razvoju teh destinacij.

Hitrejši pretok informacij v industrijski dobi je tudi tisku dal nove razsežnosti in množično učinkoval na življenje ljudi. Novost so dobro izkoristili turistični kraji, ki so svoje storitve in ponudbo začeli promovirati preko olepševalnih društev, deželnih zvez za pospeševanje tujskega prometa (Cvirn in Studen, 2001) in zdraviliških komisij, saj so le-te pričele tiskati reklamne plakate, razglednice, brošure, vodnike ter oglaševale turistične destinacije na kolodvorih in v časopisju.

Tiskanje vodnikov, brošur in promocija turističnih krajev sta se širila tudi na jadranski obali. Pri tem ne gre toliko za potovalne priročnike po morju, kot so tisti, ki so nastajali ob vožnji z vlakom, ampak za promocijo turističnega kraja in njegovih storitev. Tako so vodniki po zdraviliških in kopaliških letoviščih promovirali zdravilne učinke kraja, uspešno zdravljenje številnih bolezni, njegovo ugodno lego in dostopnost, izlete v okolico, navajali programe zabav, sezname hotelov, vil in penzionov. V namen turistične prepoznavnosti letovišč Avstrijskega primorja se je tiskanje vodnikov, brošur in drugih informativnih priročnikov zelo razširilo. Služili so za promocijo turističnega kraja in predstavitev njegovih storitev. Vodniki in publikacije, ki so jih v Opatiji, Gradežu in Portorožu izdajali zdraviliške komisije ter nekateri zdravniki, so sledili temu namenu. Promovirali so zdravilne učinke kraja, metode in

282 Družba piranskih solin je uradno dovoljenje za odprtje dejavnosti pridobila leta 1887 in takoj odprla kopališče s slanico.

uspehe zdravljenja številnih bolezni, ugodno klimo in dostopnost. Poleg kulturnozgodovinskih opisov in številnih reklamnih insertov so bralcu ponujali natančne opise zdravilnih metod in klimatskih razmer. Pomemben poudarek je bil tudi na primernosti letovišč in plaž za otroke ter skrbi za otroška igrišča (Grado, 1914). Zdraviliška komisija je objavljala sezname zdravnikov v kraju, lekarn, pošte in telegrafa, restavracij in gostiln, hotelov in penzionov z namestitvenimi kapacitetami, cenike za zdraviliško in glasbeno takso, sezname zabav in izletov, prireditev in športnih dejavnosti ter cene in pravilnike glede kopanja v bazenih, morju, sončnih kopelih, vstopnine za plažo in drugih koristnih informacij. Posebej sta bili poudarjeni dostopnost kraja in oddaljenost od večjih urbanih središč. Vodniki so ponujali informacije o voznih redih vlakov, tramvajev in parnikov ter cenah prevoza.

Julius Glax, predsednik Zdraviliške komisije v Opatiji, je v vodniku, napisanem v angleškem jeziku, bralca seznanjal z zgodovino kraja in zdravilišča ter z obiski in s prelomnimi dogodki v njegovem razvoju. Opisal je klimo in lego Opatije ter prednosti in slabosti kraja kot zimskega klimatskega letovišča, kjer so nadvse uspešno zdravili srčne in arterijske bolezni, tuberkulozo in skrofulozo, živčne bolezni in histerijo, astmo in nekatere druge bolezni. Vendar Opatija v jesenskem letnem času ni bila primerna za zdravljenje revmatikov in invalidov z vnetjem ledvic, zato je tovrstnim bolnikom priporočal zimsko zdravljenje v Egiptu in poletno v Opatiji. Predstavil je poletno kopališko sezono ter navodila in pravila glede kopanja v morju in njegovih zdravilnih učinkov, nudil podatke o namestitvah in prevozih, oblikah zdravljenja, higienskih razmerah, zabavi, sprehodih, promenadi in izletih. Vodnik je v zadnjem poglavju objavil informacije komisije o njenih predstavnikih, zdravniških ordinacijah, pošti in telegrafu, lokalni oblasti, verskih obredih, seznamih hotelov in drugih namestitev, glasbeni skupini, zdraviliški in glasbeni taksi, tarifah in pravilih kopanja, cenikih in voznih redih prevozov, športnih aktivnostih in reklamah (Glax, 1905). Promociji so v Opatiji pripisovali velik pomen, dokaz za to je med drugim dejstvo, da so leta 1900 za promocijo delovanja zdravilišča pod vodstvom dr. Glaxa natisnili 10.000 izvodov prospektov, ki so jih poslali tudi različnim visokim oblastem.[283] Opatijo so promovirali tudi na druge načine, na primer s predavanji in srečanji, kar je bilo povedano že v prejšnjih podpoglavjih.

Vodniki po Gradežu, ki sta jih izdajali zdraviliška komisija in zdraviliška uprava, so vsebovali podatke o zgodovini in opisu kraja ter posebej izpostav-

283 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), 1219: Jahresbericht pro 1900, Jahres-Bericht über die Thätigkeit der Curcommission, die Gebahrung mit dem Curfonde und über das Curwesen im Jahre 1900, 27. 2. 1901, 1.

ljali funkcijo kraja kot zdravilišča in morskega letovišča, metode zdravljenja z morjem, s soncem, z mivko in zrakom s podatki o temperaturi zraka in vode. Kot prednost Gradeža so navajali mirno morje, ki naj ne bi bilo nikoli razburkano. Kopanje v morju je izredno pozitivno vplivalo na zdravje otrok iz modernih industrijskih in urbaniziranih središč in zato naj bi kraj predstavljal pravi otroški raj na Avstrijski rivieri. Vodnik iz leta 1914 je posebej poudarjal primernost klime, plaže in morja za zdravje otrok in priporočal tamkajšnje kure ter navajal navodila za pravilno preživljanje časa s strani otrok, ki so potrebovali predvsem zadostno količino spanja (zjutraj ni bilo priporočeno prezgodnje vstajanje in zvečer prepozno spanje). Za stimulacijo apetita so priporočali jutranji sprehod po plaži, čim daljše zadrževanje na plaži, kjer so bili otroci izpostavljeni morskemu zraku in sončni svetlobi, vendar so zaradi zaščite pred sončnimi žarki morali imeti na glavi pokrivala (, 1914). Vodniki so navajali izlete v okolico, dostop do letovišča, bivanje, namestitve, restavracije, pravilnik kopališkega obrata in plaže, cene storitev (kopanje, takse), podatke o zdravnikih, lekarnah, pošti in telegrafu, religioznem obredu, športu in igrišču za otroke (Grado, 1914; Grado 1909; Grado 1901).

Poleg vodnikov je zdraviliška komisija v Gradežu skrbela tudi za izdajo reklamnih prospektov s fotografijami, topografskim načrtom kraja, z zemljevidom celotne občine, zemljevidom s prikazom poti z Dunaja do Gradeža, s seznamom in z lokacijo zasebnih hiš, s ceniki, skratka, z vsemi ključnimi podatki, ki jih je potreboval potencialni obiskovalec. Opozorilo o potrebnem propagandnem gradivu je, kakor so opozarjali na seji zdraviliške komisije leta 1901, prišlo z Dunaja. Predvideli so tisk v nemškem jeziku, ki bi v Gradež privabil nemško govoreče goste.[284] Odločili so se za oblikovanje »stalnega« prospekta s podatki in fotografijami ter za pripravo vsakoletnega dodatka k obstoječemu prospektu z najnovejšimi informacijami. Končno so se odločili za tisk 4.000 izvodov »stalnega« brezplačnega prospekta. V letnem finančnem načrtu za naslednje leto (1902) so predvideli znesek 1.200 kron, namenjenih tisku omenjenega prospekta.[285] Postopek tiska promocijskega gradiva je bil dolgotrajen, kar lahko razberemo iz zapisnikov sej zdraviliške komisije.[286]

---

284 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 1219: Processo Verbale della seduta della Commissione di Cura di Grado, 25. 4. 1901, N. 201 in Processo Verbale della seduta della Commissione di Cura di Grado, 2. 7. 1901, N. 515.

285 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 1219: Processo Verbale della seduta della Commissione di Cura di Grado, 18. 10. 1901, N. 742.

286 Diskusije o tisku, vsebini in stroških so potekale od aprila do oktobra in bile tako načrtovane šele za naslednjo turistično sezono.

Portorož ni bil izjema. Vodnike so izdajali zdraviliška komisija ali posamezni zdravniki, lastniki sanatorijev v kraju. Furlanijev vodnik po Piranu in Portorožu, *Führer durch Pirano und Portorose*, ki je izšel leta 1910, je ponujal opis zgodovine krajev v bližini Portoroža in značaja njunih prebivalcev, opis dostopa do Pirana in Portoroža preko morja in kopnega, opis dolžine potovanja in število postaj ter svetoval obiske okoliških krajev. Poleg tega je v vodniku navedel pomembne informacije za bralca, ki so obiskali Istro, in sicer glede pošte, policije, lekarn, odvetniških pisarn, gostiln in hotelov, trgovin, fotografov ter tarif za trolejbus, izvoščke in tramvaj. Na koncu besedila so bile priložene reklamne fotografije hotelov, restavracij, knjigarn, frizerskih salonov in trgovin (Furlani, 1910). Vodnike in publikacije o zdravilišču in kopališkem letovišču Portorož je namreč izdajala tudi zdraviliška komisija. Poleg reklamnih insertov so ti vodniki navadno vsebovali tudi tabele z voznimi redi vlakov, tramvaja, s postanki na postajah ter z voznimi redi parnikov. Tovrstne informacije sta nudila tudi Baxova vodnika iz leta 1914 in 1920, ki sta poleg tega vsebovala še informacije o zdravilnih učinkih morske vode in slanice ter načinih zdravljenja v Portorožu. Kakor že omenjeno, so vodnike izdajali tudi zdravniki. Dr. Pupini in dr. Contento sta na ta način oglaševala svoja sanatorija. Pupini je vrsto let deloval na Dunaju in bil glavni zdravnik c.-kr. železnice, član Kolegija avstrijskih balneologov in Združenja avstrijskih zdravnikov. Njegove metode zdravljenja so temeljile zlasti na naravni bazi. Njegovo zavzemanje za afirmacijo zdravilišča v Portorožu se je odražalo tudi s prisotnostjo na konferencah in s pisanjem v strokovnih revijah (Brglez, 2005; Gombač in Brezovec, 2007). Vloga turističnih vodnikov je kmalu po prvih Bädekerjih in Murrayih postala zelo pomembno orodje promocije turističnih krajev, kar je veljalo tudi za Opatijo, Gradež in Portorož.

Poleg oglasnega gradiva so promocijo oziroma vesti o turističnih krajih širili tudi drugi pisci. Popotniki, pisatelji, novinarji ali profesorji, ki so obiskali Jadran v 19. stoletju, so prav tako zapisovali svoje vtise. Med številnimi je zanimiv pogled švicarskega novinarja J. C. Herra, ki je ob svojem obisku leta 1888 gledal na Gradež s kritičnim očesom. Opisal je lepo krajino, klimo in možnosti turističnega razvoja, a je hkrati opomnil na pomanjkljivo infrastrukturo in namestitvene storitve za obiskovalce (Herr, 2001). Na filozofa Heinrichu Noétu je v njegovih popotovanjih po deželah Avstro-Ogrske Gradeška laguna napravila velik vtis. Priporočal je namreč, da obiskovalci ne obiščejo zgolj Ogleja, ampak tudi Gradež, ki ga je prevzel. Omenil je tudi zdravilne metode, ki so jih prakticirali kot kuro za revne skrofulozne otroke

iz celotnega Primorja. Zrak, ki je bil poln joda, in morje, bogato z bromom, sta namreč v njegovih očeh predstavljala učinkovito zdravilo (Noe, 2001a, 61).

Stradner je v svojih opisih Jadrana, kjer se je v enem poglavju posvetil Istri in omenjal tudi Portorož, navajal, da je bil še pred nekaj leti govor o tujskem prometu na jadranskih plažah malo poudarjen, celo cenzuriran, saj so se pozimi teh krajev izogibali zaradi strašljive burje in poleti zaradi nemogoče vročine. Tovrstna negodovanja o jadranski rivieri so se kasneje izkazala za neutemeljena (Stradner, 1903, 88). Kljub temu da je Stradner v svojih opisih najverjetneje delno pretiraval, je zanimivo, da sta bili ravno burja oziroma zavetje, ki so ga pred njo nudila zdravilišča kakor Opatija in Portorož, ter prijetno poletje zaradi rahlega vetra, ki je omogočal boljše prenašanje vročine, značilnosti, na katerih so ti kraji gradili svojo turistično podobo. Stradner je spodbudno opisoval turistični razvoj krajev ob Jadranu, kjer je bilo pozimi in poleti prijetno, kjer je bila poleti vožnja s parnikom udobna in varna, kjer so nudili vso udobnost, kjer je bilo zdravo kopanje v morski vodi in so bili učinki morskega zraka zdravilni ter so ljudje z uživanjem v brezdelju (*dolce far niente*) premagovali razne nervoze (Stradner, 1903, 91).[287]

Promocijo morskih zdravilišč in letovišč Avstrijskega primorja je prinesla tudi prva istrska pokrajinska razstava, ki je potekala v Kopru spomladi leta 1910. Zavedajoč se naraščajoče gospodarske vloge turizma je bil obmorskim destinacijam namenjen poseben paviljon za kopališča in šport *(Pavillon für Seebäder und Sportwesen)*. Na razstavi so se tako s promocijskim gradivom predstavila morska letovišča in zdravilišča, med drugimi tudi Portorož, Opatija, Lovran in Istrske toplice (Blažević, 1987, 137; Krmac et al., 2010).

Udeležba na razstavah, konferencah in srečanjih je bila učinkovito propagandno orodje turističnih krajev. Izdaja turistično-propagandnega gradiva – od vodnikov, do razglednic, plakatov in brošur – in njihovo oglaševanje je v 19. stoletju že pozitivno vplivalo na prepoznavnost turističnih krajev, nenazadnje se teh komunikacijskih sredstev (poleg drugih) poslužujejo še danes.

Na podlagi izpostavljenih primerov lahko vidimo, da so bili dejavniki turističnega razvoja precej prepleteni. Tako v Opatiji kot Gradežu in Portorožu so vodilni v zdraviliščih načrtovali in finančno podpirali oglaševanje ter tiskanje različnih komunikacijskih orodij.

---

287 Morski zrak naj bi izboljšal presnovo in spodbujal formacijo organskih snovi, kar je bilo izrednega pomena za skrofulozne in atrofične otroke. Že sam morski zrak ima torej pomembne terapevtske učinke, močno spodbuja nutritivni proces in dviguje življenjsko moč.

Pod zemljo

Podzemne kraške jame so ljudje uporabljali že od paleolitika, bodisi kot zatočišča, skladišča, za dobavo vode ali v religiozne namene (Sveta jama oziroma Socerbska jama), torej v času, ko še ne moremo govoriti o speleoloških raziskavah na eni ali turističnem obisku na drugi strani[1] (Kranjc, 1997, 99). Kraški podzemni svet sicer predstavlja eno pomembnejših turističnih atrakcij na Slovenskem, saj je zaradi svoje skrivnostnosti že v preteklosti privabljal domače in tuje raziskovalce; tako jamski turizem velja za eno najstarejših turističnih dejavnosti na Slovenskem (Kranjc, 2002; Shaw, 2008). Obiskovanje jam je bilo v predindustrijski dobi vezano na več dejavnikov, saj je podzemni jamski svet buril duhove številnih radovednežev, avanturistov in raziskovalcev, ki so želeli odkrivati njegove skrivnosti, ter domačinov, ki so okrog njih spletali različne zgodbe, povezane predvsem s prehodi v onostranstvo ter prihodi v tostranstvo (plodnost) (Hrobat Virloget, 2015). V obdobju pred modernim turizmom je obisk torej povezan s krščanskim verovanjem, kot je na primer čaščenje krščanskega mučenika sv. Servula, ki se je leta 284 zatekel v votlino na Socerbu in tam umrl. Kmalu po smrti so jamo pričeli obiskovati njegovi privrženci, verniki, ki so tja prihajali vsako leto na dan njegove smrti.[2] Drugi motiv, vezan na obiskovanje in čaščenje jam, je bil za domačine povezan s kultnimi verovanji. Jame so veljale za skrivnostne kraje, prehode v onostranstvo, bivališča nadnaravnih bitij in kraje ritualnih dejanj (Hrobat Virloget, 2015, 153).[3] Ta dejanja in verovanja so se v ljudskem izročilu ohranila dolgo časa, na kar kaže še Agapitov zapis v 19. stoletju, čeprav jih opisuje v

1 Deli besedil so bili že objavljeni v člankih (glej literaturo).

2 Romanje v jami so opisali tudi Valvasor in Schönleben v 17., Nagel in Hacquet v 18. ter Agapito v 19. stoletju.

3 Le-ta imajo lahko negativno (hudič, zmaj) ali pozitivno funkcijo (vile) ali morebiti skrivajo zaklad.

omalovažujočem tonu: »Tem brezsmiselnim podobam, visečim fantomom, ljudsko vraževerje pripisuje smešna imena, saj si je s svojo čudaško pametjo izmislilo nesmiselne zgodbe o njihovem pomenu in domnevnem vplivu na človekovo usodo« (Agapito, 1823, 23–24).[4]

Kljub zanimivim in včasih strašljivim funkcijam, ki so jih imele jame, je bil za tuje popotnike, ki niso bili neobčutljivi na podobe, videne v jamah, osrednji motiv obiska zlasti znanstvene, raziskovalne in avanturistične narave. V Postojnski jami je domnevno najstarejši znan podpis obiskovalca iz leta 1213 (Južnič, 2013, 10),[5] ki so se mu kasneje pridružili še številni, čeprav so do 16. stoletja in Valvasorjevega opisa jame v njej beležili manjši obisk tujcev oziroma zanimanje kakor v »turistično« prepoznavnejši Vilenici (Valvasor, 1977, 51–52; Savnik, 1958, 139; Shaw, 2008, 45).[6] Postojnska jama oziroma njen jamski sistem (Postojnska, Otoška in Črna jama) je bil deležen večjega obiska tekom 18. in v 19. stoletju, pravi turistični obisk in razvoj jame pa je zaživel po letu 1818/1819 in po izgradnji železniške proge Dunaj–Trst (1857). Vilenica je bila v »turistične« namene odprta v 17. stoletju, kar pomeni, da so za vstop vanjo pobirali vstopnino. Tu sicer ne gre za turistično dejavnost, vendar je pobiranje vstopnine in ne zgolj plačilo jamskega vodnika in razsvetljave znak določene tržne dejavnosti. Škocjanske jame so bile zaradi težjega dostopa vse do začetka 19. stoletja manj obiskane, saj je bil obisk zaradi neurejenosti dostopa večinoma omejen le na površje. Starejši opisi jamskega podzemlja se osredotočajo na ponikanje reke Reke, opisovanje krajine in divje narave. Spust v samo jamsko podzemlje skoraj ni bil mogoč.

Raziskovanje in obiskovanje kraških jam je specifičen pojav, ki ga ne moremo uvrščati v običajno prepoznane kategorije predhodnih ali modernih oblik turizma, kot jih poznamo v mednarodnem zgodovinopisju. Vzporednice bi deloma lahko iskali v zanimanju in odkrivanju naravnih pojavov, ter iskanju, zaščiti in ohranjanju neokrnjene narave v naravnih parkih, kar se je najprej pojavilo v Združenih državah Amerike, vendar gre kljub nakazanim sorodnostim oziroma želji po odkrivanju naravnih znamenitosti pri jamskem turizmu vendarle za posebnost, ki je prisotna le na območju, kjer so značilni kraški pojavi. Ravno slovenski prostor je prvi, kjer se je ta oblika turizma razvila.

4 V originalu: »A queste inani forme, a questi aerei fantasmi la superstizione del volgo attribuì dè nomi ridicoli, siccome con stravagante ingegno inventò delle fole insensate rispetto al loro significato ed alla supposta loro influenza sul destino dell'uomo«.

5 Iz rova starih podpisov je podpis, ki danes ni več ohranjen, prerisal Alois Schaffenrath. Pojavljajo se tudi dvomi o obstoju tega podpisa.

6 Glede na podpise iz 16. stoletja oziroma Valvasorjev opis, ki pravi, da je vanjo peljal tudi nekaj tujcev, lahko sklepamo, da je jama bila obiskana. Vendar drugim opisom obiska lahko sledimo šele v 18. stoletju (kot na primer Keyssler leta 1730).

Pred obdobjem modernizacije, pred izgradnjo novih kopenskih in morskih prometnih povezav (parni stroj), ki so bistveno spremenile način in značilnosti potovanja, je kraška pokrajina s svojimi naravnimi posebnostmi že pritegovala številne popotnike, grandtouriste, avanturiste in izobražence. Le-ti so pogosto beležili utrinke in vtise svojih potovanj ter jih po vrnitvi domov nemalokrat tudi objavljali v obliki dnevnikov in potopisov, s pomočjo katerih pridemo do pričevanj iz preteklosti. V pričevanjih lahko sledimo stiku in doživetemu spominu na pokrajino, preko katere je potnik potoval (Cvirn in Studen, 2001). Na podlagi njihovih pisnih pričevanj, ki so pri raziskovanju »uveljavljen tip zgodovinksih virov v socialni in antropološki zgodovini« (Carmichael, 1991, 41), lahko izvemo, v kolikšni meri so se itinerariji popotnikov usmerjali čez Kras, če so se in kateri so bili tisti dejavniki privlačnosti, ki so jih privabili na omenjeno območje.

Osrednji motiv obiska je bil zlasti znanstvene, raziskovalne in avanturistične narave. Vendar se je potrebno zavedati pomanjkljivosti opisov, ki sicer nudijo podatke in opise o načinu življenja neke družbe, vendar velikokrat razkrivajo lasten pogled na nedomače okolje, obenem pa mentaliteto in izobrazbo opazovalca in opisovalca, ki navadno prihaja iz višjega družbenega sloja in s te perspektive opisuje vsakdanjik ljudi, ki jih opazuje na potovanju. Pri opisih je pogosto opaziti tudi vpliv predhodnikov in sodobnikov, ki so o teh krajih že poročali, kar je na svoj način vplivalo na predstave obiskovalcev, saj so že pred prihodom v določen kraj lahko o njem imeli izoblikovano podobo. Pogosto se je tudi zgodilo, da so pisci prepisovali zapise svojih predhodnikov in opisanih krajev morebiti niso obiskali. Za vir informacij so poleg tega imeli tudi lokalne gostilničarje. Pri uporabi potopisov kot zgodovinskih virov pa se je potrebno zavedati, da je vprašanje »zaznavanja dejanskosti, oddaljenosti doživetja, skratka, sporočilnost potopisov [...] treba kritično pretehtati in ovrednotiti« (Studen, 2009, 105).

Potopisi in dnevniki, ki so jih popotniki objavljali, se med seboj razlikujejo glede na način pisanja, percepcije, izkušnje in interese. Tako lahko pri številnih opisih poti obravnavanih destinacij zasledimo kritični pristop do gostiln, poti, ponudbe, dostopnosti in do načina življenja lokalnega prebivalstva. Območje Krasa ni bilo izjema. Pričevanja popotnikov, ki so potovali čez to območje, so že v veliki meri obravnavana in objavljena (glej Shaw,[7] Shaw in Adam, Carmichael, Levental). Osredotočali smo se na »turistični« vidik privlačnosti krajev s kraškimi pojavi. Predmodernemu turizmu na kraškem območju je v nadaljevanju namenjene več pozornosti, saj na podlagi dostopnih

7 S tujimi popotniki po Krasu se izčrpno ukvarja Trevor R. Shaw. Glej seznam literature.

virov lahko ugotovimo, da je to območje v primerjavi z drugimi bližnjimi termalnimi in morskimi kraji v času pred razvojem modernih oblik turizma uživalo večje zanimanje za raziskovanje in obiskovanje. Zanimanje je bilo osredotočeno na iskanje vidikov privlačnosti, vzrokov za obiskovanje, zlasti kraških naravnih pojavov, ki so pritegnili pozornost obiskovalca in spodbudili obisk določene destinacije.

Kraška pokrajina je s svojimi nevsakdanjimi naravnimi posebnostmi privabljala raziskovalce in avanturiste.[8] Pri tem je Trst igral strateško vlogo kot pristanišče in izhodiščna točka za posamezne itinerarije in obisk bližnjih kraških območij (jamo Vilenica, Škocjanske jame, Lipico, Socerbsko jamo). Bližina mesta je omogočala boljšo prepoznavnost in dostopnost teh krajev tako v fazi pred kakor tudi v obdobju modernega turističnega razvoja.

Obravnavana so bila le nekatera pričevanja popotnikov v obdobju pred modernim turizmom, zlasti tista o bolj poznanih krajih na kasnejšem območju Avstrijskega primorja. Včasih so bili omenjeni tudi nekateri kraji v Istri, kjer so bili prisotni kraški pojavi. Deloma smo se posvečali tudi območju dežele Kranjske, saj kadar govorimo o razvoju jamskega turizma, ne moremo mimo Postojnske jame.

Pričevanja popotnikov na Krasu pred industrijsko revolucijo in modernimi oblikami potovanj izkazujejo tudi, kateri so bili dejavniki in danosti, ki so določali privlačnost določenih krajev in spodbudili obisk določenih destinacij. Kraški pojavi, zlasti podzemne jame, so privabljale znanstvenike, naravoslovce in geologe, čeprav so se, kakor izpostavlja Stanonikova, zanimali tudi za druge naravne in kulturne pojave: »Angleške popotnike, ki potujejo preko Slovenije, zanimajo poleg pokrajine same in kraških pojavov ter gor in rek še zlasti poljedelstvo in vinarstvo, sploh gospodarstvo, prometne povezave, socialne razmere, poleg tega pa tudi sledovi antike, arhitektura, varnost potovanja« (Stanonik, 1992, 116–17). Poleg podzemnih jam sta bila v ospredju zanimanja še Cerkniško jezero in idrijski rudnik. Interes je bil torej usmerjen v posebnosti, s katerimi se sicer na potovanju niso srečali. Če je bilo v 17. stoletju v ospredju zanimanje za idrijski rudnik živega srebra in presihajoče Cerkniško jezero, je v 18. naraslo zanimanje za obiskovanje jam, kar je nato v 19. stoletju, z razvojem novih prometnih povezav, pridobilo povsem nove razsežnosti (Shaw, 1997b). Postojnska jama je takrat postala središče zanimanja.

Ustaljene prometne poti so na obravnavanem območju iz smeri Gradca in Dunaja vodile preko slovenskega ozemlja (in Krasa) proti Trstu ali pa preko Vipave in Gorice proti Italiji. Popotniki so se na poti ustavljali v krajih, kjer je

8 Glej tudi A. Panjek, *Kulturna krajina in okolje Krasa.*

bila neka lokalna specifika vredna obiska. Jame so bile nasploh osrednji vidik privlačnosti obravnavanega območja.

Grandtouristi in drugi tuji popotniki predindustrijske dobe so na območje Krasa prihajali večinoma z območja Anglije, Nemčije, Francije, habsburških dežel in Italije. Nekateri izmed njih so samo prečkali omenjena ozemlja, drugi so se namenoma napotili v kraj, po že vnaprej določenem itinerariju. Med najznamenitejše angleške popotnike novega veka sodi Walter Pope, profesor na Oxfordu ter eden prvih članov angleške *Royal Society* (Kraljeva družba), ki se je leta 1664 ustavil tudi v idrijskem rudniku živega srebra. Ohranjen je njegov podpis v knjigi gostov na idrijskem gradu (Levental, 1989). Edward Brown, član Kraljeve družbe in zdravnik, je preko slovenskega območja potoval leta 1669. Na svoji poti je obiskal tudi Idrijo, Gorico in Cerkniško jezero. Po povratku je objavil potopis *A Brief Account of Some Travels*, ki je bil takrat za tuje popotnike edini dostopni angleški vir o slovenskih krajih (Brown, 1685; Stanonik, 1992). Brown je v svojem delu opisal potovanje in zabeležil svoja opažanja na poti. Pri svojih opisih je bil natančen, pozornost je posvečal opisovanju pokrajine in pojavov, kakor na primer Cerkniškega jezera, njegovih značilnosti, živalstva in ribolova,[9] ter se zanimal za šege in navade tamkajšnjih prebivalcev. V Cerknici ga je gostil »Richter« oziroma sodnik Andreas Wiser. Browna je želja po ogledu rudnika živega srebra pripeljala v Idrijo, kjer je na gradu v vpisni knjigi videl vpisana le dva Angleža, eden od njiju je bil Pope.[10] Pot ga je nato vodila proti Gorici (Brown, 1685, 80–83). Brown je navajal tudi »slovanska« poimenovanja krajev in pojavov; »slovanski« jezik, »sclavonian«, se mu je zdel nenavaden.

V 17. stoletju ne moremo mimo omembe domačega raziskovalca Janeza Vajkarda Valvasorja, ki je v svoji *Slavi vojvodine Kranjske* (1689) podrobno opisoval Kras in njegove naravne znamenitosti in posebnosti. V svojem delu opisuje okoli 70 jam, med njimi je po njegovem mnenju Postojnska največja in najdaljša ter najstrahotnejša (Savnik, 1958, 138). Poleg Kircherja je tudi on opisal Škocjanske in narisal dve veliki dolini (Shaw, 1998, 237). S svojim delom je Valvasor želel promovirati in širiti znanje o območju, ki ga je opisoval (Pa-

9 »This Lake is about two German miles long, and one broad, encompassed with Hills at some distance, an upon the South-side lies a Forest part of Birnbaumer Forest, which extends a great way, wherein are many Dear, wild Boars, Foxes, Wolves and Beards«. »Every year in some part of the Month of June, the water of this Lake descends under-ground through many great holes at the bottoms; and in the Months of September returns again by the same holes« (Brown, 1685, 80).

10 »Those Strangers who come into the Castle of Idria, have their names set down in a Register-Book, with the Country of which they are Natives, an the Catalogues is large, but of English men there are few; of late years only Mr. Evelyn and Dr. Pope [ki je bil v Idriji leta 1664, op. P. K.], with their Company« (Brown, 1685, 83).

njek, 2005, 154).[11] Njegova knjiga je pristala v številnih gostilnah in prenočiščih, kjer so se zadrževali tuji popotniki, in služila kot vir informacij o slovenskih krajih. Pri kasnejših dnevnikih in potopisih je občutiti Valvasorjev vpliv (Pococke, Davy, Tobin, Spenser), ki so ga na več mestih (tudi nenatančno) prepisovali (Stanonik, 1992, 116).

O Socerbu je v 17. stoletju pisal tudi škof Tommasini. V svojih zapisih je omenjal, da je bilo v okolici vasi več votlin, v eno od njih pa so se lahko spustili po lestvi. V votlini so bili prostori in poti, pregrajene z nekakšnimi stebri iz belega kamna (Tommasini, 1837, 268).[12] Socerb je natančno opisal tudi Valvasor. Konec 17. stoletja sta v grad vodila dva dvižna mostova, do njiju pa je obiskovalec prišel po kamnitih stopnicah, vklesanih v skalo, ki jo je lahko premagal le s svetilko v roki. Všeč sta mu bila tudi konjušnica in prostor za urjenje konj. Na njegovi risbi je vidna tudi cerkvica, o kateri Valvasor piše, da je bila posvečena sv. Servolu (Valvasor, 1971, 524). Jamo in grad je ob svoji prvi vizitaciji po tržaški škofiji leta 1693 obiskal tudi škof Francesco Miller. Njegov sopotnik, Pietro Rossetti, je beležil potek potovanja. Škof je na Socerbu najprej obiskal cerkvico, ki se je nahajala v bližini jame in gradu. Vhod v jamo, v katero so se spustili po dvajsetih stopnicah, je bil na dostopnem mestu. V jami je opisal kapnike s številnimi lepimi kamnitimi podobami ptic, strožev in drugih živali. Rossetti je omenil legendo o sv. Servolu, zdravilno vlogo vode v jami in vinsko klet takratnih lastnikov, grofov Petač (Durissini, 1998, 100).

Leta 1715 je Simon Clement, angleški diplomatski predstavnik na Dunaju (od 1711 do 1714), na svoji poti potoval preko Cerknice, Trsta in Gorice. V svojem rokopisu je opisoval poti, reke in mostove, mesta ter njihovo arhitekturo, pisal o noši, jeziku, ekonomiji in načinu življenja (Levental, 1989, 174).[13] Po njegovem pisanju je bilo mesto Trst gosto naseljeno, z ozkimi ulicami in visokimi hišami. Povedali naj bi mu, da so v okolici pridelovali vino, močnejše črno in šibkejše belo. V Trstu si je oddahnil od potovanja ter kosil pri guvernerju Strassoldu. 27. avgusta je pot nadaljeval preko Devina in Štivana ter 28. zjutraj prišel v Gorico. Pot je bila dolga zaradi slabe ceste, zaradi katere je njegov konj izgubil dve podkvi, in Clement je bil primoran hoditi dve milji. Prisiljen je bil prespati pred Gorico, v revni vasi, kjer je bilo vino dobro, a name-

11 Po Panjekovem (2005, 154) mnenju je Valvasor želel valorizirati njegovo naravno in kulturno dediščino, kar pomeni, da je bil njegov pristop dokaj inovativen in moderen.

12 »Vi sono nel territorio medesimo molte caverne sotteranee dette volgamente foibe, o fovee. [...] In una di queste caverne poco distante dalla villa, si va con una scala, poco lunga, ed entrati si trovano varj spazj, e strade divise da alc ni parapetti, e colonne di certa pietra bianca formata dalle distillazioni, e sembra che tali colonne, ed altre figure siano quasi formate dall'arte« (Tommasini, 1837, 268). Beli kamen se najverjetneje nanaša na kapnike.

13 Preveden Clementov rokopis objavili v ČZN leta 1920.

stitev izredno siromašna (Clement, 1920, 97). O slabih cestah je nekaj več kot 20 let pred njegovim obiskom ob vizitaciji tržaškega škofa Millerja (leta 1693) poročal tudi Rossetti. Z izjemo glavne poti, ki je vodila iz Kranjske in Istre proti obalnemu območju in obratno, so bile stranske poti slabo vzdrževane. Pot je bila zaradi tega napornejša in posledično daljša (Durissini, 1998, 5).

Član Kraljeve družbe v Londonu, sicer Nemec, Johann Georg Keyssler, je leta 1730 potoval čez slovensko in hrvaško ozemlje. Iz Trsta se je preko Socerba, Reke, Postojne (kjer je obiskal Črno jamo), Predjame, Planine, Cerknice, Idrije, Vrhnike, Ljubljane in Celja peljal do Gradca (Shaw, 1997a). O domačinih je pisal, da so govorili slovanski jezik, vendar so prebivalci vseh slojev znali tudi italijansko in nemško (Shaw, 2008, 67). Med drugim je opisal tudi Socerbsko jamo v bližini gradu sv. Servula na hribu in jo označil za precej veliko, ponekod slabo prehodno. V njenem prvem delu je bil oltar, kjer so včasih imeli mašo.[14] V drugi jami pod gradom naj bi prebivalci sosednjih vasi v nevarnih časih skrivali svoje imetje. Keysler je pisal tudi o Postojni, kjer je obiskal jamo in v njej opisal nenavadne figure in oblike kapnikov, ki so obiskovalcu burile domišljijo.[15] Pri tem je potrebno upoštevati, da je obisk podzemlja potekal večinoma v temi in po spolzki poti, kar je popotovanju dodalo še nevarnejši in skrivnostnejši značaj. Zaradi tega taki odzivi in opisi ne presenečajo, saj Keyssler ni edini popotnik predindustrijske dobe, ki je zapisal tovrstne občutke. Najbolj so ga nedvomno pritegnili naravni pojavi, kot na primer tudi reka Pivka, o kateri je pisal z navdušenjem (Shaw, 2008, 66–67).[16]

Richard Pococke si je leta 1736 in 1737 na svoji poti ogledal Cerkniško jezero, Idrijo, Trst in Istro do Pulja. Z njim je potoval tudi Jeremiah Milles, ki je za seboj pustil zapise s potovanja. Na skupnem potovanju sta se s Pocockom ustavila pri Cerknici, kjer sta ostala dva dni. Zanimala sta se za presihajoče jezero. Pot ju je zanesla tudi do Postojnske in Črne jame, Idrije, Trsta in Gorice (Shaw, 1997a; Carmichael, 1991). Iz Trsta sta se odpravila do Socerbske jame, ki jo je Milles na kratko omenil v svojih pismih. O Postojnski jami

14 »About a German mile from Trieste, the castle of S. Servulo stands on a high mountain, which yields a very pleasant prospect. Near it is the entrance of a famous cavern [...] In the first cell you come into, mass is celebrated at certain times, for which purpose it is furnished with an altar« (Shaw, 2008, 66).

15 »The sides are covered with all kind of figures, formed by the same exsudations, to which the imagination of the curious spectator frequently gives various forms never intended by nature; so that is not all strange that some people should make out the heads of horses, dragons, tygers, and several other animals, among these stalactical substances« (Shaw, 2008, 66).

16 »It is very remarkable that te river Poig, which rises in this mountain about a German mile from Adelsberg, runs again to it with an inverted coursem loses itself near the entrance of the cavern, and falls a great depth into the rock, as is evident from its roaring noisem and the sound caused by flinging a stone into the hole« (Shaw, 2008, 66–67).

je napisal, da ni tako dolga kakor tista v Predjami (drugi del še ni bil odkrit), a veliko zanimivejša in polna stalaktitov, ter se navdušil nad naravnim mostom. Črna jama oziroma Magdalena jama je bila s svojimi številnimi pietrifikacijami po njegovem mnenju daleč najzanimivejša, a zaradi odročnosti bolj malo obiskana (Shaw, 2008, 78).

Cerkniško jezero je bilo dolgo časa v ospredju zanimanja in posledično deležno številnih raziskav in opisov. O znamenitem jezeru je pisal tudi nadzornik deželnih cest na Kranjskem in kasneje upravitelj idrijskega rudnika (1724) Franz Anton Steinberg. Zanimal se je za naravne posebnosti in napisal knjigo o načinu življenja ljudi ob Cerkniškem jezeru, obenem je opisal in naslikal oblike lova in ribolova ob jezeru (Habe, Kranjc, 1981). Steinberg je kot domačin[17] dobro poznal kraj, saj je živel v bližini jezera. Svoja raziskovalna dognanja o presihajočem jezeru in podzemnih jamah je leta 1758 objavil v knjigi *Gründliche Nachricht von dem in dem Inner-Crain gelegenen Zirknitzer See*.[18] Cerkniško jezero je zbujalo interes piscev, ki so se zanimali za specifične naravne pojave. Tako zgodovinarje kakor naravoslovce, denimo Wernerja, Kircherja in Schönlebna, je najbolj fasciniralo dejstvo, da se je v teku leta na tem območju lahko sejalo, želo, paslo živino, lovilo in ribarilo. Skrivnostnemu pojavu presihanja, ki ga niso znali utemeljiti, so posvetili manj pozornosti. Po Valvasorjevi *Slavi* se je ravno Steinberg posvetil obsežni obravnavi jezera, saj v svoji knjigi opisuje njegovo lego in značilnosti, lov, ribolov, odtekanje vode, odtočne jame in druge značilnosti (Korošec, 1967, 14–18). Korošec je Steinbergove opise jezera označil za izčrpnejše od Valvasorjevih, vendar vseeno nenatančne kar se tiče dotekanja in presihanja vode, ki jih je pisec povzemal po njem in Kircherju. Kritičen pristop do Steinberga in Valvasorja je imel tudi Tobija Gruber, ki se je bolj poglobljeno posvetil razlagi pojavov Cerkniškega jezera. Gruber, hidrograf, je bil tudi prvi, ki je za vzrok jezerskega fenomena navedel tudi padavinske razmere v Cerkniški kotlini in njeni najbližji okolici ter trdil, da je voda tekla tudi pod jezerom v členoviti jamasti strugi, ki je skozi požiralnike sprejemala še jezersko vodo (Korošec, 1967, 18). Raziskovalci in pisci s konca 18. stoletja, ki so analizirali pojav jezera, so informacije že črpali od svojih predhodnikov ter jim dodajali svoje izsledke. Med temi so bili Hacquet, Linhart, Laurenti, Zois, Vodnik, Pohlin in drugi.

Zdravnik in naravoslovec s konca 18. stoletja, Alberto Fortis, član angleške Kraljeve družbe, ki je znan predvsem po svojem delu *Viaggio in Dalmazia*, je med letoma 1765 in 1791 dvanajstkrat potoval preko Jadrana, od tega je enajstkrat obiskal hrvaško ozemlje in enkrat, leta 1777, slovensko, kjer je obi-

17 Od 3. leta starosti je živel v hiši na Marofu ob jezeru (Shaw, 2009, 8).

18 Knjiga, datirana z letnico 1758, je bila dejansko izdana leta 1761 (Shaw, 2009, 10).

skal Vilenico in v svojih opisih omenjal kraško pokrajino med Trstom in Razdrtim ter Planino. Jamo Vilenica je obiskal skupaj z Dembsherjem.[19] V svojih opisih je omenil, da je bila vas Lokev, kjer se nahaja jama Vilenica, na dobri prometni lokaciji, nedaleč od poštne poti, kar je omogočalo hiter dostop. Zaradi stopnic, ki so jih vzidali domači vodniki,[20] je bil prehod v drugi del jame veliko lažji, sam vhod pa dobro osvetljen. Še danes je v njej viden tudi njegov podpis (Shaw, 2008, 81). V potovanju leta 1770/71 je Fortis obiskal hrvaški istrski kras in jamo pri Brtonigli (jama Mramorica), ki jo je tudi opisal. V notranjost jame so obiskovalce vodili vodniki z baklami, saj je bil vhod strm in spolzek in so se vanjo morali spustiti z lestvijo. V jami je videl veliko število stalaktitov, za katere so bili nekateri naravoslovci, med njimi tudi Tournefort, mnenja, da so to rastline, ki so bile različnih podob (žlebovi, reliefi, cvetače) in so oblikovale okrogel tempelj (Shaw, Adam, 2001).

Manj pogosti so bili opisi Škocjanskih jam; prva poročila so se osredotočala bolj na ponikanje reke Reke. V 18. stoletju je območje obiskal francoski slikar in arhitekt Louis François Cassas, ki je leta 1782 v jami dosegel dno Velike doline in je o obisku pustil zapis in sliko. »Divja podoba« narave se mu je močno vtisnila v spomin, čeprav je bil hkrati prepričan, da bi šele spust v jamsko podzemlje razkril njegovo pravo podobo (Lavallée, 1805, 36).[21] Popotnikom, na primer Kircherju, Hacquetu, Hoppu in Hornschuhu, je bilo večinoma poznano le površje, saj je bil do izgradnje stopnic spust v jamo izredno nevaren in skorajda nemogoč. Ugodna lokacija območja razmeroma blizu Trsta (podobno kot Vilenica) v tem primeru ni bila olajševalna okoliščina za obisk.

Številni so bili popotniki, ki so tekom 19. stoletja poročali o obisku slovenskih krajev in puščali zanimive zapise o kraških pojavih. Z modernizacijo v prometu je bilo potovanje veliko dostopnejše, tako s časovnega kot finančnega vidika. Socerbska jama, Škocjanske jame in jama Vilenica so se nahajale v relativni bližini Trsta, kar je olajšalo obisk s strani številnih popotnikov,

19 Dembsher je objavil tudi knjigo o minearologiji in je učil na rudarski šoli (Shaw, 2008).

20 Jamski vodniki so bili ponavadi okoliški kmetje, ki so bili za vodenje običajno tudi plačani in so si tako pridobili dodaten vir dohodka iz neagrarne dejavnosti.

21 »It would be necessary also to examine those profound grottoes and caverns, into which the rays of the sun never penetrate; to cast the glare of flambeaux over the limpid brilliancy of the innumerable stalactities, with which their paths and vaults are embellished; to hear the formidable roar of those torrents and rivers, which fall from the tops of the mountains; and, rolling like thunder over the broken precipices, rebound, collect, and precipitate themselves into the abuses and gulphs, in which they are lost; and above all to behold the precipice, whence the Ruecca darts its foaming waves, in a perpendicular direction, to the depth of 600 feet, before they descend into the cavities of the globe.«

ki so v pristanišču čakali na svojo ladjo in na postanku z zanimanjem obiskali bližnje poznane jame (Shaw, 1997a). Tako sta že na začetku 19. stoletja o jami na Socerbu, v kateri sta bila oltar in prižnica, poročala tudi Fischl in Widemann. Čeprav sta dopuščala možnost, da je v zgodnjem krščanstvu jama služila kot zatočišče pred roparji, sta bila glede na mlad izgled oltarja in prižnice mnenja, da je domnevno bivališče sv. Servola legenda (Shaw, 2008, 94).[22] Obiskala sta tudi jamo Vilenica, ki je po njunem mnenju čudovita in najverjetneje ena največjih,[23] sicer pa sta bila mnenja, da potencialni »turistični« razvoj ovira strm spust v jamo. Za namen obiska neapeljskega in sicilskega kralja Ferdinanda leta 1790 so zgradili stopnice, ki so v času njunega obiska večinoma že strohnele (Shaw, 2008, 94), kar bi lahko pomenilo, da so bili zaradi premajhnega obiska jame njeni upravitelji nezainteresirani za primerno vzdrževanje poti.

Eden najznamenitejših popotnikov z začetka 19. stoletja je bil sir Humpry Davy, predsednik Kraljeve družbe, ki je večkrat potoval preko slovenskega ozemlja. Leta 1819 si je ogledal Vilenico in Črno jamo. V njegovem tretjem popotovanju je z njim potoval tudi John James Tobin. Oba sta s svojega potovanja pustila opise (Šumrada, 1984a in b) in se pri svojem potovanju naslanjala na *Slavo vojvodine Kranjske*, ki je bila dostopna v cerkniškem gostišču, kjer sta spala (Carmichael, 1991, 42). Oktobra leta 1828 sta odšla na izlet do Trsta, kamor sta pripotovala preko Vrhnike, Planine, Postojne in Sežane. Naslednji dan sta se na poti proti Postojni ustavila v Vipavi in Postojni, kjer si je Tobin ogledal jamo in jo omenil tudi v svojem dnevniku. V Postojnski jami (Magadalena), kjer so ga spremljali trije vodniki, je videl tudi človeško ribico (*Proteus Anguinus*). V nasprotju s Keysslerjem je Tobin ugotavljal, da je znanje nemškega jezika precej slabo, vsaj kar se tiče jamskih vodnikov, saj je med njimi le eden govoril nemško. Opisal je tudi praznovanje binkoštnega ponedeljka v jami, ko je bila le-ta praznično razsvetljena in je bil v jamski dvorani urejen prostor za ples (Tobin, 1832, 159, 161–62).[24] V Cerknici se je meseca oktobra

22 »St. Servolo. It is claimed that in it you can see his sleeping place, his altar and his pulpit where he preached, but except for the not so old altar, a natural resemblance seems to be the cause of this legend, even though it is not improbable that Christians fled into this mountain gorges during marauding by savage people« (Shaw, 2008, 94).

23 »Wonderful great cave of Corgnale. It is probably one of the largest of all there are« (Shaw, 2008, 94).

24 »On With-Monday the whole of the grotto illuminated, and hundreds flocks to behold this curious scene, the »Tournier-platz« being arranged as a ball-room, and in which the visitors dance till a very late hour.« Binkoštna praznovanja so v jami pričeli organizirati kmalu po odkritju novih delov leta 1818. Del Tobinovega dnevnika, ki opisuje slovenske dežele, je bil preveden in objavljen leta 1861 v »Blatter aus Krain«, kar kasneje omenja tudi časopis *Slovenec* (Steska, 1926).

Davy mudil na lovu, Tobin pa je obiskal Rakov Škocjan in Križno jamo. Po Rakovem Škocjanu ga je spremljal vodnik, ki je znal nekaj nemščine. Do konca oktobra sta se zadrževala v Ljubljani, od koder sta nato preko Planine, Vipave in Gorice odpotovala v Italijo (Shaw, 1997a, 189). Pokrajino med Sežano in Trstom je Tobin opisal kot divjo in pusto. Iz Trsta se je odpravil tudi v Lokev, po njegovih opisih majhno in umazano vas, od koder je skupaj z vodnikom obiskal jamo Vilenico. V jami so mu pot osvetljevali mož s svetilko in dečki s svečami, saj naj bi bila že sam vhod vanjo temen in pot spolzka. Stalaktiti so bili po njegovih opisih številnih oblik, upodabljajoč okrogle in ovalne oblike ter cvetače, drevesna debla in drugo sadje, na vsakem koraku je bilo s stropa videti viseče stebre. Za razliko od Fortisovih opisov se je Tobinu že sam vhod in obisk jame zdel precej nevaren (tema), predvsem zaradi spolzke poti. V temni in spolzki jami mu je spodrsnilo in bi skoraj padel v prepad, vendar se pri tem ni poškodoval (Tobin, 1832, 152; Šumrada, 1984b, 397–98).[25] Kakor vidimo, se v skoraj 30-ih letih dostopnost jame Vilenica ni izboljšala.

Tekom 19. stoletja so bili opisi jam še številčnejši, zlasti Postojnske jame, ker pa se pričujoča študija osredišča na moderni jamski turizem, smo le na kratko predstavili nekatere potopise in opise slovenskih krajev. Izčrpna poročila in pričevanja kažejo na interes, tako znanstveni kakor »avanturistični«, ki so ga imeli obiskovalci za obiskovanje in raziskovanje kraškega območja, predvsem jam. V svojih potopisih so popotniki opisovali potek poti, razdalje, razmere na cestah, gospodarstvo, namestitve, gostilne in prehrano, pokrajino in prebivalce, vero, jezik in način življenja ter poročali o prigodah, nezgodah in nevšečnostih, ki so se jim pripetile v tujini. Pri nekaterih opazimo večje zanimanje za naravne pojave, drugi pa iščejo spomenike preteklih obdobij, zlasti antike. Za zgodovinske podatke o obiskanih krajih so večkrat citirali stare vire (Strabon, Plinij). V potopisih in beležkah popotnikov 18. in začetka 19. stoletja lahko opazimo že Valvasorjev vpliv in večkrat nedosledno prepisovanje ali interpretacijo njegove *Slave Vojvodine Kranjske* (Stanonik, 1992, 114; Carmichael, 1991; Shaw, 1997a), »ki so jo poznali Richard Pococke, sir Humpry Davy, John James Tobin ter Edmund Spenser« (Stanonik, 1992, 116). Pred odpravo na pot so se namreč pozanimali in pridobili podatke o kra-

25 »The entrance was not, as I had expected, in the side of a hill, but in the open fields, and surrounded by a wall...we began to descent down some very slight wooden stairs...not only slippery, but quite rotten from the continual dripping. The entrance, or hall, is a fine lofty dark vault, supported in the middle by one enormous stalactite column. Beyond this the cave becomes narrower, and the numberless stalactites of all sizes present a greater variety of forms than it is possible to describe: immense cauliflowers, trunks of trees, fruits, rounds and ovals of all sizes...pyramids rising up from below...« (Tobin, 1832, 152.)

jih, skozi katere so nameravali potovati, na sami poti pa za nasvete spraševali druge popotnike ali gostilničarje in se opirali na že objavljene potopise svojih predhodnikov. Do Murraya in Baedekerja iz 19. stoletja namreč še nimamo pravih turističnih vodnikov (Shaw, 1997a).

Potovanje v predindustrijski dobi je bilo dolgo, naporno, drago in tudi nevarno, saj so ob poteh na potnike prežali tudi razbojniki in lopovi. Poleg tega so bile ponekod ceste slabo vzdrževane in je potovanje potekalo počasi (Studen, 2006b, 52–53). V dnevnikih je opaziti opise poti, ki so zaradi slabo vzdrževanih cest zahtevale številne postanke (zaradi podmazanja koles). Tudi komunikacija je včasih povzročala težave, predvsem če domačini niso poznali tujih jezikov. V manj obiskanih krajih se je lahko pojavil tudi problem ustrezne namestitve, saj so bile dobre gostilne »ponavadi tam, kjer so bile dobre stranke, tj. na cestnih križiščih in ob poštnih postojankah« (Shaw, 1997a, 172). Na Krasu je popotnike presenečala tudi burja,[26] ki je prevračala vozove in lahko povzročila številne nevšečnosti.

Ta oblika predmodernega turizma v kraških jamah je temeljila bolj na kratkih, nekajdnevnih obiskih oziroma postankih v posameznih krajih, čeprav v dobi modernega turizma to ne drži povsem, saj lahko zasledimo tudi primere letovanja na kraškem podeželju, ko so meščani v iskanju oddiha na svežem zraku prihajali na to območje. Baron Albert Rothschild, delničar družbe Južne železnice, je na Kras prišel iz zdravstvenih razlogov in je v času zdravljenja stanoval v posebnem vlaku s spalnikom in kuhinjo. V času svojega bivanja in zdravljenja se je tudi odpravljal na izlete v okolico (Rustja, 1997, 36). V obdobju modernizacije v prometu je obiskovanje postalo veliko dostopnejše (v socialnem kontekstu) in se intenzificiralo v smislu množičnega obiska. Čeprav je za obiskovanje kraškega podzemlja značilna tipologija krajšega obiska (enodnevni ali celo le nekajurni postanek v kraju), se je na primer v Postojni razvijalo tudi letoviško počitnikovanje, predvsem za meščane, ki so iskali poletno svežino – *Sommerfrische* (Studen, 2006a; Čeč, 2009).

Izpostavljene so bile le nekatere jame, ki so bile najprepoznavnejše in zgodaj obiskane ter o katerih je ohranjenega več gradiva, kar ne pomeni, da druge jame ali denimo presihajoče jezero v kasnejših obdobjih niso bili deležni obiska.

O modernem oziroma sodobnem jamskem turizmu pa govorimo zlasti od 19. stoletja naprej, ko so se turistično razvijale jame Vilenica (ki je sicer že sredi stoletja postopoma izgubljala obisk), Postojnska jama in Škocjanske jame. Poleg omenjenih so bile na kraškem območju obiskovane še Črna jama

26 Na burjo sta opozarjala tudi pisca vodnikov Murray in Baedecker (Shaw, 1997a).

(Magdalena), ki je del Postojnskega jamskega sistema, Predjama, Zelška jama, Križna jama, Divaška jama (Divaška Vilenica), Clementina (Opčine), Velika Pečina (Grotta Gigante) in druge (Kranjc, 2002a, 2002b; Shaw, 2008). Turistični razvoj je bil povezan s posledicami industrijske revolucije, zlasti z novimi prevoznimi sredstvi, ko se je možnost obiskovanja postopoma širila tudi na druge, manj privilegirane, družbene sloje. Osredotočili se bomo na obravnavo treh najprepoznavnejših turističnih jam, in sicer na Vilenico, Škocjanske jame in Postojnsko jamo, ki so v obdobju razvoja modernih oblik turizma doživele bolj ali manj uspešen turistični razvoj.

Vilenica

Prva jama, ki je bila odprta v turistične namene, je bila jama Vilenica (Lokev pri Divači[27]), saj so lastniki že v 17. stoletju za obisk pobirali vstopnino. Pri tem še ne moremo govoriti o pravi turistični dejavnosti oziroma storitvah, namenjenih izključno turizmu, vendar je pobiranje vstopnine, pa čeprav iz »neturističnih« razlogov, prvi znani tovrstni ukrep na Slovenskem. Druge jame so od obiskovalcev terjale določeno plačilo le za vodnike in razsvetljavo. Leta 1633 jo je lastnik, gospostvo Švarcenek (Schwarzeneg/Schwarzeneck) oziroma grof Benvenut Petazzi (Petač), dal v upravljanje lokavski cerkvi (Habe in Kranjc, 1981, 29), zaslužek od vstopnine pa sta si razdelila oba. Že v obdobju pred modernim turizmom je bila jama, imenovana po dobrih vilah[28], ki so v njej prebivale, deležna tudi obiska eminentnih gostov, (domnevno) avstrijskega cesarja Leopolda I. leta 1660 ali konec 18. stoletja (leta 1790) neapeljsko-sicilskega kralja Ferdinanda. V čast njegovemu obisku so popravili cesto med Trstom in Lokvijo. Jamo si je v letih 1790 in 1791 skupaj s tedanjim upraviteljem Adelmom Petazzijem ogledal tudi cesar Leopold II (Puc, 2000, 24–28). Leta 1816 pa jo je obiskal avstrijski cesar Franc I, ki je prišel do konca do tedaj odkritega oziroma dostopnega dela jame (Boegan, 1897, 18).[29] O tem, da so bili tudi eminentni gosti navdušeni nad čudovitim jamskim podzemljem, priča podatek, da naj bi neapeljsko-sicilski kralj Ferdinand lokavskim vodnikom daro-

27 Poleg Vilenice je bila obiskana tudi Divaška jama, ki jo je leta 1884 odkril Gregor Žiberna. Po odkritju je občina poskrbela za dostop do jame in dala urediti turistične poti (Janša, 1968c). Leta 1887 je dala davčna občina Naklo jamo za deset let v najem Avstrijskemu turističnemu klub (Österreichischen Turisten-Klub), leta 1904 pa tržaški podružnici Slovenskega planinskega društva (Kavrečič, 2016, v tisku); slednja je jamo poimenovala Divaška Vilenica. Tržaška sekcija je v istem letu pripravljala tudi odprtje jame Dimnice (Kranjc, 2002, 59).

28 V jami naj bi živele tri vile, Babica, Rojenica in Sojenica, ščitil naj bi jih Vilež. Ledinsko ime, Vilenica, naj bi ji domačini dali tudi zaradi meglic, ki so zaradi toplejše temperature v jami nastajale na površju, uhajale iz jame in spominjale na vile (Čok, 2012, 67; Hrobat Virloget, 2015, 154; 157).

29 Cesar je jamo in Lipico obiskla še leta 1818 (Trevisani, 1997, 30).

val 25 zlatnikov za razsvetljavo s svečami in baklami (Kranjc, 2002b, 57; Puc, 2000, 27).

Prvi natančen opis jame (leta 1748) dolgujemo dunajskemu matematiku Johannu Antonu Naglu. Nagel je bil nad jamo navdušen in jo je označil za najlepšo jamo, kar jih je kdaj obiskal. Prednost Vilenice je bila v njeni ugodni prometno-strateški legi, olajševalno vlogo z vidika dostopnosti pa je odigrala bližina Trsta, pristanišča z velikim pretokom blaga in ljudi. Trst je bil izhodiščna točka za itinerarije v svoji bližini (jama Vilenica, Lipica, Socerbska jama). Pozitivno je na obisk vplivala tudi bližina kraljeve kobilarne v Lipici. Tuji obiskovalci so v Vilenico najpogosteje prihajali ravno iz Trsta, od koder je pot preko Bazovice in Lokve potekala s poštno kočijo.[30] Bližina mesta je omogočala boljšo prepoznavnost in dostopnost teh krajev tako v obdobju modernega turističnega razvoja kot tudi pred njim.

V 18. stoletju je jamo obiskal Baltazar Hacquet, ki je v svojem delu *Oryctographia Carniolica* opisal spust vanjo in vtis obiska. Sam vstop je bil po njegovih izkušnjah preprost (vhodnih vrat najbrž še ni bilo, ker jih je Petazzi dal postaviti oziroma zapreti vhod leta 1809), za spust v drugo in tretjo dvorano pa je potreboval vrvi in lestvični drog.[31] Pot oziroma steza v jami v času njegovega obiska še ni bila urejena. Hacqueta je vodil domačin iz Lokve (*Bauer aus dem nächt gelegenen Orte*), ki je po njegovem mnenju jamo dobro poznal (Hacquet, 1778–1789, 40–41; Puc, 2000, 26). Ne Hacquet ne Nagel, ki sta jamo opisala kot čudovito oziroma najlepšo, nista omenila organiziranih obiskov, torej obiskov turističnega oziroma množičnega tipa (Kranjc, 2002b, 57).

Jama je veljala za pravi podzemni svet čudes, biser z raznovrstnimi kristalnimi formacijami, velikimi stalagmiti razkošnih oblik in barv, s sijočimi stenami, ki je bil v preteklosti precej slaven, saj so njegove lepote opevali pesniki in pisatelji (Boegan, 1897, 10–16). Znana sta dva pesnika, Giuseppe Compagnoni di Lugo leta 1795 s pesnitvijo *La Grotta di Vileniza* in leta 1802 Francesco Trevisani z *La Grotta di Vileniza detta di Corgniale*, kjer opeva lepote podzemlja, jih občuduje, a se jih hkrati boji: »Izkušeno medtem vodnik rez reda sem ter tja razdeli, slamo suho, in nevidno prižge…oh! in vzdigne se nenadoma predstava mila, ki brezmejno domišljijo ugrabi, in jo premaga! … Medtem pa moč izgubljajo osamljenih slamic iskre žareče, in kot plamenu sij primanjkuje, tako oblike bogate predmetom bežijo, in ostaja le kakšna njihova sled, kot od luči, ki jo uniči ter premaga, na novo oživljena groza« (Tre-

30 Agapito navaja, da je jama oddaljena približno dve pošti (poštni postaji) od Trsta – »in distanza di circa due poste da questa città« (Agapito, 1823, 20).

31 Agapito (1823) za spust v jamo že omenja ozko kamnito stopnišče.

visani, 1997, 26). Taki opisi so za začetek 19. stoletja tudi razumljivi, saj jama, z izjemo bakel, še ni bila razsvetljena. Edini vir svetlobe je bil v rokah jamskega vodnika. Trevisani v svoji pesnitvi še omeni, da je bila lokacija priljubljena izletniška točka tržaških meščanov, »ki v svojih nedrjih meščanom in poštenim gospodičnam ...«, saj v opombi še zapiše: »Kraj je zelo prijeten in tržaška gospoda ob prostih dnevih često uživa v njegovi prikupnosti« (Trevisani, 1997, 23; 28). Priljubljenost Vilenice pri meščanih Trsta se je postopoma zmanjševala in proti koncu 19. stoletja je bil obisk že precej skromen. Nazadnje jih je z oglasom v tržaškem časopisu na jamski ples povabilo italijansko planinsko društvo leta 1895 (Boegan, 1897, 19–20; Puc, 2000, 34).

Le nekaj let po Trevisanovi pesnitvi je lastnik oziroma upravitelj jame, grof Adelmo Petazzi, celoten izkupiček od vstopnine dokončno prepustil lokavski kaplaniji, o čemer je pričal napis nad vhodom v jamo: »*Liberaritate comitis a Petazzi ecclesia Cornialensis accept (Po dovoljenju Petazzijev je sprejela lokavska cerkev)*«. Ta odločitev iz leta 1809 je bila strateška, saj je bil Petazzi dolžnik lokavske kaplanije. Takrat ji je bil dolžan 226 goldinarjev od vstopnine. Znesek ni bil nizek, saj je to pomenilo zaslužek od obiska 113 obiskovalcev oziroma skupine obiskovalcev. Ob prenosu upravljanja so Petazzijevi obzidali in z vrati zaprli vhod v jamo (Puc, 2000, 28–30). Ključ je hranil lokavski župan (*Supano dellà comunità di Corniale*), ki je za plačilo dveh goldinarjev za skupino obiskovalcev odprl vhod v jamo, v katero so se obiskovalci spustili po ozkem kamnitem stopnišču. Za diskretno plačilo je župan priskrbel vodnike in razsvetljavo (bakle), ki so jih izdelovali domačini iz točno določenega lesa, ki »ni škodovalo oziroma kakor koli zakrilo sijaja in lepote stalaktitov« (Agapito, 1823, 20–22). V jami so vaščani leta 1815 uspešno prodrli v njene notranje dele in obiskovalcem omogočili ogled do tedaj še nepoznanega dela jame.[32]

Prvi tiskani opis jame – lahko bi rekli tudi turistični vodnik – je Agapitovo delo *Grotte e altri notevoli oggetti nelle vicinanze di Trieste* iz leta 1823. Jamo je opisal z navdušenjem, a hkrati z določenim strahom pred temačnim in strašljivim svetom podzemlja, saj je zapisal, da so si takrat le najpogumnejši raziskovalci upali po vrvi spustiti v globoka in veličastna skrivališča na robu brezna. Iz jame, ki še ni imela električne razsvetljave, je bil fascinanten tudi povratek, saj je oko že videne prikazni zaradi drugačne usmeritve svetlobe videlo drugače (Agapito, 1823, 27–28). Le nekaj let po Agapitovem vodniku so v

32 AST, Catasto Franceschino. Elaborati catastali (1818–1840), S/5.17.20.21 – Distretto di Sesana, Comune di Corgnale.

jami uspeli prebiti prehod v Vilinsko dvorano, kar pomeni, da so si obiskovalci lahko ogledali nove dele jame (Kranjc;[33] Agapito, 1823, 18).

Leta 1816, ko je jamo obiskal avstrijski cesar Franc I, je lokavska cerkev beležila dober izkupiček od obiska tujcev, na kar je lahko vplival tudi obisk eminentnega gosta. Takrat naj bi bila Vilenica priljubljena destinacija tudi za angleške in ameriške mornariške častnike, ki so se s svojimi trgovskimi ladjami zasidrali v Trstu (Boegan, 1823, 28). V naslednjih letih so se po podatkih kaplanske kronike prihodki od vstopnine pričeli občutno zniževati, leta 1817 so znašali 71, leta 1818 pa le 41 goldinarjev.[34] Ponovni cesarjev obisk leta 1818 očitno ni imel pozitivnega oziroma spodbudnega učinka (Trevisani, 1997, 30). Domnevamo lahko, da je na to vplivalo odkritje drugega dela jame v Postojni (1818), vendar so lahko razlogi tudi drugod, na primer v slabem upravljanju. Za obisk domačih in tujih popotnikov je bila bližina Trsta in znane kobilarne Lipice sicer dobra izhodiščna točka, vendar so se razmere v tem obdobju pričele spreminjati. Vilenica je strateško prometno lokacijo pričela izgubljati že konec 18. stoletja, ko so državno cesto iz Trsta proti Dunaju preusmerili na Opčine in Sežano (Puc, 2000, 27), mimo vasi tudi ni potekala trasa železnice (čeprav Divača ni bila tako daleč), ki bi v kraj lahko pripeljala večje število obiskovalcev. Konec 19. stoletja so iz Trsta do jame lahko prišli po treh poteh: z južno železnico iz Trsta (*Piazza della Stazione*) do Sežane in nato še šest kilometrov s kočijo; z vožnjo z državno železnico iz S. Andrea do Rodika, nato pa peš do Kačič in po poti do Lokve (razdalja okrog šest in pol kilometrov); iz Bazovice mimo lipiškega gozda do jame. Pešpot je bila dolga okrog štirinajst kilometrov (okrog dve uri in pol hoje).

Z upadom obiska se je posledično tudi višina vstopnine oziroma storitev (vodenje, razsvetljava) nižala. Obiskovalec je za vstopnino (sicer skupinsko) leta 1823 plačal 2 goldinarja, leta 1829 oziroma 1830 30 krajcarjev vključno z razsvetljavo, leta 1831 pa 45 krajcarjev vključno z razsvetljavo in glasbo v Plesni dvorani. Nihanja v ceni so bila odvisna tudi od ponujenih storitev, saj je bil v tem obdobju že urejen dostop do zadnje, Vilinske dvorane. Kljub novi ponudbi pa se je cena postopoma nižala, saj je leta 1833 znašala 40 in leta 1852 le še 15 krajcarjev, kar je bila tudi posledica manjšega povpraševanja po obisku.

V Vilenici so uvedli tudi spominsko knjigo oziroma knjigo, v katero so se vpisovali gosti. Uvedena je bila z letom 1821, vpisom pa sledimo do leta 1884 oziroma 1889.[35] V tem času je bilo vpisanih več kot 2.000 domačih in tu-

33 Kranjc, Vilenica, http://www.dedi.si/dediscina/85-vilenica.

34 ŽAL, Šček, Virgil. Lokavske starine, 1937.

35 Puc navaja prvi podpis v knjigi z dne 23. 6. 1821, zadnjega pa leta 1884 in ne 1889, kakor piše Janševa in v svojem delu navaja tudi Boegan.

jih (tudi eminentnih) obiskovalcev (Agapito, 1823, 20; Puc, 2000, 32).[36] Za obdobje pred uvedbo knjige razpolagamo s podatkom o 99-ih goldinarjih, ki jih je lokavska cerkev leta 1816 prejela od plačila vstopnin[37] v jamo, ter naslednje dve leti že omenjenih 71 in 41. Če je še konec 20-ih let vstopnina znašala 2 goldinarja, bi vseeno težko določili število obiskovalcev, zlasti če drži Agapitova trditev, da so vstopnino plačale skupine in ne vsak posameznik. Poleg tega razpolagamo le s podatkom za prihodke od obiska tujcev, kar ponovno ne prikaže slike v celoti. Vprašanje je tudi, koga predstavlja kategorija »tujec« – ali gre za obiskovalca iz druge države ali morda tudi dežele.[38] Če vzamemo v primerjavo obisk v Postojnski jami v enakem obdobju, 1821–1889, ko je tam dosegel preko 180.000 obiskovalcev, je obisk v Vilenici neprimerno manjši (Kavrečič, 2007).

Knjiga gostov je bila sprva hranjena v župnišču vasi Lokev, od leta 1836 jo je hranil domačin Gregor Lanthieri. Knjiga in ključi vhoda v jamo so nazadnje pristali v Muhovi gostilni (leta 1839), kjer so že dolgo urejali tudi jamsko vodniško službo, saj so bili v knjigi gostov ravno Muhovi zabeleženi tudi kot vodniki v jami (Puc, 2000, 31–32).

V Vilenici so si upravitelji prizadevali za promocijo obiska, za kar so v 30-ih letih 19. stoletja enkrat na leto organizirali tudi ples, kamor so zahajali predvsem prebivalci bližnjih krajev. Ples je bil priljubljen tudi pri tržaških meščanih. V času plesa, ki je potekal na dan sv. Petra in Pavla (29. 6.) v manjši dvorani jame, so jamo posebej razsvetlili (Shaw, 2008, 50–51; Boegan 1897, 10–16). Puc navaja različne datume organizacije jamskega praznika: leta 1836 je bila jama posebej razsvetljena 15. in 22. maja, leta 1837 25. junija, leta 1839 29. junija, naslednje leto 14. junija in leta 1841, ko je bilo praznovanje organizirano zadnjič, 13. junija. V času praznika je bila jama osvetljena določen del dneva, navadno med 10. in 16. oziroma 17. uro (Boegan, 1897, 19; Puc, 2000, 32–35). Organizacija tovrstnih prireditev se je nadaljevala tudi potem, ko je leta 1886 jamo v najem vzela jamska komisija italijanskega planinskega društva iz Trsta *Società Alpina delle Giulie – Commissione delle grotte*, ki je lokavski skupnosti plačevala letno najemnino ter pričela urejati razsvetljavo in nove poti za lažje ter varnejše sprehajanje po jami. Italijansko planinsko društvo (*Società degli alpinisti triestini* (od leta 1885 *Società Alpina delle Giulie*)) je

36 Težko je določiti, koliko gostov je letno obiskalo jamo, saj so prvotno vstopnino računali glede na odpiranje vrat (torej ena vstopnica za eno skupino – »per un'intiera società«) in šele kasneje na posameznega obiskovalca.

37 V kroniki kaplanije je bilo navedeno, da so znesek prejeli od tujcev. Poleg tega je leta 1816 prejela še 65 goldinarjev od Petazzija, ki je vračal svoj dolg. V: ŽAL, Šček, Virgil. Lokavske starine, 1937.

38 Sam vpogled v knjigo obiskovalcev bi lahko dal natančnejše, vendar vseeno ne celovite podatke.

bilo ustanovljeno v Trstu leta 1883 (Strojin, 2009, 109–10). Namen društva je bil poleg obiskovanja, raziskovanja in prikazovanj gora, posebej Julijskih Alp, tudi raziskovanje jam.[39] V Vilenici so urejali poti v jami, olajšali dostopnost z izgradnjo stopnic in leta 1887 odkrili nove predele jame. Obiskovalec si je tako konec 19. stoletja lahko ogledal 542 metrov jame (Boegan 1897, 19; Puc, 2000, 21–22). V namene boljšega poznavanja in obiska jam je društvo organiziralo izlete, obiske in izdelalovalo ilustracije posameznih alpskih območij, organiziralo srečanja in kongrese, urejalo gorsko signalizacijo, gradilo koče, meteorološke alpske observatorije, saniralo ceste in poti, vzpostavilo vodniško službo ter skrbelo za objave. Planinsko društvo je bilo sicer bolj usmerjeno v varovanje in urejanje poti, ne toliko v spodbujanje množičnega turističnega obiska (Puc, 2000, 34). Le-ta je torej v Vilenici obstal bolj na lokalni ravni.

V poročilu[40] o urejanju jame je Eugenio Boegan, tajnik komisije za jame, predstavil njeno »slavno« zgodovino in jo opisal kot eno izmed najlepših, najbolj obiskanih, opisanih in opevanih, ki pa je ob odkritju drugega dela Postojnske jame, zagotovitvi lažjega dostopa v Škocjanske jame ter odkritju Divaške jame tonila v pozabo.[41] Jama je bila sicer še naprej obiskana, kar dokazujejo tudi vpisi v knjigo gostov, čeprav se je obisk ne glede na ureditev, razsvetljavo in zniževanja cene vstopnine proti koncu 19. stoletja zmanjševal. Razlogi za nastale razmere so bili pripisani predvsem bližini Škocjanskih jam (čeprav je bila ta do osemdesetih let 19. stoletja še slabo obiskana, saj so odkritja in urejanje poti potekala postopoma) ter konkurenci drugih sorodnih destinacij (npr. Divaška Vilenica, Postojna), ki so na turističnem trgu pridobivale goste na račun Vilenice. Nedvomno so nova odkritja in sistematično raziskovanje ter odkrivanje drugih podzemnih jam (in njihovih delov) vplivali na zmanjšan interes za obisk Vilenice. Težave pa so se pokazale, že preden so ostale destinacije pridobile na prepoznavnosti, in sicer kot že delno nakazano v slabši prometni povezavi v primerjavi s predindustrijsko dobo, čeprav je bila po izgradnji južne železnice Vilenica na podobni razdalji do železniške posta-

39 Scopo della Società è la visita, lo studio e l'illustrazione delle montagne in generale, delle Alpi Giulie in particolare, nonchè l'esplorazione delle caverne e grotte.

40 Poročilo o jami Vilenica, ki ga je na zasedanju društva predstavil E. Boegan, je bilo objavljeno tudi v obliki separata leta 1897.

41 O žalostni usodi jame Vilenice in celo Škocjanskih jam (?), ki sta prišli v roke zasebnikov, razpravljajo na sejah jamske komisije v Postojni leta 1883. Takrat so se namreč pojavile pobude o oddaji jame v zakup zasebnikom, kar bi po mnenju komisije pripeljalo do neželenih negativnih posledic. Zasebnikov interes bi bil namreč le dobiček, ne ohranjanje jamskega podzemlja. Nenadzorovano trženje, prirejanje veselic, lomljenje in uničevanje kapnikov ter preveliko dima in razsvetljave s svečami, ki uničujejo kapnike, bi na dolgi rok privedlo do nazadovanja obiska. Zaradi tega se je komisija izrekla proti oddaji jame v zasebni zakup (Kranjc, 2003, 27–28; Janša, 1968a, 30).

je v Divači kot Škocjanske jame. Železnica je bistveno spodbudila razmah turistične dejavnosti zlasti v Postojnski jami, saj je trasa nove železne ceste peljala skozi Postojno. Železnica, ki je tako s finančnega kot časovnega vidika olajšala potovanje, je v Postojno lahko relativno hitro pripeljala množico ljudi. Dejstvo, da ni bila speljana v bližini Vilenice oziroma bližnje vasi Lokev, je bilo izgubljena priložnost za številčnejši dotok obiskovalcev v jamo. Nekdanja strateška pozicija jame ob glavni prometnici je s preusmeritvijo prometa negativno vplivala na obisk. Vendar so na stagnacijo turističnega obiska vplivale tudi težave pri samem upravljanju jame. Upravljanje oziroma zaslužek od jame se je vrsto let delil med cerkvijo in lastniki jame. Upravitelji, tako lokavska kaplanija kot laična skupnost (županija, občina), se očitno niso izkazali kot dobri gospodarji, saj pogoste menjave kaplanov ter upraviteljev niso prispevale k uspešnem turističnem razvoju in naposled pripeljale do oddaje jame v najem.[42] Kot slab primer upravljanja je bila Vilenica navedena tudi v razpravi glede zakupa Postojnske jame oziroma njenega prehoda v zasebne roke. Italijansko planinsko društvo, ki si je sicer prizadevalo za ureditev in promocijo jame, je po mnenju predsednika postojnske jamske komisije Antona Globočnika prišlo prepozno, saj je Vilenico že označil kot »veliko luknjo brez okrasja, ki je nihče več ne obišče« in je zaradi dolgoletnega plenjenja že v precej slabem stanju (Savnik, 1960, 109–10; Kranjc, 2003, 27–28).

Škocjanske jame

V 19. stoletju so turistični obisk pričeli beležiti tudi v Škocjanskih jamah, kar je bilo omogočeno in precej olajšano leta 1823 z izgradnjo stopnic: »Leta 1823 se je pojavil končno v osebi deželnega glavarja Tominca iz Sežane mož, ki je naredil to znamenitost dostopno javnosti z namestitvijo poti v Veliko dolino, ki jo je izpeljal s sodelovanjem krajev Naklo in Škocjan« (Müller, 2013, 30). Območje doline je pripadalo skupnosti Naklo (Shaw, 1998, 224), upravljanje podzemlja se torej ni delilo med več institucijami kot v primeru Vilenice.

Pot s petstotimi[43] stopnicami je bila speljana do dna Velike doline, s čimer je bil omogočen obisk Tominčeve jame.[44] Najugodnejša pot do jam naj

42 Prim.: Lanthieriji so zaradi dolgov skrbništvo nad jamo in knjigo gostov kmalu predali Muhovim (Puc, 2000, 31–32; 34). Škocjanske jame se s takimi težavami niso srečevale, saj je območje spadalo pod skupnost v Naklem.

43 Schmidl v svojem delu navaja 400 stopnic (Shaw, 1998, 244).

44 AST, Catasto Franceschino. Elaborati catastali (1818–1840), S/5.17.20.21 – Distratto di Sesana, Comune di Nacla (S. Maurizio). Matej Tominc je bil okrajni glavar v Vrčneku (Švarcenek/Schwarzenegg) v Brkinih, med letoma 1825 in 1831 v Sežani, naposled pa svetnik pri mestnem in deželnem sodišču v Gorici (Slovenski biografski leksikon: http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi707813/, dostop 27. 7. 2015).

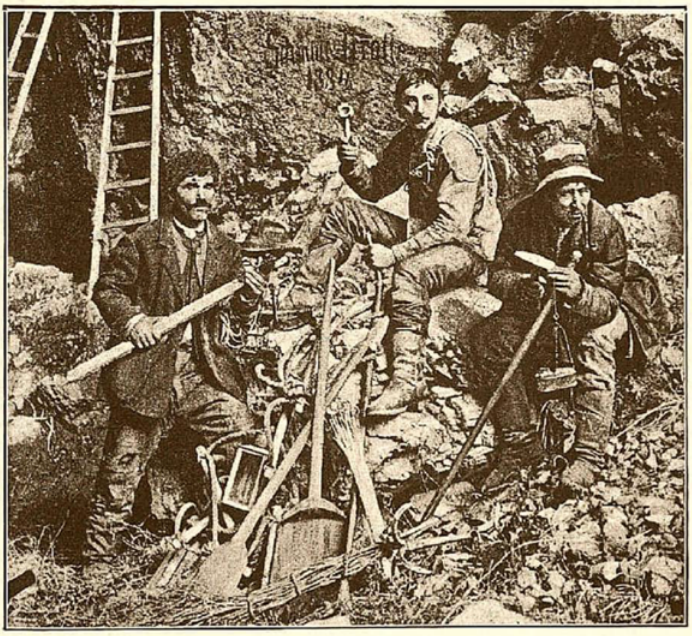
Die

Grottenwelt von St. Canzian.

Von

Friedrich Müller

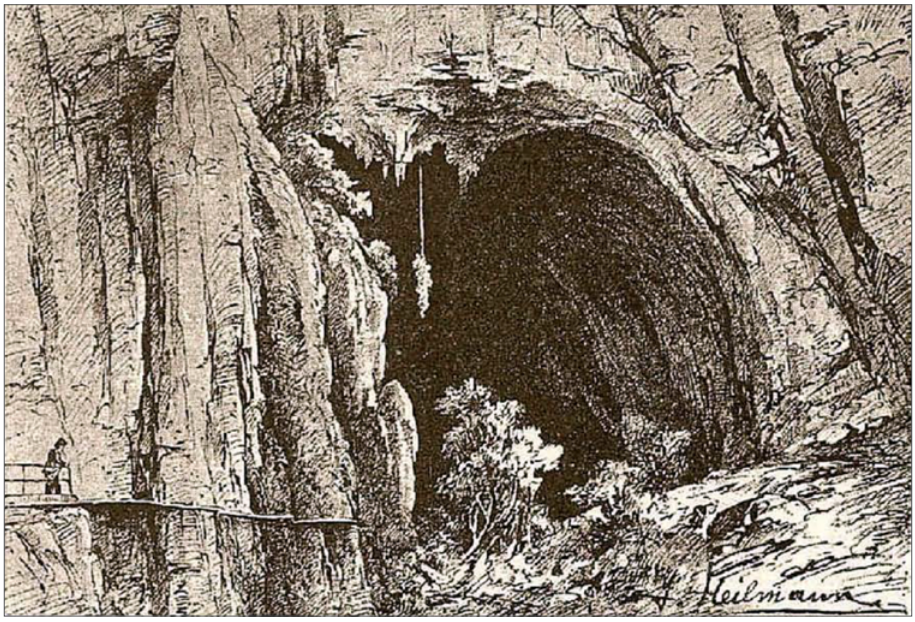
in Triest.

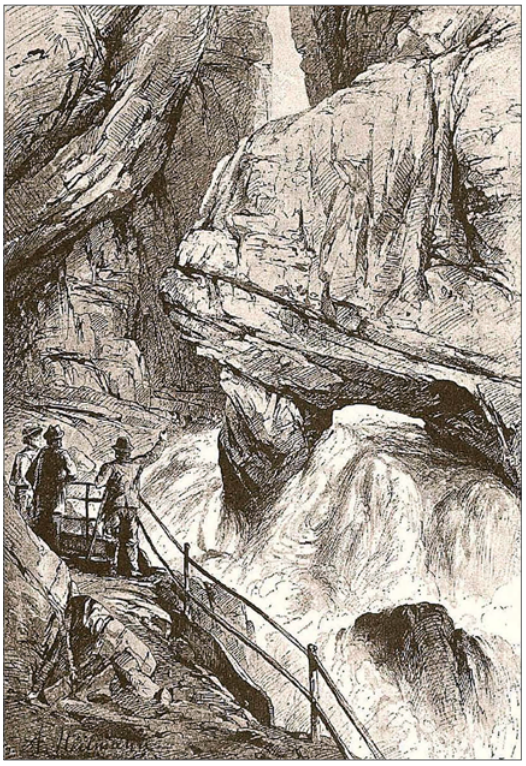

Wien, 1890.

Verlag des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins in Wien.

Druck von Adolf Holzhausen in Wien.

35–37
35: Naslovna stran Müllerjevega opisa škocjanskega jamskega sveta iz leta 1890.
36: Balkensteg in die Schmidl-Grotte – leseni mostiček v Schmidlovi jami (Müller, 1890, 14).
37: Oblasser Warte und Rekafälle – Oblasserjev razglednik in pad Reke (Müller, 1890, 8a).

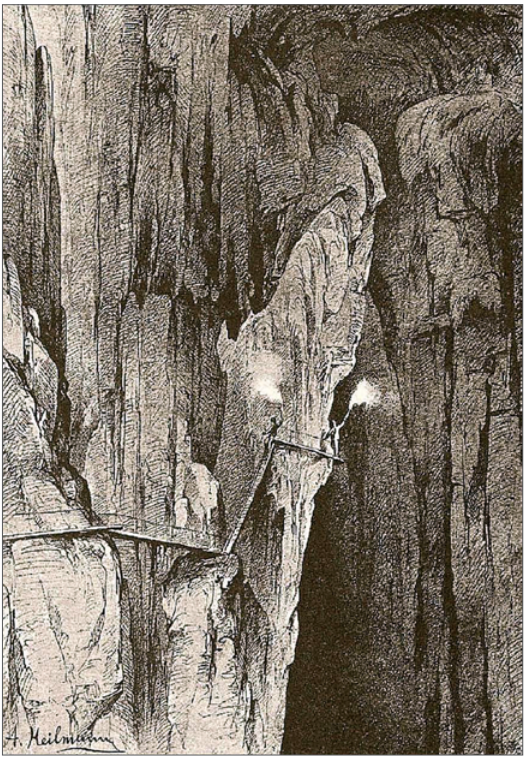

bi bila s poštno kočijo iz Sežane skozi Divačo do Dolnjih Ležeč po pešpoti, ki je trajala dve uri in pol hoje. Ob izgradnji divaške železniške postaje (leta 1857) je pot iz postaje trajala le še petinštirideset minut (Agapito, 1823; Shaw, 1998, 242, 244). Kot pričetek turističnega razvoja jame se pogosto navaja letnica 1819, ko je bila uvedena knjiga gostov[45] – *Liber Cavernae St. Canzian*. O datumu uvedbe knjige obstajajo različni podatki, Moser zabeleži 1. januar 1819

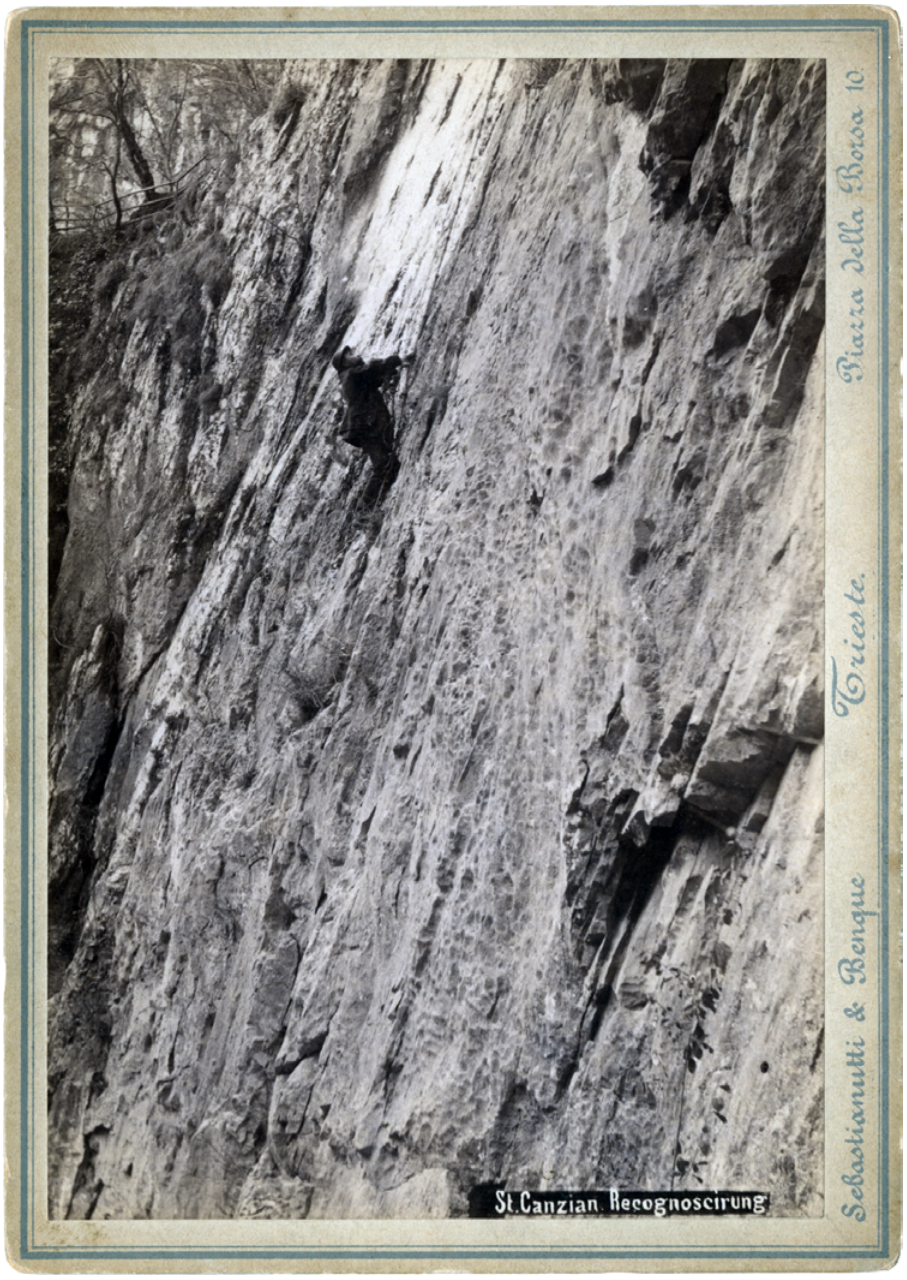
45 Kljub uvedbi knjige naj bi bila ta neurejena in slabo vzdrževana, saj so že proti koncu stoletja manjkale nekatere strani. Ob prehodu jam pod primorsko sekcijo DuÖAV je dala slednja knjigo ponovno vezati v želji, da bi ohranili pretekli popis obiskovalcev (Moser, 1998, 73).

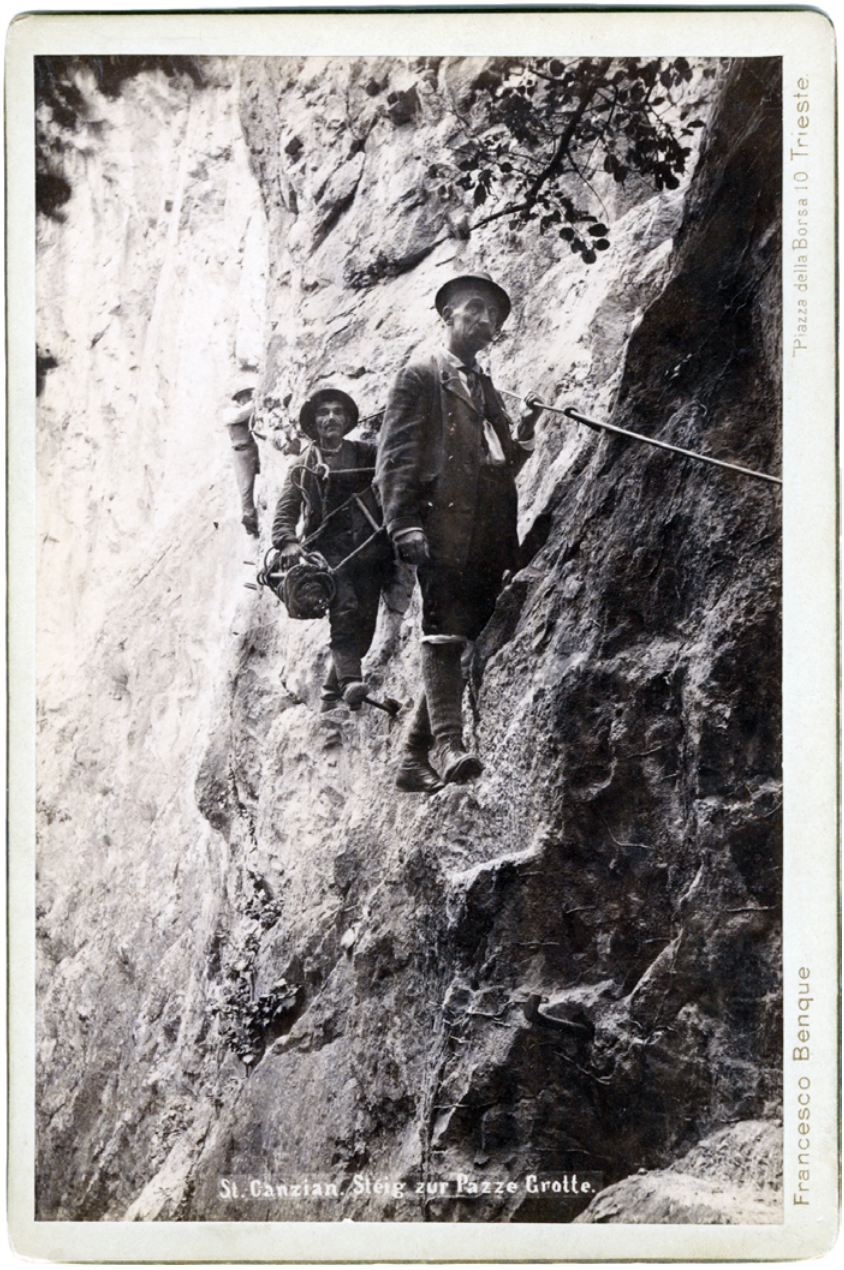
38, 39
38: Josef Marinitsch in dva lokalna jamarska raziskovalca na vhodu v Schmidlovo dvorano (Arhiv Parka Škocjanske jame – Fototeca dei Civici Musei di Trieste).
39: Im Rudolf-Domm – V Rudolfovi dvorani (Müller, 1890, 14a).

in istega leta omenja Tominca kot tistega, ki se je »prvi odločil, da znamenite slapove Reke napravi dostopne obiskovalcem« (Moser, 1998, 72; Müller, 2013, 30; Kranjc, 2002b, 57). Müller uvedbo knjige postavlja v leto 1823 (Müller, 1887; Müller, 1890). Ne glede na to dilemo oziroma nezmožnost preveritve podatka, saj je bila knjiga uničena, je bilo izpostavljeno, da se nadejani obisk turistov ni udejanjil: »Upanja na številčni obisk se zdi, da se niso izpolnila, vsaj knjiga turistov, ki je bila istočasno odprta, nam daje pičlo vedenje. Prvih vpisanih je nekaj Angležev«. Podzemlje je bilo razmeroma slabo poznano (Müller, 2013, 30; Agapito, 1823, 170). Razlog za slabši obisk lahko pripišemo težavnemu dostopu (polovica stopnic do

40
Raziskovanje v Škocjanskih jamah konec 19. stoletja (Arhiv Parka Škocjanske jame – Fototeca dei Civici Musei di Trieste).

41
Jamarski raziskovalci in vodniki konec 19. stoletja, steza proti Pazzejevi luknji (Arhiv Parka Škocjanske jame – Fototeca dei Civici Musei di Trieste).

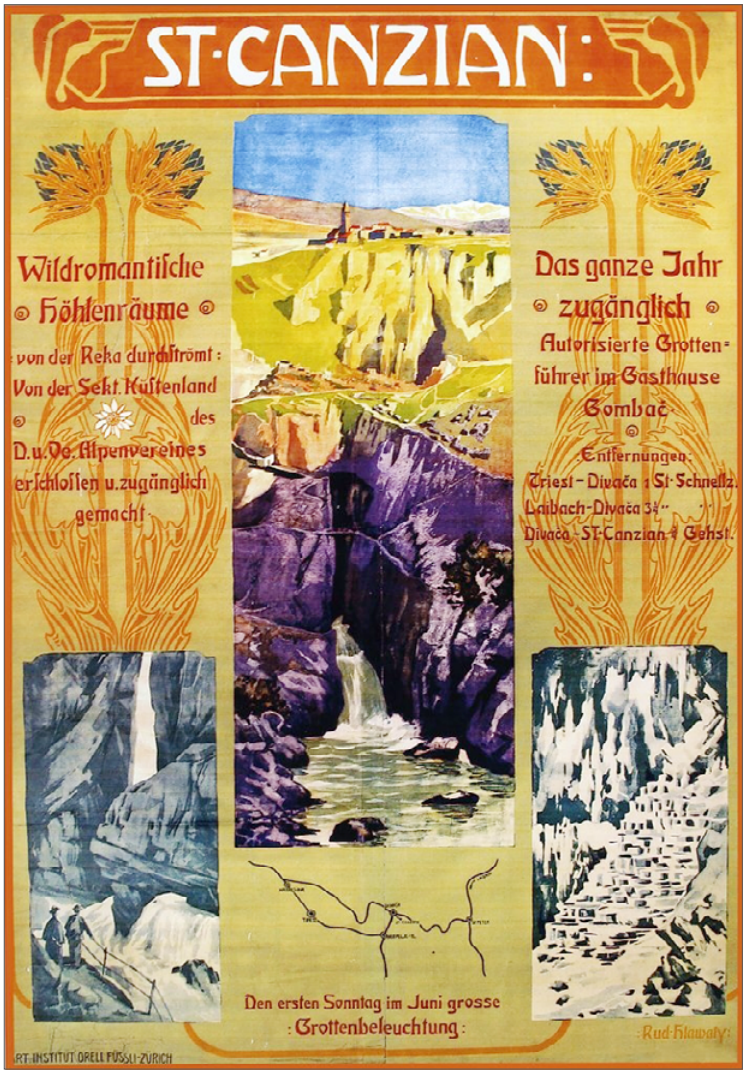
leta 1880 ni imela ograje) (Müller, 1890, 201; Shaw, 1998, 245), neurejenosti poti v podzemlju ter dvomu o tem, ali so se vsi obiskovalci v knjigo dejansko vpisali. Obisk je bil sredi stoletja ocenjen na okrog 150 posameznikov na leto. Cena za obisk je takrat podobno kot v Vilenici znašala 15 krajcarjev. Za precej naporen pohod (*penosa escursione*), torej ogled jam, ki tedaj še niso bile povezane, so obiskovalci najemali domačine, ki so dobro poznali območje (Shaw, 2008, 50; Shaw, 1998, 239, 244; Müller, 1890, 5; Agapito, 1823, 172).

Premiki v raziskovalnem smislu so se pričeli proti sredini stoletja pod vodstvom tržaškega strokovnjaka za vodnjake Ivana Svetine. Svetina je imel za nalogo iskati oskrbo z vodo za bližnji Trst – konec 30-ih let je v jami po toku reke prodrl do 3. slapa oziroma 100 metrov v notranjost (Müller, 2013, 30–31; Habe, 1974, 24; Shaw, 1998, 244). Naslednji je bil Adolf Schmidl, ki je v petdesetih letih po naročilu c.-kr. ministrstva za trgovino intenzivno raziskoval podzemlje v Škocjanu.[46] Na območju je skupaj z idrijskimi rudarji, tržaškim gasilcem in Ivanom Rudolfom opravljal analize za melioracijo notranjskih kraških polj in raziskavo podzemnega toka reke Reke med Škocjanom ter Devinom tudi z namenom zajetja tržaškega vodovoda. Po jami je bilo mogoče potovati tudi s čolnom, kar so prvič prakticirali že junija 1840, februarja leta 1851 pa je Schmidl z ekipo prišel do Mahorčičeve jame in odkril (kasnejšo) Schmidlovo dvorano ter prehod v Rudolfovo dvorano. Njegova skupina je prodrla do 6. slapa oziroma 300 metrov v notranjost (Müller, 1887, 85; Shaw, 1998, 244).

Schimdl je bil pomemben tudi z vidika promocije turizma v Škocjanskih jamah, saj je svoje izsledke objavljal v znanstvenih revijah in časopisih. O jamah so konec 50-ih oziroma 60-ih let že pisali tudi turistični vodniki. Jame omenjata Murray leta 1858 in Bädeker leta 1868, ki sta jih označila celo kot lepše od Postojnske (*which some prefer to Adelsberg* ali *even more imposing than those of Adelsberg*), ampak zaradi slabše dostopnosti verjetno manj obiskane (*but much more difficult of access)* (Shaw, 1998, 246).

Obdobje, ki je močno zaznamovalo turizem v Škocjanskih jamah, je nastopilo z ustanovitvijo odseka/sekcije za raziskovanje jam (*Abtheilung für Grottenforschung*) pri primorski sekciji nemško-avstrijskega planinskega društva (DuÖAV) (Pazze, 1893, 142–43). Primorska sekcija DuÖAV – *Sektion Küstenland des DuÖAV* je bila ustanovljena v Trstu leta 1873. Bila je aktivna na področju urejanja planinskih koč, poti, organiziranja predavanj, turističnih izletov in imela pomembno vlogo pri razvoju jamskega turizma (Batagelj,

46 Adolf Schmidl je veliko raziskoval kraško podzemlje in je zaslužen za utemeljitev speleologije kot znanstvene discipline. Prišel je do novih odkritij v Postojnski jami in bil uspešen publicist ter promoviral Škocjanske jame, pisal o dostopu, nastanitvah in ceni (Shaw, 2008, 52).

42 Plakat Roberta Hlavatyja, ki vabi na obisk jam ob posebni razsvetljavi (Grottenbeleuchtung) (Arhiv Parka Škocjanske jame).

2010, 135; Pazze, 1893). Škocjanske jame je sekcija v dogovoru z davčno občino Naklo dobila v zakup leta 1884, najprej za dobo petih let za ceno 10-ih goldinarjev letno. Skrbela je za ureditev dostopa, turističnih poti in odpiranje jam za širšo javnost.[47] Ob prevzemu upravljanja je dala knjigo gostov ponovno vezati

47 Pogajanja za pripravo dogovora o zakupu so med županom Raimundom Mahorčičem kot predstavnikom jamske uprave in sekcijo DuÖAV so potekala 7. 12. 1884 (Pazze, 1893, 165–166).

z namenom, da bi ohranili pretekli popis obiskovalcev. Njen namen je bil poleg tega tudi sistematično in temeljito raziskovanje kraških jam. Raziskovalna sekcija pri DuÖAV in jamska komisija *Società Alpina delle Giulie* sta bili tudi prvi v Trstu ustanovljeni in delujoči speleološki organizaciji, ki sta raziskovali območje kraških jam. Po ustanovitvi Slovenskega planinskega društva (1893) so se nekatere njegove sekcije kmalu posvetile raziskovanju jamskega podzemlja (Kranjc, 1997, 103).[48]

Ob ustanovitvi je imela jamarska sekcija 37 članov, ki so bili aktivni pri raziskovanju in že v prvem letu delovanja poročali o 5 temeljito raziskanih in 25 delno raziskanih jamah. Leta 1884 je c.-kr. primorsko namestništvo razglasilo Vodniški red za primorsko sekcijo nemško-avstrijskega planinskega društva (*Kundmachung der k. k. küstenländischen Statthalterei vom 2. August 1884, womit die nachstehende Bergführer-Ordnung für das Küstenland eingeführt wird*), ki je določal vodenje po gorah in kraških jamah. Vodenje je bilo pod nadzorom okrajne politične oblasti, ki je o poteku dela poročala namestništvu. Uradno priznan gorski vodnik je bila lahko le zanesljiva oseba dobrega ugleda, treznosti, močne korporature in trdnega zdravja. V redu so bili določeni tudi pristojnosti in predpisi za delovanje pooblaščenih vodnikov. Z ureditvijo vodniške službe so bile na podlagi podanih ocen lokalnih oblasti določene tudi tarife za plačevanje vodniških uslug. Cena za vstopnico, ki so jih obiskovalci še naprej lahko kupili v Gombačevi gostilni v Matavunu (*Zu den St. Kanzianer Grotten*), kjer se je nahajala tudi knjiga gostov, je znašala 30 krajcarjev na osebo, za člane planinskega kluba je bil obisk brezplačen. Za vodnika se je dodatno plačalo še 20 krajcarjev na uro za posameznika in 10 krajcarjev na uro za več obiskovalcev. Za vsako svečo so plačali 10 krajcarjev. Obiskovalec si je lahko ogledal večji del jame, priporočen je bil pohod (ob uporabi bark, lestev in vrvi) do Rudolfove dvorane. Vodniki v jamah so bili domačini iz Matavuna Jože Antončič, Miha Gombač, Luka Gombač, Jože Cerkvenik (oče), Juri Cerkvenik in Pavel Antončič, ki so večinoma govorili slovensko, nekateri tudi malo nemško in italijansko.[49] Poleg omenjenih so po jami vodili tudi kmetje iz Matavuna in Škocjana. V času upravljanja jamskega odseka so ogledi navadno potekali v skupinah po štiri ali pet oseb in trajali dve uri. Dodatni vodnik je obiskovalce spremljal v primeru, da so jamo obiskale tudi ženske.[50] Postopoma, s prodiranjem in urejanjem poti, so obisko-

48 Na Dunaju je bilo prvo društvo ustanovljeno leta 1879 – *Verein für Höhlenkunde*. Prvo speleološko društvo na slovenskem ozemlju je bilo ustanovljeno leta 1889 v Postojni (*Anthron*). Društvo za raziskovanje podzemeljskih jam na Kranjskem je bilo ustanovljeno v Ljubljani leta 1910.

49 Med njimi so bili tudi nekateri, ki so pomagali pri najpomembnejših podzemnih raziskavah.

50 Prva ženska obiskovalka je prišla do petega slapa 28. novembra 1886 (Müller, 1887, 9–10).

valci lahko prišli tudi dlje, leta 1895 vse do 18. slapa oziroma dvorane planinskega društva. Z novimi odkritji oziroma urejenimi dostopi so se spreminjale cene vstopnine in vodenja. Z daljšimi turami so cene sicer naraščale, kar pa je bilo hkrati odvisno tudi od števila obiskovalcev v skupini in dolžine obiska. Ravno tako sta se spreminjali cena in vrsta razsvetljave (Shaw, 1998, 252–56).

Člani jamarske sekcije, med njimi so bili najaktivnejši Anton Hanke, Josef Marinitsch in Friedrich Müller, so se skupaj z domačini[51] lotili intenzivnega raziskovanja, prodiranja ob reki do slapov, urejanja turistične poti (9. maja 1886 je bila trasirana nova pot do šestega slapa), gradnje mostov, ureditve vodniške službe in določanja cene za obisk. Prizadevali so si tudi za promocijo preko tiskanega gradiva (oglaševanje). Tržaškemu zobozdravniku in samoukemu slikarju Robertu Hlavatyju so naročili izdelavo reklamnega plakata (prim. Sliko 42), izdelali so barvne diapozitive z upodobitvami jam in v Trstu organizirali diskusijske večere. Prvi vodnik je leta 1887 (nato še leta 1896 in 1907), torej po prevzemu upravljanja jame s strani planinskega društva, izdal eden izmed članov jamarske sekcije in raziskovalcev škocjanskega podzemlja Friderich Müller. Vodnik je vseboval Hankejev načrt jame, zabeležena so bila tudi slovenska imena jam in naveden slovenski vodnik. Kot promocijsko gradivo so izdajali tudi razglednice (Habe, 1974, 28, 33).

Sekcija je skrbela tudi za olepšavo okolice; tako je v obdobju 1899–1902 posadila 15.000 borovcev pri do tedaj pusti pokrajini na Razgledišču (Habe, 1974, 31). V letu 1885 se je jamarska sekcija osredotočila na turistično ureditev jam, saj je nadaljnje raziskovanje preprečila visoka voda. Za turistični obisk je bila urejena pot z ograjo v Veliko dolino do jezera, zgradili so Tommasinijev most, razširili naravni rov iz Velike doline do slapa ter poskrbeli za ureditev ograje ob razgledni postaji pri slapu. Pričeli so urejati razgledišče nad steno Velike doline, ki je kasneje dobilo ime po obisku nadvojvodinje princese Štefanije – »Stefanie-Warte«. Nadvovodinja je bila na obisku leta 1885 (Habe, 1974, 27; Müller, 1887, 10–11). Princesa, ki sicer ni vstopila v jamo, se je sprehodila od cerkve v Škocjanu do novega razgledišča nad svodom Mariničeve jame, preko Naravnega mostu, in se delno spustila v Veliko dolino, kjer si je ogledala Tommasinijev most in Razgledni rob ter se povzpela proti robu svoda Naravnega mostu. Pot, po kateri se je vrnila v Matavun, pa so po njej imenovali »Kronprinzessin Stefanie-Weg«. Princesa je dokaz o svojem obisku

51 Omenjeni tudi poročajo o stanju in raziskavah v Škocjanskih jamah, ki so jih v jami opravljali z domačini, med katerimi se posebej omenja Jurija Gombača, Pavla Antončiča in Jožeta Cerkvenika. Z njimi je sodeloval tudi vodnik Jože Antončič (Müller, 1890; Shaw, 1998, 256).

43
Die Brunnen in der Brunnen-Grotte – Jama s ponvicami (Müller, 1890, 18a).

pustila s podpisom v spominsko knjigo (Pazze, 1893, 354–59).[52]

Na dejstvo, da si je sekcija prizadevala obisk jame promovirati za najširšo javnost, kaže tudi organizacija jamskega praznika – *Grottenfest*. Leta 1885 se je preko sto članov sekcije z nedeljskim hitrim vlakom pripeljalo do Divače, od koder so jih nato pripeljali do Matavuna. Po zajtrku so se ob 11. uri odpravili v jamo, kjer jim je dobro-

52 Spomin na njen obisk se je ohranil v ustnem izročilu, o katerem razpravlja Kranjčeva v svojem prispevku (Kranjc, 2008, 109).

došlico zaigrala godba. Obiskovalci so se spustili do Rudolfove dvorane. Po obisku, ki je trajal eno uro, so bili navdušeni gosti že pošteno lačni in žejni. Zabave in druženja s tem ni bilo konec, saj se je popoldne začel ples, ki je trajal pozno v noč. Člani sekcije so bili na podlagi uspešnega obiska mnenja, da bi bila nadaljnja organizacija jamskega praznika primerna »turistična ponudba« za tuje goste. Prva slavnostna organizacija jamskega praznika je tako potekala že prihodnje leto (2. maja). Jama je bila praznično razsvetljena, obiskovalce je v Schmidlovi jami pričakala tudi godba, ki je bila nujni sestavni del tovrstnih dogodkov. Po obisku jame je sledila zabava. Tovrstna organizacija je potekala vsako leto do leta 1911, z izjemo leta 1895, in sicer v mesecu maju ali juniju. V obdobju 1894–1900 so jo organizirali na binkoštni ponedeljek. Posebno slavje je bilo 10. maja 1888, ker so slab mesec prej odkrili Jamo s ponvicami. Tistega leta so zabeležili velik obisk Angležev, Francozov, Italijanov, »Slovanov« in Nemcev (Pazze, 1893, 197–200, 228–30, 269).

Poleg praznovanj in turistične dejavnosti je jamarska sekcija nadaljevala s prodiranjem in raziskovanjem. Novim odkritjem je sledila ureditev poti in dostopa za obiskovalce. Leta 1886 je bila urejena pot iz Betajne do Mariničeve in Mahorčičeve jame. Štiri leta kasneje so prodrli do 25. slapa in novoodkritih dvoran (Pazze, 1893, 306).[53] Josef Marinitsch in novopridruženi raziskovalec, Josip Novak iz Trsta, sta skupaj z domačini leta 1893 prodrla do Mrtvega jezera, ki ga je Marinitsch poimenoval Jezero smrti (Müller, 1998, 59). V naslednjih letih sta se nadaljevala raziskovanje v jamah ter sistematično urejanje turistične poti. Za nadaljnji turistični razvoj sta bila pomembna odkritje Tihe jame leta 1904 in usmeritev poti iz Müllerjeve jame v to smer, ki so jo temeljito izboljšali leta 1911.

Tudi obisk (tujcev) se je v jami postopoma večal. V knjigo gostov so, po podatkih iz literature, člani jamarske sekcije primorskega nemško-avstrijskega planinskega društva vpisovali tudi ekskurzije oziroma raziskovalne odprave v jame. Po uvedbi jamskega slavja so se zaradi množičnega obiska v knjigo vpisovali pretežno le tuji obiskovalci. Statistiko turističnega obiskovanja so uradno začeli voditi z letom 1901. V obdobju 1901–1913 je bilo število obiskovalcev ocenjeno med 2.000 in 3.000 na letni ravni, natančneje 2.230 ljudi leta 1903, 2.960 leta 1904 in 3.013 leta 1905 (Shaw, 1998, 239). Število obiskovalcev je zaznamovala predvsem udeležba na jamskem prazniku v mesecu juniju, sicer je 80 % vseh turistov v jame prihajalo ravno v obdobju od maja do septembra. Škocjanske jame so obiskali tudi eminentni posamezniki, tako znanstve-

53 Zasluge za omenjena odkritja ne gredo le Hankeju, Marinitschu in Müllerju, saj je že sam Pazze v svoji kroniki pohvalil delo iznajdljivih, spretnih in marljivih domačinov, brez katerih ne bi dosegli takih rezultatov.

niki, kakor leta 1890 francoski speleolog E. A. Martel in avstrijski speleolog F. Kraus, kakor tudi kraljeve družine, med njimi že leta 1838 saksonski kralj Friderik Avgust II. ali leta 1899 romunski kralj Karol I. Hohenzollern-Sigmaringen, ki je tudi finančno podprl ureditev nove poti v jame (Habe, 1974, 30–33; Shaw, 1998, 242).

Škocjanske jame so tekom 19. stoletja iz relativno nepoznanega območja postopoma postale priljubljena in uspešna turistična destinacija. Kljub ureditvi dostopa, raziskovalnim začetkom in urejanju poti je bil vsaj do polovice stoletja obisk skromnejši. Poti oziroma jame med seboj niso bile povezane in kljub stopnicam je bilo potovanje po podzemlju še vedno precej naporno (Agapito, 1823). Le interes za raziskovanje – od čisto praktičnega iskanja vodnih virov in raziskovanja podzemnega toka reke Reke – je sprožil intenzivnejša dela pri prodiranju v še neodkrite dele jam. Pomembno prelomnico je predstavljal prihod nemško-avstrijskega planinskega društva, ki se je s svojo jamsko sekcijo usmerilo tako v raziskovalna dela kot vlaganja v turistično infrastrukturo. Njegovo delovanje lahko v obeh ozirih označimo kot uspešno. V relativno kratkem času je jamski sekciji uspelo urediti in povezati jame ter promovirati destinacijo. Nedvomno so ji v prid igrala nova odkritja oziroma še nevalorizirane naravne danosti, ki so v dobi razvoja modernega jamskega turizma predstavljale potencial razvoja.

Postojnska jama

Največji razvoj je v 19. stoletju doživela Postojnska jama, ki je bila do Velike dvorane odkrita že prej (Janša-Zorn, 1998), leta 1818 pa je Luka Čeč, pomožni svetličar, odkril še drugi del jame do Velike gore. Luka Čeč jo je namreč odkril »med poskusom namestitve piramide s transparentim napisom, z dobrodošlico cesarju Francu I. in njegovi ženi Karli Avgusti« (Čuk, 2009, 50). Ravno ta obisk je bil nehoten vzrok za odkritje drugega dela jame, ki jo je še isto leto obiskal prestolonaslednik Ferdinand. Naslednje leto je bila z uvedbo knjige gostov celotna jama odprta za turistične obiskovalce. To letnico štejejo kot začetek organiziranega turizma v jami. Pred tem odkritjem je bil vhod v jamo nezavarovan, v njej ni bilo razsvetljave in posebne ureditve vodniške službe. Ureditev jame za turistični obisk je vodil Josip Jeršinovič, blagajnik in upravnik jame do leta 1823. Jeršinovič je naročil izgradnjo lesenega mostu čez reko Pivko v Veliki dvorani, postavitev stopnic k na novo odkritemu delu jame in ureditev steze v notranje rove. Za obisk v jamo je bila uvedena vstopnina, z letom 1824 so bile postavljene jamske vstopnice. Takrat so odrasli za obisk odšteli 24, vojaki

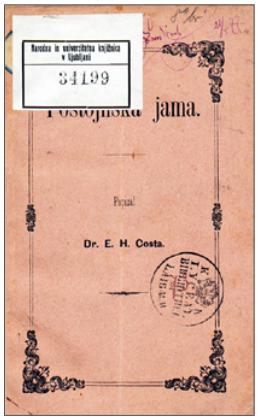
in otroci[54] 12 krajcarjev, služničad je vstopala brezplačno (Čuk, 2003, 227; Kariž, 2008, 22–24).

V drugi polovici 19. stoletja niso beležili zgolj turističnega obiska in razvoja, ampak tudi razvoj na znanstvenem nivoju, ki je obsegal speleološka raziskovanja kraškega podzemlja. Za prvo moderno speleološko publikacijo velja Schmidlova *Die Grotten und Höhlen von Adelsberg, Planina und Laas* iz leta 1854. Pobudnik speleoloških raziskav, ki je gojil zanimanje za kraško podzemlje, in pobudnik ustanovitve prvega speleološkega društva na svetovni ravni *Verein für Höhlenkunde* (1879) je bil F. Kraus. Kraus je bil tudi pobudnik ustanovitve kraškega odbora *Karst Comité* pri Avstrijskemu turistovskemu klubu (ÖTC) leta 1880. Po odkritju Otoške jame so leta 1889 v Postojni ustanovili društvo *Anthron* z namenom raziskovanja podzemnih jam, posebno Postojnske. Društvo, ki je delovalo do leta 1911, je opravljalo pomembne speleološke raziskave in hkrati pripomoglo

I 44
Glavni trg v Postojni na razglednici iz leta 1910. Na njej je videti spomenik Miroslavu Vilharju, ki je nastal po načrtu Ivana Jagra, bronasto poprsje pa je delo Alojza Repiča (*Slovenska kronika XIX. stoletja*, II: 1861–1883, 33).

54 Otrokom so zaradi nevarnosti nesreč obisk v jami sicer odsvetovali (Kariž, 2008, 24).

45, 46
45: Naslovna stran Costovega vodnika po Postojnski jami iz leta 1863.
46: Obiskovalci v Postojnski jami (Radics, 1861, 26a).

k promociji jam na Kranjskem (Kranjc, 2002a, 224–30).

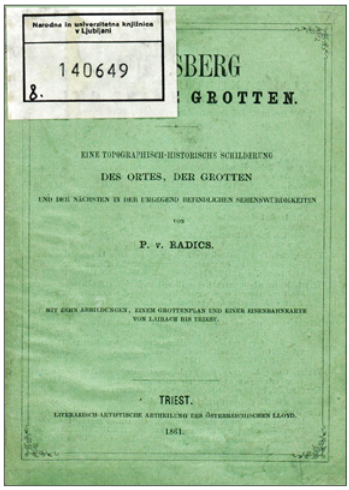
Po Jeršinovičevem odstopu leta 1823 je bila ustanovljena posebna Jamska komisija kot jamski upravni organ, ki je imela svoj statut (13. april 1824) in volila ter plačevala jamsko osebje, skrbela za popravila in jamsko razsvetljavo, vodila knjige gostov, določala ceno vstopnic za v jamo ter skrbela za vse dopisovanje in naznanila v zvezi z njo. Jamski komisiji je predsedoval okrajni glavar.[55] Alois Schaffenrath, član Jamske komisije, je bil tisti, ki je prevzel nadaljnje turistično urejanje jame. Od leta 1825 je v Postojni delovala stalna vodniška služba in od tega leta dalje vsako leto prirejala binkoštno prireditev – jamsko slavje – ter si tako prizadevala povečati obisk jame (Savnik, 1958; Karič, 2008, 23). Cilj je bil privabiti predvsem bogate meščane, ki so si že pred izgradnjo železnice lahko privoščili potovanja z lastno kočijo in s služabniki ter seveda plačati prenočitev. Po izgradnji

55 Razsvetljavo v jami je bilo potrebno plačati posebej.

železnice je, kakor navaja Čečeva, jamska komisija prepoznala tri glavne kategorije gostov. Prvi so bili t. i. nedeljski izletniki, ki so karakterizirali meščan-

47
Franz Kurz zum Thurn und Goldstein, *Kapnik Zaveda v Postojnski jami*, 1864, lavirana risba s tušem, inv. št. R-470 (original hrani Narodni muzej Slovenije, foto: Tomaž Lauko, fotodokumentacija Grafičnega kabineta).

Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani
140649
&.
SBERG
GROTTEN.
EINE TOPOGRAPHISCH-HISTORISCHE SCHILDERUNG
DES ORTES, DER GROTTEN
P. v. RADICS.
TRIEST.
1861.

48 Naslovna stran Radicsevega vodnika po Postojnski jami iz leta 1861.

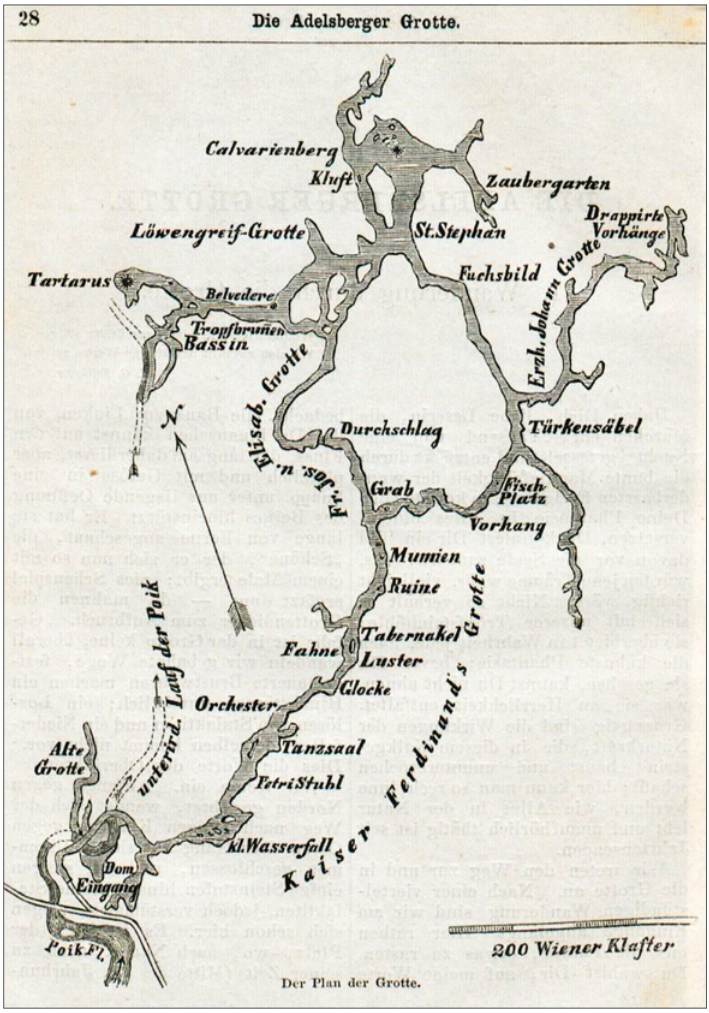
sko preživljanje prostega časa ter obiskovali jamo tudi ob slavjih (binkošno in tisto 15. avgusta), drugi so bili mimoidoči potniki, ki so se z vlakom ustavili v Postojni, si ogledali jamo in odbrzeli z vlakom naprej, tretja skupina je bila t. i. letoviščarska, torej tista, od katere so si v komisiji nadejali največ. Slednji so

se namreč v kraju zadržali dlje časa, kar pomeni, da so potrošili več denarja (Čeč, 2009, 70).

Postojnska jama se je turistično uspešno razvijala predvsem v letih, ko je Jamski komisiji predsedoval Anton Globočnik (1867–1885). Leta 1883 je bilo ustanovljeno Društvo za olepšanje postojnskega trga in v povzdigo dohajanja tujcev (*Der Verein zur För-*

49
Vhod v Postojnsko jamo konec 19. stoletja (Razglednica, A 790, Notranjski muzej Postojna).

50 Oris Postojnske jame v Radicsevem vodniku (1861, 28).

derung der Marktverschönerung und des Fremdverkehrs in Adelsberg). Namen društva je bil izražen že v samem imenu, k temu so dodali še »umno oskrbljevanje tuje obertnije in na ta način povzdigo gospodarskih razmer postojnskega trga«. Sredstva za dosego zastavljenih ciljev so bila izdaja publikacij in vodnikov, kart, kažipotov, postavitev orientacijskih tabel, znakov in klopi, skrb za »olajšavo vožnin«, torej popustov za vozovnice, vpeljavo vodnikov, urejanje in nadziranje prenočišč ter prirejanje zabav in izletov.[56] V

56 Arhiv Republike Slovenije, Okrajno glavarstvo Postojna, 136, t. e. 41.

prvem členu statuta je bil poudarjen gospodarski pomen turistične dejavnosti, kar ne preseneča, glede na to, da odprtje jame v turistične namene sega v leto 1819, da so jamo obiskovali eminentni gosti, da so v njej prirejali vsakoletno slavje in da je skozi kraj peljala južna železnica, ki je povezovala prestolnico cesarstva z njegovim pristaniščem. Društvo se je financiralo s prispevki in prihodki od prireditev. Društvo se je tudi zavzemalo za povečanje turističnega obiskovanja, za ureditev trga in okolice v turistične namene in za to, da bi se tujci v Postojni zadržali čim dalj časa. Prizadevali so si, kakor je bilo nakazano že v samem statutu, za ureditev poti in promenade z drevoredom, namestitev klopi, kažipotov in tabel ter ljudskega vrta. Zadani cilji so seveda zahtevali izdatna finančna sredstva, ki naj bi jih zagotovila tudi uprava jame (Kranjc, 2003, 27).

Statut oziroma pravila Olepševalnega društva, izdana po letu 1909, ko se društvp preimenuje v Društvo za olepševanje Postojnskega mesta in k mestu spadajoče okolice ter za povzdigo prometa s tujci, je v prvem členu določal njegov namen, ki je deloma naveden že v samem poimenovanju, ter »umno gojenje tega prometa in s tem povzdiga gospodarskih razmer Postojnskega mesta«. Društvo torej ni spremenilo svojih namenov. Pravila so bila izdana po letu 1909, saj je v imenu sprememba, in sicer se ne uporablja več termin trg, temveč mesto. Ker pravila društva niso datirana, lahko rečemo, da so nastala po letu 1909, ko je Postojna dobila mestne pravice.[57] Društvu so pripisovali tudi zasluge za promocijo obiskovanja in urejenost kraja, saj je opozarjalo na pomanjkljivosti in neprimernosti ter si prizadevalo za snažnost in urejenost kraja. Opozarjali so na primer na neprimerno dvigovanje cestnega prahu ob pometanju promenade in neprimernost prostega sprehajanja govedi po drevoredu, kamor so zahajali turisti. Društvo je skrbelo za postavitev novih klopi, prepoved vožnje s kolesi in sušenje perila ob promenadi, ki je peljala proti jami. Vse pa ni bilo vedno v najlepšem redu. Kakor v drugih turističnih krajih so se tudi v Postojni soočali s težavami, z nezadovoljstvom gostov z visokimi, oderuškimi cenami, včasih tudi vremenskimi nevšečnostmi (Čeč, 2009, 83).

Z izgradnjo južne železnice, ki je povezala Dunaj s Trstom in tekla mimo Postojne, je postojnski turizem dobival nove razsežnosti. Železnica je omogočila lažjo in hitrejšo dostopnost do kraja ter tako tudi povečan obisk v jami in razvoj Postojne. Ob otvoritvi proge med Dunajem in Trstom sta z vlakom v Postojno pripotovala tudi cesar Franc Jožef in njegova soproga Elizabeta ter obiskala jamo (Čeč, 2001, 37). Ob njunem obisku je bila jama razsvetljena z 12.000 lučmi. Jamska komisija je naročila izdelavo nosil za cesa-

57 AS, Okrajno glavarstvo Postojna, 136, t. e. 41.

rico in njeni dvorni dami. Povabljencem slavnostnega dogodka je pevski zbor ljubljanskih bogoslovcev zapel cerkveno pozdravno pesem (Savnik, 1960, 103). Cesarski par je bil nad jamo izredno navdušen, saj se je v njej zadržal več kot dve uri. Cesarica je večino poti hodila, tako da nosil skoraj ni potrebovala, le-ta so bila proti plačilu kasneje na voljo tudi drugim obiskovalcem, ki pa so se jih zaradi previsoke cene redkeje posluževali.

C.-kr. jamska komisija je seveda regulirala cene jamskih storitev, in sicer za vstopnino, razsvetljavo in nosila. Drugih doplačil ni bilo, jamskim služabnikom je bilo strogo prepovedano zahtevati dodatna plačila ali darila. Otroci so plačevali polno ceno, služabniki v spremstvu gospode so bili upravičeni plačevanja vstopnine, jih je pa gospod moral prijaviti (Costa, 1863, 47–48).

Ker so se v Postojni nadejali množičnega obiska, so goste privabljali na vožnje tudi s popusti za vozovnice tistih vlakov, ki so vozili z Dunaja ali iz Pešte v Trst, Ljubljano in Postojno (Cvirn in Studen, 2001). Namen tovrstnih ukrepov je bil privabljati čim večje število obiskovalcev in tako je v Postojni turizem postal pomemben vir dohodkov, zlasti za gostilničarje, hotelirje, prevoznike in druge obrtnike ter celo kmečko prebivalstvo, ki je svoje presežke prodajalo na gostinskem trgu ali prevažalo turiste z izvoščki (Čeč, 2001).

V namene lažjega in udobnejšega obiska jame so na začetku 70-ih let potekala modernizacijska dela. Na pobudo takratnega predsednika jamske komisije Antona Globočnika so se leta 1872 odločili, da bodo v jami postavili železniške tračnice vse do Kalvarije (Velika gora). O načrtih, prednostih in udobju, ki naj bi jih prinesla ta novost, so poročali tudi v slovenskem časopisju. Železnica v dolžini okrog 800 sežnjev[58] je tekla od vhoda v jamo do Kalvarije. Vozove z dvema sedežema, ki so bili elegantno opremljeni in udobni, so po tračnicah vodili oziroma gonili ljudje, vodniki v jami. Pot od vhoda do Kalvarije se je skrajšala iz pol ure na pet minut.[59] Podzemna železnica je pričela delovati 1. junija 1872 (Čuk, 2003, 227–28). Proti plačilu 70 krajcarjev se je obiskovalec lahko peljal v obe smeri, za pot v eno smer je plačal 1 goldinar. Voz je po tirnicah vlekel jamski vodnik, ki za to delo ni prejel dodatnega plačila (Savnik, 1960, 106).

Na železniški tir so letele tudi nekatere kritike, kakor tiste pisca v časopisu *Soča*, ki piše: »V jami smo zapazili tire za železnico; a vozilo se nij, pravijo, ker so šine slabo postavljene; mi pa menimo, da je železnica nepraktična, kadar je toliko obiskovalcev, kakor zadnjič (za binkoštno slavje, op. P. K.), kajti ako bi se nekateri se železnico vozili, ne bi bilo več prostora za pešče in

58 1 sežnj je 1,896 metra.

59 *Slovenski narod*, Priloga »Slovenskega naroda« 27. 4. 1872, letnik V, št. 48, 3.

v gnječi utegnila bi zgoditi se kaka nesreča« (Čuk, 2003, 227–28).[60] V *Soči* so se pritoževali tudi nad izključno nemškimi in italijanskimi napisi v jami ter opozarjali, da je jama slovenska in bi morala biti primerno valorizirana ter promovirana pri obiskovalcih.[61] Leta 1880 je Anton Globočnik dosegel odstranitev teh napisov in postavitev trojezičnih, v slovenščini, nemščini in italijanščini. Leta 1895 so dodali še napise v češčini, kar bi lahko kazalo na znaten obisk s tega območja (Savnik, 1960, 108).

Tabela 18: Število obiskovalcev, ki je uporabilo prevoz z jamsko železnico v obdobju 1872–1879 (Savnik, 1960, 107).

Leto	Število vseh obiskovalcev	Uporaba železnice v obe smeri	Uporaba železnice v eno smer	Odstotek 1
1872	5.407	176	50	4,18
1873	5.857	488	158	11,03
1874	4.319	326	80	9,40
1875	4.802	353	63	8,66
1876	4.481	353	64	9,31
1877	4.572	288	128	9,10
1878	4.051	145	111	6,32
1879	3.973	180	105	7,17
SKUPAJ	37.462	2.309	759	

Prva podzemna železnica ni žela velikih uspehov, le malo ljudi se je posluževalo prevoza po jamskem podzemlju. Razlog je bila že tako draga vstopnina v samo jamo. V tabeli, ki jo je prikazal Savnik, so bili razdeljeni obiskovalci, ki so se v obdobju 1873–1879 poslužili prevoza v eno ali obe smeri. V statistiko niso bili všteti dnevi jamskih slavij.[62] Kakor ugotavlja Savnik, je bila uporaba prevoza relativno skromna. V letu 1873 je sicer koriščenje te storitve visoko, morda zaradi radovednosti nad novostjo, v naslednjih letih pa je počasi upadlo oziroma se je v primerjavi s celotnim zabeleženim obiskom v jami ustalilo na okrog 9 % (leta 1878 in 1879 pade na 6 % in 7 %) (Savnik, 1960, 107).

V jamski komisiji so načrtovali nadaljnjo modernizacijo in postavitev motorne vleke ter se leta 1914 dogovorili s tovarno Orenstein & Koppel za naročilo rudniške lokomotive *Montania* z bencinskim motorjem in štirisedežnim vagonom, vendar je pobude ustavila prva svetovna vojna. Po vojni je Italija nadaljevala z načrti in leta 1923 obnovila že zastaran in neuporaben že-

60 *Soča*, Razne vesti, Postojnska jama, 1. 6. 1872, tečaj 2, št. 22, 4.

61 *Soča*, Razne vesti, Postojnska jama, 1. 6. 1872, tečaj 2, št. 22, 4.

62 To je navadno veljalo tudi za štetje vseh obiskovalcev.

lezniški sistem. Naslednje leto so obiskovalce prvič peljali z novo lokomotivo (Čuk, 2003, 231–32).

V letu ustanovitve Olepševalnega društva je bila jama prvič razsvetljena z elektriko. V čast cesarjevega obiska so v Postojni ob pomoču dunajskega podjetja prvič uredili električno razsvetljavo. Takrat je bila Plesna dvorana osvetljena z elektriko (Kranjc, 2003, 27). Naslednje leto je bila po zaslugi jamske komisije in zaradi navdušenja bogatih prebivalcev nad to modernizacijsko pridobitvijo speljana elektrika v jami, leta 1899 je bila uvedena jamska pošta. Na začetku prejšnjega stoletja, leta 1902, je trg Postojna dobil vodovod. Vendar so se zaradi slabe izdelave nekaj let kasneje v kraju spopadali z epidemijo tifusa, kar je škodilo postojnskemu turizmu (Čeč, 2009, 70–71). O epidemiji in celo smrtnih primerih so poročali še leta 1906, ko je v primerjavi s prejšnjim letom obisk tudi upadel za 13 %, naslednje leto za 21 % (sicer je obisk malo upadel že leta 1904 in 1905). Notranjec je leta 1907 poročal o slabem obisku v januarju tudi zaradi mraza in burje (Čeč, 2009, 83). Leta 1908 si je obisk ponovno opomogel in v primerjavi s predhodnim letom narasel za 33 %, leta 1909 pa celo za preko 100 % (Tabela 19).

Tabela 19: Obisk v Postojnski jami v obdobju 1902–1909 (Šibenik, 1983, 28–30).

Leto	Število obiskovalcev	Letni odstotek rasti/padca obiska
1902	12.610	16
1903	14.712	17
1904	13.459	−9
1905	12.947	−4
1906	11.230	−13
1907	8.911	−21
1908	11.808	33
1909	24.843	110

V Postojnski jami, ki se je turistično najuspešnejše razvijala že od začetka 19. stoletja, se je tak razvoj nadaljeval. Število obiskovalcev je postopoma naraščalo in do pričetka prve svetovne vojne preseglo 40.000 gostov. V kraju oziroma mestu so dobro skrbeli za turistično ponudbo in si še naprej prizadevali privabiti čim večje število obiskovalcev.

Obisk v Postojnski jami do prve svetovne vojne

V nadaljevanju je podrobneje predstavljena statistika[63] obiskovanja Postojnske jame do pričetka prve svetovne vojne. Razpoložljivi podatki kažejo na to, da je obisk v Postojnski jami v obdobju od uvedbe knjige gostov leta 1819[64] do izgradnje železniške proge do Trsta (1857) že presegel 44.000 obiskovalcev. V prvem desetletju obiskovanja je dotok turistov večinoma naraščal, zlasti se je povečal leta 1825, ob prvem organiziranju binkoštnega slavja, ko je jamo obiskalo 705 obiskovalcev. Po letu 1829 je jamo obiskalo preko 900 gostov, po letu 1833 pa že preko 1.000. Vseskozi so prisotni tudi manjši padci, ki so markantnejši ob politično nemirnih situacijah (leto 1848), posledično odpovedanih slavjih (1849) ali v primeru vojaških spopadov. Leta 1856 je jamo prvič obiskalo preko 2.000 turistov.

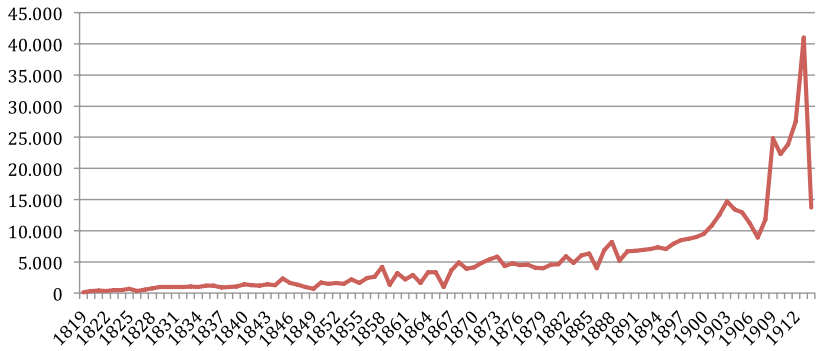
Z izgradnjo železnice se je obisk postopoma povečeval, vendar sprva ne vztrajno. Že leto po izgradnji železnice se je obisk v jami znatno povečal (glej Graf 8), k čemer je pripomogla organizacija posebnih izletov z vlakom iz Ljubljane in Trsta v času jamskega slavja (na binkoštni ponedeljek).[65] Finančno ministrstvo na Dunaju je kot posebno ugodnost za promocijo potovanja z vlakom za kratek čas določilo zgolj 20-odstotno ceno običajne vstopnine v jamo za tiste obiskovalce, ki so se v času od binkoštov do konca septembra udeležili obiska z »vlakom za zabavo«. Zaradi velikega popusta pri vstopnicah pa je bil zabeležen primanjkljaj, zato so bili leta 1863 popusti na binkoštni ponedeljek ukinjeni (Savnik, 1960, 105). V naslednjih dvajsetih letih se je število gostov gibalo med 4.000 in 6.000. V času pruske vojne (1866) je bil zabeležen ponoven upad obiskovalcev. Tega leta je število obiskovalcev doseglo 997 (glej Graf 8). Leta 1872 so v jami položili dva kilometra dolg železniški tir in čez dve leti zgradili železniški most v Veliki dvorani. Istega leta je bil zgrajen prvi hotel v mestu, elektrika je bila v jamo napeljana leta 1884. Do začetka 20. stoletja je obisk postopoma naraščal in leta 1901 presegel 10.000 gostov. V naslednjem desetletju je obisk večinoma naraščal, s posameznimi vmesnimi padci. Leta 1909 je presegel število 20.000. Višek obiska je bil pred prvo svetovno

63 Del podpoglavja je bil delno že objavljen kot članek: »Parni stroj in turizem na Primorskem: prometne povezave kot dejavnik turističnega razvoja na primeru Postojne in Portoroža do prve svetovne vojne,«,V: *Annales: anali za istrske in mediteranske študije* 17, št. 2, 315–36.

64 Vpisna knjiga gostov je bila vodena do leta 1941 (Kranjc, 2008, 15).

65 Leta 1910 v časopisu *Promet in gostilna* zasledimo opis Postojnske jame in prihajajočega jamskega slavja. Časopis poroča o organizaciji slavja dvakrat na leto, za binkoštni ponedeljek in 13. avgusta. Ob tej priložnosti je bil organiziran posebni prevoz z vlakom iz Ljubljane v Postojno in nazaj. Tistega leta sta povratna vozovnica za dobri dve uri vožnje v vsako smer in vstopnica za obisk jame stali 6 kron in 30 vinarjev za potnike tretjega ter 8 kron in 60 vinarjev za potnike drugega razreda. V: *Promet in gostilna*, 1908, št. 7, 89.

vojno dosežen leta 1913, kakor poroča tudi časopis *Slovenec* s prispevkom »Velikanski obisk v Postojnski jami«: »V notranjih jamah je vladal tak naval, da se je le polagoma moglo priti naprej. Ob bajni razsvetljavi je vladalo najboljše razpoloženje, za kar je skrbela v prvi vrsti tamošnja godba, izvrstna jamska restavracija in kavarna. Jamska pošta je imela velikansko opravka, zakaj oddanih je bilo nad 50.000 razglednic. Marljivo sestavljena reklama, ki je bila razprostrta čez celo »našo monarhijo«, se je torej izborno obnesla, kar dokazuje velikanski obisk, in je to v prvi vrsti zasluga neumorno delavnega oskrbnika gosp. Andreja Perko.[66] Tudi železniška uprava na postaji je izborno funkcijonirala in se je obrat brez vsakih zamud izvršil«.[67] Takrat je obisk presegel 40.000 obiskovalcev. Ob pričetku prve svetovne vojne je obisk v primerjavi s predhodnim letom upadel za 66 % (13.743 gostov).

Graf 8: Obisk v Postojnski jami v obdobju 1819–1914 (Šibenik, 1983, 37–40).[68]

Graf 8 prikazuje število obiskovalcev v Postojnski jami pred izgradnjo južne železnice in po njej, in sicer od začetkov turistične dejavnosti leta 1819 do 1914. Pri statističnih podatkih naletimo na neskladja, saj so za posamezna leta v virih in literaturi opazna delna odstopanja, podatki so, kakor piše A.

66 Ivan Andrej Perko velja za prvega slovenskega poklicnega speleologa in krasoslovca. Sodeloval je z Marinitschem, Müllerjem in Novakom pri raziskovanju Škocjanskih jam. Leta 1909 je postal tajnik Jamske komisije v Postojni in kasnejši ravnatelj jame. Perko se je doma in v tujini ukvarjal s predavanji, objavljal v časopisih in med drugim dal natisniti večbarvno stensko sliko jame z večjezičnimi napisi (Savnik, 1985, 155–56).

67 *Slovenec*, »Velikanski obisk v Postojnski jami,« 4. 8. 1913, 41, št. 177, 3.

68 Podatki o številu obiskovalcev v Postojnski jami se včasih precej razlikujejo. Različni avtorji navajajo različne številke, včasih so v statistike vključeni tudi obiskovalci večjih prireditev (binkoštno in poletno slavje), drugič niso, zaradi tega prihaja do večjih odstopanj. V grafu so upoštevani podatki, ki jih je zbral Šibenik leta 1983. Ponovnega štetja obiskovalcev, ki so bili vpisani v knjigo gostov, se je lotil Kranjc. Njegovi podatki delno odstopajo od Šibenikovih in Savnikovih, ki tudi navata število obiskovalcev v določenih obdobjih.

Kranjc (2008), včasih napačni in nezanesljivi. O obiskovalcih je konec 50-ih let prejšnjega stoletja pisal R. Savnik, konec 60-ih in na začetku 80-ih pa M. Šibenik. V novejšem času se je ponovnega štetja števila gostov po knjigah lotil A. Kranjc, ki je v primerjavi s Savnikom ali Šibenikom prišel do deloma drugačnih številk. Različni podatki so vidni že pri obiskovalcih v prvem letu, in sicer so jih ponekod zabeležili 104, drugod 114.

V knjigo gostov so se vpisovali posamezniki samo pod enim imenom, ki je veljalo za vso družino in spremljevalce, kar onemogoči točen podatek o številu obiskovalcev. V času binkoštnega slavja so imeli Postojnčani s svojimi družinami v jamo prost vstop, kar pomeni, da tudi štetje samih vstopnic ne prinese točnih podatkov. Takrat se v knjigo niso vpisovali niti tuji gosti. Na ogled jame so prihajali turisti iz dežel Avstro-Ogrske, številnih evropskih držav in tudi Indije ter Združenih držav Amerike (Kranjc, 2008, 15–16).[69] Po letu 1857 je bila uvedena še zlata knjiga za obiskovalce »modre krvi«, ki so jih med letoma 1819 in 1914 našteli 103 (Shaw in Čuk, 2002).[70]

Vodništvo – dodatni prihodek v kmečki blagajni

Pred pojavom organizirane vodniške jamske službe in regulacijo cen za posamezne storitve so popotniki, ki so želeli obiskati podzemlje, najpogosteje prihajali v stik z domačini, to je kmeti iz okoliških vasi. Lokalni prebivalci so bili seznanjeni s podzemnim svetom – v bistvu so bili edini, ki so lahko obiskovalce pospremili po še neurejenih, spolzkih in zato nevarnih poteh. Ob vodenju so obiskovalcem nudili tudi razsvetljavo. Te storitve so bile plačljive, kar pomeni, da so kmetje za to uslugo prejeli plačilo. Podatke o domačinih, jamskih vodnikih, najpogosteje dobimo v potopisih in sorodnih objavah. Večinoma pridobimo informacijo o tem, da so jih v jamo pospremili oziroma vodili domačini iz bližnjih vasi. O sami višini plačila navadno ne izvemo veliko, nekaj več podatkov dobimo o njihovih vodniških kompetencah, spretnosti gibanja v podzemlju in komunikacijskih veščinah (jezik). Čeprav ni mogoče oceniti, kolikšen del lokalnega prebivalstva se je ukvarjal s tovrstnim vodenjem, je vendarle zagotovo bil za popotnika edini način, da je lahko obiskal podzemlje, ravno spremstvo lokalnega vodnika, dobrega poznavalca bližnje jame. Zaradi tega lahko trdimo, da je ta prototuristična dejavnost, pa čeprav v še ne-

69 Leta 1825 so bile v knjigo vnešene nove rubrike za vpis rojstnega kraja, stalnega bivališča in poklica (stanu) obiskovalca. Prva knjiga vsebuje vpise do leta 1834.

70 Med letoma 1819 in 1918 si je jamo ogledalo 525.407 obiskovalcev, med letoma 1918 in 1945 1.407.271, po letu 1945 pa preko 23 milijonov turistov. Dnevni rekord obiskov so zabeležili 8. avgusta 1978 (12.025 obiskovalcev), največji letni obisk pa leta 1985 z 942.256 obiskovalci. Leta 2013 je število preseglo 35 milijonov.

organizirani obliki, že v predindustrijski dobi kmetom na Krasu predstavljala vir neagrarnih dohodkov.

V fazi modernega jamskega turizma, predvsem od 19. stoletja dalje, se nekatere jame na Krasu pričnejo intenzivneje turistično razvijati. Obenem poteka sistematično raziskovanje še nepoznanih delov jam (speleološke raziskave), urejanje poti v jamah (vhod, stopnice, ograje), normirajo se cene za turistične storitve: vstopnina, vodenje, razsvetljava. V tem obdobju se pojavijo tudi pravila obnašanja in dela za jamske vodnike, kar pomeni, da se ta oblika dela postopoma tudi profesionalizira.

Sredi 19. stoletja se ponekod spremeni tudi lastniška struktura jam. Območja, kjer so se nahajale jame, so dotlej bila večinoma v lasti zemljiških gospodov. Tak primer predstavlja jama Vilenica, v lasti družine Petazzi, ki je že v prvi polovici 17. stoletja jamo tudi »tržila« kot turistično atrakcijo. Z zemljiško odvezo (1848) so območja, kjer so bile jame, navadno prešlo v last vaških skupnosti. Nekatere skupnosti so v turistični dejavnosti videle potencial in dobiček ter so jame pričele tržiti v te namene. Tako je Škocjanske jame v najem primorski sekciji nemško-avstrijskega planinskega društva dala davčna občina Naklo, Divaško jamo pa avstrijskemu turističnemu klubu in kasneje tržaški podružnici slovenskega planinskega društva. Jamo Vilenica so dali v najem jamskemu odseku italijanskega planinskega društva. Najemniki so jamo lahko tržili, pri tem, da so skrbeli za organizacijo turistične ponudbe, ureditev poti v jami, vodenje itd. Društva oziroma najemniki so v skladu s sklenjenimi pogodbami plačevali letni prispevek v korist skupnosti. Poznamo pa tudi drugačne primere lastništva. V lasti občine oziroma deželnega okrajnega glavarstva Postojna je ostala Postojnska jama, ki je leta 1848 celo prišla v državne roke.

Moderni jamski turizem je v proces še naprej vključeval lokalno prebivalstvo. Nekateri so služili kot jamski vodniki, prevažali turiste z izvoščki ali s prodajo presežka pridelkov lokalnim gostilničarjem ali hotelom (Postojnska jama). Domačini so kot dobri poznavalci podzemlja sodelovali pri raziskavah speleologov in člani jamskih odsekov planinskih društev (prim. Škocjanske jame: šest udeleženih mož, domačinov iz okoliških vasi; o višini plačila za njihovo delo pa podatkov nismo uspeli pridobiti).

Če je za predindustrijsko dobo težko ovrednotiti višino prihodka za vodenje, je z uvedbo tarif to nekoliko lažje. Sicer razpolagamo le s podatki o ceni vstopnic, vodenja in posamezne vrste razsvetljave, ne pa tudi s podatki o številu vodnikov in njihovi stopnji angažiranosti z vodenjem (npr. koliko pogosto so vodili). Po virih sodeč je mogoče presoditi, da vodniška služba ni pred-

stavljala primarne dejavnosti niti v tem obdobju, pomenila je vir dohodka iz neagrarne dejavnosti, ki je lahko izboljšal gmotni položaj ljudi (kmetov), ki so bili vanjo vključeni.

Z večanjem priljubljenosti oziroma gostote obiska, so cene za vstopnino in vodenje naraščale. Z največ podatki o cenah razpolagamo za Postojnsko jamo. Cena za jamskega vodnika je bila določena in je tekom druge polovice 19. stoletja naraščala. Na tej podlagi je mogoče vsaj v grobem oceniti letni dohodek od vodenja. Ker je en vodnik navadno vodil skupino od enega do štirih obiskovalcev, znano skupno število obiskovalcev (leta 1880 jih je bilo 4.547) razpolovimo in s tem pridobimo oceno števila vodenih obiskov. Vsak tak obisk je poleg vstopnice zahteval tudi plačilo vodnika, kar je stalo 80 krajcarjev, tako da je mogoče skupni letni dohodek od vodenj oceniti na 181.880 krajcarjev za leto 1880. Da bi si laže predstavljali, koliko je to pomenilo za lokalne prebivalce, je mogoče skupni navedeni znesek deliti s takratnim številom gospodinjstev v Postojni iz popisa prebivalstva (leta 1880 225 gospodinjstev). Rezultat tako izpeljanega izračuna nam predstavlja oceno povprečnega letnega dohodka od vodenj v jami, če bi bila v to dejavnost vključena vsa tamkajšnja gospodinjstva, to pa je 808, 35 krajcarjev za leto 1880. Ker je povprečni letni dohodek stalnega delavca v Idrijskem rudniku leta 1891 bil 21.200 krajcarjev (212 goldinarjev), je mogoče oceniti, da je dohodek od vodenja v jami (kljub desetletnem zamiku) povprečnemu postojnskemu gospodinjstvu predstavljal le 3,81% letnega dohodka delavca.

Dejavniki razvoja modernega turizma v kraških jamah

Razvoj modernega jamskega turizma v drugi polovici 19. stoletja je povezan z modernizacijo v prometu, saj se je z novimi prevoznimi sredstvi možnost za potovanje in obiskovanje kraških jam postopoma širila na širše družbene sloje.

Izgradnja južne železnice, ki je potekala od Dunaja do Trsta, je krajšala razdalje, odpirala vrata gospodarskemu razvoju, poenotila trg, hkrati pa odpirala nove možnosti za turistični razvoj krajev v bližini proge. Neposredno na progi Dunaj–Trst sta bili Postojna in Postojnska jama, kar je obisku nedvomno igralo v prid. Izlet v Postojno je postal priljubljen predvsem pri Ljubljančanih in Tržačanih. V Postojno so na ogled jame in človeške ribice vozili tudi posebni izletniški vlaki oziroma vlaki za zabavo (Studen, 2006a, 29–30; Savnik, 1958).

Gradnjo proge južne železnice, ki jo je načrtoval inženir Ermenegildo Francesconi, je odobril cesarski odlok leta 1841. Za javnost je bil odsek Gradec–Celje odprt leta 1846, 18. junija 1849 pa je iz Celja pripeljal prvi vlak do Ljubljane. Od Ljubljane do Trsta (čez Kras) je bila proga speljana leta 1857.

Prva vagona s praznično okrašeno lokomotivo »Pirano« sta prispela v Trst 20. julija 1857. Uradna otvoritev proge za javni promet je bila 27. julija, ko je vlak »Capo d'Istria« pripeljal v Trst njegovo veličanstvo, cesarja Franca Jožefa (Cvirn in Studen, 2001, 27–28).

Gradnja železnice je med ljudmi sprožala tako reakcije navdušenja kakor tudi negodovanja, gradnja te novotarije je imela svoje zagovornike in nasprotnike. Slovensko časopisje je redno in z velikim zanimanjem sledilo novostim in tehnološko inovativnim podvigom, kakor je bila železnica. Sledili so poteku del drugod po Evropi ter opozarjali na spremembe v prometu ter o vplivih na gospodarstvo in življenje ljudi, ki jih je železnica prinesla.

Nov način potovanja je prispeval tudi k razmahu izletništva, sprva predvsem pripadnikov plemiških in meščanskih družin. Priljubljena izletniška točka za okoliške meščane je čedalje bolj postajal tudi Kras. Meščani so na kraškem podeželju iskali oddih na svežem zraku in tam preživljali svoj prosti čas. Na Krasu so radi letovali tudi petični gostje, kot na primer baron Albert Rothschild, delničar južne železnice, ki je tja prišel iz zdravstvenih razlogov in je v času zdravljenja stanoval v posebnem vlaku s spalnikom in kuhinjo. V času svojega bivanja in zdravljenja na Krasu se je rad odpravljal tudi na izlete v okolico (Rustja, 1997).

Na podlagi ohranjenih virov in že objavljenih podatkov o obiskovanju kraških jam lahko v obdobju po izgradnji južne železnice oziroma v obdobju, ko se je turizem na tem območju pričel intenzivneje razvijati (naraščanje števila gostov), preverjamo, ali je novo prometno sredstvo pozitivno vplivalo na obisk v jamah, ki pa mu lahko sledimo le v Postojni. Škocjanske jame so se sicer nahajale v relativni bližini železniške postaje, saj je bil od Divače organiziran nadaljnji prevoz do jame, vendar knjiga gostov, ki je bila uvedena leta 1819, ni ohranjena. Ravno tako je bila Vilenica, čeprav ni bila v neposredni bližini železniške proge, že historično zaradi svoje bližine prometno vezana na Trst, vendar je njeno obiskovanje po »turističnem« odkritju Postojnske jame in ureditvi dostopa ter poti v Škocjanskih jamah upadlo in je bila vse do druge polovice 20. stoletja turistično »zapuščena«.

Tako lahko v glavnem sledimo le gostoti obiskovanja v Postojnski jami, ki se je turistično razvijala od začetka 19. stoletja, zlasti po odkritju drugega dela jame in začetku uradne turistične dejavnosti leta 1819. Število gostov v jami je v letih pred izgradnjo železnice postopoma naraščalo, sicer s posameznimi padci, ki so bili tudi posledica zunanjih dejavnikov (marčna revolucija – manjši obisk leta 1848 in 1849). Z izgradnjo južne železnice pa so se skrajšale razdalje med Postojno, Ljubljano, Dunajem in Trstom. Neposredni namen gradnje železniških povezav sicer ni bilo spodbujanje turističnega ra-

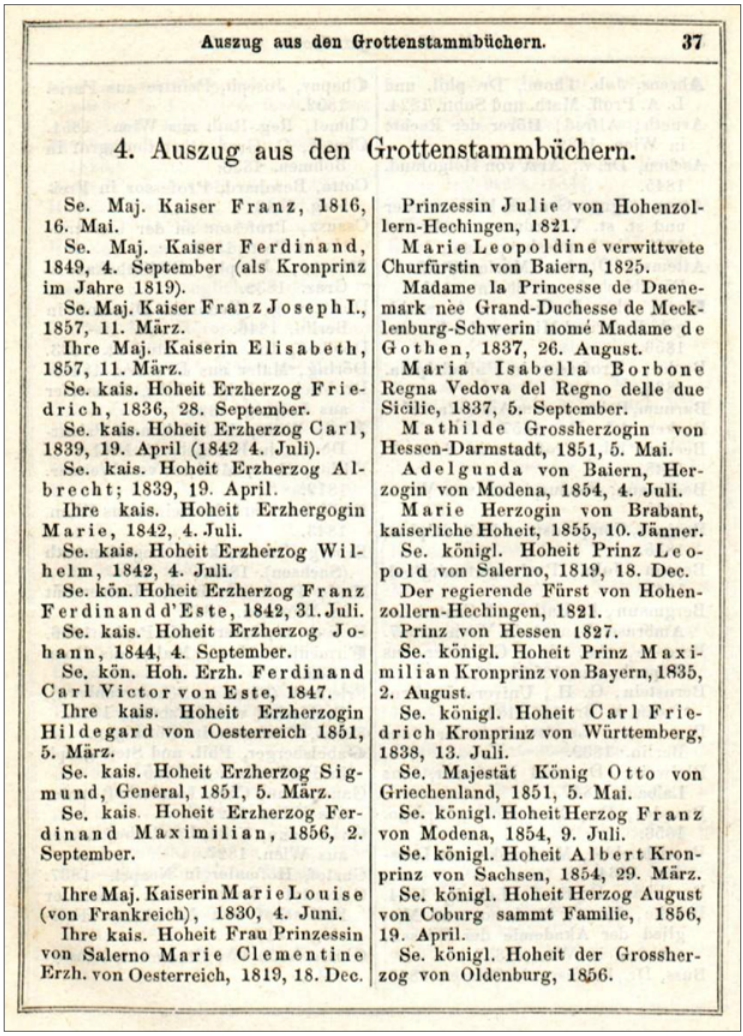
zvoja, pa čeprav se je to posredno udejanjilo. Pretok tujih in domačih turistov na Krasu, ki so obiskovali zlasti njegove podzemne jame, je postal hitrejši in številčnejši. Potovanje do Postojne je postalo dostopnejše tudi manj premožnim slojem prebivalstva, čeprav je z železnico obisk naraščal le postopoma. Ob izgradnji južne železnice do končne postaje je opaziti večji obisk, ravno tako naslednje leto, vendar so na število in gibanje obiskovalcev vplivali tudi drugi dejavniki, kakor politične krize, vojne, epidemije, ki so, kljub ugodnim prometnim povezavam, pomenile izpad dotoka turistov. Upad obiska opazimo v primeru vojn leta 1859 in 1866. Na priljubljenost oziroma prepoznavnost turistične destinacije je vplivala tudi promocija s posebnimi reklamami in popusti za vstopnice, potovanja z »vlakom za zabavo« ter organizacija posebnih prireditev (binkoštno slavje). Vlak sicer ni bil edini, a je bil nedvomno pomemben dejavnik razvoja postojnskega turizma, saj so do prve svetovne vojne zlasti v času jamskih slavij v kraj peljali vlaki in parniki: »Včerajšnji posebni vlaki so pripeljali velikanske množice občinstva v našo svetovno jamo. Parnik iz Benetk je imel 960 tujcev, parnik iz Portorose 620. Dunajski posebni vlak 846, iz Opatije 1200, iz Trsta 1920, iz Celovca 670, iz Reke 1100, iz Pulja 590, iz Ljubljane 962 in še mnogo drugih vlakov, tako da je presegalo število obiskovalcev 11.000«.[71] Ob takih priložnostih so bili organizirani izleti z vlakom in s parnikom po ugodnejših cenah.

Potovalni priročniki so tudi na območju Avstro-Ogrske postali priljubljeno čtivo. Potovanje z vlakom se je populariziralo in prav tako opisovanje železniških tras. Vodniki po južni železnici,[72] kakor denimo Mandlov iz leta 1856, je poleg natančnih opisov železniških prog ponujal velik izbor ilustracij in opisov, ki so bogatili potnikovo dojemanje prostora, ki je na ta način lahko rekonstruiral svoje bežne vtise o pokrajini, po kateri je potoval (Mandl, 1856). Eden izmed začetnikov sodobnih oblik turističnih vodnikov, Karl Baedeker, je leta 1876 izdal *Handbuch für Reisende: Südbayern, Tirol und Salzburg, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland*, kjer je opisoval tudi slovenske kraje. V vodniku so opisane pot in razdalje od Gradca do Trsta po trasi južne železnice. Potniku je nudil zemljevide in načrte, podatke o meritvah, kilometrih in voznih redih vlakov ter parnikov, urnikih odhodov poštnih pošiljk in nenazadnje podatke o gostilnah s cenami, vrsto in kakovostjo postrežbe, priporočila za domove, sobe in postelje (Baedeker, 1876).

Pokrajino ob železniški trasi kraške železnice (del trase južne železnice od Ljubljane do Trsta) je izčrpno opisal Weidmann, ki je poleg vtisov o kraji-

71 *Slovenec*, »Velikanski obisk v Postojnski jami,« 4. 8. 1913, 41, št. 177, 3.

72 Sama družba Južne železnice je izdajala vodnike.

Auszug aus den Grottenstammbüchern. 37

4. Auszug aus den Grottenstammbüchern.

Se. Maj. Kaiser Franz, 1816, 16. Mai.
Se. Maj. Kaiser Ferdinand, 1849, 4. September (als Kronprinz im Jahre 1819).
Se. Maj. Kaiser Franz Joseph I., 1857, 11. März.
Ihre Maj. Kaiserin Elisabeth, 1857, 11. März.
Se. kais. Hoheit Erzherzog Friedrich, 1836, 28. September.
Se. kais. Hoheit Erzherzog Carl, 1839, 19. April (1842 4. Juli).
Se. kais. Hoheit Erzherzog Albrecht; 1839, 19. April.
Ihre kais. Hoheit Erzhergogin Marie, 1842, 4. Juli.
Se. kais. Hoheit Erzherzog Wilhelm, 1842, 4. Juli.
Se. kön. Hoheit Erzherzog Franz Ferdinand d'Este, 1842, 31. Juli.
Se. kais. Hoheit Erzherzog Johann, 1844, 4. September.
Se. kön. Hoh. Erzh. Ferdinand Carl Victor von Este, 1847.
Ihre kais. Hoheit Erzherzogin Hildegard von Oesterreich 1851, 5. März.
Se. kais. Hoheit Erzherzog Sigmund, General, 1851, 5. März.
Se. kais. Hoheit Erzherzog Ferdinand Maximilian, 1856, 2. September.

Ihre Maj. Kaiserin Marie Louise (von Frankreich), 1830, 4. Juni.
Ihre kais. Hoheit Frau Prinzessin von Salerno Marie Clementine Erzh. von Oesterreich, 1819, 18. Dec.
Prinzessin Julie von Hohenzollern-Hechingen, 1821.
Marie Leopoldine verwittwete Churfürstin von Baiern, 1825.
Madame la Princesse de Daenemark née Grand-Duchesse de Mecklenburg-Schwerin nomé Madame de Gothen, 1837, 26. August.
Maria Isabella Borbone Regna Vedova del Regno delle due Sicilie, 1837, 5. September.
Mathilde Grossherzogin von Hessen-Darmstadt, 1851, 5. Mai.
Adelgunda von Baiern, Herzogin von Modena, 1854, 4. Juli.
Marie Herzogin von Brabant, kaiserliche Hoheit, 1855, 10. Jänner.
Se. königl. Hoheit Prinz Leopold von Salerno, 1819, 18. Dec.
Der regierende Fürst von Hohenzollern-Hechingen, 1821.
Prinz von Hessen 1827.
Se. königl. Hoheit Prinz Maximilian Kronprinz von Bayern, 1835, 2. August.
Se. königl. Hoheit Carl Friedrich Kronprinz von Württemberg, 1838, 13. Juli.
Se. Majestät König Otto von Griechenland, 1851, 5. Mai.
Se. königl. Hoheit Herzog Franz von Modena, 1854, 9. Juli.
Se. königl. Hoheit Albert Kronprinz von Sachsen, 1854, 29. März.
Se. königl. Hoheit Herzog August von Coburg sammt Familie, 1856, 19. April.
Se. königl. Hoheit der Grossherzog von Oldenburg, 1856.

51 Seznam kraljevih obiskovalcev v Postojnski jami (Radics, 1861, 37).

ni bralcu nudil natančne informacije o krajih, preko katerih je potoval. Njegovo delo je obenem ponujalo opise okoliških krajev in njihovih znamenitosti, ki so po njegovem mnenju vredne ogleda. Kras je sicer opisal kot nerodovitno in pusto območje, kjer je bilo med skalovjem le malo prostora za gozdove. Kljub pusti kraški krajini in revščini, ki sta se Weidmannu vtisnila v spomin, pa so ga očarali kraji, ki jih je bralcu ponujal kot zanimive izletniške točke, vredne ogleda. Po njegovem mnenju so pravi »raj za turiste« predstavljali jama Vilenica, kraljevska

kobilarna v Lipici, Škocjanske jame in Bazovica ter jama Labodnica pri Trebčah. Najprimernejša izhodiščna točka za izlete je bil Trst, ki je imel odlične prometne povezave z omenjenimi kraji. Poleg omenjenih so bili vredni ogleda zlasti Postojnska jama, Magdalenska jama ter Predjamski grad. Zanimiva se mu je zdela tudi kraška konjušnica v Prestranku, kjer naj bi že stari Rimljani cenili tamkajšnje konje zaradi njihove moči, vzdržljivosti in hitrosti (Weidmann, 2004, 624–27). Taki in podobni opisi so potniku na vlaku puščali vtise o pokrajini, preko katere je potoval, ter ponujali možnosti in nasvete za izlete v kraje ob progi.

Ob otvoritvi tržaškega kolodvora ni mogel izostati vodnik po Trstu, ki ga je izdal tržaški knjigarnar in založnik Colombo Coen. Vodnik je obiskovalcem mesta ponujal informacije o njegovih naravnih in arhitekturnih lepotah in svetoval oglede mestnih znamenitosti. Vodnik je služil tako turistom kakor tudi podjetnikom in trgovcem, ki so prihajali v Trst, saj je navajal seznam gospodarskih ustanov, odvetnikov, trgovcev, raznih podjetij, knjigarn, gostinskih in hotelskih obratov ter konzulatov (Verginella, 1997, 62).

S čedalje večjim razvojem jamskega turizma so pričele izhajati tudi številne publikacije, ki so opisovale značilnosti jamskega sveta, kakor že predhodno omenjeni Agapitov vodnik *Le grotte di Adlersberg, di S. Canciano, di Corniale e di S. Servolo, la miniera di mercurio d'Idria, il lago di Cirknitz, le terme di Monfalcone, antichità Romane d'Aquileja e Pola, ed altri notevoli oggeti nelle vicinanze di Trieste*. Izstopali so tudi Schmidlovi opisi kraškega podzemlja, ki so sprožili veliko zanimanja za njegove naravne pojave in promovirali obisk jam. »Železna cesta« je raziskovalcem in obiskovalcem olajšala dostop do teh destinacij. Prvi vodnik po Postojnski jami je v nemščini izšel leta 1821, dve leti za tem še v italijanščini, leta 1863 je bil v slovenščino preveden Costov vodnik, ki je vseboval nov načrt jame (*Črtež vseh razdelov Postojnske jame, načrtal Pavel Eunike, civilni zemljemerec*) in imena v slovenskem jeziku: Vélika cerkev, Stara jama, Jama cesarja Ferdinanda, Jama nadvojvode Ivana, Franc-Jožefova in Elizabetina jama, Gora Kalvarija in druge stranske jame (Costa, 1863; Šajn, 2003, 19). Costa je izpostavil lahko prehodnost jame in nenevarnost poti, ki so bile dobro urejene, obzidane in na prepadnih območjih obdane z držali. Za poti, ki niso bile urejene, je svetoval večjo previdnost zaradi zdrsov. Za jamo je skrbela jamska komisija in pri njenem blagajniku so obiskovalci lahko kupili vstopnico. V času praznovanja binkoštnega ponedeljka je bila jama tudi slavnostno okrašena vse do vrha Kalavrije. Ob veliki razsvetljavi obiskovalci niso potrebovali niti vodnika: »po najlepših razdelkih, kakor na pr.: v cerkvi, na plesišči, okoli zagrinjala, po razgledu in po gori Kalvárii, po

kterej svéti več sto sveč, na plesišči pa godejo, in ljudjé se vrté v radostnem plesu«. Za obdobje 1859–1863 je Costa navedel število obiskovalcev Postojnske jame, posebej tiste, ki so prišli na binkoštno slavje (Tabela 20). V tem obdobju jih je bilo skupaj 14.980, Šibenik jih za enako obdobje navede 11.224 (Šibenik, 1983). V to štetje morda niso bili vključeni obiskovalci slavja v letu velikih popustov za potovanje z vlakom, Costa pa je lahko upošteval tudi domače goste. Leta 1862 je zabeležil tudi posebne vlake oziroma vlake za kratek čas, kakor jih je imenoval (Costa, 1863, 6).[73]

Številni vodniki po Postojnski jami naj bi nastali tudi kot posledica nepoznavanja tujih jezikov jamskih vodnikov, saj so pisani vodniki turistom ponujali dodatne informacije o jami (Karič, 2008, 24).

Tabela 20: Število obiskovalcev binkoštnega slavja v Postojni v obdobju 1859–1863 (Costa, 1863, 6).

Leto	Število obiskovalcev binkoštnega slavja	Obiskovalci s posebnim vlakom z Dunaja
1859	slavje odpade	
1860	1.167	
1861	972	
1862	1.692	500
1863	1.744	

Leta 1861 je izšel Radicsev vodnik po Postojni, v katerem so bile poleg topografije in zgodovine kraja opisane tudi poti v jami, zgodovina raziskovanja, flora in favna. Našteti so bili tudi obiskovalci jame, v prvi vrsti eminentne kronane glave (Slika 51). V vodniku so bili podani še nekateri drugi opisi, kot na primer opis Magdalene oziroma Črne jame ter izletov z vlakom v druge kraje (Radics, 1861).

Radicsev vodnik po Kranjski iz leta 1885 je ponovno vseboval opise svetovno znane jame v Postojni. V njem je izpostavil binkoštno slavje, ki so se ga udeležili številni obiskovalci, naštel jih je celo 5.000. O tako velikem številu obiskovalcev v času jamskega slavja za binkošte, celo 6.000, piše tudi časopis *Soča* iz leta 1872. Toliko naj bi bilo le »zunanjih«, torej brez domačinov.[74] Na dan jamskega slavja leta 1885 je v Postojno vozilo osem posebnih vlakov, vendar so t. i. vlaki za zabavo ali veselični vlaki – *Vergnügungszüge* vozili tudi druge dneve in bili kot ugodnost (izredni popust) ponujeni že kmalu po izgradnji južne železnice do Trsta. Vlake za zabavo oziroma potovanje z vlakom po zelo znižani ceni vozovnice so uvedli Francozi, ki so prevzeli družbo Juž-

73 S takim vlakom se je 22. 6. pripeljalo 1331 obiskovalcev, 30. 6. 1025, avgusta 836 in 9. 9. 915.

74 *Soča*, Razne vesti, Postojnska jama, 1. 6. 1872, tečaj 2, št. 22, 4.

ne železnice. Te promocijske poteze so bile uspešne in uporabljali so jih številni izletniki (prva množičnejša potovanja po ugodnejših cenah). Tako najdemo v *Novicah* iz leta 1862 vest, da se je na binkošti v Postojno z vlakom pripeljalo okrog 600 Dunajčanov,[75] v juniju 1862 pa okrog 1.200 Madžarov iz Pešte. Cena povratne vozovnice je bila 12 goldinarjev (Cvirn in Studen, 200, 37)[76] Postojna in njeni prebivalci so od obiska jame imeli seveda tudi finančne koristi, saj julijske *Novice* poročajo o navdušenju nad radodarnimi Madžari, saj se tudi »domači jamski godci radi spomnijo obilnih daril, ki so jih dobili, ako ne v gosli pa v klobuke«.[77] Dobre gostinske usluge v Postojni je po podatkih Radicsevega vodnika nudil moderno opremljen Hotel Adelsberghof,[78] ki je ponujal nočitev z zajtrkom in ponudbo hrane à la carte. Radisc ni pozabil omeniti električne razsvetljave, ki je bila napeljana v jamo (Radics, 1885, 75–77).

Vodnik oziroma potovalni priročnik po južni železnici, ki ga je v nemškem, madžarskem, italijanskem in angleškem jeziku izdala generalna direkcija c.-kr. priv. družbe Južne železnice, je izšel leta 1899. Namen potovalnega priročnika, z bogato opisano pokrajino, s priloženimi fotografijami, z zemljevidi, železniškimi povezavami, voznimi redi in reklamami, je bil privabiti čim večje število tujih gostov v monarhijo. Služil pa naj bi tudi kot oglasnik za kraje poletne svežine (*Sommerfrischen*), zdravilišča in namestitve za tujce, ki bi v njem objavljale svojo ponudbo in storitve (Studen, 2006a, 31).

Za oglase so skrbeli tudi ponudniki turističnih nastanitev. Pavel Jurca je za svoj hotel Ribnik leta 1908 navedel primerno lokacijo v bližini železniške postaje, ki je bila hkrati dovolj oddaljena od cestnega prahu in hrupa. Posebej je izpostavil dobro dunajsko kuhinjo in pester izbor vin. Hotel je imel elektriko, kopalnice in dobro opremljene sobe. Vodik po Kranjski v nemškem jeziku, ki ga je leta 1911 izdala Deželna zveza za tujski promet, je hvalil pombembne dosežke modernizacije, in sicer dobro urejeno kanalizacijo, vodovod, elektriko ter ponudbo za kratkočasenje letoviščarjev v Postojni (ponudba hrane in pijače, teniško igrišče, kopeli, promenade, park, glasba, kegljišče, jamska slavja) (Čeč, 2009, 72).

Uprava Postojnske jame pa je v domačem in tujem tisku objavljala prispevke o jami ter razvijala oglaševanje z reklamnimi plakati, ki so jih lepili na železniške vozove in avstrijske kolodvore. Kakor je navedel sam Globočnik, je

---

75 *Novice* v juliju 1862 poročajo o obiskovalcih iz Dunaja, Trsta in Vidma.

76 *Novice*, Iz Ljubljane, 25.6.1862, letnik 20, št. 26, 217.

77 *Novice*, V Postojni, 9.7.1862, letnik 20, št. 28, 236.

78 Hotel je leta 1874 dal zgraditi Franz Progler s švicarskim prijateljem Schäpflerjem (Savnik, 1960, 108–09).

52
Notranja stran v Radicsevem vodniku po Kranjski iz leta 1885 (Radics, 1885).

Jamska komisija za turistični razvoj kraja storila veliko. Jama je bila oglaševana in poznana v evropskih in ameriških vodnikih, njene lepote so oglaševali na reklamnih plakatih vseh znanih kopališč v Avstriji, Nemčiji, Italiji, celo Franciji in Angliji. Postojnska jama je bila kot edinstveno čudo navedena v geografskih učbenikih. Kljub temu je znani postojnski hotelir komisijo pravilno opozarjal na »zastarelost« njihove oglaševalske politike. Jama je bila po njegovem mnenju premalo poznana izven domačih meja, propagando komisije je označil kot nepraktično, saj »javnosti ne zanimajo n. pr. pravila Jamske uprave, ki so na Vaših reklamnih plakatih, mnogo važneje je, da imajo ti eleganten okvir pod steklom ter kratko in privlačno besedilo«. Progler se je zavzemal tudi za čim prejšnjo elektrifikacijo jame (Savnik, 1958; Savnik, 1960, 109–10).

Po zgledu Postojnske jame je jamski odsek pri DuÖAV pričel oglaševati tudi Škocjanske jame. Tržaškemu zobozdravniku in samoukemu slikarju Robertu Hlavatyju so naročili izdelavo reklamnega plakata, izdelali so barvne diapozitive z upodobitvami jam in v Trstu organizirali diskusijske večere. Prvi vodnik po jamah je izdal eden izmed članov jamarske sekcije in raziskovalcev škocjanskega podzemlja, F. Müller, leta 1887. Vodnik je vseboval Hankejev načrt jame, zabeležena so bila slovenska imena jam in navedeni slovenski vodniki (Müller, 1887; Habe, 1974, 28, 33). O jami Vilenica je pisal že omenjeni Agapitov vodnik, njene lepote in obisk je skušal promovirati tudi tajnik italijanskega planinskega društva *Società Alpina delle Giulie* Boegan v svojem poročilu leta 1897. Vendar je, kakor je bilo pokazano, osrednjo propagandno mesto v turističnem smislu pripadlo Postojnski jami, če samo pomislimo, da je bil tudi v parku Angiolina v Opatiji gostom na ogled razstavljen jamski stalagmit (Muzur, 2007, 109).

V krajih, kjer so bile jame odprte v turistične namene (zlasti Postojnska), so podobno kakor v drugih turističnih krajih ustanavljali jamske komisije in društva, ki so skrbeli za promocijo te dejavnosti, razvoj in olepšavo kraja. V Postojni je bila že štiri leta po uradnem odprtju jame v turistične namene ustanovljena Jamska komisija, kar kaže na hitro se razvijajoči jamski turizem. Društvo za olepšanje postojnskega trga in povzdigo dohajanja tujcev je bilo ustanovljeno leta 1883 in je prvo društvo, ki je svoja pravila zapisalo tudi v slovenskem jeziku. Društvo in komisija sta sodelovali ter bili vključeni v Kranjsko deželno zvezo za tujski promet. Društvo je skrbelo za pripravo kart in kažipotov, olepšavo kraja in večji obisk. Jamska komisija v Postojni je z oglaševalskimi orodji odločno promovirala obisk turistične jame. Izdelava plakatov jame, prenova električne razsvetljave, urejanje dostopov, izdaja reklamnih publikacij v več jezikih, fotografij in razglednic so dejavnosti, ki jih je komisi-

ja vodila v namene promocije večanja turističnega obiska. Vsako leto je prirejala jamsko slavje, ki je v kraj privabilo številne obiskovalce, ki so prihajali iz domačih in tujih dežel in držav (Andrejka, 1926, 21). Jamska komisija je skrbela in si prizadevala tudi za zaščito in ohranjanje narave v jami že kmalu po njeni ustanovitvi. V ta namen je za razsvetljavo jame ob obisku prepovedala uporabo bakel in zažiganje slopov slame ter omejila zbiranje in prodajo kapnikov (Kariž, 2008, 24).

Tudi privatniki so izražali interes za vlaganje v turistično infrastrukturo in promocijo, kar se je najbolj izrazito pokazalo na primeru Postojnske jame, ki je bila pod deželno/državno upravo c.-kr. Jamske komisije. Leta 1883 in že prej so se pojavile pobude o oddaji jame v zakup zasebnikom, kar je zelo podpiral hotelir Progler, saj je svojim gostom želel nuditi posebne ugodnosti, kakor na primer obiskovanje jame izven urnika, in zaradi tega prihajal v spor s komisijo. Slednja si je prizadevala za ohranjanje naravnih lepot jame in se upirala pretiranemu obiskovanju (Savnik, 1960, 109), čeprav tega ne moremo povsem dokazati, saj se je ob organiziranih slavnostnih priložnostih v jamo zgrinjala velika množica ljudi. Jamska komisija se je na nek način tega zavedala, saj si je prizadevala, da ne bi prepogosto organizirali podobnih dogodkov, ki jih je zasebnik seveda spodbujal.

Družba Južne železnice je prva pokazala interes za zakup jame, kar pa se ni uresničilo. Naslednja resnejša ponudba je prišla konec leta 1883. Na novo ustanovljeni konzorcij je za 20-letni zakup ponudil letno najemnino 2.500 goldinarjev, kar je bilo relativno malo, saj ponujena vrednost ni dosegla niti polovice dotedanjih dohodkov na letni ravni. Predlagatelj ni ponudil niti nobenega jamstva za poškodbe in uničenja, ki bi v tem času nastala v jami. Potekala so dolgotrajna pogajanja, saj so zakup podpirali nekateri ugledni posamezniki Postojne, kakor župan Matej Burger ter celo ljubljanski župan Peter Grasselli. Proti zakupu je ostro nastopil predsednik komisije Anton Globočnik, ki se je zavedal, da bi zasebnik za pridobitev čim večje finančne koristi ignoriral skrb za ohranjanje jamskega podzemlja. Pretirano organiziranje praznovanj v jami in razsvetljava (ki je uničevala kapnike) bi seveda prinesla korist hotelirjem, dolgoročno pa bi sledile negativne posledice, tako s finančnega stališča, zaradi prevelikih stroškov stalne razsvetljave jame, kakor tudi z naravovarstvenega vidika, zaradi lomljenja kapnikov in izgube njihovega sijaja ob prepogosti uporabi sveč in kadil. Navedel je tudi negativen primer jame Vilenica, s katero zakupniki niso dobro gospodarili.[79] Leta 1886 je jamo sicer

79 Jama je po Globočnikovem mnenju doživela veliko uničenja in plenjenja, zato je ob pomanjkanju dohodkov zakup prenehal.

dobilo v zakup italijansko planinsko društvo, ki je pričelo urejati poti v njej, vendar očitno prepozno, saj jo je Globočnik označil kot »veliko luknjo brez okrasja, ki je nihče več ne obišče.« Komisija, z izjemo enega glasu (župana Burgerja), se je izrekla proti oddaji jame zasebnikom (Savnik, 1960, 109–10; Kranjc, 2003, 27–28).

Za vlaganje v turizem in njegovo promocijo, kljub konfliktom s komisijo, so bili v Postojni zaslužni tudi nekateri hotelirji, kakor že omenjeni Progler, lastnik hotela Adelsberghof, ki si je prizadeval za povečanje turistične prepoznavnosti Postojne. V svojem hotelu je gostil pretežno petičneže, predvsem tujce iz zahoda, obenem je vzdrževal stike s številnimi potovalnimi uradi za spodbujanje skupniskih (organiziranih) izletov, ki so konec 19. stoletja postali precej priljubljeni (Savnik, 1960, 109). Poleg njega so tudi nekateri drugi hotelirji, kakor na primer Pavel Jurca, oglaševali svoje storitve in ponudbo (Čeč, 2009, 72).

Zaključek

Knjiga pred bralcem predstavlja rekonstrukcijo in analizo razvoja moderne turistične dejavnosti, ki se pojavi in intenzivneje razvija po industrijski revoluciji in je povezan s tehnološkimi, ekonomskimi, socialnimi in kulturnimi spremembami, ki so ji sledile. Industrijska revolucija in industrializacija predstavljata pomembno prelomnico v razvoju, saj vplivata na številne ravni človekovega življenja in njegove družbe. Zaradi tega ni naključna umestitev začetkov modernega turizma v konec 18. stoletja, ko se poveča vpliv te dejavnosti na ekonomijo države (Leonardi in Heiss, 2003, 10).

Monografija prvenstveno obravnava območje nekdanje Avstro-Ogrske dežele Avstrijskega primorja, kjer so se tekom 19. stoletja na turističnem trgu pojavili različni tipi turizma. V zgodovinopisju (tako mednarodnem kot slovenskem) je bila tematika relativno marginalno obravnavana vsaj do sredine 20. stoletja, zgodovinskemu razvoju turizma, njegovim predohodnim in modernim oblikam, pa so se posvečale tudi druge znanstvene discipline (Walton, 2002, 109–10). V slovenskem prostoru se je v zadnjih dvajsetih letih sicer povečal interes za raziskovanje fenomena in njegovih razsežnosti na ekonomskem, socialnem in kulturnem nivoju, vendar je bil – z izjemo najnovejše publikacije o razvoju morskega kopališkega turizma Istre (Šuligoj, 2015) – širši primorski prostor deležen pomanjkljive pozornosti; predvsem pa doslej niso obstajajo študije, ki bi obravnavale različne tipologije turistične ponudbe hkrati ter jih med seboj primerjale in povezale v celoto.

Posamezni kraji na območju Avstrijskega primorja so se, podobno kot v preostalih delih monarhije in v Evropi, pričeli turistično razvijati na podlagi naravnih danosti in privlačnosti, ki so v skladu z novimi medicinskimi in modnimi smernicami postale zanimive za to razvijajočo se dejavnost. V okviru (gospodarske) zgodovine turizma obstaja razčlenitev tipologij turističnih

destinacij, ki so se razvile v obdobju modernega turizma. Na obravnavanem območju so bile prisotne različne tipologije turizma, in sicer termalni, morski (klimatsko-kopališki in zimsko-poletni), jamski in planinski.[1] Prvi dve obliki sta bili v svojih začetnih fazah povezani z zdravstvenimi normami in dognanji na področju medicine, kar je veljalo tudi za obliko turizma v alpskem prostoru. Jamski turizem, ki se je razvil v tem prostoru, pa predstavlja posebnost, saj gre za obliko turizma, ki je se je lahko pojavila le na območju, kjer so prisotni kraški pojavi; za jamski turizem velja, da se je najprej razvil na Slovenskem.

Razvoj posameznih oblik turizma, termalnega, morskega in jamskega, smo preučili na podlagi metodološkega pristopa gospodarske zgodovine, z identifikacijo gospodarskih in drugih dejavnikov, ki so vplivali na turistični razvoj posameznih krajev. Kot je bilo povedano v uvodnih poglavjih, se s turizmom zaradi njegove kompleksnosti in heterogenosti ukvarjajo številne znanstvene discipline (ekonomija, zgodovina, sociologija, geografija, antropologija). Pričujoča raziskava je bila osredotočena na zgodovinsko analizo turističnega razvoja v obdobju od začetkov modernega turizma do pričetka prve svetovne vojne. Metodološko se je osredišča na obravnavo turističnega razvoja s preverjanjem prisotnosti in vpliva dejavnikov, ki so razvoj tudi omogočili ali spodbudili. Analizirali smo, ali so bili dejavniki turističnega razvoja, ki jih prepoznavajo gospodarski zgodovinarji turizma, kakor so medicina, nova prometna sredstva, investicije javnega in zasebnega sektorja ter drugi, prisotni tudi na območju Avstrijskega primorja ter ali so bili med seboj prepleteni in kako so vplivali na turistični razvoj med seboj značajsko sorodnih lokacij (Opatija, Gradež, Portorož), obenem pa različnih tipov turističnih destinacij.

Moderni turizem se je na območju Avstrijskega primorja pričel intenzivneje razvijati tekom 19. stoletja. Termalni turizem je, na primeru obravnave toplic Sv. Štefana, podobno kakor drugod po Evropi tudi na območju Primorja nastopal kot ena prvih pojavnih oblik modernega turizma, čeprav v precej skromnejših razmerah kot drugod v monarhiji ali na Slovenskem (npr. Karlovy Vary, Rogaška Slatina). V toplicah so prakticirali zdravljenje različnih obolenj na podlagi zdravilnih učinkov, ki jih je medicinska stroka pripisala tamkajšnji žvepleni vodi. Analize, ki so jih opravljali zdravniki, in pričevanja o pozitivnih izidih zdravljenja so lastnike toplic spodbudili k investiranju v to dejavnost. Vendar so konkretneje in uspešneje zaživele šele v drugi polovici 19. stoletja, ko se je rešil problem lastništva in so kapacitete prešle v najem oziroma kasnejši odkup zasebniku. Terme so bile že od leta 1864 vključene v državne statistike. Razvoj zdravilišča je bil v primerjavi z drugimi zdravilišči

1 Planinski turizem v delu ni bil podrobneje obravnavan.

dežele in države neprimerno skromnejši, čemur so botrovali različni vzroki, in sicer težave z lastništvom, finančnimi sredstvi, infrastrukturo in prometno povezavo ter nenazadnje z nikoli realiziranimi vlaganji v zdravilišče. Žveplено zdravilišče tudi ni sodilo med »klasična« termalna zdravilišča, ki so se zelo uspešno razvijala v monarhiji in v drugih slovenskih deželah. Na podlagi ohranjenih virov in literature je bilo mogoče opaziti pomanjkanje zadostne ureditve postranskih dejavnosti za goste, kakor na primer koncertov, izletov, čitalnic in podobnih dejavnosti, ter ponudb, ki so bile sestavni del vsakega znanega in uspešnega zdravilišča oziroma letovišča. Sv. Štefan je ohranjal pretežno značaj zdraviliškega kraja. V primerjavi z angleškim prostorom so se toplice v Sv. Štefanu razvile kasneje, če samo pomislimo, da se je prvo moderno termalno zdravilišče v Angliji (Bath) pričelo razvijati že konec 17. oziroma na začetku 18. stoletja, ko se je tudi najbolj uveljavilo. Celinska Evropa je za Anglijo prav tako zamujala, tam so toplice prišle v modo proti koncu 18. stoletja. V slovenskem prostoru so najbolj znane in uspešne toplice, Rogaška Slatina in Dobrna, pričele svoj dejavnost na začetku 19. stoletja, razvoj žveplenih toplic v Sv. Štefanu pa je potekal sočasno.

V obmorskih krajih se je v primerjavi s termalnim turizmom in tudi v primerjavi z razvojem drugod po Evropi obmorski turizem razvijal nekoliko kasneje. Posebnost tovrstnih destinacij Avstrijskega primorja oziroma »Riviere« je bil sočasen razvoj različnih oblik morskega zdraviliškega turizma, in sicer zimsko-klimatskega in poletno-kopališkega. Razvoj medicinske stroke in novih medicinskih izsledkov, ki so v morju in morskem zraku prepoznali zdravilne učinke, so zlasti od druge polovice 19. stoletja na območju Avstrijskega primorja spodbudili razvoj morskih zdravilišč. Zdravniki so spodbujali postavitev kopaliških obratov in uvajanje zdravljenja z morsko vodo, zrakom, s slanico in z blatom za številne bolezni, ki so pestile prebivalstvo industrijske dobe.

Nekateri kraji, kot sta Opatija in Lošinj, so se v prvi fazi razvili kot zimska morska destinacja (prezimovanje v toplih krajih), kar se je na območju Sredozemlja (Azurna obala, Ligurijska riviera) podobno kakor na obravnavanem območju pojavilo tekom 19. stoletja in se uveljavilo v njegovimi drugi polovici. Na prehodu v novo stoletje pa so se, podobno kot kraji v Avstrijskem primorju, sredozemske morske destinacije pričele uveljavljali zlasti v poletni sezoni, čeprav se je v Evropi moda zimskih sredozemskih letovišč ohranila do 20-ih oziroma 30-ih let prejšnjega stoletja (Battilani, 2009, 116). Za Opatijo in Lošinj na Avstrijski rivieri pa je bilo značilno, da sta se kmalu po pričetku zdraviliške dejavnosti usmerila tudi v poletno sezono. Opatija je že leto po

uradni razglasitvi za zdraviliški kraj (1890) namreč uvedla celoletno sezono, čeprav je bila še na začetku 20. stoletja zimska nekoliko bolj priljubljena. Očitno se je v tem obdobju Opatija uveljavljala zlasti kot kraj blage klime in svežega ter zdravega morskega zraka za prezimovanje med jesenjo in pomladjo. Do pričetka prve svetovne vojne pa se je kazalec usmeril v prid poletni kopališki sezoni. Najbolj priljubljeno morsko zdraviliško letovišče Avstro-Ogrske se je v obravnavanem obdobju sočasno uspešno razvijalo v dveh letnih obdobjih. Ker pa je tudi Opatija sledila evropskim modnim trendom, se je počasi preusmerila v poletno morsko turistično destinacijo.

Poleg dvosezonskih so se razvijale tudi enosezonske destinacije, kot sta Gradež in Portorož. Podobno kot drugi obmorski kraji v Evropi so se na turističnem trgu prvotno pojavile kot zdraviliški kraji, saj so tamkajšnje naravne danosti ustrezale novim kurativnim in modnim zapovedim medicinske stroke. Gradež in Portorož, ki sta se pričela razvijati proti koncu 19. stoletja, sta od vsega začetka zdravljenje prakticirala le v poletni sezoni. V Gradežu so že na začetku 70-ih let 19. stoletja obiskovali okrevališče v poletnih mesecih, ravno tako so v Portorožu že konec 70-ih let 19. stoletja pričeli prakticirati zdravljenja v tem letnem času. Ti dve lokaliteti sta v primerjavi z evropskimi trendi imeli že relativno zgoden poletni turistični značaj.

Vse tri prvenstveno obravnavane obmorske destinacije, to so Opatija, Gradež in Portorož, so se razvile na podlagi sicer različnih naravnih danosti, pri čemer so znanstvena dognanja, ki so kopanju v morski vodi in zadrževanju na plaži pripisovala pomembne terapevtske funkcije, odigrala ključno spodbujevalno vlogo. Opatija je svoj razvoj pričela kot klimatsko zdravilišče, tej dejavnosti se je kmalu pridružila tudi kopališka. Gradež je s svojimi dolgimi peščenimi plažami v prvi fazi razvoja gostil predvsem bolne otroke[2] iz revnejših družin monarhije, saj so tam zdravili otroške bolezni industrijske dobe (tuberkuloza, skrofuloza). Portorož je svoje začetke zasnoval predvsem na osnovi bližnjih solin in zdravilnih učinkov tamkajšnjega blata in slanice.

Za začetnike in pobudnike razvoja v vseh treh krajih veljajo zdravniki, ki so identificirali potencialne pozitivne učinke zdravljenja z morsko vodo, zrakom, mivko, s soncem, z blatom in s slanico. V tem so vse tri lokacije sledile evropskim trendom, kjer je medicinska stroka nastopala kot pomemben dejavnik turističnega razvoja zlasti v njegovih začetnih fazah, čeprav je bila ta stroka tudi v funkciji upravnih in vodilnih organov zdravilišč – zdraviliška komisija – prisotna tudi kasneje. Svoj vpliv je kazala ob različnih priložno-

2 Do prve svetovne vojne so se nekateri obmorski kraji uveljavili kot zdraviliški kraji, ki so bili v prvi vrsti namenjeni otrokom. Tak primer lahko zasledimo v Valdoltri, ki še danes ohranja ta značaj, in sicer opravljanje bolnišnične dejavnosti.

stih, kakor je bilo mogoče zaslediti na primeru Portoroža, kjer so leta 1904 želeli nekdanjo Righettijevo vilo podeliti v najem neznani družbi, ki je tam načrtovala ureditev sanatorija za skrofulozo. Proti temu sta odločno nastopili zdraviliška komisija in uprava družbe *Portorose*, saj bi po njunem mnenju odprtje sanatorija škodovalo uspešnemu turističnemu razvoju Portoroža. Zaradi majhne plaže z veliko koncentracijo kopalcev bi namreč zdravi gosti v morju lahko prihajali v stik z bolnimi in se okužili. Sodelovanje med javno sfero, ki so jo zastopali tudi zdravniki, in zasebnim subjektom kakor tudi drugimi turističnimi akterji v nekem letovišču je bilo ključnega pomena za njegov nadaljnji razvoj, kar se je pokazalo tudi v navedenem primeru.

Medicina ni vplivala le na razvoj termalnega in morskega turizma in ga spodbujala. V širšem alpskem prostoru je prav tako nastopala kot pomemben dejavnik razvoja zdraviliško-letoviškega turizma. Najprej so se gorske klimatske postaje pojavile v Švici (začetek 19. stoletja). Na območju Primorja pa medicina ni bila tako prisotna, saj se je tu v alpskem svetu razvila predvsem oblika turizma, ki je bila vezana na gorništvo in osvajanje gorskih vrhov. Drugje na Slovenskem pa so zdravstveni vzgibi odigrali pomembno vlogo pri zagonu turizma v gorskem svetu, kakor se je to zgodilo v primeru Bleda, kjer je torej mogoče zaslediti usklajenost z evropskimi trendi. Turizem v gorskem svetu in alpinizem nista bila podrobnejša predmeta obravnave.

Pri drugi obliki turizma, jamskem, medicina ni odigrala vloge pomembnejšega dejavnika oziroma spodbujevalca razvoja, saj je bil obisk v tem primeru pretežno vezan na določeno naravno privlačnost in ne na zdravilno funkcijo, čeprav je bilo deloma mogoče zaslediti tudi poskuse letoviškega klimatskega turizma na Krasu.

Zdravniki oziroma medicina tudi v obravnavanem prostoru niso bili edini dejavnik turističnega razvoja. Dejavniki so bili med seboj tudi prepleteni in soodvisni. Tako so ena od ključnih posledic industrijske revolucije in industrializacije, nova parna prevozna sredstva, vplivala tudi na turistični razvoj. Nova prometna sredstva, ki v evropskem zgodovinopisju predstavljajo enega izmed najpomembnejših in prepoznavnejših dejavnikov razvoja modernega turizma, so na turizem vplivala tudi na območju Avstrijskega primorja. Sama izgradnja prometne infrastrukture ter urejena in dobra prometna dostopnost, ki, kakor ugotavljajo gospodarski zgodovinarji, ni v prvi vrsti služila turizmu, je lahko pozitivno vplivala na njegov nadaljnji razvoj. Čeprav za obravnavane primere morskih krajev in termalnega zdravilišča nova prometna sredstva niso neposredno pripomogla k izrazitemu porastu števila obiskovalcev, pa so kraji, kjer na primer »železna cesta« ni bila zgrajena, ostali izo-

lirani od večjih mestnih in industrijskih središč. Večja oddaljenost je lahko zmanjšala turistični obisk oziroma razvoj, kar se je zgodilo v nekaterih toplicah (na primer na Dolenjskem, glej Janša, 1968).

V obmorskih turističnih krajih izgradnja novih prometnih kopnih povezav (železnica) in vzpostavitev ladijskih parnikov nista nastopili kot neposredni posledici turističnega razvoja oziroma ga turizem ni povzročil, so se pa že obstoječi turistični kraji dobro zavedali prednosti, ki jih je hitrejši, cenejši, varnejši in točnejši transport imel za njihov nadaljnji razvoj, zato so si turistični kraji prizadevali za vzpostavitev čim boljše prometne povezave in olajšan dostop turistom. Na primeru obravnavanih morskih zdravilišč je bilo mogoče opaziti, da so se nove prometne povezave najprej vzpostavile po morju in to tudi pred samim začetkom turističnega razvoja, kar pomeni, da ta dva pojava načeloma nista bila povezana ali soodvisna. Kopenske prometne povezave so se večinoma vzpostavljale kasneje, ko so bili kraji že prepoznavni na turističnem trgu (z izjemo Opatije). Nova prevozna sredstva na tem območju niso spodbudila nastanka novih turističnih destinacij, so pa pozitivno vplivala na njihov nadaljnji razvoj.

Očitnejši je bil vpliv železnice na jamski turizem, kar je bilo analizirano na primeru Postojnske jame. Ta jama se je v 19. stoletju pričela turistično intenzivneje razvijati in ugodna prometna lega kraja je to tudi spodbujala in turizmu nedvomno igrala v prid. Pomembno prelomnico v obiskovanju je predstavljala izgradnja južne železnice leta 1857, saj se je jama oziroma Postojna nahajala prav na njeni trasi. Potovanje z vlakom je bilo finančno ugodnejše, krajša potovanja so si lahko privoščili tudi manj premožni. Tako so v Postojno z vlakom že pred prvo svetovno vojno potovali številni meščani in celo (tržaški) delavci (Studen, 2006a, 30; Čeč, 2001, 49). Vlak je postal priljubljeno prevozno sredstvo (Pirkovič, 1987, 16), ki so se ga radi posluževali za izlete. Postojni oziroma njenemu turizmu je vlak pomenil pomemben prispevek, saj je pripomogel k večanju števila obiskovalcev in tako nastopal kot eden izmed pomembnejših dejavnikov turističnega razvoja. Po izgradnji proge je število obiskovalcev jame intenzivneje naraščalo, kar je spodbudila tudi uvedba t.i. vlaka za zabavo. Na nadaljnji uspešni turistični razvoj kraja pa so vplivali tudi drugi pojavi in dejavniki, kakor že leta 1818 odkritje drugega dela jame, urejanje dostopa v jami, modernizacija (razsvetljava, tiri) in promocija. Vpliv izgradnje železniške trase je posredno viden na primeru jame Vilenice, ki je bila pred industrializacijo ena najbolj prepoznavnih in obiskanih jam na Krasu. S preusmeritvijo ceste v 18. in izgradnjo železnice v 19. stoletju, ki ni potekala mimo krajev v neposredni bližini jame, se je (turistični) obisk precej

zmanjšal in jama je, kakor je zapisal pisec vodnika po Vilenici in takratni tajnik italijanskega planinskega društva Boegan, tonila v pozabo (Boegan, 1897, 10). Čeprav dejstvo, da kraj ni bil povezan z železniško progo, ni bil edini razlog za zaton nekdaj najbolj priljubljene jamske destinacije.

V dobi industrializacije je tisk pričel igrati čedalje pomembnejšo vlogo in pripomogel k unifikaciji oziroma standardizaciji jezika (Anderson, 1998, 66). Preko oglaševalskih orodij so v Opatiji, Gradežu in Portorožu informirali potencialne turiste o prometnih povezavah, cenikih in urnikih parnikov ter vlakov, ki so pristajali oziroma se ustavljali v letoviščih. Promocija turističnih destinacij s pomočjo tiska je bila sploh zelo prisoten pojav in morska zdravilišča Avstrijske riviere ne predstavljajo izjeme. Aktivno in učinkovito oglaševanje turističnih storitev je pripomoglo k prepoznavnosti krajev, zaradi tega so si vodilni v obravnavanih zdraviliščih zelo prizadevali za čim večjo promocijo. V ta namen so uporabljali različna komunikacijska orodja in razmah tiska je oglaševanje zelo olajšal. Turistični kraji, njihovi upravitelji, zdravniki in lastniki nastanitev so izdajali številne informativne vodnike in brošure, razglednice, s plakati pa oglaševali svoje storitve na kolodvorih ter v domačem in tujem časopisju. V promocijske namene so sodelovali tudi na razstavah in kongresih ter v času zdraviliške sezone organizirali številne dogodke in prireditve za zabavo gostov. Promocija je bila torej pomemben dejavnik oziroma orodje, ki so se ga v Opatiji, Gradežu in Portorožu, podobno kakor v drugih zdraviliščih in letoviščih monarhije in Evrope, zelo posluževali. Nenazadnje je bilo 19. stoletje obdobje nastanka prvih sodobnih potovalnih priročnikov, ki jih je moderna turistična dejavnost zelo spodbujala. Tega so se zavedali tudi v drugih turističnih krajih Primorja in države, saj so potovalni priročniki postajali čedalje bolj priljubljeno čtivo za potnike, ki so se prevažali z vlakom. Ravno potovanje z vlakom so popularizirali vodniki, ki so opisovali poti in kraje ob železniški progi (vodnik po južni železnici, Semmeringu, bohinjski progi in drugi). Tega oglaševalskega orodja so se poleg zdraviliških krajev posluževali tudi na območju, kjer se je razvijal jamski turizem. Upravitelji jam (jamska komisija, planinska društva) in zagrizeni raziskovalci jamskega podzemlja so objavljali številne vodnike, izdajali razglednice, oglaševali na kolodvorih ter objavljali prispevke v domačem in tujem časopisju.

Pomemben oziroma celo izstopajoč dejavnik turističnega razvoja je bila v Evropi in na območju Avstro-Ogrske vloga javnih upravnih subjektov (država, dežela, občina), ki so sodelovali pri oblikovanju turistične politike kraja ter spodbujali in vzpostavljali turistično dejavnost. Država je bila predvsem tista, ki se je ob naraščajočemu ekonomskemu učinku turistične dejavnosti

čedalje bolj zavedala njenih prednosti in zaradi tega panogo skušala usmerjati in nadzorovati, saj je turizem tekom 19. stoletja postal pomembna dobičkonosna dejavnost. Država in lokalne oblasti so turistično dejavnost spodbujale in uravnavale na različne načine. Eni izmed učinkovitih oblik sta bili ustanavljanje tujskoprometnih zvez oziroma deželnih zvez za spodbujanje tujskega prometa na deželni/državni ravni in na lokalni ravni ustanavljanje olepševalnih društev. Število društev v Avstro-Ogrski je do prve svetovne vojne naraščalo, na Kranjskem jih je bilo denimo 28, na Spodnjem Štajerskem pa 16 (štajerska društva so bila pretežno nemška). Številna društva so se ustanavljala tudi na območju Primorja,[3] tako v obmorskih zdraviliških krajih kakor tudi gorskih in na splošno v vseh krajih, ki so si prizadevali za urejenost okolice in privabljanje tujcev. Ustanavljanje olepševalnih, tujsko-prometnih in razvedrilnih društev kaže na naraščajoči pomen turistične dejavnosti. Številčnost društev in organizacij, ki so delovali v turističnih in drugih krajih, ter prepletanje in tudi prekrivanje, podvajanje njihove dejavnosti (zdraviliške komisije, olepševalna društva, razvedrilni komiteji) pa po drugi strani kažeta na neko razdrobljenost in nepovezanost turističnih akterjev. Njihova številčnost sicer ne preseneča, saj so kasnejše ministrstvo za javna dela, prometno ministrstvo in zveze za tujski promet finančno podpirali delovanje vseh tovrstnih društev.

Društva, ki so se zgledovala po švicarskih, angleških in nemških vzorcih, so pričeli ustanavljati od druge polovice 19. stoletja dalje. Ob ustanovitvi so bila postavljena tudi pravila, ki so določala namen, način pridobivanja finančnih sredstev, organizacijsko strukturo, članstvo in delovanje. Prvo olepševalno društvo na Slovenskem je bilo ustanovljeno v Celju leta 1871. Na območju, ki smo ga obravnavali, je bilo prvo društvo leta 1883 ustanovljeno v Postojni (sicer na Kranjskem). V Postojni je delovala tudi jamska komisija, ki je bila ustanovljena že leta 1823. Na Rivieri je bilo prvo društvo osnovano v Opatiji, od leta 1885 sta delovali namreč olepševalno društvo in opatijska sekcija avstrijskega turističnega kluba, čeprav je državno razglasitev za zdraviliški kraj doživela šele štiri leta kasneje. Gradež je na tem področju precej zamujal, saj se v povezavi z njim društvo omenja šele leta 1908. Razlogi za relativno pozno ustanovitev društva v Gradežu lahko tičijo tudi v prvotni naravi zdravilišča oziroma otroškega okrevališča, ki so ga upravljale in financirale občina in njene ustanove ter skupaj z zdraviliško komisijo in vodstvom okrevališča skrbele tudi za urejenost kraja. Po ustanovitvi kuratorija leta 1907

3 Po seznamu olepševalnih društev, ki jih hrani državni arhiv v Trstu, je bilo v obdobju 1888–1913 poleg 3, ki so bila obravnavane v delu, še 27 takih društev. V: AST, I.R. Luogotenenza, Società 1850–1919, Classifica B/XV, Società d'abbellimento, 1888–1913, Classifica B/XVI in Classifica B/XVI/I, š. 17.

in čedalje večjem turističnem razvoju (sicer že konec 19. stoletja) se je tudi v Gradežu ustanovilo olepševalno društvo. V zdraviliščih je sicer veljalo, da so za urejenost in olepšavo kraja ter razvedrilne dejavnosti skrbele tudi zdravilišške komisije. Portorož je bil za zdravilišče razglašen leta 1897, torej ustanovitev društva dve leti kasneje niti ne preseneča oziroma je ne moremo označiti kot pozno.

Društva so se na deželni in državni ravni vključevala v deželne zveze za pospeševanje tujskega prometa, ki so njihovo delovanje tudi financirale. Na območju Primorja so bile deželne zveze ustanovljene v Gorici, Trstu in Opatiji. Skrbele so za urejeno in čisto okolico, parke, sprehajalne poti, izdajo informativnih biltenov, organizacijo prireditev in prevozov ter nasploh propagando – objave v časopisih, izdaja mesečnikov, razglednic, vodnikov, organizacija ekskurzij in sodelovanje na razstavah. Deželne zveze so v sodelovanju z ministrstvom za železnice organizirale t. i. družabne izlete ali izlete z vlakom za zabavo, kar je potnikom oziroma turistom nudilo popuste za vozovnice za vlak. Finančna podpora za njihovo delovanje je prihajala tako z državne (ministrstva) kakor deželne strani ali s strani posameznih donatorjev.

Država in dežele so si preko teh organizacij ter Ministrstva za javna dela[4] in železnice[5] prizadevale za večjo urejenost krajev, promocijo turistične dejavnosti, angažiranost in izobraževanje domačinov na tem področju ter vlaganje v turistično infrastrukturo z namenom, da bi v državo privabili čim več obiskovalcev, ki bi bili s tamkajšnjimi storitvami tudi zadovoljni. Kljub nekaterimi kritikam (kot je na primer predstavljen Gärtnerjev prispevek iz leta 1906) o pomanjkanju reklame in ustreznih (udobnih) kapacitet, neprimerni ureditvi higienskih razmer, ustreznosti cen in drugih pomanjkljivostih se je v državi in na območju Primorja tudi preko zvez in društev turizem uspešno razvijal. Država je pri turističnem razvoju do prve svetovne vojne igrala zelo pomembno vlogo.

Za nadaljnji razvoj turističnih krajev v Avstrijskem primorju je bilo pomembno zlasti vlaganje v primerno infrastrukturo, ki je uspela privabiti in zadržati elitne goste. Urejenost okolice, sprehajalne površine, hoteli in penzioni, napeljava vodovoda, električne razsvetljave in kanalizacije ter izleti, športne dejavnosti in zabava so bili pomembni akterji njihovega uspeha. Pri tem so

4 Leta 1907 je skrb za turizem prešla pod Ministrstvo za javna dela (Bressan, 2007, 245–246).

5 Skrb za turizem so v Avstro-Ogrski prevzemala tudi nekatera ministrstva in državne ustanove. Do ustanovitve Ministrstva za železnico leta 1886 z njegovim trinajstim odsekom, ki je skrbel za promocijo dotoka tujcev, je za turizem skrbela generalna direkcija državnih železnic. Novo ministrstvo je sodelovalo tudi z Ministrstvom za trgovino in skupaj z deželnimi zvezami načrtovalo turistično propagandno strategijo (Bressan, 2007, 245–246).

bili prav tako dejavni inicitiva in investicije javnih subjektov (države, dežele) ter predvsem prizadevanja lokalnih in regionalnih uprav za modernizacijo mest in turističnih krajev.

Poleg državnih in deželenih akterjev so turistični razvoj spodbujali in omogočali tudi zasebniki, ki so ponekod odigrali pomembno vlogo že pri samih začetkih. V Opatiji je to bila družba Južne železnice, v Portorožu pa podjetni lokalni zasebniki, ki so ustanovili družbo in pričeli vlagati v zdraviliško dejavnost. Poleg zdravnikov je v obeh krajih zasebna pobuda odigrala zelo pomembno vlogo dejavnika pri nadaljnjem turističnem razvoju, saj so bili zasebniki prisotni kot lastniki hotelov in nastanitev ali sanatorijev. Ravno tako so v Postojni zasebniki videli interes za vlaganje v turistično infrastrukturo, saj so si nekateri prizadevali za zakup jame. Do tega sicer ni prišlo in jama je vselej ostala v »javnih« rokah, saj je bila jamska komisija kot vodilni upravni organ jame vodena s strani okrajnega glavarstva.

Moderni turizem je bil vezan tudi na pojav prostega časa in je ena od možnosti njegovega izkoristka. Na širitev turistične ponudbe so v industrijski dobi vplivale spremembe na gospodarsko-socialni ravni, saj se je možnost potovanj iz ozkega kroga pripadnikov višjih družbenih slojev, ki so razpolagali s prostim časom in finančnimi sredstvi, postopoma začela širiti na premožnejše meščane, ki so iskali oddih v poletnih letoviščih in se pri tem zgledovali po aristokratskih navadah. S postopnim večanjem dohodkov se je zmožnost potovanja širila tudi na druge sloje prebivalstva, najprej na širše meščanstvo (poletna svežina) in nato na delavstvo, ter tako pridobila množičen značaj. Proces je bil seveda dolgotrajen. Prosti čas in pravica do njegovega koriščenja ter plačanega dopusta se je v Evropi uveljavljala le postopoma, kar je veljalo tudi za nekdanjo Avstro-Ogrsko in kasnejšo Jugoslavijo.[6] Zaradi tega v obdobju modernega turizma govorimo pretežno o elitnem turizmu, turizmu višjih družbenih slojev, čeprav so počitnice oziroma, bolje rečeno, izletništvo dosegalo tudi že manj premožne sloje prebivalstva, ki so si za krajši čas to lahko privoščili, saj so se zaradi postopnega skrajševanja delovnika lahko udejstvovali v drugih dejavnostih, njihov boljši materialni položaj pa je omogočal tudi večjo kupno moč (Kresal, 1998, 13), kar je bila pomembna pridobitev tudi za turistično dejavnost. Moderni turizem se je razvijal v dobi meščanstva, ki je postajalo vse pomembnejši dejavnik v družbi. Poleg meščanstva, ki se je pričelo posluževati turističnih storitev, je rasel tudi delavski razred, ki je postopoma

6 Redni letni dopusti so se v nekdanji Jugoslaviji uveljavljali postopoma, obrtni red iz leta 1931 je pravico do rednega letnega dopusta uvedel za višje pomožno osebje (Kresal, 1998, 213).

pridobival socialno zaščito in pravico do plačanega dopusta[7] in je predvsem od druge polovice prejšnjega stoletja postal koristinik turističnih storitev.

V obdobju do prve svetovne vojne govorimo torej pretežno o elitnem turizmu, o turizmu, ki so si ga lahko privoščili le bogatejši, ki so razpolagali z zadostnimi finančnimi sredstvi in s časom za dolga letovanja, zdravljenje, sprostitev in zabavo. To je veljalo zlasti za goste morskih zdravilišč, kjer so se zadrževali daljša časovna obdobja (tudi več mesecev) in za letovanje porabili znatne vsote denarja. Poleg samih nastanitev so gosti koristili tudi zdraviliške usluge, morska kopališča in se udeleževali družabnih dogodov. Dodatne storitve so bile seveda doplačljive. V morska letovišča so prihajali tudi manj premožni gosti, ki so se v krajih navadno zadržali krajši čas. V Opatiji je v obdobju 1911–1913 sicer največ gostov letovalo dlje kot dva tedna, hkrati so zabeležili precej »mimoidočih« obiskovalcev oziroma izletnikov, ki so se v kraju zadržali do 48 ur. Slednji niso bili všteti v statistiko obiskovanja, vendar je bilo njihovo število visoko, saj jih je bilo leta 1911 6.960, leta 1912 6.590 in leto pred pričetkom prve svetovne vojne 9.099.[8]

Čeprav je bil v ospredju elitni turizem, so v bližnje kraje na počitnice prihajali tudi manj premožni gostje. To je sicer bolj veljalo za gorske destinacije in obiskovanje kraških jam, kjer je bil obisk lahko tudi krajše narave. Prav tako je s popularizacijo zimskih športov med meščani postajal čedalje bolj priljubljen obisk Bohinja, saj »posebno meščanstvo obrača večjo pozornost na ta vsestransko zdravi in razmeroma jako cen šport«.[9] Relativno udobno in finančno ugodno potovanje z vlakom (tudi s popusti – »zabavni vozovi« oziroma »vlaki za zabavo«) je namreč omogočilo turistično obiskovanje oziroma izlete tudi manj premožnemu sloju prebivalstva. Tako je Postojnska jama po izgradnji južne železnice postala priljubljena izletniška točka za meščane iz Ljubljane in Trsta (Studen, 2006a, 23), Bohinj pa za Ljubljančane, Goričane in Tržačane.

Na osnovi povedanega je mogoče sklepati, da sta bila turistični razvoj in obisk odvisna od različnih dejavnikov: naravnih danosti, prometnih povezav, vloge zdravnikov, javnih in zasebnih subjektov in nenazadnje sposobnosti samega kraja in njegovih organizacij za promocijo (plakati, brošure, ogla-

7 V slovenskih deželah avstrijskega dela monarhije je od konca 60-ih let 19. stoletja leta 1910 naraščal delež zaposlenih v obrti in industriji (Fischer, 2005). Podatke je Fischerjeva analizirala na podlagi avstrijskih statistik za popise v letih 1869, 1880, 1890, 1900 in 1910.

8 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IX – Autorità centrali, provinciali, comunali; legislazione; dogane, classifica IX/291 luoghi di cura e ordinanze a) Abbazia, Grado in b) Portorose e Lussinpiccolo, š. 2862: Statistischer Ausweis über den Fremdenverkehr in der Saison 1911, 1912, 1913.

9 »Zimske zabave in zimski športi v Bohinju,« *Promet in gostilna*, 1908, št. 7, 67.

si v časopisju) in zabavo. Poleg naštetih so na gostoto obiska in priljubljenost krajev vplivali tudi drugi dejavniki, na primer vojna in politične krize, na katere vodilni v turističnih krajih niso imeli vpliva. Nekateri drugi dejavniki, ki jih prepoznava zgodovina, kakor sta denimo vlogi posrednikov in turističnih agencij, v obravnavanem časovnem obdobju še niso prišli v ospredje. Deloma so bili že prisotni, kakor na primer v zdraviliških krajih, kjer so se upravitelji zdravilišč, tj. zdraviliške komisije, vključevale in povezovale s tujimi agencijami, ki so promovirale njihovo destinacijo. Ti dejavniki so bili tekom raziskave le posredno omenjeni in umeščeni v vsebino.

V pričujočem delu smo preučili razmeroma širok spekter turističnih krajev oziroma vrst turističnih destinacij. Pri analizi smo izhajali iz uveljavljene metodologije (gospodarskih zgodovinarjev) v mednarodnem prostoru, s preverjanjem obstoja in učinka dejavnikov turističnega razvoja. Obravnavane turistične destinacije, tudi tiste sorodnega tipa, so imele specifične začetnike, pobudnike in razvojne usmeritve. Nekateri kraji so dosegli visoko prepoznavnost na državni in celo mednarodni ravni, drugi nekoliko ali bistveno manjšo. Na uspeh določene zdraviliško-turistične destinacije so vplivali sama lega kraja in naravne danosti, modne smernice, dostopnost, medicina, interes za vlaganje v turistično infrastrukturo in ureditev ter trenutna modna usmeritev.

Ugotoviti je bilo mogoče, da so obravnavani turistični kraji oziroma tipologije destinacij sledile sodobnim evropskim modnim trendom. Morska letovišča (zimska) so se sicer razvila nekoliko kasneje, a v eni destinaciji združevala več oblik turistično-zdraviliške ponudbe, in sicer zimsko-klimatsko in poletno-kopališko. Slednja je bila v primerjavi z evropskih prostorom časovno celo v prednosti, saj so se sredozemske morske destinacije v poletno sezono postopoma usmerjale šele na začetku 20. stoletja in se kot take uveljavile tekom 20-ih in 30-ih let, medtem ko sta se na primer Gradež in Portorož že na samem začetku uveljavila kot poletni destinaciji. Začetna zdraviliška dejavnost morskih krajev se je na začetku 20. stoletja čedalje bolj usmerjala v letoviško, ki je bila finančno in ekonomsko uspešnejša.

Posebnost primorskega prostora je bil nedvomno razvoj jamskega turizma, ki predstavlja najzgodnejši primer na svetovni ravni in se je v največji meri udejanjil v Postojnski jami ter dosegel velik uspeh. Poleg te jame sta bila analizirana tudi turistična razvoja v Vilenici in Škocjanskih jamah, kjer sta pobudo za raziskovanje podzemlja in turistično urejanje prevzeli jamarski sekciji planinskih društev. Jami nista dosegli turistične prepoznavnosti Postojnske (zlasti ne Vilenica), na kar so vplivali različni dejavniki (prometna dostopnost

in lokacija, upravljanje in urejanje lastništva oziroma najema, urejanje infrastrukture v jamah).

Obravnavane turistične destinacije Avstrijskega primorja so se v fazi oblikovanja in uveljavljanja modernega turizma uspešno pozicionirale na trgu. Kraji so postali znane in priljubljene turistične destinacije tako v lokalnem (regionalnem) kot širšem državnem in celo izvendržavnem okolju. Turistični trendi so v glavnem sledili evropskim modnim smernicam, vendar tudi s specifikami, ki so bile značilne le za ta prostor (jame). Na uspešen razvoj turistične dejavnosti kažejo tudi vlaganja v turistično infrastrukturo, tako s strani države in lokalnih oblasti kot privatnih investitorjev. Dobra prometna dostopnost in promocijska dejavnost sta pripomogli k še večjemu uspehu destinacij, ki so se v prvi vrsti razvile na podlagi naravnih danosti, privlačnosti in novih medicinskih dognanj. Njihov razvoj je začasno prekinila prva svetovna vojna, ki je po svojem koncu prinesla tudi nove državne meje.

Priloge

Priloga 1: Število obiskovalcev v termah v Sv. Štefanu in Tržiču v obdobju 1864–1898.[1]

Leto	Sv. Štefan	Rimske toplice v Tržiču
1864	62	263
1865	61	231
1866	45	121
1867	111	220
1868	54	225
1869	222	88
1870	92	228
1871	95	291
1872	126	266
1873	89	335
1874	98	338
1875	167	406
1876	97	463
1877	122	483
1878	108	416
1879*	72	420
1880	56	453
1881	76	440
1883	201	451

1 Statistisches Jahrbuch (1863–1881): Wien, K.K. Statistischen Central-Comission, 1864–1884; Österreichische Statistik: Band XII, Heft IV, 1883; Band XIII, Heft 3, 1884; Band 18, Heft IV, 1885; Band XXI, Heft 4, 1886; Band 22, Heft III, 1887; Band XXVIII, Heft 2, 1888; Band XXXI, Heft 4, 1889; Band XXXVII, Heft 2, 1890; Band XXXVIII, Heft 2, 1891; Band XL, Heft 2, 1892. Band XLIV, Heft 3, 1893; Band XLVIII, Heft 3, 1894; Band XLIX, Heft 4, 1895; Band LII, Heft 1, 1896; Band LV, Heft 1, 1897; Band LIX, Heft 1, 1898.

Leto	Sv. Štefan	Rimske toplice v Tržiču
1884	140	395
1885	153	406
1886	98	437
1887	143	375
1888	136	345
1889	113	291
1890	172	307
1891	158	337
1892	206	472
1893	170	499
1894	195	438
1895	240	443
1896	165	393
1897	184	418
1898	183	420

Priloga 2: Število obiskovalcev v Opatiji, Gradežu in Portorožu v obdobju 1889–1913.[2]

Leto	Opatija	Gradež	Portorož
1889	3.449	851	130
1890	4.009	938	298
1891	5.313	870	380
1892	5.781	1.203	351
1893	6.269	1.228	398
1894	8.266	1.263	254
1895	9.501	1.382	367
1896	10.150	1.614	462
1897	12.492	1.916	498
1898	13.705	2.103	402
1899	14.834	2.273	640
1900	14.863	3.298	758

2 Österreichische Statistik: Band XXXI, Heft 4, 1889; Band XXXVII, Heft 2, 1890; Band XXXVIII, Heft 2, 1891; Band XL, Heft 2, 1892; Band XLIV, Heft 3, 1893; Band XLVIII, Heft 3, 1894; Band XLIX, Heft 4, 1895; Band LII, Heft 1, 1896; Band LV, Heft 1, 1897; Band LIX, Heft 1, 1898; Band LX, Heft 1, 1899; Band LXVIII, Heft 2, 1900; Band LXXII, Heft 3, 1901; Band LXXVII, Heft 1, 1902; Band LXXIX, Heft 2, 1903; Band LXXX, Heft 3, 1904; Band LXXXII, Heft 1, 1905; Band LXXXVI, Heft 3, 1906; Band XCII, Heft 2, 1907–1910; Band 11, Heft 1, 2 1911–1912, Neue Folge; Band 14, Heft 2, 1913, Neue Folge.

Leto	Opatija	Gradež	Portorož
1901	16.400	4.058	909
1902	19.001	4.917	1.254
1903	21.684	4.853	1.344
1904	23.223	6.379	1.355
1905	24.459	4.987	1.465
1906	27.693	6.297	1.718
1907	31.337	8.536	2.014
1908	34.043	9.071	2.590
1909	39.410	11.080	3.222
1910	42.740	11.235	3.707
1911	40.028	9.988	4.850
1912	48.106	13.803	6.114
1913	49.187	17.790	7.222

Priloga 3: Število obiskovalcev glede na trajanje obiska v Opatiji, Gradežu in Portorožu 1889–1913.

Zdravilišče	Število obiskovalcev do 6 dni	Odstotek	Število obiskovalcev nad 6 dni	Odstotek
		1889		
Opatija				
Gradež	185	21,7	666	78,3
Portorož	58	44,6	72	55,4
		1890		
Opatija	1.449	36,1	2.560	63,9
Gradež	42	5,0	796	95,0
Portorož	55	18,5	243	81,5
		1891		
Opatija	1.958	36,9	3.355	63,1
Gradež	491	56,4	379	43,6
Portorož	53	13,9	327	86,1

3 Ibid.

Zdravilišče	Število obiskovalcev do 6 dni	Odstotek	Število obiskovalcev nad 6 dni	Odstotek
		1892		
Opatija	2.093	36,2	3.688	63,8
Gradež	640	53,2	563	46,8
Portorož	178	50,7	173	49,3
		1893		
Opatija	2.436	38,9	3.833	61,1
Gradež	601	48,9	627	51,1
Portorož	196	49,2	202	50,8
		1894		
Opatija	2.255	27,3	6.011	72,7
Gradež	421	33,3	842	66,7
Portorož	73	28,7	181	71,3
		1895		
Opatija	2.396	25,2	7.105	74,8
Gradež	1.382	72,3	530	27,7
Portorož	116	31,6	251	68,4
		1896		
Opatija	2.560	25,2	7.590	74,8
Gradež	347	21,5	1.267	78,5
Portorož	97	21,0	365	79,0
		1897		
Opatija	3.184	25,5	9.308	74,5
Gradež	474	24,7	1.442	75,3
Portorož	80	16,1	418	83,9
		1898		
Opatija	5.119	37,4	8.586	62,6
Gradež	632	30,1	1.471	69,9
Portorož	108	26,9	294	73,1

Zdravilišče	Število obiskovalcev do 6 dni	Odstotek	Število obiskovalcev nad 6 dni	Odstotek
		1899		
Opatija	5.811	39,2	9.023	60,8
Gradež	1.061	46,7	1.212	53,3
Portorož	90	14,1	550	85,9
		1900		
Opatija	6.081	40,9	8.782	59,1
Gradež	1.565	47,5	1.733	52,5
Portorož	98	12,9	660	87,1
		1901		
Opatija	5.452	33,2	10.948	66,8
Gradež	1.687	41,6	2.371	58,4
Portorož	114	12,5	795	87,5
		1902		
Opatija	3.650	19,2	15.351	80,8
Gradež	2.904	59,1	2.013	40,9
Portorož	120	9,6	1.134	90,4
		1903		
Opatija	7.203	33,2	14.481	66,8
Gradež	2.086	43,0	2.767	57,0
Portorož	132	9,8	1.212	90,2
		1904		
Opatija	3.493	15,0	19.730	85,0
Gradež	2.788	43,7	3.591	56,3
Portorož	108	8,0	1.247	92,0
		1905		
Opatija	8.195	33,5	16.264	66,5
Gradež	2.001	40,1	2.986	59,9
Portorož	188	12,8	1.277	87,2

Zdravilišče	Število obiskovalcev do 6 dni	Odstotek	Število obiskovalcev nad 6 dni	Odstotek
		1906		
Opatija	9.766	35,3	17.927	64,7
Gradež	1.399	22,2	4.898	77,8
Portorož	256	14,9	1.462	85,1
		1907		
Opatija	10.189	32,5	21.148	67,5
Gradež	2.621	30,7	5.915	69,3
Portorož	313	15,5	1.701	84,5
		1908		
Opatija	5.789	17,0	28.263	83,0
Gradež	1.781	19,6	7.290	80,4
Portorož	433	16,7	2.157	83,3
		1909		
Opatija	7.176	18,2	32.234	81,8
Gradež	1.880	17,0	9.200	83,0
Portorož	595	18,5	2.627	81,5
		1910		
Opatija	14.272	33,4	28.468	66,6
Gradež	1.794	16,0	9.441	84,0
Portorož	803	21,7	2.904	78,3
		1911		
Opatija	13.602	34,0	26.426	66,0
Gradež	1.720	17,2	8.268	82,8
Portorož	1.919	39,6	2.931	60,4
		1912		
Opatija	17.116	35,6	30.990	64,4
Gradež	1.562	11,3	12.241	88,7
Portorož	2.881	47,1	3.233	52,9

Zdravilišče	Število obiskovalcev do 6 dni	Odstotek	Število obiskovalcev nad 6 dni	Odstotek
1913				
Opatija	18.163	36,9	31.024	63,1
Gradež	1.451	8,2	16.339	91,8
Portorož	3.406	47,2	3.816	52,8

Priloga 4: Število obiskovalcev po deželi/državi izvora v Opatiji, Gradežu in Portorožu 1889–1913.

Zdravilišče	Primorje	Dežele Avstro-Ogrske	Evropske države	Druge celine	SKUPAJ
1889					
Opatija	/	/	/	/	
Gradež	432	73	346	/	851
Portorož	55	72	3	/	130
1890					
Opatija	40	1.834	353	11	2.238
Gradež	188	69	190	/	447
Portorož	14	29	/	/	43
1891					
Opatija	91	2.620	450	12	3.173
Gradež	254	110	165		529
Portorož	24	338	14	1	377
1892					
Opatija	40	2.337	881	10	3.268
Gradež	261	88	293		642
Portorož	203	45	17		265
1893					
Opatija	32	2.433	914	15	3.394
Gradež	262	100	308		670
Portorož	24	160	8	2	194

1894					
Opatija	94	3.603	722	10	4.429
Gradež	196	160	289	/	645
Portorož	16	96	3	1	116
1895					
Opatija	72	4.092	865	14	5.043
Gradež	321	164	304	7	796
Portorož	6	214	9	2	231
1896					
Opatija	107	4.562	1.003	12	5.684
Gradež	320	238	304	/	862
Portorož	11	206	15	2	234
1897					
Opatija	154	5.752	1.137	26	7.069
Gradež	338	387	371		1.096
Portorož	13	220	11	2	246
1898					
Opatija	130	6.305	1.310	25	7.770
Gradež	397	334	401	1	1.133
Portorož	62	149	7		218
1899					
Opatija	30	6.884	1.373	29	8.316
Gradež	282	577	351	/	1.210
Portorož	100	199	8	3	310
1900					
Opatija	124	6.974	1.351	23	8.472
Gradež	681	880	376		1.937
Portorož	93	239	16		348
1901					
Opatija	121	7.601	1.451	34	9.207
Gradež	594	1.069	451	1	2.115
Portorož	117	240	20	1	378

1902					
Opatija	135	8.648	1.709	40	10.532
Gradež	350	2.360	674	5	3.389
Portorož	167	475	24	4	670
1903					
Opatija	169	10.064	1.812	35	12.080
Gradež	350	2.467	684	2	3.503
Portorož	160	461	21	2	644
1904					
Opatija	148	11.352	1.790	54	13.344
Gradež	415	2.596	361	3	3.375
Portorož	171	445	86	9	711
1905					
Opatija	155	12.111	2.105	60	14.431
Gradež	238	2.240	351	9	2.838
Portorož	181	564	33	6	784
1906					
Opatija	171	13.524	2.543	60	16.298
Gradež	140	3.473	730		4.343
Portorož	182	592	28	9	811
1907					
Opatija	184	15.565	2.263	108	18.120
Gradež	270	4.377	861	/	5.508
Portorož	120	850	32	2	1.004
1908					
Opatija	176	17.296	2.241	81	19.794
Gradež	613	5.470	484	9	6576
Portorož	199	1.102	34	6	1341
1909					
Opatija	324	21.058	3.303	89	24.774
Gradež	496	6.632	624	2	7.754
Portorož	103	1.282	85	3	1.473

1910					
Opatija	281	22.088	4.195	122	26.686
Gradež	200	3.642	330	5	4.177
Portorož	201	1.604	94	12	1.911
1911					
Opatija	310	21.692	4.515	137	26.654
Gradež	454	4.102	458	5	5.019
Portorož	302	2.494	161	3	2.960
1912					
Opatija	338	26.308	4.805	113	31.564
Gradež	523	5.702	513	6	6.744
Portorož	341	2.706	126	32	3.205
1913					
Opatija	279	28.249	4.293	90	32.911
Gradež	260	7.940	667	12	8.879
Portorož	461	3.023	185	7	3.676

Priloga 5: Število obiskovalcev na Malem in Velikem Lošinju ter v Lovranu v obdobju 1897–1913 (Blažević, 1987, 273).

Leto	Mali in Veliki Lošinj	Lovran
1897	1.022	252
1898	1.423	582
1899	1.556	732
1900	1.606	767
1901	1.615	1.180
1902	1.761	1.699
1903	2.135	2.025
1904	2.584	2.254
1905	2.601	2.254
1906	3.213	2.649
1907	3.694	/
1908	4.278	/
1909	4.665	5.621

Leto	Mali in Veliki Lošinj	Lovran
1910	5.544	8.936
1911	6.525	8.742
1912	7.316	10.716
1913	8.469	11.950

Priloga 6: Število obiskovalcev v Postojnski jami do prve svetovne vojne (Šibenik, 1983; Bohinec, Gospodarič in Savnik, 1968, 37–40).

Leto	Obiskovalci v Postojnski jami	Prelomna leta
1819	104	
1820	313	
1821	392	
1822	335	
1823	485	
1824	471	
1825	705	Prvič organizirano binkoštno slavje
1826	326	
1827	520	
1828	774	
1829	951	
1830	959	
1831	975	
1832	962	
1833	1.063	
1834	1.013	
1835	1.219	
1836	1.212	
1837	927	
1838	1.005	
1839	1.027	
1840	1.432	
1841	1.276	
1842	1.211	

Leto	Obiskovalci v Postojnski jami	Prelomna leta
1843	1.414	
1844	1.256	
1845	2.342	
1846	1.611	
1847	1.312	
1848	983	Marčna revolucija
1849	669	Odpade binkoštna prireditev
1850	1.715	
1851	1.476	
1852	1.623	
1853	1.506	
1854	2.170	
1855	1.647	
1856	2.423	
1857	2.630	Južna železnica
1858	4.234	
1859	1.352	Vojskovanje v Italiji; odpade binkoštna prireditev
1860	3.200	
1861	2.168	
1862	2.876	Dograditev železniške proge od Zidanega Mosta skozi Zagreb do Siska
1863	1.628	
1864	3.318	
1865	3.363	
1866	997	Pruska vojna; odpade binkoštna prireditev
1867	3.594	
1868	4.948	
1869	3.927	
1870	4.140	
1871	4.818	
1872	5.407	Železniški tir v jami
1873	5.857	

Leto	Obiskovalci v Postojnski jami	Prelomna leta
1874	4.319	
1875	4.802	
1876	4.481	
1877	4.572	
1878	4.051	
1879	3.973	
1880	4.547	
1881	4.602	
1882	5.918	
1883	4.872	
1884	6.033	Napeljava elektrike v jamo
1885	6.323	
1886	4.015	
1887	6.944	
1888	8.221	
1889	5.231	
1890	6.669	
1891	6.796	
1892	6.905	
1893	7.027	
1894	7.341	
1895	7.064	
1896	7.949	
1897	8.484	
1898	8.727	
1899	8.991	
1900	9.527	
1901	10.876	
1902	12.610	
1903	14.712	
1904	13.459	
1905	12.947	

Leto	Obiskovalci v Postojnski jami	Prelomna leta
1906	11.230	Epidemija tifusa
1907	8.911	
1908	11.808	
1909	24.843	
1910	22.279	
1911	23.885	
1912	27.503	
1913	40.971	
1914	13.743	Začetek prve svetovne vojne

* Benussi navaja drugačne podatke o obiskovalcih v obdobju 1879–1887, in sicer so številke razmeroma višje. Leta 1879 135, 1880 113, 1881 148, 1882 222, 1883 258, 1884 164, 1885 191, 1886 137 in 1887 197 obiskovalcev/kopalcev. Število podobno narašča in pada kakor tisto v uradnih statistikah. Do odstopanj je lahko prišlo zaradi štetja kopalcev in ne tujih obiskovalcev. Kopalci so bili lahko tudi domačini iz bližnjih krajev, ki se niso posluževali tamkajšnjih namestitev in se niso vpisovali v knjige gostov.

Povzetek

Turizem v Avstrijskem primorju: zdravilišča, kopališča in kraške jame (1819–1914)

Pričujoča knjiga je zgodovinska analiza razvoja moderne turistične dejavnosti, ki se pojavi in intenzivneje razvija po industrijski revoluciji in je povezan z ekonomskimi, tehnološkimi ter socialnimi in kulturnimi spremembami, ki so ji sledile. Industrijska revolucija in industrializacija predstavljata pomembno prelomnico v razvoju, saj vplivata na številne ravni človekovega življenja in njegove družbe. Zaradi tega ni naključna postavitev začetkov modernega turizma v konec 18. stoletja, ko se poveča vpliv te dejavnosti na ekonomijo države (Leonardi in Heiss, 2003, 10).

Avstrijsko primorje

Osrednji predmet obravnave je bilo območje nekdanje avstro-ogrske dežele Avstrijsko primorje, kjer so se tekom 19. stoletja na turističnem trgu pojavili različni tipi turizma. V zgodovinopisju (tako mednarodnem kot slovenskem) je bila tematika relativno marginalno obravnavana vsaj do sredine 20. stoletja, zgodovinskemu razvoju turizma, njegovim predohodnim in modernim oblikam, pa so se posvečale tudi druge znanstvene discipline (Walton, 2002,109–10). V slovenskem prostoru se je v zadnjih dvajsetih letih sicer povečal interes za raziskovanje fenomena in njegovih razsežnosti na ekonomskem, socialnem ter kulturnem nivoju, vendar je bil z izjemo najnovejše publikacije o razvoju morskega kopališkega turizma Istre (Šuligoj, 2015) širši primorski prostor deležen pomanjkljive pozornosti. Predvsem pa ne obstajajo študije, ki bi obravnavale različne tipologije turistične ponudbe hkrati, jih med seboj primerjale ter povezale v celoto.

Posamezni kraji na območju Avstrijskega primorja so se, podobno kot v preostalih delih monarhije in v Evropi, pričeli turistično razvijati na podlagi naravnih danosti in privlačnosti, ki so v skladu z novimi medicinskimi

in modnimi smernicami postali zanimivi za to razvijajočo se dejavnost. V okviru (gospodarske) zgodovine turizma obstaja razčlenitev tipologij turističnih destinacij, ki so se razvile v obdobju modernega turizma. Na obravnavanem območju so bile prisotne različne tipologije turizma, in sicer termalni, morski ter jamski. Prvi dve obliki sta bili v svojih začetnih fazah povezani z zdravstvenimi normami in dognanji na področju medicine, kar je veljalo tudi za obliko turizma v alpskem prostoru. Jamski turizem, ki se je razvil v tem prostoru, pa predstavlja posebnost, saj gre za obliko turizma, ki se je lahko pojavila le na območju, kjer so prisotni kraški pojavi. Za jamski turizem velja, da se je najprej razvil na Slovenskem.

Razvoj posameznih oblik turizma, termalnega, morskega in jamskega, smo preučili na podlagi metodološkega pristopa gospodarske zgodovine, z identifikacijo gospodarskih in drugih dejavnikov, ki so vplivali na turistični razvoj posameznih krajev. Pričujoča raziskava je bila osredotočena na zgodovinsko analizo turističnega razvoja v obdobju od začetkov modernega turizma do pričetka prve svetovne vojne. Metodološko se je osredišča na obravnavo turističnega razvoja s preverjanjem prisotnosti in vpliva dejavnikov, ki so razvoj tudi omogočili ali spodbudili. Analizirali smo, ali so bili dejavniki turističnega razvoja, ki jih prepoznavajo gospodarski zgodovinarji turizma, kakor so medicina, nova prometna sredstva, investicije javnega in zasebnega sektorja ter drugi, prisotni tudi na območju Avstrijskega primorja ter ali so bili med seboj prepleteni in kako so vplivali na turistični razvoj med seboj značajsko sorodnih lokacij (Opatija, Gradež, Portorož), obenem pa različnih tipov turističnih destinacij.

Toplice

Moderni turizem se je na območju Avstrijskega primorja pričel intenzivneje razvijati tekom 19. stoletja. Termalni turizem je, kot ugotavljamo na primeru obravnave toplic Sv. Štefana, podobno kakor drugod po Evropi tudi na območju Primorja nastopal kot ena prvih pojavnih oblik modernega turizma, čeprav v precej skromnejših razmerah kot drugod v monarhiji ali na Slovenskem (npr. Karlovy Vary, Rogaška Slatina). V toplicah so prakticirali zdravljenje različnih obolenj na podlagi zdravilnih učinkov, ki jih je medicinska stroka pripisala tamkajšnji žvepleni vodi. Analize, ki so jih opravljali zdravniki, in pričevanja o pozitivnih izidih zdravljenja so lastnike toplic spodbudili k investiranju v to dejavnost. Vendar so toplice konkretneje in uspešneje zaživele šele v drugi polovici 19. stoletja, ko se je rešil problem lastništvo in so prešle v najem oziroma kasnejši odkup zasebniku. Terme so bile že od leta 1864 vklju-

čene v državne statistike. Razvoj zdravilišča je bil v primerjavi z drugimi zdravilišči dežele in države neprimerno skromnejši, čemur so botrovali različni vzroki, in sicer težave z lastništvom, s finančnimi sredstvi, z infrastrukturo in s prometno povezavo ter nenazadnje z nikoli realiziranim vlaganji v zdravilišče. Žvepleno zdravilišče tudi ni sodilo med »klasična« termalna zdravilišča, ki so se zelo uspešno razvijala v monarhiji in v drugih slovenskih deželah. Na podlagi ohranjenih virov in literature je bilo mogoče opaziti pomanjkanje zadostne ureditve postranskih dejavnosti za goste, kot na primer koncertov, izletov, čitalnic in podobnih dejavnosti, ter ponudbe, ki so bile sestavni del vsakega znanega in uspešnega zdravilišča oziroma letovišča. Sv. Štefan je ohranjal pretežno značaj zdraviliškega kraja. V primerjavi z angleškim prostorom so se toplice v Sv. Štefanu razvile kasneje – samo pomislimo, da se je prvo moderno termalno zdravilišče v Angliji (Bath) pričelo razvijati že konec 17. oziroma na začetku 18. stoletja, ko se je tudi najbolj uveljavilo. Celinska Evropa je prav tako zamujala za Anglijo, tam so toplice prišle v modo proti koncu 18. stoletja. V slovenskem prostoru so najbolj znane in uspešne toplice, Rogaška Slatina in Dobrna, pričele s svojo dejavnostjo na začetku 19. stoletja, razvoj žveplenih toplic v Sv. Štefanu pa je potekal sočasno.

Morje

V obmorskih krajih se je v primerjavi s termalnim turizmom in tudi v primerjavi z razvojem drugod po Evropi obmorski turizem razvijal nekoliko kasneje. Posebnost tovrstnih destinacij Avstrijskega primorja oziroma »Riviere« je bil sočasen razvoj različnih oblik morskega zdraviliškega turizma, in sicer zimsko-klimatskega in poletno-kopališkega. Razvoj medicinske stroke in novih medicinskih izsledkov, ki so v morju in morskem zraku prepoznali zdravilne učinke, so zlasti od druge polovice 19. stoletja na območju Avstrijskega primorja spodbudili razvoj morskih zdravilišč. Zdravniki so spodbujali postavitev kopaliških obratov in uvajanje zdravljenja z morsko vodo, zrakom, s slanico in z blatom za številne bolezni, ki so pestile prebivalstvo industrijske dobe.

Nekateri kraji, kakor sta Opatija in Lošinj, so se v prvi fazi razvili kot zimska morska destinacja (prezimovanje v toplih krajih), kar se je na območju Sredozemlja (Azurna obala, Ligurijska riviera) podobno kakor na obravnavanem območju pojavilo tekom 19. stoletja in se uveljavilo v njegovimi drugi polovici. Na prehodu v novo stoletje pa so se, podobno kot kraji v Avstrijskem primorju, sredozemske morske destinacije pričele uveljavljali zlasti v poletni sezoni, čeprav se je v Evropi moda zimskih sredozemskih letovišč ohranila

do 20-ih oziroma 30-ih let prejšnjega stoletja (Battilani, 2009, 116). Za Opatijo in Lošinj na Avstrijski rivieri pa je bilo značilno, da sta se kmalu po pričetku zdraviliške dejavnosti usmerila tudi v poletno sezono. Opatija je že leto po uradni razglasitvi za zdraviliški kraj (1890) namreč uvedla celoletno sezono, čeprav je bila še na začetku 20. stoletja zimska nekoliko bolj priljubljena. Očitno se je v tem obdobju Opatija uveljavljala zlasti kot kraj blage klime in svežega ter zdravega morskega zraka za prezimovanje med jesenjo in pomladjo. Do pričetka prve svetovne vojne pa se je kazalec usmeril v prid poletni kopališki sezoni. Najbolj priljubljeno morsko zdraviliško letovišče Avstro-Ogrske se je v obravnavanem obdobju sočasno uspešno razvijalo v dveh letnih obdobjih. Ker pa je tudi Opatija sledila evropskim modnim trendom, se je počasi preusmerila v poletno morsko turistično destinacijo.

Poleg dvosezonskih so se razvijale tudi enosezonske destinacije, kakor sta Gradež in Portorož. Podobno kot drugi obmorski kraji v Evropi so se na turističnem trgu prvotno pojavile kot zdraviliški kraji, saj so tamkajšnje naravne danosti ustrezale novim kurativnim in modnim zapovedim medicinske stroke. Gradež in Portorož, ki sta se pričela turistično razvijati proti koncu 19. stoletja, sta od vsega začetka zdravljenje prakticirala le v poletni sezoni. V Gradežu so že na začetku 70-ih let 19. stoletja obiskovali okrevališče v poletnih mesecih, ravno tako so v Portorožu že konec 70-ih let 19. stoletja pričeli prakticirati zdravljenja v tem letnem času. Ti dve lokaliteti sta v primerjavi z evropskimi trendi izkazovali že relativno zgoden poletni turistični značaj.

Vse tri prvenstveno obravnavane obmorske destinacije, to so Opatija, Gradež in Portorož, so se razvile na podlagi sicer različnih naravnih danosti, pri čemer so znanstvena dognanja, ki so kopanju v morski vodi in zadrževanju na plaži pripisovala pomembne terapevtske funkcije, odigrala ključno spodbujevalno vlogo. Opatija je svoj razvoj pričela kot klimatsko zdravilišče, tej dejavnosti se je kmalu pridružila tudi kopališka. Gradež je s svojimi dolgimi peščenimi plažami v prvi fazi razvoja gostil predvsem bolne otroke[1] iz revnejših družin monarhije, saj so tam zdravili otroške bolezni industrijske dobe (tuberkuloza, skrofuloza). Portorož je svoje začetke zasnoval predvsem na osnovi bližnjih solin in zdravilnih učinkov tamkajšnjega blata in slanice.

1 Do prve svetovne vojne so se nekateri obmorski kraji uveljavili kot zdraviliški kraji, ki so bili v prvi vrsti namenjeni otrokom. Tak primer lahko zasledimo v Valdoltri, ki še danes ohranja ta značaj, in sicer bolnišnično dejavnost.

Dejavniki razvoja modernega turizma

Medicina

Za začetnike in pobudnike razvoja v vseh treh krajih veljajo zdravniki, ki so identificirali potencialne pozitivne učinke zdravljenja z morsko vodo, zrakom, mivko, s soncem, z blatom in s slanico. V tem so vse tri lokacije sledile evropskim trendom, kjer je medicinska stroka nastopala kot pomemben dejavnik turističnega razvoja zlasti v njegovih začetnih fazah, čeprav je bila ta stroka tudi v funkciji upravnih in vodilnih organov zdravilišč – zdraviliška komisija – prisotna tudi kasneje. Svoj vpliv je kazala ob različnih priložnostih, kakor je bilo mogoče zaslediti na primeru Portoroža, kjer so leta 1904 želeli nekdanjo Righettijevo vilo podeliti v najem neznani družbi, ki je tam načrtovala ureditev sanatorija za skrofulozo. Proti temu sta odločno nastopili zdraviliška komisija in uprava družbe *Portorose*, saj bi po njunem mnenju odprtje sanatorija škodovalo uspešnemu turističnemu razvoju Portoroža. Zaradi majhne plaže z veliko koncentracijo kopalcev bi namreč zdravi gosti v morju lahko prihajali v stik z bolnimi in se okužili. Sodelovanje med javno sfero, ki so jo zastopali tudi zdravniki, in zasebnim subjektom kakor tudi drugimi turističnimi akterji v nekem letovišču je bilo ključnega pomena za njegov nadaljnji razvoj, kar se je pokazalo tudi v navedenem primeru.

Medicina ni vplivala le na razvoj termalnega in morskega turizma in ga spodbujala. V širšem alpskem prostoru je prav tako nastopala kot pomemben dejavnik razvoja zdraviliško-letoviškega turizma. Najprej so se gorske klimatske postaje pojavile v Švici (začetek 19. stoletja). Na območju Primorja pa medicina ni bila tako prisotna, saj se je tu v alpskem svetu razvila predvsem oblika turizma, ki je bila vezana na gorništvo in osvajanje gorskih vrhov. Drugje na Slovenskem pa so zdravstveni vzgibi odigrali pomembno vlogo pri zagonu turizma v gorskem svetu, kakor se je to zgodilo na primeru Bleda, kjer je mogoče zaslediti usklajenost z evropskimi trendi. Turizem v gorskem svetu in alpinizem nista bila podrobnejša predmeta naše obravnave.

Pri drugi obliki turizma, jamskem, medicina ni odigrala pomembnejše vloge dejavnika oziroma spodbujevalca razvoja, saj je bil obisk v tem primeru pretežno vezan na določeno naravno privlačnost in ne na zdravilno funkcijo, čeprav je bilo deloma mogoče zaslediti tudi poskuse letoviškega klimatskega turizma na Krasu.

Nova prometna sredstva

Zdravniki oziroma medicina tudi v obravnavanem prostoru niso bili edini dejavnik turističnega razvoja. Dejavniki so bili med seboj tudi prepleteni in

soodvisni. Tako so ključne posledice industrijske revolucije in industrializacije, nova parna prevozna sredstva, vplivala tudi na turistični razvoj. Nova prometna sredstva, ki v evropskem zgodovinopisju predstavljajo enega izmed najpomembnejših in najprepoznavnejših dejavnikov razvoja modernega turizma, so na turizem vplivala tudi na območju Avstrijskega primorja. Sama izgradnja prometne infrastrukture ter urejena in dobra prometna dostopnost, ki, kakor ugotavljajo gospodarski zgodovinarji, ni v prvi vrsti služila turizmu, je lahko pozitivno vplivala na njegov nadaljnji razvoj. Čeprav pri obravnavanih primerih morskih krajev in termalnega zdravilišča nova prometna sredstva niso neposredno pripomogla k izrazitemu porastu števila obiskovalcev, pa so kraji, kjer na primer »železna cesta« ni bila zgrajena, ostali izolirani od večjih mestnih in industrijskih središč. Večja oddaljenost je lahko zmanjšala turistični obisk oziroma razvoj, kar se je zgodilo v nekaterih toplicah (na primer na Dolenjskem, glej Janša, 1968).

V obmorskih turističnih krajih izgradnja novih prometnih kopnih povezav (železnica) in vzpostavitev ladijskih parnikov nista nastopili kot neposredni posledici turističnega razvoja oziroma ga turizem ni povzročil, so se pa že obstoječi turistični kraji dobro zavedali prednosti, ki jih je hitrejši, cenejši, varnejši in točnejši transport imel za njihov nadaljnji razvoj, zato so si prizadevali za vzpostavitev čim boljše prometne povezave in olajšan dostop turistom. Na primeru obravnavanih morskih zdravilišč je bilo mogoče opaziti, da so se nove prometne povezave najprej vzpostavile po morju in to tudi pred samim začetkom turističnega razvoja, kar pomeni, da ta dva pojava načeloma nista bila povezana ali soodvisna. Kopenske prometne povezave so se večinoma vzpostavljale kasneje, ko so bili kraji že prepoznavni na turističnem trgu (z izjemo Opatije). Nova prevozna sredstva na tem območju niso spodbudila nastanka novih turističnih destinacij, so pa pozitivno vplivala na njihov nadaljnji razvoj.

Jame

Očitnejši je bil vpliv železnice na jamski turizem, kar je bilo analizirano na primeru Postojnske jame. Ta jama se je v 19. stoletju pričela turistično intenzivneje razvijati in ugodna prometna lega kraja je to tudi spodbujala ter turizmu nedvomno igrala v prid. Pomembno prelomnico v obiskovanju je predstavljala izgradnja južne železnice leta 1857, saj se je jama oziroma Postojna nahajala prav na njeni trasi. Potovanje z vlakom je bilo finančno ugodnejše, krajša potovanja so si lahko privoščili tudi manj premožni. Tako so v Postojno z vlakom že pred prvo svetovno vojno potovali številni meščani in celo (tržaški) delavci (Studen, 2006a, 30; Čeč, 2001, 49). Vlak je postal priljubljeno

prevozno sredstvo (Pirkovič, 1987, 16), ki so se ga radi posluževali za izlete. Za Postojno oziroma njen turizem je vlak pomenil prispevek, saj je pripomogel k večanju števila obiskovalcev in tako nastopal kot eden izmed pomembnejših dejavnikov turističnega razvoja. Po izgradnji proge je število obiskovalcev jame intenzivneje naraščalo, kar je spodbudila tudi uvedba t. i. vlaka za zabavo. Na nadaljnji uspešni turistični razvoj kraja pa so vplivali tudi drugi pojavi in dejavniki, kakor na primer odkritje drugega dela jame leta 1818, urejanje dostopa v jami, modernizacija (razsvetljava, tiri) in promocija.

Vpliv izgradnje železniške trase je posredno viden na primeru jame Vilenice, ki je bila pred industrializacijo ena najprepoznavnejših in najbolj obiskanih jam na Krasu. S preusmeritvijo ceste v 18. in izgradnjo železnice, ki ni potekala mimo krajev v neposredni bližini jame, v 19. stoletju se je (turistični) obisk precej zmanjšal in jama je, kakor je zapisal pisec vodnika po Vilenici in takratni tajnik italijanskega planinskega društva Boegan, tonila v pozabo (Boegan, 1897, 10). Čeprav dejstvo, da kraj ni bil povezan z železniško progo, ni bilo edini razlog za zaton nekdaj najbolj priljubljene jamske destinacije.

Tisk in promocija

V dobi industrializacije je tisk pričel igrati čedalje pomembnejšo vlogo in pripomogel k unifikaciji oziroma standardizaciji jezika (Anderson, 1998, 66). Preko oglaševalskih orodij so v Opatiji, Gradežu in Portorožu informirali potencialne turiste o prometnih povezavah, cenikih in urnikih parnikov ter vlakov, ki so pristajali oziroma se ustavljali v letoviščih. Promocija turističnih destinacij s pomočjo tiska je bila na sploh zelo pogost pojav in morska zdravilišča Avstrijske riviere pri tem ne predstavljajo izjeme. Aktivno in učinkovito oglaševanje turističnih storitev je pripomoglo k prepoznavnosti krajev, zaradi tega so si vodilni v obravnavanih zdraviliščih zelo prizadevali za čim večjo promocijo. V ta namen so uporabljali različna komunikacijska orodja in razmah tiska je oglaševanje zelo olajšal. Turistični kraji, njihovi upravitelji, zdravniki in lastniki nastanitev so izdajali številne informativne vodnike in brošure ter razglednice, s plakati pa oglaševali svoje storitve na kolodvorih in v domačem ter tujem časopisju. V promocijske namene so sodelovali tudi na razstavah in kongresih ter v času zdraviliške sezone organizirali številne dogodke in prireditve za zabavo gostov. Promocija je bila torej pomemben dejavnik oziroma orodje, ki so se ga v Opatiji, Gradežu in Portorožu, podobno kakor v drugih zdraviliščih in letoviščih monarhije in Evrope, zelo posluževali. Nenazadnje je 19. stoletje obdobje nastanka prvih sodobnih potovalnih priročnikov, ki jih je moderna turistična dejavnost zelo spodbujala. Tega so se zavedali tudi v drugih turističnih krajih Primorja in države, saj so potovalni

priročniki postajali čedalje bolj priljubljeno čtivo za potnike, ki so se prevažali z vlakom. Ravno potovanje z vlakom so popularizirali vodniki, ki so opisovali poti in kraje ob železniški progi (vodnik po južni železnici, Semmeringu, bohinjski progi in drugi). Tega oglaševalskega orodja so se poleg zdraviliških krajev posluževali tudi na območju, kjer se je razvijal jamski turizem. Upravitelji jam (jamska komisija, planinska društva) in zagrizeni raziskovalci jamskega podzemlja so objavljali številne vodnike, izdajali razglednice, oglaševali na kolodvorih ter objavljali prispevke v domačem in tujem časopisju.

Javni upravni subjekti in zasebne pobude

Pomemben oziroma celo izstopajoč dejavnik turističnega razvoja so bili v Evropi in na območju Avstro-Ogrske javni upravni subjekti (država, dežela, občina), ki so sodelovali pri oblikovanju turistične politike kraja ter spodbujali in vzpostavljali turistično dejavnost. Država je bila predvsem tista, ki se je ob naraščajočemu ekonomskemu učinku turistične dejavnosti čedalje bolj zavedala njenih prednosti in zaradi tega panogo skušala usmerjati in nadzorovati, saj je turizem tekom 19. stoletja postal pomembna dobičkonosna dejavnost. Država in lokalne oblasti so turistično dejavnost spodbujale in uravnavale na različne načine. Ena izmed učinkovitih oblik je bilo ustanavljanje tujskoprometnih zvez oziroma deželnih zvez za spodbujanje tujskega prometa na deželni/državni ravni in na lokalni ravni ustanavljanje olepševalnih društev. Število društev v Avstro-Ogrski je do prve svetovne vojne naraščalo; na Kranjskem jih je bilo denimo 28, na Spodnjem Štajerskem pa 16 (štajerska društva so bila pretežno nemška). Številna društva so se ustanavljala tudi na območju Primorja,[2] tako v obmorskih zdraviliških krajih kakor tudi v gorskih in na splošno v vseh krajih, ki so si prizadevali za urejenost okolice in privabljanje tujcev. Ustanavljanje olepševalnih, tujsko-prometnih in razvedrilnih društev kaže na naraščajoči pomen turistične dejavnosti. Številčnost društev in organizacij, ki so delovale v turističnih in drugih krajih, ter prepletanje in tudi prekrivanje oziroma podvajanje njihove dejavnosti (zdraviliške komisije, olepševalna društva, razvedrilni komiteji) pa po drugi strani kažejo na neko razdrobljenost in nepovezanost turističnih akterjev. Njihova številčnost pa ne preseneča, saj sta kasnejši ministrstvo za javna dela ter prometno ministrstvo in zveze za tujski promet finančno podpirali delovanje vseh tovrstnih društev.

2 Po seznamu olepševalnih društev, ki jih hrani državni arhiv v Trstu, sodeč, je bilo v obdobju 1888–1913 poleg 3, ki so bile obravnavane v delu, še 27 takih društev. V: AST, I.R. Luogotenenza, Società 1850–1919, Classifica B/XV, Società d'abbellimento, 1888–1913, Classifica B/XVI in Classifica B/XVI/I, š. 17.

Društva, ki so se zgledovala po švicarskih, angleških in nemških vzorcih, so pričeli ustanavljati od druge polovice 19. stoletja dalje. Ob ustanovitvi so bila postavljena tudi pravila, ki so določala namen, način pridobivanja finančnih sredstev, organizacijsko strukturo, članstvo in njihovo delovanje. Prvo olepševalno društvo na Slovenskem je bilo ustanovljeno v Celju leta 1871. Na območju, ki smo ga obravnavali, je bilo prvo društvo leta 1883 ustanovljeno v Postojni (sicer na Kranjskem). V Postojni je delovala tudi jamska komisija, ki je bila ustanovljena že leta 1823. Na Rivieri je bilo prvo društvo osnovano v Opatiji, od leta 1885 sta delovali namreč olepševalno društvo in opatijska sekcija avstrijskega turističnega kluba, čeprav je državno razglasitev za zdraviliški kraj doživela šele štiri leta kasneje. Gradež je na tem področju precej zamujal, saj se zanj društvo omenja šele leta 1908. Razlogi za relativno pozno ustanovitev društva v Gradežu lahko tičijo tudi v prvotni naravi zdravilišča oziroma otroškega okrevališča, ki so ga upravljale in financirale občina in njene ustanove ter skupaj z zdraviliško komisijo in vodstvom okrevališča skrbele tudi za urejenost kraja. Po ustanovitvi kuratorija leta 1907 in čedalje večjemu turističnemu razvoju (sicer že konec 19. stoletja) se je tudi v Gradežu ustanovilo olepševalno društvo. V zdraviliščih je sicer veljalo, da so za urejenost in olepšavo kraja ter razvedrilne dejavnosti skrbele tudi zdraviliške komisije. Portorož je bil za zdravilišče razglašen leta 1897, torej ustanovitev društva dve leti kasneje niti ne preseneča oziroma je ne moremo označiti kot pozno.

Društva so se na deželni in državni ravni vključevala v deželne zveze za pospeševanje tujskega prometa, ki so njihovo delovanje tudi financirale. Na območju Primorja so bile deželne zveze ustanovljene v Gorici, Trstu in Opatiji. Zveze so skrbele za urejeno in čisto okolico, parke, sprehajalne poti, izdajo informativnih biltenov, organizacijo prireditev in prevozov ter nasploh propagando – objave v časopisih, izdaja mesečnikov, razglednic, vodnikov, organizacija ekskurzij in sodelovanje na razstavah. Deželne zveze so v sodelovanju z ministrstvom za železnice organizirale t. i. družabne izlete ali izlete z vlakom za zabavo, kar je potnikom oziroma turistom prineslo popuste za vozovnice za vlak. Finančna podpora za njihovo delovanje je prihajala tako z državne (ministrstva) kakor deželne strani ali s strani posameznih donatorjev.

Država in dežele so si preko teh organizacij ter Ministrstva za javna dela[3] in železnice[4] prizadevale za večjo urejenost krajev, promocijo turistične dejav-

3 Leta 1907 je skrb za turizem prešla pod Ministrstvo za javna dela (Bressan, 2007, 245–46).

4 Skrb za turizem so v Avstro-Ogrski prevzemala tudi nekatera ministrstva in državne ustanove. Do ustanovitve Ministrstva za železnico leta 1886 z njegovim trinajstim odsekom, ki je skrbel za promocijo dotoka tujcev, je za turizem skrbela generalna direkcija državnih železnic. Novo

nosti, angažiranost in izobraževanje domačinov na tem področju ter vlaganje v turistično infrastrukturo z namenom, da bi v državo privabili čim več obiskovalcev, ki bi bili s tamkajšnjimi storitvami tudi zadovoljni. Kljub nekaterimi kritikam (kot je bila na primer predstavljen Gärtnerjev prispevek iz leta 1906) o pomanjkanju reklame in ustreznih (udobnih) kapacitet, neprimerni ureditvi higienskih razmer, ustreznosti cen in drugih pomanjkljivostih se je v državi in na območju Primorja tudi preko zvez in društev turizem uspešno razvijal. Država je pri turističnem razvoju do prve svetovne vojne igrala zelo pomembno vlogo.

Za nadaljnji razvoj turističnih krajev v Avstrijskem primorju je bilo pomembno zlasti vlaganje v primerno infrastrukturo, ki je uspela privabiti in zadržati elitne goste. Urejenost okolice, sprehajalne površine, hoteli in penzioni, napeljava vodovoda, električne razsvetljave in kanalizacije ter izleti, športne dejavnosti in zabava so bili pomembni akterji njihovega uspeha. Pri tem so bile prav tako dejavne inicitiva in investicije javnih subjektov (države, dežele) ter predvsem prizadevanja lokalnih in regionalnih uprav za modernizacijo mest in turističnih krajev.

Poleg državnih in deželenih akterjev so turistični razvoj spodbudili in omogočali tudi zasebniki, ki so ponekod odigrali pomembno vlogo že pri samih začetkih. V Opatiji je to bila družba Južne železnice, v Portorožu pa podjetni lokalni zasebniki, ki so ustanovili družbo in pričeli vlagati v zdraviliško dejavnost. Poleg zdravnikov je v obeh krajih zasebna pobuda odigrala zelo pomembno vlogo dejavnika pri nadaljnjem turističnem razvoju, saj so bili zasebniki prisotni kot bodisi lastniki hotelov in nastanitev bodisi sanatorijev. Ravno tako so v Postojni zasebniki videli interes za vlaganje v turistično infrastrukturo, saj so si nekateri prizadevali za zakup jame. Do tega sicer ni prišlo in jama je vselej ostala v »javnih« rokah, saj je bila jamska komisija kot njen vodilni upravni organ vodena s strani okrajnega glavarstva.

Prosti čas

Moderni turizem je bil vezan tudi na pojav prostega časa; predstavljal je namreč eno od možnosti njegovega izkoristka. Na širitev turistične ponudbe so v industrijski dobi vplivale spremembe na gospodarsko-socialni ravni, saj se je možnost potovanj iz ozkega kroga pripadnikov višjih družbenih slojev, ki so razpolagali s prostim časom in finančnimi sredstvi, postopoma začela širiti na premožnejše meščane, ki so iskali oddih v poletnih letoviščih in se pri tem zgledovali po aristokratskih navadah. S postopnim večanjem dohodkov se je

ministrstvo je sodelovalo je tudi z Ministrstvom za trgovino in skupaj z deželnimi zvezami načrtovalo turistično propagandno strategijo (Bressan, 2007, 245–246).

možnost potovanja širila tudi na druge sloje prebivalstva, najprej na širše meščanstvo (poletna svežina) in nato na delavstvo, ter tako pridobila množičen značaj. Proces je bil seveda dolgotrajen. Prosti čas in pravica do njegovega koriščenja ter plačanega dopusta se je v Evropi uveljavljala le postopoma, kar je veljalo tudi za nekdanjo Avstro-Ogrsko in kasnejšo Jugoslavijo.[5] Zaradi tega v obdobju modernega turizma govorimo pretežno o elitnem turizmu, turizmu višjih družbenih slojev, čeprav so počitnice oziroma, bolje rečeno, izletništvo dosegali tudi že manj premožne sloje prebivalstva, ki so si za krajši čas to lahko privoščili, saj so se zaradi postopnega skrajševanja delovnika lahko udejstvovali v drugih dejavnostih, njihov boljši materialni položaj pa je omogočal tudi večjo kupno moč (Kresal, 1998, 13), kar je bila pomembna pridobitev tudi za turistično dejavnost. Moderni turizem se je razvijal v dobi meščanstva, ki je postajalo vse pomembnejši dejavnik v družbi. Poleg meščanstva, ki se je pričelo posluževati turističnih storitev, je rasel tudi delavski razred, ki je postopoma pridobival socialno zaščito in pravico do plačanega dopusta[6] ter je predvsem od druge polovice prejšnjega stoletja postal koristnik turističnih storitev.

Elitni turizem

V obdobju do prve svetovne vojne govorimo pretežno o elitnem turizmu, o turizmu, ki so si ga lahko privoščili le bogatejši, ki so razpolagali z zadostnimi finančnimi sredstvi in s časom za dolga letovanja, zdravljenje, sprostitev in zabavo. To je veljalo zlasti za goste morskih zdravilišč, kjer so se zadrževali daljša časovna obdobja (tudi več mesecev) in za letovanje porabili znatne vsote denarja. Poleg samih nastanitev so gosti koristili tudi zdraviliške usluge in morska kopališča ter se udeleževali družabnih dogodkov. Dodatne storitve so bile seveda doplačljive. V morska letovišča so prihajali tudi manj premožni gosti, ki so se v krajih navadno zadržali krajši čas. V Opatiji je v obdobju 1911–1913 sicer največ gostov letovalo dlje kot dva tedna, hkrati so zabeležili precej »mimoidočih« obiskovalcev oziroma izletnikov, ki so se v kraju zadržali do 48 ur. Slednji niso bili všteti v statistiko obiskovanja, vendar je bilo njihovo število visoko, saj jih je bilo leta 1911 6.960, leta 1912 6.590 in leto pred pričetkom prve svetovne vojne 9.099.[7]

5 Redni letni dopusti so se v nekdanji Jugoslaviji uveljavljali postopoma, obrtni red iz leta 1931 je pravico do rednega letnega dopusta uvedel za višje pomožno osebje (Kresal, 1998, 213).

6 V slovenskih deželah avstrijskega dela monarhije je od konca 60-ih let 19. stoletja do leta 1910 naraščal delež zaposlenih v obrti in industriji (Fischer, 2005). Podatke je Fischerjeva analizirala na podlagi avstrijskih statistik za popise v letih 1869, 1880, 1890, 1900 in 1910.

7 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IX – Autorità centrali, provinciali, comunali; legislazione; dogane, classifica IX/291 luoghi di cura e ordinanze a) Abbazia, Grado in b) Portorose e Lussinpiccolo, š. 2862: Statistischer Ausweis über den Fremdenverkehr in der Saison 1911, 1912, 1913.

Čeprav je bil v ospredju elitni turizem, so v bližnje kraje na počitnice prihajali tudi manj premožni gostje. To je sicer bolj veljalo za gorske destinacije in obiskovanje kraških jam, kjer je bil obisk lahko tudi krajše narave. Prav tako je s popularizacijo zimskih športov med meščani postajal čedalje bolj priljubljen obisk Bohinja, saj »posebno meščanstvo obrača večjo pozornost na ta vsestransko zdravi in razmeroma jako cen šport«.[8] Relativno udobno in finančno ugodno potovanje z vlakom (tudi s popusti – »zabavni vozovi« oziroma »vlaki za zabavo«) je namreč omogočilo turistično obiskovanje oziroma izlete tudi manj premožnemu sloju prebivalstva. Tako je Postojnska jama po izgradnji južne železnice postala priljubljena izletniška točka za meščane iz Ljubljane in Trsta (Studen, 2006a, 23), Bohinj pa za Ljubljančane, Goričane in Tržačane.

Na osnovi povedanega je mogoče sklepati, da sta bila turistični razvoj in obisk odvisna od različnih dejavnikov: naravnih danosti, prometnih povezav, vloge zdravnikov, javnih in zasebnih subjektov ter nenazadnje sposobnosti samega kraja in njegovih organizacij za promocijo (plakati, brošure, oglasi v časopisju) in zabavo. Poleg naštetih so na gostoto obiska in priljubljenost krajev vplivali tudi drugi dejavniki, na primer vojna in politične krize, na katere vodilni v turističnih krajih niso imeli vpliva. Nekateri drugi dejavniki, ki jih prepoznava zgodovina, kot je, denimo, vloga posrednikov in turističnih agencij, v obravnavanem časovnem obdobju še niso prišli v ospredje. Deloma so bili že prisotni, kakor na primer v zdraviliških krajih, kjer so se upravitelji zdravilišč, zdraviliške komisije, vključevali in povezovali s tujimi agencijami, ki so promovirale njihovo destinacijo. Ti dejavniki so bili tekom raziskave le posredno omenjeni in umeščeni v vsebino.

V delu smo preučili razmeroma širok spekter turističnih krajev oziroma vrst turističnih destinacij. Pri analizi smo izhajali iz uveljavljene metodologije (gospodarskih zgodovinarjev) v mednarodnem prostoru, s preverjanjem obstoja in učinka dejavnikov turističnega razvoja. Obravnavane turistične destinacije, tudi tiste sorodnega tipa, so imele specifične začetnike, pobudnike in razvojne usmeritve. Nekateri kraji so dosegli visoko prepoznavnost na državni in celo mednarodni ravni, drugi nekoliko ali bistveno manjšo. Na uspeh določene zdraviliško-turistične destinacije so vplivali sama lega kraja in naravne danosti, modne smernice, dostopnost, medicina, interes za vlaganje v turistično infrastrukturo in ureditev ter trenutna modna usmeritev.

Ugotoviti je bilo mogoče, da so obravnavani turistični kraji oziroma tipologije destinacij sledili sodobnim evropskim modnim trendom. Morska le-

8 Zimske zabave in zimski športi v Bohinju (*Promet in gostilna*, 1908, št. 7, 67).

tovišča (zimska) so se sicer razvila nekoliko kasneje, a v eni destinaciji združevala več oblik turistično-zdraviliške ponudbe, in sicer zimsko-klimatsko in poletno-kopališko. Slednja je bila v primerjavi z evropskih prostorom časovno celo v prednosti, saj so se sredozemske morske destinacije v poletno sezono postopoma usmerjale šele na začetku 20. stoletja in se uveljavile tekom 20-ih in 30-ih let, medtem ko sta se na primer Gradež in Portorož že na samem začetku uveljavila kot poletni destinaciji. Začetna zdraviliška dejavnost morskih krajev se je na začetku 20. stoletja čedalje bolj usmerjala v letoviško, ki je bila finančno in ekonomsko uspešnejša.

Posebnost primorskega prostora je bila nedvomno razvoj jamskega turizma, ki predstavlja najzgodnejši primer tovrstnega turizma na svetovni ravni; ta se je v največji meri udejanjil v Postojnski jami ter dosegel velik uspeh. Poleg te jame sta bila analizirana tudi turistična razvoja v Vilenici in Škocjanskih jamah, kjer sta pobudo za raziskovanje podzemlja in turistično urejanje prevzeli jamarski sekciji planinskih društev. Jami nista dosegli turistične prepoznavnosti Postojnske (zlasti ne Vilenica), na kar so vplivali različni dejavniki (prometna dostopnost in lokacija, upravljanje in urejanje lastništva oziroma najema, urejanje infrastrukture v jamah).

Obravnavane turistične destinacije Avstrijskega primorja so se v fazi oblikovanja in uveljavljanja modernega turizma uspešno pozicionirale na trgu. Kraji so postali znane in priljubljene turistične destinacije tako v lokalnem (regionalnem) kot širšem državnem in celo izvendržavnem okolju. Turistični trendi so v glavnem sledili evropskim modnim smernicam, vendar s specifikami, ki so bile značilne za ta prostor (turistično obiskovanje jam). Na uspešen razvoj turistične dejavnosti kažejo tudi vlaganja v turistično infrastrukturo, tako s strani države in lokalnih oblasti kot privatnih investitorjev. Dobra prometna dostopnost in promocijska dejavnost sta pripomogli k še večjemu uspehu destinacij, ki so se v prvi vrsti razvile na podlagi naravnih danosti, privlačnosti in novih medicinskih dognanj. Njihov razvoj je začasno prekinila prva svetovna vojna, ki je po svojem koncu prinesla tudi nove državne meje.

Summary

Tourism in Austrian littoral: spas, seaside destinations and Karst caves (1819-1914)

The following book is a historical analysis of the development of modern tourism, which occurred and intensively developed after the industrial revolution and is related to economic, technological, social and cultural changes that followed. The industrial revolution and industrialization represent an important milestone in human development due to their significant influence on many levels of life and society. Hence, it is not coincidental that the beginning of modern tourism is placed in the late 18th century when its impact on the country's economy increased (Leonardi and Heiss, 2003, 10).

The Austrian Littoral

The central subject of the research was the Austrian Littoral territory in the former Austro-Hungarian Land, where various forms of tourism appeared on the tourist market during the 19th century. In historiography (both international and Slovenian) the topic was relatively scarcely addressed up until the mid-20th century, however, the historical development of tourism and its earliest and contemporary forms were also studied by other scientific disciplines (Walton, 2002, 109–110). In Slovenia the interest for researching this phenomenon and its magnitude on the economic, social and cultural level has increased in the past twenty years, however, with the exception of the latest publication on the development of spa tourism in Istria (Šuligoj, 2015), the wider coastal area has not been studied much. Furthermore, there are no studies that simultaneously address different typologies of tourist services, comparing and connecting them into a whole.

Certain places in the Austrian Littoral, similarly to the rest of the Empire and Europe, began developing their tourism based on natural resources

and attractions, which became appealing for this emerging industry in line with the new medical and fashion trends. In the context of the (economic) history of tourism, there is a classification of tourist destination types that developed in modern tourism. Different typologies of tourism were present in the studied area, namely thermal, seaside (climate/bathing and summer/winter) and cave tourism. The first two types were associated with health standards and medical knowledge, which were also the motives for the development of tourism in the Alps. Cave tourism that developed in this area is a peculiarity since it could only develop in an area with karst features. Cave tourism is considered to have firstly developed in the Slovenian territory.

We studied the development of specific forms of thermal, seaside and cave tourism based on the methodological approach of economic history, identifying the economic and other factors that affected the development of tourism in individual places. The present study is focused on the historical analysis of tourism development in the period from the start of modern tourism until the beginning of World War I. Methodologically, the study focuses on researching tourism development by assessing the presence and influence of the factors that permitted or stimulated it. We studied whether the factors for tourism development, that are largely recognized by economic historians, such as medicine, new transportation means, investments of the public and private sector etc., were also present in the Austrian Littoral, whether they were intertwined and how they influenced tourism development of similar locations (Opatija, Grado, Portorož), and on the other hand the development of different tourist typologies.

Health spas

Modern tourism of the Austrian Littoral began developing intensively in the researched area during the 19th century. Thermal tourism, like the case study of Santo Stefano spa (today Istarske toplice) shows and similarly to elsewhere in Europe, including the Littoral, appeared as one of the first manifestations of modern tourism, although under somewhat more modest conditions than elsewhere in the monarchy or in the Slovenian territory (e.g. Karlovy Vary, Rogaška Slatina). At the Santo Stefano spa resort, various ailments were treated as the medical profession believed the local sulfuric water had many beneficial properties. The analyses that were performed by doctors and the testimonials about the positive effects of treatments encouraged spa owners to invest into the business. However, the resort came into life more vigorously and effectively in the second half of the 19th century, when ownership was

sorted and the spas were initially leased and later also sold to private individuals. The spa resort has been included in the national statistics since 1864. In comparison to spa centres elsewhere in the territory and in the country, the development at Santo Stefano was far more modest which was the result of ownership problems, financial assets, infrastructure and transport connections, and finally of investments that never came through. Also, the sulphuric spa did not fit into the "traditional" thermal spa model, which was developing successfully in the Monarchy and in other Slovenian territories. Based on preserved sources and literature it was possible to notice the lack of adequate secondary activities for guests, such as concerts, tours, reading rooms and other events and offers, which were an integral part of all known and successful spas and resorts. Santo Stefano maintained its personality of a predominantly spa resort and it developed quite late, compared to England, where the first modern thermal spa (Bath) began developing at the end of the 17th or early 18th century when it asserted itself more significantly. Continental Europe was also somewhat behind England; the spas came into fashion towards the end of the 18th century. The most famous and successful spa resorts of the Slovenian territory are, Rogaška Slatina and Dobrna, which started their activity at the beginning of the 19th century, at around the same time as the sulphuric spa of Santo Stefano.

The sea

Compared to thermal tourism and to its development in the rest of Europe, the seaside tourism in the coastal area developed somewhat later. One of the most distinct traits of these destinations in the Austrian Littoral, or the "Riviera", was the simultaneous development of different forms of seaside spa tourism, namely the winter-climate and summer-seaside tourism. The development of the medical profession and new medical discoveries, that recognized the beneficial properties of the sea and the sea air, prompted the development of seaside spa resorts in the Austrian Littoral, particularly after the second half of the 19th century. Doctors encouraged the building of spa and bathing facilities as well as the introduction of treatments with sea water, sea air, brine and mud for various ailments that affected the industrial age population.

In the 19th century certain places, such as Opatija and Lošinj, initially developed as winter seaside destinations (wintering in warmer climates), which was also the case in the Mediterranean (Cote d'Azur, Ligurian Riviera). In both cases, the trend was firmly established by the late 19th century.

At the turn of the century, however, the Mediterranean seaside destinations and similarly the destinations in the Austrian Littoral began establishing especially in the summer season, although the fashion for winter Mediterranean resorts in Europe remained until the 1920s and 1930s (Battilani, 2009, 116). Contrarily, Opatija and Lošinj on the Austrian Riviera oriented their spa activities to the summer season shortly after their establishment. Opatija quickly introduced the year-round season one year after it was officially proclaimed as a health resort (1890), although at the beginning of the 20th century the winter season was still slightly more popular. Opatija obviously established itself in this period as a destination with a mild climate and healthy fresh sea air, particularly appropriate for wintering between fall and spring. By the beginning of World War I the summer bathing season prevailed. The most popular seaside health spa resort of the Austro-Hungarian Empire in the researched period was simultaneously and successfully developing in two seasons. But since Opatija followed the European fashion trends, it slowly became a summer seaside tourist destination.

In addition to the two-season destinations, one-season destinations developed too, such as Grado and Portorož. Similarly to the other European seaside destinations they initially emerged as health resorts on the tourism market, since their natural resources complied with new treatment and fashion directives in medicine. Grado and Portorož, which began developing in tourism towards the end of the 19th century, offered treatments only in the summer season from the very beginning. At the beginning of the 1870s, the most opted time for visiting Grado was summer and similarly a decade later Portorož began performing therapies mostly during the summer months. Compared to European trends, these two localities developed their summer tourist features relatively early.

All three originally studied coastal destinations, namely Opatija, Grado and Portorož developed based on different natural endowments. The scientific findings that attributed important therapeutic characteristics to swimming in sea water and spending time on the beach played a key promotional role. Opatija began developing as a climate spa but soon expanded its activity to bathing as well. Grado, with its long sandy beaches, initially hosted mainly ill children1 from poorer families of the monarchy, treating illnesses that afflicted children of the industrial era (tuberculosis, scrofulosis). At the begin-

1 Until the First World War, some of the seaside sites established as health resorts, which were primarily built for children. An example can be found in Valdoltra, which still retains this character today, namely hospital activity.

ning, Portorož based its activities mainly on the nearby salt pans and the beneficial effects the local mud and brine were thought to have.

Factors that contributed to the development of modern tourism

Medicine

The initiators and promoters of tourism development in all three sites were doctors who identified the potential positive effects of treatment with sea water, air, sand, sun, mud, and brine. All three sites followed the European trends, where the medical profession acted as an important factor in tourism development, especially in its initial stages, although doctors remained in administrative and executive bodies of spa resorts – the spa Commissions – later as well. They displayed their influence on various occasions, as can be observed in the case of Portorož, where in 1904 the town wanted to lease the former Righetti villa to an unknown company, which planned setting up a sanatorium for scrofulosis there. The spa Commission and the Management Board Portorose strongly opposed to this, as in their view, the presence of a sanatorium would be bad for the successful tourist business of Portorož. A small beach densely visited by bathers would have allowed healthy guests to mix with the sick ones, leading to a possible transmission of the diseases. The cooperation between the public sphere represented also by doctors, and the private entities, as well as others who were involved in tourism activities of a given resort, was crucial for its further development, which is also evident in the mentioned case.

Medicine did not only affect and encourage the development of thermal and seaside tourism. In the wider region of the Alps, it also acted as an important aspect in the development of health-resort tourism. Initially, the resorts emerged in Switzerland (early 19th century). In the Littoral area, medicine was not as present since the Alpine world developed forms of tourism, related to mountaineering and conquering the mountain peaks. Elsewhere in the Slovenian territory health motives did play an important role in the start-up of mountain tourism, as it happened in the case of Bled, where European trends were noticeably followed. Mountain tourism and mountaineering were not further investigated in the research.

For the second form of tourism, i.e. cave tourism, medicine did not play a significant role as factor or facilitator of development, as people were predominantly visiting because of a particular natural attraction and not because

of beneficial properties a site offered. Nonetheless, there are traces that suggest attempts of building a climate-resort in the Karst region.

New transportation means

Doctors and medicine were the only factors for tourism development in the area. These factors were also intertwined and co-dependent with each other. Thus, one of the key consequences of the industrial revolution and industrialization – the new steamy transportation means, also affected the development of tourism. New transportation means, which represent one of the most important and recognizable factors in the development of modern tourism in the European historiography, largely impacted tourism also in the territory of the Austrian Littoral. The very construction of transport infrastructures and fluent and efficient transport accessibility, which was, as economic historians note not primarily aimed at tourism, could positively influence its further development. The new transportation means did not drastically increase the number of visitors in the studied seaside and spa resorts and certain places, where the railroad was not built, remained isolated from larger urban and industrial centres. A greater distance could result in a reduced number of visitors and a slower development, which in fact occurred in certain spa resorts (e. g. Lower Carniola, see Janša, 1968).

In the coastal tourist areas the construction of new inland transport routes (the railroad) and the establishment of steamships were not direct consequences of tourism development and were not prompted by it, however, at the existing tourist resorts people were well aware of the advantages that a faster, cheaper, safer and more punctual transport could provide for their further development so they strived to create the best possible transport connections and easy access for tourists. In the case of the studied seaside resorts, it was possible to observe that the new transport connections were initially established on the coast and before tourism began developing, which proves that these two phenomena were not, in principle, related or interdependent. Inland transport connections were mainly established later when the sites were already recognizable on the tourist market (with the exception of Opatija). New transportation means did not encourage the creation of new tourist destinations in the area, although they had a positive impact on their further development.

Caves

The impact of the railway was much more obvious on cave tourism and it was analysed in the case of the Postojna Cave. Tourism began developing intensively in this cave in the 19th century and its favourable traffic location was undoubtedly positive for tourism. An important milestone for visitors was the construction of the Southern Railway in 1857, as the cave and the town of Postojna are located by the railroad route. Travelling by train was cheaper, shorter trips could be afforded even by the less affluent. Consequently, many members of the middle class and even workers (from Trieste) travelled to Postojna even before World War I (Studen 2006, 30; Čeč 2001, 49). The train became a popular means of transport (Pirkovič 1987, 16), used mainly for trips. Postojna and its tourism benefited greatly from trains since they increased the flow of visitors; hence it acted as one of the major factors tourism development. After the construction of the railway line and then the launching of the so-called fun wagons, the number of visitors of the cave increased considerably. Several other occurrences and factors, such as the discovery of the second part of the cave in 1818, the facilitated access to the cave, modernization (lighting, rails) and marketing further marked the successful tourist development of the site.

The impact of the construction of the railway line is directly visible in the case of the Vilenica Cave, which was one of the most recognizable and visited caves in the Karst region before the industrialization period. By redirecting the road in the 18th century and with the construction of railways in the 19th century, but not close to the cave and the nearby towns, the number of visits drastically decreased and the cave sank into oblivion, as the author of the Vilenica guidebook and former secretary of the Italian Mountaineering Society of Boegan put it (Boegan, 1897, 10). Nevertheless, the lack of a railroad connection was not the only reason for the decline of the once popular cave destination.

Print and promotion

In the industrialization age, the importance of the print was increasing and it contributed to the unification and standardization of language (Anderson, 1998, 66). Advertising tools were used to inform the potential tourists in Opatija, Grado, and Portorož about transport connections, steamships and trains that arrived or stopped at the locations and also about the respective fares and timetables. The promotion of tourist destinations with the use of the print was, in general, a very present phenomenon, and seaside resorts of the Austrian Riviera were no exception. Active and efficient advertising of

tourist services contributed to the recognisability of the places, consequently, the managers of the studied spa resorts strived for as much promotion as possible. For this purpose, they used different communication tools and the expansion of the print made advertising much easier. Tourist resorts, their managers, doctors and accommodation owners used to publish a number of informative guides, brochures, and postcards; they also advertised their services with posters at train stations and in local and foreign newspapers. For promotional purposes, they also participated in exhibitions and congresses. Moreover, they organised numerous events to entertain their guests during the spa season. Promotion was, therefore, an important factor and a tool that was used in Opatija, Grado, and Portorož, as well as in other health spas and holiday resorts in the monarchy and in Europe. Nevertheless, the 19th century is the era when the first modern travel guides emerged, the use of which was very promoted by the contemporary tourist activity. Other tourist towns in the Littoral and in the country were also aware of that, and travel guides became very popular reading material for passengers who travelled by train. Travelling by train was popularised by guidebooks that described routes and villages along the railway line (The South railway guide, Semmering, the Bohinj railway and others). This advertising tool was used not only by health resorts but also in areas where cave tourism was developing. Managers of the caves (The cave commission, The mountaineering society) and stubborn cave researchers published a number of guides and postcards; they also advertised at train stations and published articles in local and foreign newspapers.

Public administrative entities and private initiatives

The role of public administrative entities (The state, provinces, and municipalities) in Europe and in the area of the Austro-Hungarian Empire was an important and a protuberant aspect of tourism development. They took part in the construction of tourism policies of a town and promoted and established tourist activity. With the growing economic impact of tourism, it was the state that was increasingly aware of its advantages; consequently, measures were taken to guide and supervise this activity that became very profitable in the 19th century. The state and local authorities promoted and regulated tourist activity in different ways. One of the efficient methods was the establishment of foreign traffic and provincial associations that promoted foreign traffic at provincial/national level as well as the establishment of embellishment societies at the local level. The number of associations in the Austro-Hungarian Empire was increasing until World War II; in the Carniola region, there

were around 28, in Lower Styria 16 (the Styrian societies were mainly German). Many associations were also established in the Littoral area,[2] in seaside health resorts as well as in mountain resorts and generally in all places that strived for unblemished surroundings that would attract foreigners. The establishment of embellishment societies and foreign traffic and entertainment associations indicates that the importance of tourist activities was increasing. On the other hand, the large number of societies and organisations which were active in tourist destinations and other places and were intertwining, overlapping and duplicating their activities (health committees, embellishment societies, entertainment committees), shows a certain partition and incoherence of workers in tourism. The high number is not surprising, however, as the Ministry for community services, the Ministry of transport and foreign traffic associations financially supported these activities.

Societies inspired by Swiss, English and German patterns were established in the second half of the 19th century. At the time of the establishment, a set of regulations that defined the purpose, the way of gaining financial resources, organisational structure, membership, and activity was issued. The first embellishment society in Slovenia was founded in Celje in 1871. In the researched area, the first association was in Postojna, founded in 1883 (in Carniola). A cave commission was also active in Postojna and it was founded already in 1823. On the Riviera, the first association was based in Opatija; an embellishment society and the Opatija section of the Austrian tourist club operated since 1885, although the town was only declared a health resort four years later. Grado was very late in this field; no association is mentioned until 1908. The reason for a relatively late establishment of the association in Grado may be in its original nature as a children's sanatorium which was ran and financed by the municipality and its institutions; together with the health committee and the management of the sanatorium they also took care of the orderliness of the place. After the establishment of the board of trustees in 1907 and with the growing tourist development (that began already at the end of the 19th century), an embellishment society was set up in Grado as well. It was quite common place that health committees took care of the orderliness and embellishment of spas as well as for the entertainment activities. Portorož was declared a health resort in 1897; therefore the establishment of the association two years after is not surprising and cannot be classified as late.

2 According to the list of embellishment associations, held by the national archive in Trieste, there were 27 such societies in the period 1888–1913, next to three, which were addressed in the works: V: AST, I.R. Luogotenenza, Società 1850–1919, Classifica B/XV, Società d'abbellimento, 1888–1913, Classifica B/XVI and Classifica B/XVI/I, n° 17.

For the promotion of foreign traffic, the associations joined, both at provincial and national level, into provincial associations which also financed their activity. The provincial associations in the Littoral were established in Gorizia, Trieste, and Opatija. These associations took care of the surroundings, parks and walking trails, but also of publishing information bulletins, organizing events and transports, and publicity in general – and of publishing articles in newspapers, issuing monthly magazines, printing postcards, guides; they also organised trips and participated in exhibitions. In cooperation with the Ministry of the railways, the provincial associations organised the so-called social trips or trips for fun by train, which offered the passengers or tourists discounts for train tickets. Their activities were financially supported by the state (the Ministry) as well as with regional contributions or donations.

These organizations, the Ministry of public works[3] and railways,[4] were a tool for the country and the provinces to achieve greater tidiness of the towns, promotion of tourist activity, engagement and education of locals in this field and investments in tourism infrastructure with the aim of attracting as many visitors as possible, that would also be satisfied with the local services. Despite some critics (e.g. the presented Gärtner's article from 1906) on behalf of the lack of advertising and suitable (comfortable) facilities, improper sanitation organization, price adequacy, and other deficiencies, tourism in the country and in the Littoral was developing successfully also through the work of associations and societies. The state played a very important role in tourism development until World War I.

Investing in an appropriate infrastructure that managed to attract and retain elite guests was important for further development of tourist resorts in the Austrian Littoral. The tidiness of the surroundings, walking areas, hotels and guesthouses, installation of the plumbing, electric lighting, sewerage systems, and excursions, sports activities and entertainment were important factors for success. The initiative and investments of public entities (the State, provinces) and in particular the local and regional administrations for modernisation of cities and tourist resorts were also actively involved.

3 In 1907, the responsibility for tourism was passed to the Ministry for community works (Bressan, 2007, 245–246).

4 The responsibility for tourism in Austro-Hungarian monarchy was also taken care by some ministries and state agencies. Until the establishment of the Ministry of railways in 1886 and its thirteenth section, which took care of promotion of influx of foreigners, tourism was taken care by Directorate-General of national railways. The new ministry also collaborated with the Ministry of trade and it planned a tourist propaganda strategy together with provincial associations (Bressan, 2007, 245–246).

Tourism development was promoted and enabled not only by national and provincial operators but also by private individuals, who had occasionally played an important role at the very beginning; in Opatija, the Southern railway company (Vienna–Trieste), in Portorož the entrepreneurial local private individuals, who founded the company and started to invest in health resorts. An important role in further tourism development was, besides doctors, the private initiative; private individuals were present either as owners of hotels and accommodations or owners of sanatoria. Also, private individuals in Postojna were interested in investing in tourism infrastructure; some of them endeavoured to lease the cave. This did not happen and the cave remained publicly owned, because the cave commission, as leading administrative body of the cave, was managed by the district governorship.

Spare time

Modern tourism was also associated with the phenomenon of spare time and with the possibilities for using it. In the industrial era, the expansion of tourist offers was subject to economic-social changes, because the possibility of travelling had gradually started to expand: from the narrow circle of members who came from higher social classes, who had free time and financial resources at their disposal, to the upper middle class, that was looking for a break in the summer resorts aspiring for more aristocratic habits. The possibility to travel had expanded with the gradual increase of incomes to other classes of the population; at first to the broader middle class (summer freshness) and then to working class, that gave it a mass feature. It was, of course, a long-lasting process. Free time, the right for spending it and the right for a paid leave were enforced only gradually in Europe, this applied also for the former Austro-Hungarian monarchy and later for Yugoslavia.[5] For this reason, in the era of modern tourism, we talk mainly about elite tourism, tourism for higher social classes, even though holidays, or rather, excursion tourism also reached less wealthy social classes, that could afford this kind of holidays for a shorter period of time. As the workdays were gradually shortened, people could take part in other activities, and their improved financial resources enabled higher purchasing power (Kresal, 1998, 13), which was an important acquisition for tourist activities, too. Modern tourism developed in the era of the middle class, which was gradually becoming an important factor in society. Beside the middle class, which began using tourist services, the working class

5 In former Yugoslavia, regular annual leaves were enforced gradually; the trade order from 1931 introduced the right to regular annual leave for senior supporting personnel (Kresal, 1998, 213).

was growing, too and was gradually gaining social protection, the right to paid leave[6] and has become, since the second half of the last century, the user of tourism services.

Elite tourism

In the period before World War I we talk mainly about elite tourism, tourism that only the wealthiest could afford, the ones who had enough financial resources and time for long holidaying, treatments, relaxing and entertainment. This was particularly distinctive for guests in seaside spas, where they stayed for longer periods of time (several months) and who spent large sums of money. Beside accommodation, guests had also availed spa treatments, sea baths and attended social events. Additional services were, of course, surcharged. Seaside resorts were also popular for less wealthy guests, who normally stayed for a shorter period of time. In Opatija, in the period from 1911–1913 the majority of guests stayed on vacation for more than two weeks. At the same time, there were many "passing" visitors or vacationers who stayed in the town for up to 48 hours. The latter were not included in statistics of visitors, but the numbers were high, in 1911 6,960, in 1912 6,590 and in the year before the First World War 9,099.[7]

Even though elite tourism was at the forefront, less wealthy guests were also coming on vacation in the nearby places. This was more characteristic for mountain destinations and trips to the Karst caves. What is more, with the popularity of winter sports among citizens, visits to Bohinj were becoming more and more popular, as »special bourgeoisie pays more attention to this comprehensively healthy and relatively inexpensive sport«.[8] Relatively comfortable and financially advantageous train voyages (with discounts – "fun wagons" or "entertainment trains") made it possible for the less wealthy population to afford tourist visits or trips. That is why after the construction of the southern railway, the Postojna cave became a popular visiting point for the middle class of Ljubljana and Trieste (Studen, 2006, 23), whereas Bohinj was popular for guests from Ljubljana, Gorizia and Trieste.

6 In Slovenian provinces in the Austrian part of the monarchy the proportion of employees in craft and in industry was growing from the end of the 60s in the 19th century, year 1910 (Fischer, 2005). Fischer had analysed the data on the basis of the Austrian statistics for censuses in 1869, 1880, 1890, 1900 and 1910.

7 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IX – Autorità centrali, provinciali, comunali; legislazione; dogane, classifica IX/291 luoghi di cura e ordinanze a) Abbazia, Grado and b) Portorose e Lussinpiccolo, š. 2862: Statistischer Ausweis über den Fremdenverkehr in der Saison 1911, 1912, 1913.

8 Zimske zabave in zimski športi v Bohinju. Promet in gostilna, 1908, št. 7, 67.

Based on the written above, we can conclude, that the development of tourism and the number of visits depended on many factors: natural resources, transport connections, the role of doctors, public and private entities and finally the abilities of the destination itself, the people in charge of the promotion (posters, brochures, advertisements in newspapers) and entertainment. In addition to the reasons mentioned above, the concentration of visitors and the popularity of the places were also affected by, for example, wars and political crises, which the managers of tourist spots could not control. Some other factors recognized in history, such as the role of intermediaries and tourist agencies in the discussed period of time, did not come to the fore. Partly they were present, for example in health spa resorts, where spa managers and health committees were integrated and connected with foreign agencies that promoted their destination. During the research, these factors were only roughly mentioned and included.

In the research, we analysed a relatively wide spectre of tourist destinations or types of tourist destinations. In the analysis, we originated from the established methodology (economic historians) in the international area. We checked the existence and the effects of factors for tourism development. The discussed tourist destinations, as well as those of related type, had specific founders, initiators and developmental policies. Some destinations achieved a high recognisability on national or even international level, others somewhat or significantly smaller. The success of a certain health resort and tourist destination depended on the location itself, the natural resources, accessibility, medicine and the interest in investing in tourism infrastructure, but also ambience and current fashion trends.

We discovered that tourist destinations or typologies of destinations followed the contemporary European fashion trends. The seaside resorts (in winter) developed later, but they combined with multiple forms of tourist health spa offers, namely winter-climate and summer-bathing. The latter was even in timing advantage in comparison to the European area during the summer season, as the Mediterranean Sea destinations gradually oriented towards the summer season only at the beginning of the 20th century and were established throughout the 1920s and 1930s. On the other hand, Grado and Portorož were established as summer destinations at the very beginning already. The initial health spa activities of the seaside spots were gradually assuming more and more resort-type features which were financially and economically more thriving.

One of the specificities of the Littoral area was undoubtedly the development of cave tourism, which represents the earliest example of tourism on a global level and which was carried out mainly in the Postojna cave where it achieved great success. In addition to the Postojna cave, we analysed tourism development in the Vilenica and Škocjan caves, where the initiative and the organization of tourist activities were handled by the cave section of the mountaineering society. The two caves did not achieve as much recognisability as the Postojna cave (especially not Vilenica), which depended on various factors (transport accessibility and location, management and regulation of ownership or lease, the arrangement of infrastructure in the caves).

Tourist destinations of the Austrian Littoral, that were mentioned, had, in the phase of their formation and in the establishment of modern tourism, successfully positioned themselves on the market. Towns became famous and popular tourist destinations in both the local (regional) and wider national area or even abroad. Travel trends mostly followed European fashion trends, but taking into account the peculiarities of this area (caves). The successful development of tourism activities is also shown in the investment in tourist infrastructure, by national and local authorities as well as by private investors. Good transport accessibility and promotional activity contributed to an even greater success of destinations, which had primarily developed on the basis of natural resources, attractiveness, and new medical findings. The development was temporarily interrupted by World War I, which also rearranged the country's borders.

Viri

Arhiv Republike Slovenije

AS – Arhiv republike Slovenije, Okrajno glavarstvo Postojna, 136, t. e. 41.

Državni arhiv v Gorizi – Archivio do stato di Gorizia

ASGO – Archivo di Stato di Gorizia, Archivio Storico, Comune di Gorizia, fascicoli separati, Società di Gorizia, Statuti, 1865–1892, filza 3315, prot. N. 8558/1875, š. 1596.

ASGO, Archivio Storico, Comune di Gorizia, filza 1239/II, prot. 1136/1914, š. 1039.

Državni arhiv v Trstu – Archivio di stato di Trieste

AST – Archivio di Stato di Trieste, Catasto Franceschino. Elaborati catastali (1818–1840). S/5.17.20.21 – Distretto di Sesana.

AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/12, Materia 10 Erezione di Stabilimenti balneari, š. 116, 127, 362.

AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/12, Materia 102, š. 337.

AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/41, Materia 6, š. 324.

AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/23, Materia 136, š. 358.

AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 519, 601, 784, 1219, 1220.

AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IV – Sanità, Materia A: Salute pubblica, Classifica IV/148 Ospedali e ospizi, luoghi di cura, movimento dei forestieri, c) luoghi di cura (istituzioni, tasse, ordinamenti, commissioni di cura, medici, relazioni), š. 2434, 2436.

AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IX – Autorità centrali, provinciali, comunali; legislazione; dogane, classifica IX/291 luoghi di cura e ordinanze a) Abbazia, Grado in b) Portorose e Lussinpiccolo, š. 2826, 2833, 2836, 2838, 2839, 2841, 2844, 2852, 2854, 2856, 2858, 2862, 2863, 2867, 2871, 2872, 2874, 2878.

AST, Luogotenenza del Litorale, Atti presidiali, 1850–1906, Sezione 1, 1/9 Associazioni, 4 Bagno di mare Abbazia, š. 173, 184.

AST, Luogotenenza del Litorale, Atti presidiali, 1906–1918, Sezione 7, Società secondo la legge dell'anno 1867 e leggi d'adunanza, 7. a Società per il promovimento degli interessi economici, società d'abbellimento, š. 313, 327, 335, 375, 448.

AST, I.R. Direzione di Polizia, Società, 1850–1919, Società Alpina delle Giulie, 1883–1919, š. 42.

AST, I.R. Direzione di Polizia, Società, 1850–1919, Club Touristi Triestini, 1891–1911, š. 76.

AST, I.R. Direzione di Polizia, Società, 1850–1919, Touristen-Verein »Adria«, Sektion Triest, 1908–1911, š. 460.

AST, I.R. Luogotenenza, Società 1850–1919, Classifica B/XV, Società d'abbellimento, 1888–1913, Classifica B/XVI in Classifica B/XVI/I, š. 17.

Državni arhiv Pazin

DAPA – Državni arhiv Pazin, Carsko–kraljevo kotarsko poglavarstvo u Poreču 1868–1918, 1897, I/1 Policija, općenito, Vodenje knjige stranaca, š. 51.

DAPA, Carsko–kraljevo kotarsko poglavarstvo u Poreču 1868–1918, 1898, G/5 Promet, pošta, telegraf, željeznica, Protokoll Eisenbahnministerialerlasses vom 30. September 1897 Z. 14284, š. 56.

DAPA, Carsko–kraljevo kotarsko poglavarstvo u Poreču 1868–1918, 1913, G/1 Trgovina i obrt, općenito, Sv. Stjepan, toplice, popis kupača, š. 172.

Državni arhiv na Reki – Državni arhiv u Rijeci

DAR – Državni arhiv u Rijeci, 174, Fond Lječilišno povjerenstvo Opatija, La Riviera del Carnaro, 6. 1. 1926.

DAR, 174, Fond Lječilišno povjerenstvo Opatija, DS 31, 1–16, Kur-Kommission Abbazia, Sitzungs-Protokolle.

DAR, 174, Fond Lječilišno povjerenstvo Opatija, spisi, 9, Statuten für den Verscönerungsverein des Curortes Abbazia, 25. 1. 1895.

Inštitut za raziskovanje krasa ZRC SAZU

Inštitut za raziskovanje krasa ZRC SAZU – Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Stammbuch der Adelsberger Grotte, 5, 1859–1865.

Pokrajinski arhiv Koper

PAK – Pokrajinski arhiv Koper, Fond družine Gravisi 299, a. e. 122, Terme di Santo Stefano, Prošnja za denarno subvencijo poslana na tržaško namestništvo.

PAK, enota Piran, Rappresentanza Comunale di Pirano, P.V. della IIIa seduta pubblica del 26 luglio 1890, IV Punto dell'ordine del giorno: Relazione della Deputazione sull'interessamento del Comune nella progettata Società per azioni nello Stabilimento bagni.

PAK, enota Piran, Rappresentanza Comunale di Pirano, P.V. della IIIa seduta pubblica del 10 maggio 1893, X Punto dell'ordine del giorno: Istanza del Sign. L. Frediani, conduttore dello Stabilimento Balneare, per l'introduzione dell'acqua della conduttura nello Stabilimento stesso.

PAK, enota Piran, Rappresentanza Comunale di Pirano, P.V. della VIIa seduta pubblica del 19 agosto 1893, III Punto dell'ordine del giorno: Proposta per la nomina di una Commissione di membri che studi e riferisca sulla opportunità di far dichiarare quale luogo di cura la località di Porto Rose.

PAK, enota Piran, Rappresentanza Comunale di Pirano, P.V. della IVa seduta pubblica del 3 marzo 1894, V Punto dell'ordine del giorno: Domanda della Società della Croce-bianca per appoggio del Comune nella progettata erezione d'una casa di cura in Porto-rose

PAK, enota Piran, Rappresentanza Comunale di Pirano, P.V. della Va seduta pubblica del 27 agosto 1895, IV Punto dell'ordine del giorno: Relazione

della Commissione incaricata di studiare se convenga che la località di Portor-Rose venga dichiarata luogo di cura.

PAK, enota Piran, Rappresentanza Comunale di Pirano, P.V. della IIIa seduta pubblica del 29 febbraio 1896, IV Punto dell'ordine del giorno: Approvazione dello Statuto della Società di abbellimento.

PAK, enota Piran, Rappresentanza Comunale di Pirano, P.V. della IVa seduta pubblica del 28 giugno 1897, II Punto dell'ordine del giorno: Comunicazioni, Inaugurazione della casa di cura in Porto-Rose in IX Punto dell'ordine del giorno: Domanda di sanatoria per la spesa avutasi per l'inaugurazione della Casa militare di cura in Porto-Rose.

PAK, enota Piran, Rappresentanza Comunale di Pirano, P.V. della IVa seduta pubblica del 21 settembre 1903: Sull'inconveniente dell'intedescamento del luogo di Cura di Porto-Rose.

PAK, enota Piran, Giunta Comunale Amministrativa di Pirano, Protocollo della seduta del giorno 23 settembre 1907, III Punto dell'ordine del giorno: Domanda della Commissione di Cura per esenzione d'imposte Comunali dell'erigend Casino di Cura.

Župnijski arhiv Lokev

ŽAL – Župnijski arhiv Lokev. Ščck, Virgil. Lokavske starine, 1937.

Tiskani viri/periodika

Archeografo Triestino – Archeografo Triestino, Relazioni e descrizioni universali e particolari del mondo, tradotte dal francese da Luca da Linda, capitolo Istria, 1830, vol II, estratto N.6, 90–100.

Bollettino (1857) – Bollettino Provinciale degli Atti ufficiali per la città di Trieste col suo Territorio e pel Litorale, Parte prima. Trieste, Tipografia del Lloyd Austriaco.

Deželni vladni list – Deželni vladni list za Mesto Tržaško z njegovo okolico za Primorje (1856), Oznanilo c.–kr. dnarstvenega deželnega vodstva za Štajersko, Koroško, Kranjsko in Primorsko v Gradcu, 20. 12. 1855, 2. del, 1. zvezek, 2, 2–3.

Državni zakonik, za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru, XCVI, 12. 11. 1906, 222. Razglas ministrstva za železnice o dopustilu male železnice z ozkim tirom, obratovane z električno silo, od Opatije-Matulja čez Volosko in Opatijo v Lovrano, 1078–82.

Državni zakonik, za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru, LVI, 9. 7. 1912, 132. Razglas ministrstva za železnice z dne 30. junija 1912, 1, o dopustilu z električno silo obratovane male železnice z ozkim tirom od Pirana v Portorose, 621–23.

Gesetz und Berourdnungsblatt, Gesetz und Berourdnungsblatt für das österreichisch illirische Küstenland (1906), III, 10. 12. 1905, št. 4, 7–8.

Gesetz und Berourdnungsblatt – Gesetz und Berourdnungsblatt für das österreichisch illirische Küstenland (1907), XIII, 24. 4. 1907, št. 15, 65–67.

Gesetz und Berourdnungsblatt, Gesetz und Berourdnungsblatt für das österreichisch illirische Küstenland (1909), XII, 16. 3. 1909, št. IX–249/6, 33–42.

Gesetz und Berourdnungsblatt, Gesetz und Berourdnungsblatt für das österreichisch illirische Küstenland (1910), XIV, 27. 4. 1910, Št. IX–160/48 ex 1907.

Ilustrirani Slovenec – Ilustirani Slovenec, tedenska priloga »Slovenca«, 23. 5. 1926, leto 2, štev. 21, 168.

La Provincia – La Provincia dell'Istria – Giornale degli interessi civili, economici ed amministrativi dell'Istria, Le terme sulfuree di Santo Stefano in Istria, 16. 5. 1868, Anno II, N. 10, 142–44.

La Provincia, Le terme di Santo Stefano in Istria, 16.8.1877, Anno XI, N. 16, 123–124.

La Provincia, Le fonti termali d'Isola e di Santo Stefano in Istria, 16. 7. 1878, Anno XII, N. 14, 110–11.

La Provincia, Le fonti termali d'Isola e di Santo Stefano in Istria (*Continuazione*), 1.8.1878, Anno XII, N. 15, 116–17.

L'indicatore di Portorose – Stagione d'estate 1911, 1, La »Commisione di cura«, Portorose (Istria).

L'Istria, 17. 12. 1898, Anno XVII, N. 873.

L'Istria, 24. 12. 1898, Anno, XVII, N. 874.

L'Istria, 20. 12. 1902, Anno XXI, N. 1062.

L'Osservatore Triestino, 21. 12. 1898, Anno CXIV, N. 291.

L'Osservatore Triestino, 1. 4. 1902, Anno CXVIII, N. 284.

L'Osservatore Triestino, 13. 12. 1902, Anno CXVIII, N. 284.

Novice, Kmetijske in rokodelske novice, 25.6.1862, letnik 20, št. 26, 217.

Novice, Kmetijske in rokodelske novice, 9.7.1862, letnik 20, št. 28, 236,

Novice, Kmetijske in rokodelske novice, 15. 3. 1871, letnik 29, št. 11, 88.

Österreichische Statistik, Band XII, Heft IV, 1883; Band XIII, Heft 3, 1884; Band 18, Heft IV, 1885; Band XXI, Heft 4, 1886; Band 22, Heft III, 1887; Band XXVIII, Heft 2, 1888; Band XXXI, Heft 4, 1889; Band XXXVII, Heft 2, 1890; Band XXXVIII, Heft 2, 1891; Band XL, Heft 2, 1892; Band XLIV, Heft 3, 1893; Band XLVIII, Heft 3, 1894; Band XLIX, Heft 4, 1895; Band LII, Heft 1, 1896; Band LV, Heft 1, 1897; Band LIX, Heft 1, 1898; Band LX, Heft 1, 1899; Band LXVIII, Heft 2, 1900; Band LXXII, Heft 3, 1901; Band LXXVII, Heft 1, 1902; Band LXXIX, Heft 2, 1903; Band LXXX, Heft 3, 1904; Band LXXXII, Heft 1, 1905; Band LXXXVI, Heft 3, 1906; Band XCII, Heft 2, 1907–1910; Band 11, Heft 1, 2 1911–1912, Neue Folge; Band 14, Heft 2, 1913, Neue Folge.

Planinski vestnik – Planinski vestnik, Glasilo »Slovenskega planinskega društva« v Ljubljani, 8. 2. 1895, leto 1, št. 1.

Planinski vestnik, 25. 3. 1895, leto 1, št. 3.

Planinski vestnik, 25. 7. 1895, Letošnji izleti, leto 1, št. 7.

Planinski vestnik, 25. 12. 1895, leto 1, št. 12, 189–90.

Planinski vestnik, 25. 2. 1896, leto 2, št. 2.

Promet in gostilna – Promet in gostilna, List za promet s tujci in pospeševanje obrta, posebno gostilničarstva, Ljubljana, junij 1908, št. 3.

Promet in gostilna, 1908, št. 7.

Promet in gostilna, 1909, št. 10.

Slovenec – Slovenec, Političen list za slovenski narod, Izvirni dopisi, Izpod Triglava, Ljubljana, 17. 8. 1875, letnik 3, št. 96, 2.

Slovenec, Izvirni dopisi, Izpod Triglava, 24. 8. 1875, letnik 3, št. 99, 3.

Slovenec, Od Triglavskega podnožja, 4. 8. 1887, letnik 15, št. 175, 3.

Slovenec, Od Triglavskega podnožja, 5. 8. 1887, letnik 15, št. 176, 3–4.

Slovenec, Sir Humpry Davy na Kranjskem (Steska, V.), 16. 11. 1926, letnik 54, št. 262, 5–6.

Slovenec, Velikanski obisk v Postojnski jami, 4. 8. 1913, letnik 41, št. 177, 3.

Slovenski narod – Slovenski narod, Priloga »Slovenskega naroda« 27. 4. 1872, letnik V, št. 48, 3.

Slovenski narod, Dopisi, Iz Ljubljane, 11. marca, Kranjsko planinsko društvo, Ljubljana, 13. 3. 1874, letnik 7, št. 59, 3.

Slovenski narod, Listek, Zavetišče na Grintovci, 11. 5. 1888, leto 21, št. 108, 1.

Slovenski narod, Dopisi, Od Save, 17. januarja, [Izv. dop.] Narodno-gospodarske zadeve, 19. 1. 1889, leto 22, št. 16, 2–3.

Soča – Soča, glasilo slovenskega političnega društva goriškega za brambo narodnih pravic, Razne vesti, Postojnska jama, 1. 6. 1872, tečaj 2, št. 22, 4.

Soča, Listek, Trenta in njeni obiskovalci, Gorica, 14. 9. 1883, tečaj 13, št. 37, 2.

Soča, Listek, Julijske planine. Vzhodnji del Trentarske gore. Op. Dr. Julius Kugy v Trst, Gorica, 16. 11. 1883, tečaj 13, št. 46, 2–3.

Statistisches Jahrbuch (1863–1881), Wien, k.k. Statistischen Central-Comission, 1864–1884.

Zakonik in ukaznik – Zakonik in ukaznik za avstrijsko-Ilirsko Primorje, Postava z dne 4.marca 1889, X. izdatek, 12, 10–11.

Zakonik in ukaznik, Oznanilo c.–kr. namestništva za avstrijsko-ilirsko Primorje z dne 13. januarja 1890, štev. 490, V. izdatek, 5, 9–17.

Zakonik in ukaznik, Oznanilo c.–kr. namestništva za avstrijsko-Ilirsko Primorje z dne 25. 1. 1892, V. izdatek, 5, 5.

Zakonik in ukaznik, Oznanilo c.–kr. namestništva za avstrijsko-Ilirsko Primorje z dne 26. 9. 1892, XXI. izdatek, 16.467, 28, 93– 101.

Zakonik in ukaznik, Oznanilo c.–kr. namestništva za avstrijsko-Ilirsko Primorje z dne 23. 2. 1899, IX. izdatek, 26320 ex 1898, 9, 19– 27.

Zakonik in ukaznik, Oznanilo c.–kr. namestništva za avstrijsko-Ilirsko Primorje z dne 8. 8. 1902, XVII. izdatek, 21, 59– 65.

Internetni viri

http://www.dedi.si/dediscina/85-vilenica, 5. 9. 2015

http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi707813/, 27. 7. 2015

http://unwto.org/en/content/why-tourism, 30. 12. 2013

Dovoljenja za objavo slikovnega gradiva

Goriški muzej Nova Gorica, 2. 12. 2015.

Narodni muzej Slovenije, št. 34/2015-167 z dne 9. 12. 2015.

Notranjski muzej Postojna.

Osrednja knjižnica Srečka Vilharja Koper (Domoznanski oddelek) (korespondenca z avtorico knjige, 15. 12. 2015).

Park Škocjanske jame (korespondenca z avtorico knjige, 2. 12. 2015).

Zbirka starih razglednica Povijesnog i pomorskog muzeja Istre – Museo storico e navale dell´Istria (korespondenca z avtorico knjige, 21. 12. 2015).

Literatura

Agapito, Girolamo. *Le grotte di Adlersberg, di S. Canciano, di Corniale e di S. Servolo, la miniera di mercurio d'Idria, il lago di Cirknitz, le terme di Monfalcone, antichità Romane d'Aquileja e Pola, ed altri notevoli oggeti nelle vicinanze di Trieste*. Vienna: dalla tipografia di Antonio Strauss. A spese di Paolo Schubart in Trieste, 1823.

Alfier, Dragutin. *Turizam, izbor radova*. Zagreb: Institut za turizam, 1994.

Anderson, Benedict. *Zamišljene skupnosti. O izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2007.

Andrejka, Rudolf. *Tujski promet v Sloveniji, njega razvoj in organizacija*. Ob dvajsetletnici Zveze za tujski promet v Sloveniji. Ljubljana: Izdala in založila Zveza za tujski promet v Sloveniji, 1926.

Bädeker, Karl. *Südbaiern, Tirol un Salzburg, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland*. Handbuch für Reisende. Lepzig, 1876.

Bartole, Antonio, et al. *Progetto per l'ampliamento dei bagni di acqua madre e di spiaggia presso Pirano*. Trieste: Tipografia Giovanni Balestra, 1890.

Batagelj, Borut. »Odkritje gora: strukturne spremembe v dojemanju gora na Slovenskem do začetka 20. stoletja.« *Ekonomska i ekohistorija* 6, št. 6 (2010): 124–42.

Battilani, Patrizia. *Vacanze di pochi, vacanze di tutti. L'evoluzione del turismo europeo*. Bologna: Societa' editrice il Mulino, 2009.

Baxa, Carlo. *Führer durch Portorose, mit Situationsplan und zahlreichen Abbildungen*. Triest: Buch- und Kunstdruckerei L. Herrmanstoreer, 1914.

Baxa, Carlo. *Guida di Portorose*. Capodistria: Stabilimento Tipografico Nazionale Carlo Priora, 1920.

Bayer, Emil. *Almanach der Österreichischen Riviera: 1908–1909, Küstenländische Kurorte – Revue*. Laibach: Im Selbstverlage der Verfasser, 1909.

Becher, Ursula A. J. *Geschichte des modernen Lebensstils: Essen, Wohnen, Freizeit, Reisen*. Munchen: Beck, 1990.

Benedik, Božo. *Bled in Arnold Rikli*. Bled: Turistično društvo, 2000.

Benussi, Bernardo. *Santo Stefano al Quieto. Tipografia Lloyd Austro-ungarico*. Trieste, 1888.

Berghoff, Hartmut, and Barbara Korte. »Britain and the Making of Modern Toursim, An Interdisciplinary Approach.« In *The Making of Modern Tourism, The Cultural History of the British Experience, 1600–2000*, edited by Hartmut Berghoff, Barbara Korte, Ralf Schneider, and Christopher Harvie, 1–20. New York: Palgrave, 2002.

Bezek, Vanda. *Analitični inventar fonda Občine Izola*, 1. del, 1775–1848. Koper: PAK, 1977.

Blackbourn, David. »Fashionable Spa Town in Nineteenth-century Europe.« In *Water, Leisure and Culture, European Historical Perspectives*, edited by Bruce H. Tabb and Susan C. Anderson, 9–21. Oxford, New York: Berg, 2002.

Blažević, Ivan. *Opatija – Razvoj turizma*. Zagreb: Institut za geografiju Sveučilišta u Zagrebu, 1976, 266–298.

Blažević, Ivan. *Povijest turizma Istre i Kvarnera*. Opatija: »Otokar Keršovani«, 1987.

Boegan, Eugenio. *La grotta di Corniale*. Estratto dalla Rassegna bimestrale della »Società Alpina delle Giulie« a.II, N.ri 2, 3, 4, e 5- Trieste: Stabilimento Art. Tip. G. Caprin, 1897.

Boemo, Antonio. *Ritorno a Grado: un secolo di turismo*. Monfalcone: Edizioni della Laguna, 1992.

Bogataj, Janez. *Smo kaj šegavi? Leto šeg in navad na Slovenskem*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998.

Bogić, Mladen. »Ko je k nam prihajala železnica.« *Nova proga* 9 (1998): 1–8.

Bohinec, Valter, Rado Gospodarič, and Roman Savnik, eds. *150 let Postojnske jame*. Postojna: Zavod Postojnske jame, 1968.

Borisov, Peter. *Zgodovina medicine, poskus sinteze medicinske misli*. Maribor: Pivec, 2009.

Boyer, Marc. *Il turismo dal Grad Tour ai viaggi organizzati*. Trieste: Electa/Gallimard, 1997.

Bressan, Marina »Im Seebad Grado.« In *Impressioni di viaggio. Grado e Aquileia tra ‚800 e ‚900*, edited by Marina Bressan, 9–18. Gorizia: Edizioni della Laguna, 2001.

Bressan, Marina, ed. *Terme e acque minerali in Friuli Venezia Giulia: censimento delle fonti archivistiche, documentarie e bibliografiche per una storia del termalismo = Spas and Mineral Waters in Friuli Venezia Giulia: Census of Archival, Documental and Bibliographic Sources for a history of Thermalism*. Mariano del Friuli (Go): Edizione della Laguna, 2005.

Bressan, Marina. »Il turismo della Transalpina.« In *Dalle Alpi all'Adriatico in ferrovia con la Meridionale (1857) e con la Transalpina (1906)*, edited by Marina Bressan, 243–52. Gorizia: Laguna, 2007.

Brglez, Alja, Mateja Gale, Polona Pagon, and Jurij Auer. *Portorož, zgodovina turizma in hotela Palace*. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo, 2005.

Brilej, Arnošt. »Angleži in naše gore (Ob knjigi ‚This my voyage' Toma Longstaffa).« *Planinski vestnik* 9, št. 1 (1953a): 8–15.

Brilej, Arnošt. »Angleži in naše gore (Ob knjigi ‹This my voyage› Toma Longstaffa).« *Planinski vestnik* 9, št. 2 (1953b): 63–68.

Brilej, Martin. *150 let Južne železnice, Od Celja do Ljubljane, 1849–1999*. Litija: Tiskarna Aco, 1999.

Brown, Edward. (M. D.) *A Brief Account of Some Travels in Divers Parts of Europe, Viz. Hungaria, Servia, Bučgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola and Friuli, Through a Great Part of Germany and the Low-Countries. Through Marca Trevisana, and Lombardy on Both Sides the Po. With Some Observations on the Gold, Silver, Cooper, Quick-silver Mines, and the Baths and Mineral Waters in Those Parts. As Also, The Description of Many Antiquities, Habits, Fortifications and Remarkable Places. The Second Edition with Many Additions*. London: printed for Benj. Tooke, at the Sign of the Ship in St. Paul's Churchyard, 1685.

Carmichael, Catherine. »Angleška gentlemana na potovanju po slovenskih krajih leta 1737.« *Zgodovinski časopis* 45, št. 1 (1991): 41–46.

Cavalcanti, Maria Luisa. »Traguardi consolidati e problemi irrisolti della storia economica del turismo.« In *Tourismus und Entwicklung im Alpen-*

raum, 18. –20. Jh: Beiträge des ständigen Seminars zur Wirtschafts - und Unternehmensgeschichte in den Alpen in Neuzeit und Gegenwart, Turismo e sviluppo in area alpina secoli, XVIII–XX: atti del seminario permanente sulla storia dell' economia e dell' imprenditorialita nelle Alpi in eta moderna e contemporanea Tourism & museum: Studienreihe des Touriseum, *Tourism & Museum: collana del Touriseum* 1. Innsbruck: Studien, 2003, 43–81.

Clement, Simon. »Putovanje Simona Klementa. Dnevnik sa moga puta po Donjoj Ugarskoj, Slavoniji, Hrvatskoj, Friulima, Kranjskoj i Štajerskoj 1715 godine.« Časo*pis za zgodovino in narodopisje* 16 (1920): 82–104.

Contento, Ugo. *Pirano, I bagni d'acqua madre e quelli di spiaggia*. Trieste: Tipografia Tomasich, 1892.

Corbin, Alain, ed. *L'invenzione del tempo libero 1850–1960*. Roma-Bari: Editoria Laterza, 1996.

Costa, Etbin Henrik. *Postojnska jama*. Založil Janez Giontini v Ljubljani, 1863.

Cvelfar, Bojan. *Knjiga gostov Zdravilišča Rogaška Slatina: 1823–1850*. Celje: Zgodovinski arhiv, 2002.

Cvelfar, Bojan. »›Evropska Slatina‹ v prvi polovici 19. stoletja.« In *Evropski vplivi na slovensko družbo*, edited by Nevenka Troha, Mojca Šorn, and Bojan Balkovec, 467–81. Ljubljana: ZZDS, 2008.

Cvirn, Janez, in Andrej Studen. *‚Ko vihar dirjajo hlaponi'. K socialni in kulturni zgodovini železnice v 19. stoletju*. Ljubljana: Slovenske železnice, Železniški muzej, 2001.

Czoernig, Carl von. *Gorizia, stazione climatica*. 2nd ed. Gorizia: a cura della Cassa di risparmio di Gorizia, 1987.

Čeč, Dragica. »Zakaj je Postojna hotela postati mesto?« *Zgodovina za vse* 8, št. 1 (2001): 36–51.

Čeč, Dragica. »Postojna okoli leta 1909.« In *Postojna, upravno in gospodarsko središče*, edited by Jurij Fikfak, 33–56. Postojna: Občina Postojna, 2009.

Čok, Boris. *V siju mesečine: ustno izročilo Lokve, Prelož in bližnje okolice*. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje, Založba ZRC, 2012.

Čuk, Alenka. »Razvoj jamske železnice na primeru Postojnske jame.« *Acta carsologica* 32, št. 1 (2003): 225–42.

Čuk, Alenka. »Luka Čeč (1785–1836).« In *Postojna, upravno in gospodarsko središče*, edited by Jurij Fikfak, 50. Postojna: Občina Postojna, 2009.

Darovec, Darko. *Cerkveni krajepis ali Opis mesta in škofije Justinopolis, ljudsko Koper, Pavel Naldini*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, Škofija, 2001.

De Grassi, M. »La rivoluzione innavertita in un secolo di turismo la più grande trasformazione territoriale e sociale della stroia di Grado.« In Antonio Boemo, *Ritorno a Grado: un secolo di* turismo, 9–22. Monfalcone: Edizioni della Laguna, 1992.

Deržaj, Matjaž. »Kratka predzgodovina nastanka Slovenskega planinskega društva.« In *Planinski zbornik. Ob 110-letnici Slovenskega planinskega društva in Planinske zveze Slovenije*, edited by Božidar Lavrič, 17–35. Ljubljana: PZS, 2003.

Désert, Gabriel. »La balneoterapia.« In *Per una storia delle malattie*, edited by Jacques Le Gofand and Jean-Charles Sournia. 379–86. Bari: Dedalo libri, 1986.

De Seta, Cesare. »L'Italia nello specchio del ‹Grand Tour›.« In *Il paesaggio, Annali 5, Storia d'Italia*, edited by Cesare De Seta, 125–263. Torino: G. Einaudi, 1997.

Dolenc, Jože. *Slovenski romar*. Celje: Mohorjeva družba, 1987.

Durissini, Daniela. *Diario di un viaggiatore del 1600 in Istria e in Carniola*. Monfalcone: Edizione della Laguna, 1998.

Fischer, Jasna. »Izgradnja gospodarske infrastrukture v Sloveniji do druge svetovne vojne.« In Jasna Fischer, Ferdo Gestrin, Olga Janša-Zorn, France Kresal, and Žarko Lazarević, *Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva*, 30–47. Vrhnika: Razum, 1998.

Fischer, Jasna. *Družba, gospodarstvo, prebivalstvo. Družbena in poklicna struktura prebivalstva na slovenskem ozemlju od druge polovice 19. stoletja do razpada habsburške monarhije*. Ljubljana: Ekonomska knjižica, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.

Fischinger, Aleš, Duša Fischinger, and Janez Fischinger. »Health Resort Opatija and Its Headmaster Professor Julius Glax (1846–1922).« *Acta medico-historica Adriatica* 5, št. 1 (2007): 43–54.

Fischinger, Janez, Aleš Fischinger, and Duša Fischinger. »Doctor Zander's medico-mechanical institute in Opatija.« *Acta medico-historica Adriatica* 7, št. 1 (2009): 253–66.

Franzoni, Lucio. »Giovanni Righetti ingegnere-architetto. Parte Quindicesima: La Villa San Lorenzo di Portorose.« *La Porta orientale* XXXI, št. 1–2 (1961a): 213–22.

Franzoni, Lucio. »Giovanni Righetti ingegnere-architetto. Parte Quindicesima: La Villa San Lorenzo di Portorose (continuazione).« *La Porta orientale* XXXI, št. 1–2 (1961b): 340–47.

Franzoni, Lucio. »Giovanni Righetti ingegnere-architetto. Parte Quindicesima: La Villa San Lorenzo di Portorose (continuazione).« *La Porta orientale* XXXI, št. 11–12 (1961c): 466–74.

Franzoni, Lucio. »Giovanni Righetti ingegnere-architetto. Parte Quindicesima, puntata IV: a) La Villa San Lorenzo di Portorose e la sua trasformazione in albergo, b) La costruzione del ‚Palace Cur Hotel' della società ‚Portorose'.« *La Porta orientale* XXXII, št. 5–6 (1962a): 217–27.

Franzoni, Lucio. *Giovanni Righetti ingegnere-architetto (1827–1901). Separat. Parte Quindicesima, puntata V: a) Breve storia della società »PORTOROSE« proprietaria del »PALACE CUR HOTEL« e della »VILLA SAN LORENZO«, b) La »VILLA RIGHETTI« di Santa Lucia*. Trieste: »Mutilati e combatenti«, 1962b.

Furlani, E. *Führer durch Pirano und Portorose: mit praktischen und geschichtlichen Winken über die italienischen Küstenstädte, sowie über Strugnano, Buje, Montona, Miramar, Duino, Grado u. Aquileia*. Trieste: G. Stockel & Debarba, 1910.

Gärtner, Franc. *Kako je mogoče povzdigniti tujski promet v kakšnem kraju?* Ponatis iz »Gorenjca«. Izdala in založila deželna zveza za pospeševanje prometa tujcev na Kranjskem v Ljubljani, 1906.

Gestrin, Ferdo. »Piranska popotovanja v 15. stoletju.« *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino* 23, št. 2 (1975): 74–80.

Ghersa, Pietro. *Le terme sulfuree di Santo Stefano in Istria*. Trieste: Stab. Tip. Di Lodovico Herrmanstorfer, 1884.

Ghersa, Pietro. *Le terme sulfuree di Santo Stefano in Istria*. Trieste: Antonio Bertetich, 1894.

Glax, Julius. *Winter Health and Sea Bathing Resort Abbazia. A Guide for Visitors*. Abbazia: Published by the Commission, 1905.

Gojak, Rudo. »Tri turistična obdobja slovenske morske obale.« *Turistični vestnik Ljubljana* (1960): 230–34.

Gombač, Srečko, and Tomi Brezovec. *Letala s sidrom. Hidroavioni v Portorožu in okolici*. Ljubljana: Tehniška založba Slovenije, 2007.

Gottsmann, Andreas. »Die Entwicklung Abbazias zum Kurort.« In *Österreich und der Tourisms von Opatija (Abbazia) vor dem Ersten Weltkrieg und zur Mitte der 1990er Jahre*, edited by Peter Jordan in Milena Peršić, 85–126. Frankfurt am Main: Peter Lang Gmbh, 1998.

Grado. *See-kurort Grado im österreichischen Küstenlande*. Görz: Druck Giov. Paternolli, 1901.

Grado. *See-kurort Grado im österreichischen Küstenlande*. Der Kur-kommission erscheint vierteljährig. 1909.

Grado. *Bagno di spiaggia e luogo di cura Grado nel Litorale Austriaco*. Gorizia: Stabilimento tipografico Seitz succ. A MUSIG, 1914.

Guastalla, Augusto. *Studii medici sull'acqua dim are*. Milano: Angelo Bonfánti, 1842.

Habe, France. »Stopetdeset let turističnega razvoja Škocjanskih jam.« *Naše jame* 15 (1973): 23–40.

Habe, France, and Andrej Kranjc. »Delež Slovencev v speleologiji.« *Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike* 5–6 (1981): 13–93.

Hacquet, Baltazar. *Oryctographia Carniolica oder Phyikalische Erdbeschreibung des Herzogthums Krain, Istrien, und zum Theil der benachbarten Länder*, 4. Bey Johann Gottlob Immanuel Breitkopf, 1778–1789.

Herr, J. C. »La laguna di Grado.« In *Impressioni di viaggio. Grado e Aquileia tra ,800 e ,900*, edited by Marina Bressan, 45–56. Gorizia: Edizioni della Laguna, 2001.

Hitrec, Tomislav. *History of Toursim with Particular Reference to the Croatian Adriatic*. Undated.

Holz, Eva. *Razvoj cestnega omrežja na slovenskem ob koncu 18. in v 19. stoletju*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1994.

Hrobat Virloget, Katja. »Caves as Entrances to the World Beyond, From Where Fertility Is Derivered: The Case of SW Slovenia.« *Studia mytologica Slavica* 18 (2015): 153–63.

I fondi documentari dell' Archivio di stato di Trieste I fondi documentari dell' Archivio di stato di Trieste, Archivio di stato di Trieste/Državni arhiv Trst, 2009.

Jafari, Jafar. *Encyclopedia of Tourism*. London and New York: Routledge, 2000.

Janša, Olga. »Zgodovina turizma na Slovenskem.« *Turistični vestnik* 16, no 1 (1968a): 26–31.

Janša, Olga. »Zgodovina turizma na Slovenskem.« *Turistični vestnik* 16, št. 2 (1968b): 73–78.

Janša, Olga. »Zgodovina turizma na Slovenskem.« *Turistični vestnik* 16, št. 3 (1968c): 115–117.

Janša, Olga. »Zgodovina turizma na Slovenskem.« *Turistični vestnik* 16, št. 4 (1968d): 154–156.

Janša-Zorn, Olga. »Zdravilišča in turizem na Slovenskem.« In Metod Benedik, *Dokumenti Slovenstva*, 259–63. Ljubljana, Cankarjeva založba, 1994.

Janša-Zorn, Olga. »Turistična dejavnost na Slovenskem do druge svetovne vojne.« In Jasna Fischer, Ferdo Gestrin, Olga Janša-Zorn, France Kresal, and Žarko Lazarević, *Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva*, 177–205. Vrhnika: Razum, 1998.

Janša-Zorn, Olga. »Odnos slovenske politike do turističnih organizacij s posebnim oziroma na Kranjsko pred prvo svetovno vojno.« In *Zbornik Janka Pleterskega*, edited by Oto Luthar and Jurij Perovšek, 213–28. Ljubljana, ZRC SAZU, 2003.

Janša-Zorn, Olga. »Društva, povezana z razvojem turizma na Slovenskem, do prve svetovne vojne.« In *Med srednjo Evropo in Sredozemljem, Vojetov zbornik*, edited by Sašo Jerše et al., 689–703. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006.

Jelinčič, Dušan. *Zgodovina SPD Trst 1904–1984*. Trst: SDP, 1984.

Judson, Pieter. »'Every German visitor has a völkisch obligation he must fulfill': Nationalist Tourism in the Austrian Empire, 1880–1918.« In *Histories of Leisure. Berg Publishers*, edited by Rudy Koshar, 147–68. Oxford, New York: Berg Publishers, 2002.

Južnič, Stansliv. »Schafferath o obiskovalcih jam (800-letnica najstarejšega zapisa v Postojnski jami).« *Arhivi* 36, št. 1 (2013): 9–23.

Kandler, Pietro. *Notizie storiche di Montona con appendice*. Trieste: Tipografia del Lloyd Austro-Ungarico, 1875.

Kariž, Sergeja. »Od jamskih svetilničarjev do turističnih vodnikov.« *Kras* 88 (2008): 22–24.

Kavrečič, Petra. »Parni stroj in turizem na Primorskem. Prometne povezave kot dejavnik turističnega razvoja na primeru Postojne in Portoroža do prve svetovne vojne.« *Annales, Series historia et sociologia* 17, št. 2 (2007): 315–36.

Kavrečič, Petra. »Biseri avstrijske riviere. Opatija, Gradež, Portorož, začetki modernega turizma na severnem Jadranu.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, izr. št. (2009): 113–28.

Kavrečič, Petra, and Borut Klabjan. »'Na najlepše morje na svetu, na Jadran': procesi turističnega razvoja severnega Jadrana pred prvo svetovno vojno in po njej: primer Češke in Češkoslovaške.« *Acta Histriae* 18, št. 1/2 (2010): 175–206.

Kavrečič, Petra. »Pričevalci preteklosti: avanturisti in drugi popotniki na Krasu in v Istri pred modernim turizmom.« *Acta Histriae* 19, št. 4 (2011): 683–702.

Kavrečič, Petra. »Bolni otroci na okrevanju v zdraviliščih Avstrijskega primorja.« In Aida Škoro Babić, Mateja Jeraj, Matevž Košir, Matjaž Rebolj, Dragica Čeč, Alenka Klemenc, Nevenka Troha, Branko Šuštar, Marta Verginella, and Lilijana Žnidaršič Golec, *Zgodovina otroštva*, 491–500. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012.

Kavrečič, Petra. »Tourism as a source of non-agricultural rural income: the case of the Karst (16th-19th Century)«, v tisku.

Kavrečič, Petra. »Turistični razvoj jame Vilenica in Škocjanskih jam po poročanju planinskih društev in vodnikov v drugi polovici 19. stoletja.« *Kronika, Iz zgodovine Krasa* 63, št. 3 (2015a): 547–60.

Kavrečič, Petra. »Visiting the Karst Underground.« In *Stone Narratives: Heritage, Mobility, Performance*, edited by Katja Hrobat Virloget, Irena Weber, Daša Fabjan, and Andrej Preložnik, 65–76. Koper, Založba Univerze na Primorskem , 2015b.

Kermavner, Dušan. »Iz predzgodovine slovenskega planinskega društva.« *Planinski vestnik, Glasilo Planinske zveze Slovenije* 20, št. 4 (1964a): 153–59.

Kermavner, Dušan. »Iz predzgodovine slovenskega planinskega društva.« *Planinski vestnik, Glasilo Planinske zveze Slovenije* 20, št. 5 (1964b): 204–13.

Keyzlár, Fritz, and Franz J. Schmid. *Führer durch Abbazia und die weitere Umgebung, Fiume, Lussinpiccolo, Pola, Triest, Adelsberg*. Abbazia, Lovrana: F. J. Schmid, 1907.

Klavora, Marko. »Klement Jug in njegov vstop v alpinizem.« In *Pirjevčev zbornik. Poti zgodovine med severnim Jadranom, srednjo in vzhodno Evropo: ob 70. obletnici akad. prof. dr. Jožeta Pirjevca*, edited by Gorazd Bajc and Gorazd Klabjan, 111–30. Koper, Univerzitetna založba Annales, 2011.

Kogovšek, Ivan. »Valentin Stanič prvikrat na Triglavu.« *Planinski vestnik, Glasilo Slovenskega planinskega društva* 24, št. 4 (1924): 73–78.

Kojić, Branko. »Razvitak turizma na otoku Lošinju.« *Anali Jadranskog instituta* 1 (1956): 205–96.

Komelj, Miklavž. »Zlati vek razglednic.« In *Slovenska kronika XIX. stoletja 1884–1899*, edited by Janez Cvirn, 321–22. Ljubljana: Nova revija, 2003.

Korošec, Branko. »Beseda, dve o Steinbergovem in drugih opisih Cerkniškega jezera.« *Kronika* 15, št. 1 (1967): 11–22.

Kosi, Miha. *Potujoči srednji vek. Cesta, popotniki in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1998.

Kramar, Janez. *Primorski in istrski železničarji 1857–1947. Slovenski železničarji v NOB 1941–1945*, 5. knjiga. Ljubljana: Slovenske železnice, 2001.

Kramar, Janez. *Izola, mesto ribičev in delavcev*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, Lipa, 2003.

Kranjc, Andrej. »Brief Account of the Development of Speleology in Slovenia (to 1914).« *Acta Carsologica* 26, št. 2 (1997): 99–107.

Kranjc, Andrej. »Anthron Society (Postojna 1889–1911), the Beginning of Organized Speleology in Slovenia.« *Acta Carsologica* 31, št. 2 (2002a): 223–32.

Kranjc, Andrej. »Short History of Cave Tourism in Slovenia.« In *Use of Modern Technologies in the Development of Caves for Tourism / 4th International ISCA Congress, Postojna, 21st–27st October 2002*, 55–60. Postojna: Postojnska jama, turizem, 2002b.

Kranjc, Andrej. »1883 – prelomno leto za Postojno.« In Janez Bogataj, Srečko Šajn, and Andrej Kranjc, *Sprehod skozi čas. Ob 120-letnici Turističnega društva Postojna*, 27–28. Postojna: Turistično društvo, 2003.

Kranjc, Andrej »Prvih deset let organiziranega turizma v Postojnski jami (1819–1828).« *Kras* 88 (2008): 15–18.

Kranjc, Andrej and Franc Malečkar. *Postojnska jama, 170 let odkrivanja, raziskovanja in turističnega razvoja*. Postojna: Postojnska jama, 1988.

Kranjc, Darja. »Obisk princese Štefanije v Škocjanskih jamah v ustnem izročilu.« *Naše jame: glasilo Društva za raziskovanje jam Slovenije* 47 (2008): 109–17.

Kresal, France. *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji*. Ljubljana: Ekonomska knjižnica, Cankarjeva založba, 1998.

Krmac, Dean, et al. *Prima esposizione provinciale Istriana. Prva istrska pokrajinska razstava*. Koper: Histria editiones, 2010.

Kugy, Julius. *Iz življenja gornika*. Maribor: Založba obzorja, 1968.

Kugy, Julius. *Pet stoletij Triglava*. Maribor: Založba obzorja, 1973.

Kugy, Juilus. *Nel divino sorriso del Monte Rosa*. Trieste: Lint, 2008.

Kunaver, Dušica, ed. *Od Triglava do treh vrhov sveta*. Radovljica: Didakta; Ljubljana: Mladinska knjiga, 1994.

Lassels, Richard. *The Voyage of Italy, or a Complete Journey through Italy: In Two Parts: With the Characters of the People, and the Description of the Chief Towns, Churches, Monasteries, Tombs, Libraries, Pallaces, Villa's, Gardens, Pictures, Statues, and Antiquities. As Also of the Interest, Government, Riches, Force, &c. of All the Princes; With Instructions Concerning Travel*. S. W., 1670.

Lavallée, Joseph. *Travels in Istria and Dalmatia Drawn up from the Itinerary of L. F. Cassas*. London: Richard Phillips, 1805.

Lebe, Sonja Sibila, ed. *Leksikon turizma: destinacije, gastronomija, hotelirstvo, organizatorji potovanj, agencije, prevozniki*. Maribor: Multidisciplinarni raziskovalni institut, 2012.

Le Goff, Jacques. *Nastanek vic*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2008.

Leonardi, Andrea. »Turismo e sviluppo in area alpina. Una lettura storico-economica delle trasformazioni intervenute tra Ottocento e Novecento.« *Storia del turismo, Annale* 6 (2005): 53–83.

Leonardi, Andrea. »Entrepreneurial Mobility in the Development of the Austrian *Kurorte* in the Nineteenth Century.« *Journal of Tourism History* 2, št. 2 (2010): 99–116.

Leonardi, Andrea, and Hans Heiss. »Introduzione.« In *Tourismus und Entwicklung im Alpenraum, 18.–20. Jh: Beiträge des ständigen Seminars zur Wirtschafts – und Unternehmensgeschichte in den Alpen in Neuzeit und Gegenwart; Turismo e sviluppo in area alpina secoli, XVIII–XX: atti del seminario permanente sulla storia dell' economia e dell' imprenditorialita nelle Alpi in eta moderna e contemporanea Tourism & museum: Stud-*

ienreihe des Touriseum, Bd. 1, Tourism & Museum: collana del Touriseum, vol. 1, 9–15. Innsbruck: Studien, 2003.

Levental, Zdenko. *Britanski putnici u našim krajevima, od sredine XV do početka XIX veka*. Gornji Milanovac: Dečje novine, 1989.

Lovšin, Evgen. *Gorski vodniki v Julijskih Alpah*. Ljubljana: Planinska založba, 1961.

Luchitta, Alberto. »Il ponte dell'arcobaleno« (la ferrovia Cervignano-Belvedere).« In *Come viaggiavamo, Treni e Turismo tra Ottocento e Novecento*, edited by Marina Bressan and Alberto Luchitta, 62–70. Monfalcone: Edizioni della Laguna, 1995.

Luchitta, Alberto. *Elementi di storia del turismo in uno scritto di Biagio Marin. Scritti sulla storia economica di Gorizia e della sua Provincia*. Gorizia, Trieste: Istituto Giuliano di Storia, Cultura e Documentazione, 2001, 303–08.

Makarovič, Gorazd. *Slovenci in čas: odnos do časa kot okvir in sestavina vsakdanjega življenja*. Ljubljana: Krtina, 1995.

Mandl, August. *Die Staatsbahn von Wien bis Triest mit ihren Umgebungen geschildert: mit 30 Original – Ansichten in Stahlstich*. Triest: Literarisch-artistische Abtheilung des österreichischen Lloyd, 1856.

Marin, Biagio. *Nell'80 anniversario della azieda di cura e soggiorno di Grado*. Grado: Azienda di Cura e Soggiorno di Grado, 1972.

Marn, Rudolf. »Tujski promet.« In *Krajevni leksikon Dravske banovine*, 52–55. Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona dravske banovine, 1937.

Mihajlović, Helene. »Die Gäste Abbazias vor dem Ersten Weltkrieg.« In Österreich und der Tourisms von Opatija (Abbazia) vor dem Ersten Weltkrieg *und zur Mitte der 1990er Jahre*, edited by Peter Jordan and Milena Peršić, 157–67. Frankfurt am Main: Peter Lang Gmbh, 1998.

Mihalič, Tanja. *Turizem, ekonomski vidiki*. Ljubljana: Ekonomska fakulteta, 2008.

Mikša, Peter, and Kornelija Ajlec. *Slovensko planinstvo/Slovene Mountaineering*. Ljubljana: Planinska zveza Slovenije, 2011.

Mlakar, Janko. »60 let slovenskega planinstva.« *Planinski vestnik, Glasilo planinske zveze Slovenije* 9, št. 5 (1953a): 209–21.

Mlakar, Janko. »60 let slovenskega planinstva (nadaljevanje).« Planinski *vestnik, Glasilo planinske zveze Slovenije* 9, št. 8 (1953b): 392–405.

Mohorič, Ivan. *Zgodovina železnic na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1968.

Moser, Carl L. »Vpisna knjiga obiskovalcev Škocjanskih jam.« Translated by Marko Aljančič. *Naše jame* 40 (1998): 72–74.

Muljačić, Žarko. *Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765–1791)*. Split: Književni krug, 1996.

Muzur, Amir. *Opatija, promotor zdravstvenog turizma / der Promotor des Gesundheits – Tourismus / Promoter of Health Tourism*. Opatija: Graftrade Žagar, 1996.

Muzur, Amir. *Kako se stvarala Opatija. Prilozi povijesti naseljavanja, grada i zdravstvenog turizma*. Opatija: Katedra čakavskog sabora, 1998.

Muzur, Amir. »Hungarian doctors and the ‹golden age› (1884–1914) of Opatija (Croatia).« *Orvostort Kozl* 48, št. 1–4 (2003): 127–32.

Muzur, Amir. Opatija – Abbazia. Šetnja prostorom i vremenom. */ Una passeggiata nello spazio e nel tempo. / Spaziergang durch Raum und Zeit. / A Stroll through Space and Time*. Rijeka-Opatija: Grafika Zambelli, 2007.

Muzur, Amir. »Opatija – evropsko sejmišče zdravniških in lekarniških idej in patentov s konca 19. in z začetka 20. stoletja.« *Zdravniški vestnik, glasilo Slovenskega zdravniškega društva* 80, št. 11 (2011): 860–64.

Müller, Friedrich. *Führer in die Grotten un Höhlen von Sanct Canzian bei Triest und Notizrn über den Lauf der Reka. Mit heliographischen Ausichten und einem Situationsplan*. Triest: Verlag der Section Küstenland, 1887.

Müller, Friedrich. *Entdeckungsfahrten in den St Canazianer Höhler im Jahre 1890*. Drück von Adolf Holzhausen in Wien, 1890.

Müller, Friedrich. »Letno poročilo Primorske sekcije Nemškega in Avstrijskega planinskega društva za leto 1893.« Translated by Mojca Urankar. *Naše jame, Glasilo Jamarske zveze Slovenije* 40 (1998): 58–59.

Müller, Friedrich. *Škocjanski jamski svet.* Škocjan: Park Škocjanske jame, 2013.

Niel, Alfred. *L'i.r. Riviera da Abbazia a Grado*. Trieste: Lint, 1991.

Noe, H. »Il fascino della laguna di Grado.« In *Impressioni di viaggio. Grado e Aquileia tra ,800 e ,900*, edited by Marina Bressan, 61. Gorizia: Edizioni della Laguna, 2001a.

Noe, H. »Peregrinando nella laguna.« In *Impressioni di viaggio. Grado e Aquileia tra ,800 e ,900*, edited by Marina Bressan, 63–78. Gorizia: Edizioni della Laguna, 2001b.

Orbanić, J. »Parniki. Prve ladje so imele pogon na kolesa.« *Transport* 4, št. 12 (2004): 50–51.

Orbanić, J. *Promet u Istri, Od Argonauta do Ipsilona*. Pula: C.A.S.H., 2005.

Paloscia, F. *Viaggio e turismo nella storia della civiltà*. Roma: Agra editrice, 2005.

Pančur, Andrej. *V pričakovanju stabilnega denarnega sistema*. Celje: Zgodovinsko društvo, 2003.

Pančur, Andrej. »Slovenska imena za habsburški denar v 19. stoletju.« *Zgodovina za vse* 12, št. 2. (2005): 58–72.

Panjek, Aleksander. »Valvasor e la montagna del ducato di Carniola (1689).« In *Die Alpen! Studies on Alpine History*, edited by Jon Mathieu and Simona Boscani Leoni, 141–56. Bern: P. Lang, 2005.

Panjek, Aleksander. *Človek, zemlja, kamen in burja: zgodovina kulturne krajine Krasa (oris od 16. do 20. stoletja)*. Koper: Založba Annales, 2006.

Panjek, Aleksander. *Kulturna krajina in okolje Krasa: o rabi naravnih virov v novem veku*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015.

Pazze, Peter August. *Chronik der Section Küstenland des deutschen und österreichischen Alpenvereins, 1873–1892. Fest-Publication zur Vollendung des XX. Vereinsjahres*. Triest: Selbstverlag der Section Küstenland, 1893.

Perrot, Michelle, and Anne Martin-Fugier. »The Actors, Bourgeois Rituals.« In *A History of Private Life. IV. From the Fires of Revolution to the Great War*, edited by Michelle Perrot, 295–307. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 1990.

Petrič, Franci. *Slovenske božje poti*. Ljubljana: Družina, 2008.

Pirkovič, Jelka. »Južna železnica in razvoj mest na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja.« *Kronika* 35, št. 1–2 (1987): 13–22.

Planina, Janez. *Ekonomika turizma*. Ljubljana: Ekonomska fakulteta, 1995.

Planina, Janez. *Uvod v turizem*. 2. izdaja. Portorož: Visoka šola za hotelirstvo in turizem Portorož, 1996.

Pletikosić, Ivica. »Organizirani turizem v Portorožu v luči zapisnikov sej piranskega občinskega sveta (1894–1912).« In *Zborovanje Slovenskega muzejskega društva, Portorož, 20.–22. 10. 2005*, edited by Darko Knez, 103–06. Ljubljana: Slovensko muzejsko društvo, 2005.

Porter, Roy. »Gli inglesi e il tempo libero.« In *L'invenzione del tempo libero 1850–1960*, edited by Alain Corbin, 17–54. Roma-Bari: Editoria Laterza, 1996.

Portorose presso Trieste. *Stazione climatica, bagno di spiaggia, bagno di sole, bagno d'acqua madre*. Portorose: Commissione di cura di Portorose, 2011.

Puc, Matjaž. *Divaška jama*. Divača: Občina, 1999.

Puc, Matjaž. *Vilenica, zgodovina in opis kraške jame*. Sežana: Kulturni center Srečka Kosovela, 2000.

Pucer, Alberto. *Portorož – Sto let organiziranega turizma*. Koper: PAK, 1985.

Pucer, Alberto. »Iz zgodovine Portoroža.« *Portorožan* 9 (1994a): 11.

Pucer, Alberto. »Iz zgodovine Portoroža.« *Portorožan* 11 (1994b): 1–11.

Pucer, Alberto. »Portoroški ognjemeti.« In *Avditorijevih 25 let*, 10–11. Portorož: Avditorij, 1997.

Pupini, Orazio. *Portorose in Istrien, Klimatischer Kurort, See- und Solbad*. Wien-Leipzig: A. Hartlebens Verlag, 1910.

Radics, Peter von. *Adelsberg und seine Grotten, eine topographischhistorische Schilderung des Ortes, der Grotten und der nächsten in der Umgebung befindlichen. Sehenswürdigkeiten*. Triest: Lloyd, 1861.

Radics, Peter von. *Führer durch Krain. Die Landeshauptstadt Laibach und die schönsten Touren in Oberkrain, Innerkrain und Unterkrain für Reisende und Einheimische*. Laibach: Verlag von J. Giontini, 1885.

Rakež, Jozef. »Vzdúh in njega vpliv na človeško zdravje.« *Ljubljanski zvon* X, št. 4 (1890): 206–15.

Repe, Božo. *Bled v soncu ves žari. Oris zgodovine turizma na Bledu, ob 130-letnici Turističnega društva Bled*. Bled: Turistično društvo, 2009.

Riedl, E. *Indicazioni terapeutiche dei bagni di acqua madre marina e dei fanghi di Portorose*. Udine: Tipografia D. Del Banco e figlio, 1934.

Roselli, Giulio. *Draga Parenzana!* Trieste: Bruno Fachin Editore, 2002.

Rozman, Jožef. »Avstrijska Riviera.« *Dom in svet, Ilustriran list za leposlovje in znanstvo* 9 (1896): 15–18, 50–52, 86–88, 146–50.

Rustja, Karol. »Burja, snežni zameti in volkovi, posebnosti železniške proge čez kras.« *Kras* 24 (1997): 34–37.

Rutar, Simon. *Samosvoje mesto Trst in mejna grofija Istra: prirodoznanski, statistični, kulturni in zgodovinski opis*, zvezek 2. Ljubljana: Matica Slovenska, 1896.

Salamić, Nina. *Gorica kot klimatskozdraviliška destinacija med letoma 1874 in 1914*. Magistrsko delo. Koper: UP FHŠ, 2016.

Sanatorium Dr. Pupini in Portorose (Istrien) (s.a.). Sanatorium Dr. Pupini in Portorose (Istrien), N. 1.

Sandgruber, Roman. »Die Entstehung der österreichischen Tourismusregionen.« In *Tourismus und Entwicklung im Alpenraum = Tourismus & Museum* 1, edited by Andrean Leonardi and Hans Heiss, 201–23. Innsbruck u. a., 2003.

Savnik, Roman. »Iz zgodovine Postojnske jame.« *Kronika* 7, št. 3 (1958): 138–45.

Savnik, Roman. »Iz zgodovine Postojnske jame.« *Kronika* 8, št. 2 (1960): 99–110.

Savnik, Roman. »Andrej in Ivan Andrej Perko.« *Loški razgledi* 32 (1985): 153–59.

Shaw, Trevor R. »Tuji popotniki na Slovenskem 1669–1880.« In *Historični seminar* II, edited by Oto Luthar and Vojislav Likar, 165–93. Ljubljana: ZRC SAZU, 1997a.

Shaw, Trevor R. »'Many Languages are Understood Here ...' – Foreign Travellers in Slovene lands.« In *Un-verständnis der kulturen, Multikulturalismus in Mitteleuropa in historischer Perspektive*, edited by Michael John and Oto Luthar, 31–51. Celovec-Ljubljana-Dunaj: Mohorjeva, 1997b.

Shaw, Trevor R. »Early Tourists at Škocjanske jame – 18th century to 1914.« *Acta Carsologica, Krasoslovni zbornik* XXVII, št. 2 (1998): 235–64.

Shaw, Trevor R. »John Swinton: Potovanje skozi slovenske dežele leta 1734.« *Kronika* 47, št. 3, (1999): 81–99.

Shaw, Trevor R. »The Classical Karst and Its Caves as Known to the Rest of the World Before 1914.« *Atti e memorie della Commissione »E. Boegan«* 41 (2007): 47–64.

Shaw, Trevor R. *Foreign Travellers in the Slovene Karst: 1486–1900*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2008.

Shaw, Trevor R. »Cerkniško jezero v Frischilonovi pesmi iz okoli leta 1583 in Steibergovi knjigi iz leta 1761.« *Kronika* 57, št. 1 (2009): 1–18.

Shaw, Trevor R., and Nadja Adam. »Alberto Fortis and the Istrian Karst, Croatia, in 1770 and 1771. Popotovanje Alberta Fortisa po Hrvaškem istrskem krasu v letih 1770 in 1771.« *Acta Carsologica* 30, št. 1 (2001): 181–212.

Shaw, Trevor R., and Alenka Čuk. »Royal and Other Noble Visitors to Postojnska jama 1819–1945, Kralji in drugi plemeniti obiskovalci v Postojnski jami 1819–1945.« Acta Carsologica 31, št. 1 (2002): 1–107.

Simič, Slobodan Sime. Piran na robovih stoletij. Ljubljana: Institut za komunikacije in informatiko, 2000

Sirovich, Livio I. Cime irredente. Un tempestoso caso storico alpinistico. Torino: Vivalda Editori, 1996.

Sool- und Seebad »Portorose« bei Pirano (Istrien) (s.a.): Sool- und Seebad »Portorose« bei Pirano (Istrien).

Stabilimento di cura di Portorose. Around 1920.

Stanonik, Janez. »Zgodnji angleški potopisi po Sloveniji.« Zgodovinski časopis 46, št. 1 (1992): 112–18.

Statuto dello Stabilimento balneare Pirano Trieste: Tipografia Tomasich, 1891.

Steward, Jill. »The Culture of Water Cure in Nineteenth-Century Austia, 1800–1914.« In Water, Leisure and Culture, European Historical Perspectives, edited by Bruce Tabb and Susan C. Anderson, 23–35. Oxford, New York: Berg Publishers, 2002.

Stradner, Joseph Novi Schizzi dall'Adria II. Istria. Trieste: Libreria editrice F. h. Schimpff, 1903.

Strojin, Tone. »Ustanovitev in razvoj Slovenskega planinskega društva (1893–1945).« In Planinski zbornik. Ob 110-letnici Slovenskega planinskega društva in Planinske zveze Slovenije, edited by Božidar Lavrič, 37–101. Ljubljana, PZS, 2003.

Strojin, Tone. Zgodovina slovenskega planinstva. Slovenska planinska organizacija: 1893–1948–2003. Radovljica: Didakta, 2009.

Studen, Andrej. »K zgodovini potovanj in o začetku turizma pred prvo svetovno vojno.« In To in ono o meščanstvu v provinci, edited by Tatjana Badovinac and Rolanda Fugger Germadnik, 70–78. Celje: Pokrajinski muzej, 1995.

Studen, Andrej. »Poletna svežina.« In Slovenska kronika XIX. stoletja 1861–1883, edited by Janez Cvirn, 287–88. Ljubljana: Nova revija, 1997a.

Studen, Andrej. »Ustavite, ustavite železnega slona, Prihod južne železnice v naše kraje.« Zgodovina za vse 4, št. 1 (1997b): 14–19.

Studen, Andrej. »Iz avanturizma v turizem.« In *Slovenska novejša zgodovina*, edited by Jasna Fischer et al., 92–94. Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005a.

Studen, Andrej. »Modernizacija načina življenja.« In *Slovenska novejša zgodovina*, edited by Jasna Fischer et al., 104–122. Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005b.

Studen, Andrej. »Gremo na rajžo. Potovalna kultura in začetki modernega turizma na Slovenskem v stoletju meščanstva.« In *Turizem smo ljudje, Zbornik ob 100-letnici ustanovitve Deželne zveze za pospeševanje prometa tujcev na Kranjskem, Turistične zveze Slovenije in organiziranega turizma v Sloveniji 1905–2005*, edited by Janez Bogataj and Olga Janša-Zorn, 23–35. Ljubljana: TZS, 2006a.

Studen, Andrej. »Vpliv železnice na potovalno kulturo ter začetke turizma v 19. stoletju.« *Kresalov zbornik, Prispevki za novejšo zgodovino* 46, št. 1 (2006b): 51–64.

Studen, Andrej. »Vzvišeno opazovanje province: sporni potopis Franza Sartorija o potovanju po Koroškem leta 1807.« *Acta Histriae* 17, št. 1–2 (2009): 103–12.

Šajn, Srečko. »O prvem slovenskem turističnem društvu.« In Janez Bogataj, Srečko Šajn, and Andrej Kranjc, *Sprehod skozi čas. Ob 120-letnici Turističnega društva Postojna*, 19–22. Postojna: Turistično društvo, 2003.

Šibenik, Marjan. »Statistični pregled obiska Postojnske jame.« In *100 let turističnega društva Postojna*, edited by Srečko Šajn, 28–30. Postojna: TD Postojna, 1983.

Šmitek, Zmago. »Križarji, romarji, spokorniki: naši srednjeveški stiki s sveto deželo.« Časopis za zgodovino in narodopisje 71 = 36, št. 1–2 (2000): 119–32.

Šuligoj, Metod, ed. *Retrospektiva turizma Istre*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015.

Šumrada, Janez. »Angleška popotnika v slovenskem alpskem svetu.« *Planinski vestnik* 84, št. 7 (1984a): 291–96; 84, št. 9 (1984): 394–98.

Šumrada, Janez. »Angleška popotnika v slovenskem alpskem svetu.« 2. *Planinski vestnik* 84, št. 9 (1984b): 394–98-

Terčon, Nadja. *Z barko v Trst: pomorstvo v Piranu, Izoli in Kopru ter gospodarska vloga severozahodne Istre v odnosu do Trsta (1859 do 1918)*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središčeKoper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, 2004.

Tissot, Laurent. »Storia del turismo e storia economica: considerazioni metodologiche ed epistemologiche.« In *Tourismus und Entwicklung im Alpen-*

raum, 18.–20. Jh: Beiträge des ständigen Seminars zur Wirtschafts – und Unternehmensgeschichte in den Alpen in Neuzeit und Gegenwart, Turismo e sviluppo in area alpina secoli, XVIII–XX: atti del seminario permanente sulla storia dell' economia e dell' imprenditorialita nelle Alpi in eta moderna e contemporanea Tourism & museum: Studienreihe des Touriseum, Bd. 1, Tourism & Museum: collana del Touriseum, vol. 1. Innsbruck: Studien, 2003, 23–41.

Tobin, John James. *Journal of a Tour, Made in the Years 1828–1829 through Styria, Carniola, and Italy Whilst Accompanying the Late Sir Humphry Davy*. London: W. S. ORR., 1832.

Tommasini, Giacomo Filippo. »De commentarj storici–geografici della provincia dell'Istria. Libri otto.« *Archeografo Triestino* XLII, 1, IV (1837): 126–27.

Towner, John. »The Grand Tour: A Key Phase in the History of Tourism.« *Annals of Tourism Research* 12, št. 3 (1985): 297–333.

Towner, John. »What is Tourism's History?« *Tourism Management* 16, št. 5 (1995): 339–43.

Towner, John, and Geoffrey Wall. »History and Tourism.« *Annals of Tourism Research* 18, št. 1 (1991): 71–84.

Trevisani, Francesco. »La Grotta di Vileniza, detta di Corniale.« Translated by Nadja Adam. *Acta carsologica* 26, št. 2 (1997): 15–30.

Urbain, Jean-Paul. *At the Beach*. Minneapolis-London: University of Minnesota Press, 2003.

Urry, John. *The Tourist Gaze*. 2nd edition. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage publication, 2002.

Uršič, Matjaž. »Modernizacija prometa v obdobju industrijske urbanizacije – bogata zapuščina ali breme teženj k povečevanju mobilnosti v slovenskih mestih?« *Urbani izzivi* 17, št. 1–2 (2006): 18–29.

Vaj, Daniela. »Tra ricerca scientifica e approccio empirico. Il contributo dei medici allo suiluppo delle stazioni climatiche montane nel corso del XIX secolo«. In *Die Alpen! Studies on Alpine History*, edited by Jon Mathieu and Simona Boccani Leoni, 315–36. Bern: P. Lang, 2005.

Valvasor, Janez Vajkard.*Die Ehre des Hertzogthums Crain*. III Theil. Laybach-Nürnberg, 1971.

Vasko-Juhász, Desirée. *Die Südbahn, ihre Kurorte und Hotels*. Wien: Böhlau, 2006.

Vasko-Juhász, Desirée. »Komfort und Kapital. Die Südbahn und ihre Abbazia–Hotels.« In Österreichische *Riviera. Wien entdeckt das Meer*, edited by Christan Rapp, and Nadia Rapp-Wimberger, 66–75. Wien: Wien Museum, Czernig Verlag, 2013.

Verginella, Marta. »Prihod vlaka v Trst.« *Zgodovina za vse* 4, št. 2 (1997): 59–65.

Voje, Ignacij. »Romanje Ulrika II. Celjskega v Kompostelo k Sv. Jakobu.« *Zgodovinski časopis* 38, št. 3 (1984): 225–30.

Vrtačnik, Katja. »Tourism Cycle(s) of Portorož – Portorose.« *Annales, Anali za istrske in mediteranske študije, Ser. Hist. Sociol.* 15, št. 1 (2005): 39–54.

Vukonić, Boris. *Tourism and Religion*. Oxford, New York, Tokyo: Pergamon, 1996.

Vukonić, Boris. *Povijest hrvatskog turizma*. Zagreb: Prometej, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Znanstveno vijeće za turizam, 2005.

Vukonić, Boris. *Turizam. Bodućnost mnogih iluzija*. Zagreb: Pjelada, 2010.

Walton, John K. »British Tourism between Industrialization and Globalization: An Overview.« In *The Making of Modern Tourism: The Cultural History of the British Experience, 1600–2000*, edited by Harmut Berghoff, Barbara Korte, Ralf Schneider, and Christopher Harvie, 109–31. New York: Palgrave, 2002.

Walton, John K. »Seaside Resort Regions and Their Hinterlands in Western Europe and the Americas, from the Late Eighteenth Century to the Second World War.« *Storia del turismo* 4 (2003): 69–87.

Weidmann, Franz Carl. *Ferrovia del Carso, Kraška železnica, Karstbahn*. Trieste: MGS Press, 2004.

Williams, David M., and John Armstrong. »Steam Shipping and the Beginnings of Overseas Tourism: British Travel to North-Western Europe, 1820–1850.« *The Journal of European Economic History* 35, št. 1. (2006): 125–48.

Zadel, Zrinka, and Elena Rudan. »Razvoj smještajnih kapaciteta i poduzetništva u obalnom dijelu Istarskog poluotoka u Hrvatskoj/Razvoj namestitvenih zmogljivosti in podjetništva obalnega dela istraskega polotoka na Hrvaškem.« In *Retrospektiva turizma Istre*, edited by Metod Šuligoj, 143–99. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015.

Zakošek, Boris. *Opatijski album. Dugo stoljeće jednog svjetskog lječilišta*. Rijeka: DAR, 2005.

Zanetti, Sperato. *Il movimento turistico nelle stazioni balneari della Venezia Giulia. La Porta orientale–Rivista mensile di studi sulla guerra e di problemi Giuliani e Dalmati*, 1. Trieste, 1933, 62–75.

Zupanič Slavec, Zvonka. *Tuberkuloza, kuga 19. in 20. stoletja na primeru sanatorija Golnik (1921–1998)*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete Univerze v Ljubljani, 2009.

Žitko, Salvator. »Plemiška družina Tiepolo ter njena palača v družbenem in kultrunem okolju beneškega Kopra.« In *Palača Tiepolo-Gravisi v Kopru. Odstiranje mestne zgodovine*, edited by Aleksander Panjek and Urška Železnik, 39–124. Odstiranje mestne zgodovine. Koper, Univerzitetna založba Annales, 2015.

Žižek, Aleksander, Bojan Cvelfar, and Dušan Mlacović. *Zdraviliški dom v Rogaški Slatini*. Celje: Zgodovinski arhiv; Rogaška: Terme, 2003.

Imensko kazalo

A

Adam, N. 227, 233
Agapito, G. 58, 86, 87, 225, 226, 238, 239, 240, 241, 246, 247, 250, 256, 275, 279
Alfier, D. 32, 68
Anderson, B. 71, 291, 323
Andrejka, R. 58, 280
Armstrong, J. 63, 64, 77, 209

B

Baedeker, K. 72, 273
Bajuk Senčar, T. 25
Bartole, A. 163, 164, 165, 173, 183
Batagelj, B. 54, 56, 57, 250
Battilani, P. 22, 23, 25, 33, 34, 37, 40, 41, 43, 46, 47, 48, 50, 55, 57, 62, 70, 71, 75, 77, 287, 320
Baxa, C. 171, 179, 222
Bayer, E. 130
Becher, U. 53
Benussi, B. 85, 86, 87, 88, 90, 93, 95, 314
Berghoff, H. 22, 24
Berrino, A. 26
Bezek, V. 87
Blackbourn, D. 47, 49
Blažević, I. 26, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 93, 96, 104, 107, 114, 115, 121, 123, 132, 163, 192, 193, 194, 195, 198, 203, 204, 206, 209, 210, 213, 223, 310
Boegan, E. 237, 238, 239, 240, 241, 242, 279, 291, 323
Boemo, A. 137, 139, 142, 145, 146, 150, 151, 152, 153, 154, 203
Bogataj, J. 34
Bohinec, V. 311
Borisov, P. 69, 105, 106
Boyer, M. 20, 38, 41, 47, 48, 65, 68, 73, 74
Bracewell, W. 37, 40
Bressan, M. 94, 139, 140, 201, 212, 293, 325, 326, 342
Brezovec, T. 178, 222
Brglez, A. 94, 178, 179, 222
Brown, E. (M. D.) 40, 229

C

Carmichael, C. 37, 39, 41, 83, 84, 227, 231, 234, 235
Cavalcanti, M. L. 20, 22, 23, 50, 62, 70, 71, 75, 209
Clement, S. 230, 231

Corbin, A. 26, 43, 61, 65
Costa, E. H. 264, 275, 276
Cvelfar, B. 25, 26, 48, 49, 66
Cvirn, J. 25, 26, 63, 64, 219, 227, 264, 272, 277
Czoernig, C. v. 134, 135

Č

Čeč, D. 236, 256, 261, 263, 264, 266, 277, 281, 290, 322
Čok, B. 237
Čuk, A. 256, 257, 264, 265, 266, 269

D

De Grassi, M. 137, 150, 151, 218
Désert, G. 51, 52, 53, 64, 67, 73
De Seta, C. 37, 38, 76
Dolenc, J. 32, 34
Durissini, D. 84, 85, 230, 231

F

Fischer, J. 69, 73, 295, 327
Fischinger, A. 106, 109, 117, 118, 123, 128, 197
Fischinger, D. 106, 109, 117, 118, 123, 128, 197
Fischinger, J. 106, 109, 117, 118, 123, 128, 197
Franzoni, L. 159, 160, 162, 163, 169, 173, 174, 178, 179, 180, 181, 182
Furlani, E. 159, 164, 222

G

Gärtner, F. 211, 212, 293, 326
Gestrin, F. 33, 35
Ghersa, P. 86, 87, 88, 89, 90, 93
Glax, J. 106, 109, 111, 117, 119, 123, 124, 126, 133, 196, 197, 199, 200, 201, 220
Gojak, R. 104
Gombač, S. 178, 222
Goracucchi, A. 159, 196
Gospodarič, R. 311
Gottsmann, A. 106, 107, 114, 192, 213
Guastalla, A. 51, 52, 67

H

Habe, F. 232, 237, 250, 253, 256, 279
Hacquet, B. 58, 225, 232, 233, 238
Heiss, H. 23, 75, 285, 317
Hitrec, T. 21, 31
Holz, E. 42, 63
Hrobat Virloget, K. 225, 237
Hunziker, W. 22

J

Jafari, J. 19
Janša-Zorn, O. 25, 26, 35, 62, 212, 214, 237, 242, 256, 290, 322
Janša-Zorn, O. 26
Južnič, S. 58, 226

K

Kandler, P. 36, 85, 96
Kariž, S. 257, 258, 276, 280
Kaspar, C. 20
Kavrečič, P. 133, 140, 179, 190, 237, 241
Keyssler, J. G. 226, 231, 234
Keyzlár, F. 199
Klabjan, B. 179, 190
Kojić, B. 192, 193
Komelj, M. 73
Korošec, B. 232
Korte, B. 22, 24
Kosi, M. 36
Kozorog, M. 25
Kranjc, A. 58, 59, 225, 232, 237, 238, 240, 242, 243, 247, 252, 258, 263, 266, 267, 268, 269, 281

Kranjc, D. 254
Krapf, K. 22
Kresal, F. 74, 294, 327
Krmac, D. 223
Kugy, J. 54, 55, 56, 353

L
Lassels, R. 37
Lavallée, J. 233
Lebe, S. S. 41
Leonardi, A. 21, 22, 23, 48, 54, 56, 73, 75, 285, 317
Levental, Z. 83, 84, 227, 229, 230
Löfgren, O. 26
Lovšin, E. 55, 56
Luchitta, A. 202, 203

M
Makarovič, G. 73
Mandl, A. 273
Marin, B. 138, 139, 147, 150, 152, 154, 202
Martin-Fugier, A. 22, 70, 74, 77
Mihajlović, H. 132, 185
Mihalič, T. 19, 21, 22, 62
Mlacović, D. 48
Moser, C. L. 246, 247
Müller, F. 243, 245, 247, 250, 252, 253, 254, 255, 279
Muzur, A. 106, 112, 115, 116, 117, 196, 197, 201, 279

N
Niel, A. 105, 106, 107, 109, 111, 114, 140
Noe, H. 140, 223

O
Orbanić, J. 198, 204, 205, 206

P
Paloscia, F. 33, 34, 37, 45, 47, 51, 52, 53, 55, 57, 61, 72, 74
Pančur, A. 105, 116
Panjek, A. 228, 229, 230
Pazze, P. A. 250, 251, 254, 255
Pemble, J. 26
Perrot, M. 22, 70, 74, 77
Petrič, F. 34, 35
Pirkovič, J. 68, 290, 323
Planina, J. 20, 22, 23, 32, 62, 257
Pletikosić, I. 168, 178
Porter, R. 63, 64, 65
Pucer, A. 159, 164, 180
Puc, M. 237, 238, 239, 240, 241, 243

R
Radics, P. 274, 276, 277, 278
Radics, P. v. 258, 260, 262, 278
Rakež, J. 68, 106
Ramšak, J. 26
Rogoznica, D. 26
Roselli, G. 206
Rudan, E. 118
Russel, R. 51
Rustja, K. 236, 272
Rutar, S. 173

S
Salamić, N. 135
Sandgruber, R. 34
Savnik, R. 226, 229, 243, 258, 264, 265, 267, 268, 269, 271, 277, 279, 280, 281, 311
Schmid, F. J. 199
Shaw, T. R. 39, 40, 58, 59, 77, 225, 226, 227, 228, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 241, 243, 246, 250, 253, 255, 256, 269

Simič, S. S. 161, 163
Stanonik, J. 228, 229, 230, 235
Steska, V. 234, 352
Steward, J. 48, 66, 107
Stradner, J. 159, 164, 196, 223
Strojin, T. 242
Studen, A. 23, 25, 26, 49, 63, 64, 65, 68, 69, 74, 198, 199, 201, 209, 212, 219, 227, 236, 264, 271, 272, 277, 290, 295, 322, 328

Š

Šajn, S. 275
Ščeк, V. 240, 241
Šibenik, M. 198, 266, 268, 269, 276, 311
Šmitek, Z. 33, 34, 35, 36
Šuligoj, M. 26, 285, 317
Šumrada, J. 234, 235

T

Terčon, N. 198
Tissot, L. 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 31
Tobin, J. J. 234, 235
Tommasini, G. F. 84, 86, 159, 230
Towner, J. 23, 25, 31, 37, 38, 41, 42, 47
Trevisani, F. 237, 238, 239, 240

U

Urbain, J.-P. 50, 51, 52, 67
Urry, J. 76, 77
Uršič, M. 68

V

Vaj, D. 67, 68
Valvasor, J. V. 58, 225, 226, 229, 230, 235
Vasko-Juhász, D. 118, 201, 218
Verginella, M. 275
Vrtačnik, K. 178, 206
Vukonić, B. 21, 23, 32, 33, 35, 105, 106

W

Wall, G. 25
Walton, J. K. 22, 24, 25, 51, 285, 317
Weidmann, F. C. 273, 275
Williams, D. M. 63, 64, 77, 209

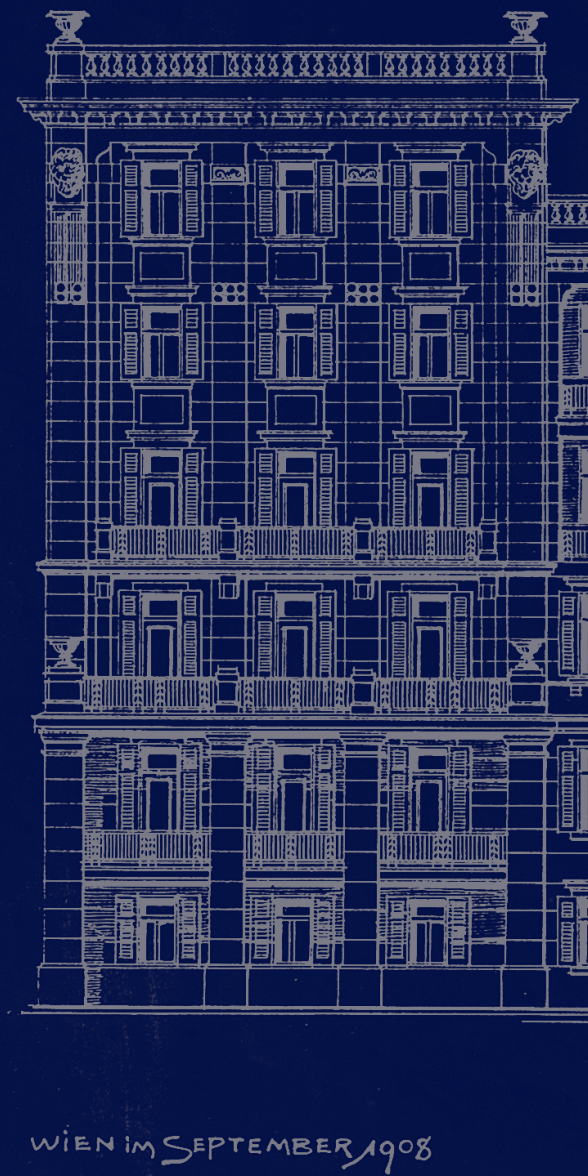
Z

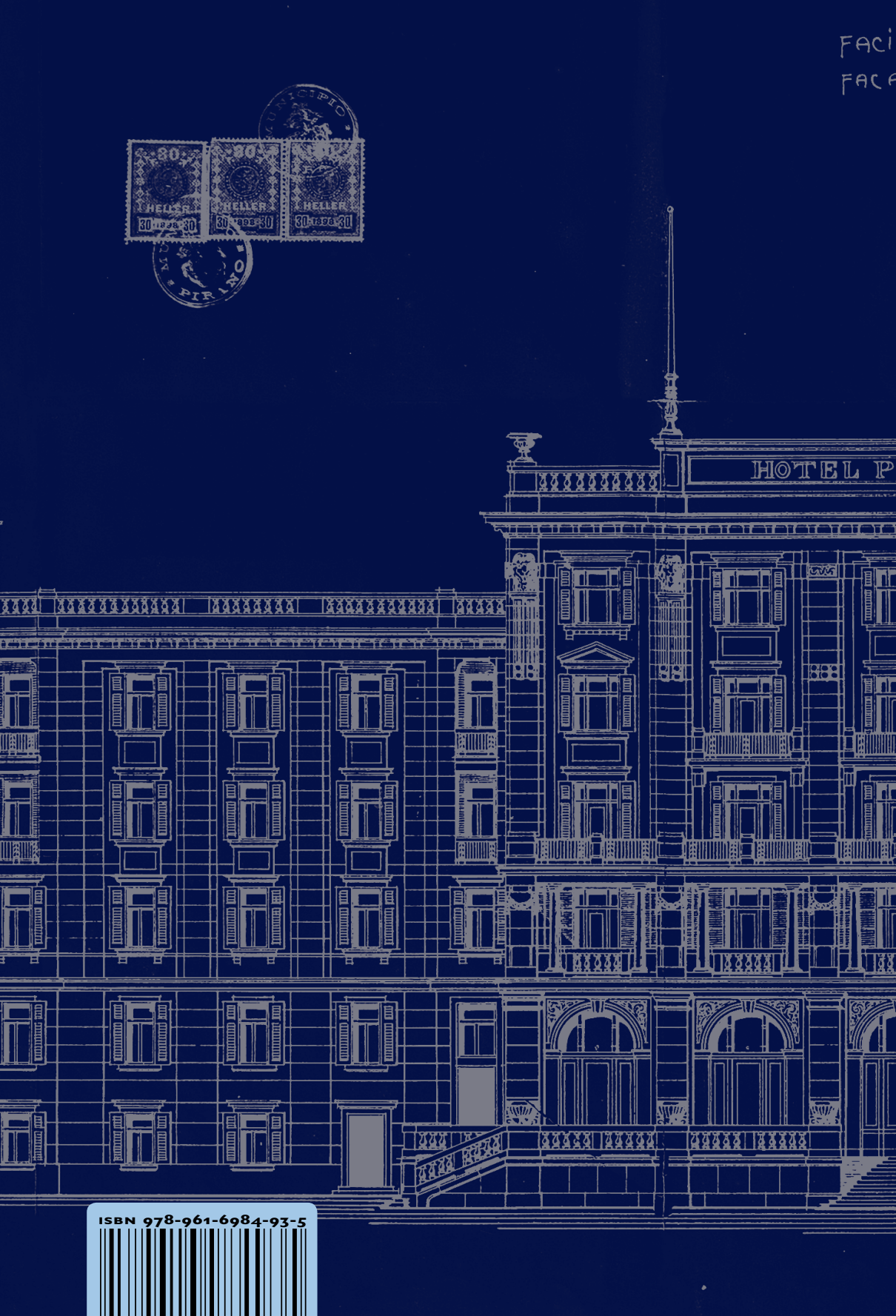
Zadel, Z. 118
Zakošek, B. 106, 199
Zupanič Slavec, Z. 67, 69

Ž

Žitko, S. 36, 83
Žižek, A. 48

Petra Kavrečič je diplomirala iz zgodovine ter etnologije in kulturne antropologije na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Doktorirala je na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem, smer Zgodovina Evrope in Sredozemlja. Njeno raziskovalno področje zajema zgodovino turizma, kjer se posveča zlasti obravnavi modernega elitnega turizma v primorskem prostoru. Na to temo je objavila že več znanstvenih razprav. Vključena je v nacionalne in mednarodne raziskovalne projekte ter se udeležuje domačih in mednarodnih znanstvenih konferenc. Tekom doktorskega študija je pridobila tudi raziskovalno štipendijo, ki ji je omogočila raziskovanje v državnem arhivu v Trstu in Gorici. Od leta 2010 sodeluje tudi kot pedagoška sodelavka na Fakulteti za humanistične študije in Fakulteti za turistične študije – Turistici.

ISBN 978-961-6984-93-5